

ТЫВА ЧОГААЛ

Е. Т. Чамзырын
А. Х. Херел
М. Н. Ооржак



11

Е. Т. Чамзырын,
А. Х. Херел,
М. Н. Ооржак

ТЫВА ЧОГААЛ

11 класс

Ниити өөредилге черлеринге
шенелде өөредилге ному

Тыва Республиканың өөредилге
яамызы сүмелээн

ББК 81.2Ту
Ч 17

Өөредилге номун
Е. Т. Чамзырын, А.Х. Херел, М. Н. Ооржак тургускан.

Рецензентилери:

Донгак У.А., филология эртемнериниң кандидады, башкарыкчы
эртем ажылдакчызы;

Конгар Ч.Д., дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Ч 17 **Чамзырын Е. Т., Херел А. Х, Ооржак М. Н.**

Тыва чогаал, 11 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 456 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылдынган.

ББК 81.2Ту

ISBN 978-5-6048088-6-3

© Е. Т. Чамзырын и др. 2022

© Институт развития национальной школы, 2022

Все права защищены

Эге сөс

Хүндүлүг доозукчу!

Төрөөн тыва чонувустуң аас чогаалының хевирлери болгаш тыва литератураның үндезилекчилери С.К. Тока, С.Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, В.Ш. Көк-оол, О.К. Саган-оол, Л.Б. Чадамба, В.Л. Эренчин, Б.Д. Хөвөңмей база ооң эгелекчилери И.Ү. Бадра, Ф.Ш. Сеглеңмей, С.Ө. Тамба, К.Ч. Тоюннуң чогаалдарынче эжиндирип киргеш, чаа тема-идея, овор-хевирлер-биле таныштыңар.

Ам силер ийиги болгаш үшкү салгалдың чогаалчылары А.М. Горький аттыг литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу М.Б. Доржунуң, Тыва Республиканың культура яамызының С.А. Сарыг-оол аттыг шаңналдың эдилекчизи В.С. Серен-оолдуң база Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажил-чорудулгаларын шинчилеп, улам ханызы-биле өөренип, оларның чогаадыкчы ажил-чорудулгаларыңа рефераттар, илеткелдер, төлевилелдерни дээш оон-даа өске ажилдарны кылып, чогаадыкчы ажилдаар боор дээрзинге бүзүрөп тур бис.

Оон аңгыда, Тываның улустуң чогаалчылары С. С. Сүрүң-оол, М.Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш, К-Э.К. Кудажы, А.А. Даржай, Ч.Ч. Куулар, Е.Т. Танова, Н.Ш. Куулар, Э. Б. Мижит, М.Б. Ховалыгның онзагай чогаалдарын номчааш, амыдыралга туруштуг, чүткүлдүг болуруңа өөренип алган дээрзинге бүзүрээр бис. Оларның чогаалдары силерни чаа-чаа бедиктерже ужугуп үнеринге дузалап, хей-аъдыңарның бедик болуруңа дузалаар дээрзи чигзиниг чок.

Тыва литератураның амгы үе-чадазы

Амгы үе деп билиишкин бо үениң амыдыралыңга хамаар-жылга дээн уткалыг ажыглаттынып чоруур. Чижээлээрге, чылдар эрткен тудум, ол билиишкинниң үе кызыгаары өскерлип бар чыдар.

Бижимел тыва чогаалдың 1920 чылдан тура тывылган үе-чадаларын 9-ку класстың «Тыва чогаал» эртеминге өөренип эрткен болгай силер. Ынчангаш ам оларга доктаавайн, тыва литературанының амгы үезинге доктаап сайгарып көрээлиңер.

Амгы тыва литератураның үе-кызыгаарын колдуунда — ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң соонда, Тыва Республиканың тургустунганын барымдаалап, 1991 чылдан бээр амгы үеге чедир деп санап турар. Ынчангаш 1990 чылдан бээр амгы тыва литератураның аймактарын сайгарып көөр силер, уруглар.

Чечен чогаал шинчилекчизи Д. С. Куулар: «Бо тема школа доозукчуларыңга боттарының чурттап чорууру төөгүлүг үезин чечен окур-хевирлер дамчыштыр билип алырыңга онза дузалыг. Чүге дээрге өөреникчилер төөгү эртемиден шиңгээдиң алганы билиглерин эстетиканың чүнү чараш дээрил, чүнү дүрзү-хевир чок дээрил деп өөредииң ёзугаар быжыг кылдыр билип алырыңга амгы үе дугайында теориялыг өөредиг дузалаар. Чижээ, чээр-биги чүс чылдың тозан чылдарында эгелээн эде тургустунуушкун болгаш ажык-чарлыг үеде тус-тус кижилерниң амыдыралыңга кандыг салдарлыг болганын К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» «мөңгүн», «алдын» томнарындан, А. Даржайның «Оңгар» деп чечен чугаазындан, Ч. Ондарның «Херечизи — караңгы дүн» деп шиизинден төөгүнүң барымдаалары, дириг боттуг, аактыг, даржыктыг эртип турган кылдыр көрүп билип алыр» — деп санап турар.

Чаа үе-чаданың дүжери, чаа эстетиктиг үнелиг чүүлдерниң доктаары дээрге чогаадыкчы салымныгларның анаа солуушкуну эвес-ле болгай. Ол кончуг нарын, иштики, даштыкы чөрүлдээлерлиг, чамдыкта аарышкылыг чорудулга дээрзи билдингир.

Кандыг-даа литература бодунун чуртунуң төөгүзү-биле харылзаалыг. Тыва литература өске национал литературалар-биле бир дөмей Тываның культура-төөгүзү-биле холбаалыг. Ынчангаш амгы үе-чада чогаалчылар чуртта болган эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг үелерде номчукчуларга чаа жанр, тема-идеяны бараалгаткан.

Амгы үе-чадада тыва чечен чогаал жанр болгаш тематика талазы-биле улам делгемчээн. Роман-эпопея — эпиктиг чогаал-

дарның бир хевири. Литератураның эң-не солун, берге хевиринге К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» деп баштайгы роман-эпопеяны бижээн. «Уйгу чок Улуг-Хемде» тыва чоннуң барык XX чүс чылдың ийиги чартыындан чаа эде тургустунуушкун үезинге чедир чырыттынган. Ол роман-эпопеязында тыва чоннуң барык чүс чыл төөгүлүг болуушкуннары-биле холбааалыг, сюжеди хөй талалыг болгаш хөй кижилерниң салым-чолун тоожаан. Ынчангаш К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» тыва литературада бир дугаар роман-эпопея деп санаттынып турар.

Тыва литератураның төөгүзүндө М. Кенин-Лопсанның «Буян-Бадыргы» деп чогаалы эң-не баштайгы роман-эссе. Автор ону Тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи чораан, репрессияга таварышкан Буян-Бадыргыга тураскааткан.

Ол ышкаш амгы тыва литературада ооң мурнунда хоруглуг турган арагалаашкын, кем-херек үүлгедиишкени, наркомания, репрессия дээш оон-даа өске темалар база чырыттынып, номчукчуларның сеткилинге дээп, сонуургалын чаалап ап эгелээн.

Репрессия темаларын М. Кенин-Лопсанның «Читкен уруг», Е. Т. Танованың «Кара-Бай» деп романнарындан номчуп болур.

Амгы тыва литература С. Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун», Ш. Куулар «Баглааш» деп романының ийиги, үшкү номнары, «Амыдыралдың чиргилчиннери»; Б-Б. Тараачының «Кайгал» дээн ышкаш романнары темалар талазы-биле тыва чечен чогаалды улам ыңай сайзыраткан.

Э. Донгактың «Хөлегеден дескеш», «Эрлик оран киргеш келдим»; Е.Т. Танованың «Иениң салым-хуузу»; К.-Э. Кудажының «Ыы», Ч. Кууларның «Шораан», «Аялга»; М. Ховалыгның «Улуг от», З. Байсалованың «Ховуда херээжен», М. Дуюнгарның «Бөрү дүнү» деп тоожулары тыва прозаның бедип сайзыраарына демин каттыштырганнар.

XXI чүс чылдың бирги чартыында тыва проза чаа чогаалдар-биле баян: И. Бадраның «Ужудукчу Кидиспей» (тоожу), «Арзылаң Күдерек» (романның ийиги ному); М. Ховалыгның «Самдар тоожузу» (тоожу); Ч. Ирбижейниң «Ноян таңмазы» (тоожулал); Ш. Суваңның Туматтар» (тоожу), «Хоорай ыттары» (тоожу), «Сагыш кеми» (тоожу), «Кижии араатан» (тоожу); Н. Кууларның «Улуг-Аңчы тыва маадыр» (барымдаалыг тоожу), А. Ондарның «Бижээчи» (тоожу); Э. Донгак «Кежик-кыс» (роман); Ч. Кууларның «Үер халап сөөлүндө» (тоожу); Н. Кууларның «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» болгаш оон-даа өске.

Тыва шүлүк чогаалы бодунуң сайзыралын амгы үе-чадазында үндезилекчилер: Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю оларның чаң-

чылдарыңга даянмышаан, тыва поэтиктиг делегейин делгемчидерин, ооң утка-шынарын хөй талалыг байлакшыдарын, делегейниң чоннарының шүлүк чогаалдары-биле харылзаазын ханыладып, чаа шүлүк хевирлерин бүзүрелдиг (оларны үле-герлеп алган-даа болза, национал аян-хөөн-биле долдуруп азы чиңгине тыва хевирлерни чаартып, катап диргизип) шиңгээдип алырын оралдажып турар. Оларның чижээ кылдыр сонет, боодал сонет, ожук даштары, рубаи болгаш чаа утка-шынар-биле байып турар 4, 8 одуруг шүлүктөрни адап болур. Ооң мурнундаагы үеде кол темалар кылдыр санап турган чамдык темалар барык бүрү нү-биле чиде берген (коммунизм, Ленин, Октябрь революциязы дээн ышкаш), чаа темалар азы биеэги темаларны чаа ёзу-биле эде көөрү (репрессиялар, чаартылгалар, эде тургустунуушкун, утундуруп бар чыдар эрги тыва чаңчылдарны катап диргизери болгаш өске-даа), чаа идеялар-бодалдар, омур-хевирлер системалары, хевирлер, хемчээлдер көстүп келген.

Амгы тыва шүлүк чогаалында шүлүкчүлөр Монгуш Кенин-Лопсанның, Юрий Кюнзегештиң, Александр Даржайның, Монгуш Доржунуң, Владимир Серен-оолдуң, Куулар Черлиг-оолдуң, Николай Ооржактың, Алексей Бегзин-оолдуң, Октябрь Туң-оолдуң, Артык Ховалыгның, Зоя Амыр-Донгактың (Байсалованың), Мария Күжүгеттиң, Сайлыкмаа Комбунуң, Антон Үержааның, Игорь Иргиттиң, Николай Кууларның, Эдуард Мижиттиң, Роман Лудуптуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдары бот-боттарыңга дөмейлешпес бот-тускайлаң аянынгы.

Тыва поэзияның база бир улуг чедеишкини — баштайгы Эдуард Мижиттиң «Амыдырал, амыдырал...» (2021) деп шүлүктээн тыва романның төрүттүнгени.

Орус дылга чогаалдар үнүп, тыва чоннуң амыдыралын өске чоннарга таныштырарын уламчылаан. Чижээлээрге, З. Намзырайның «Өндүр бедик Саяннарым» («Величественные Саяны мои») (тыва, орус дылда шүлүктөр, 2002), С. Өндүрнүң «Исповедь» (шүлүктөр, 2002), Е. Танованың «Тайна цветущей ивы» (тоожу, 2003), Т. Верещагинаның «Эккендей» (барымдаалыг тоожу, 2004), Ю. Некрасовтуң «Детомовец» (барымдаалыг тоожу, 2010), Э. Мижиттиң «Расколотый миг» (шүлүктөр, 2011), «Тыва шүлүк чогаалының антологиязы» (тыва, орус дылдарда, 2014), А. Даржайның «Избранное» (шүлүктөр, проза, 2016); «Легенды долины царей» (2016), И. Принцевтиң «День снега», «На высоте» (проза) (2017) деп номнары чырыкче үнген.

Публицистика жанрыңга прозачы, альпинист, хөй-ниитичи М. Ховалыгның «Даглар шүлүглели» (2007), «Загадочный Па-

мир» (2007), «Делегей шыпшыында тывалар» (2010), «Аляска, Австралия, Европа шыпшыктарынче» (2012), «Тибетче ийи аян-чорук (2015) деп номнары парлаттынып, номчукчуларның сонuurгалын чаалап алган.

Проза болгаш шүлүктөп бижээн шоодуглуг болгаш дузаашкынныг жанрлар будулгаазынныг эде тургузуушкун чылдарында боттарының «соора көрбес», «чандыр какпас» чаңчылдарын илдереткенер. В. Монгуштуң, В. Хомушкунуң, Л. Иргитиң, Э. Донгактың бүдүн-бүдүн номнар иштээн кыжырыглыг, дузаашкынныг чогаалдары үениң байдалын онза илдереткилээн.

Сөөлгү чылдарда тыва шии чогаалында дайын-чаалыг, төөгүлүг, ундарал-муңгаралдыг шиилер немешкен. Оларга Э. Мижиттиң «Чиргилчиннер», «Кара-Дагның казыргызы», «Күлтегин», «Кым сен, Сүбедей?», «Өргүл», «Көк дээрниң оглу»; А. Даржайның «Чадаган»; А. Ооржактың «Эгил эжим, эгил»; С. Монгуштуң «Дуруяалар», С. Өндүрнүң «Хүннүң дамды-чинчилери» деп янзы-бүрү хевирлерниң болгаш жанрларның чогаалдарын хамаарыштырып болур.

Очулга ажылында орус дылче база орус дылдан тыва дылче чечен чогаал очулгалары, ханы сайгарылгалыг шинчилел ажылдары кончуг ховар парлаттынып турар. Оларга дараазында чогаалдарны адап болур: Рюноске Акутагаваның «Эрлик оранының хилинчээ», Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак), Дики Церингиниң «Мээң оглум Далай-Лама», Клайв Льюистиң «Арзылаң, Ак кадай болгаш хеп шкавы», Ганс Христиан Андерсенниң «Хар кадын болгаш өске-даа чугаалар», Чингиз Айтматовтуң «Даглар болгаш хову тоожулары», Василий Янның «Финикий корабль» (очул. М. Ооржак), Николай Лугиновтуң «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» (очул. С. Комбу), Сэмэн Туматтың «Улуг аңның тыныжы» (очул. М. Күжүгет).

Орус дылче тыва чогаал очулгазында улуг чедишкини И. Принцева болгаш И. Принцевтиң очулгалары-биле К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының «мөңгүн», «алдын» томнары, Ч. Кууларның «Шораан» болгаш амгы тыва чогаалчыларның чечен чугааларын очулдургаш, «Родная кровь» деп ат-биле парлатканы болур. Игорь Принцев уругларга болгаш элээдилерге «Радуга Тувы» («Тываның челээжи») tuvacheleesh.ru деп сайтты үндезилеп тургускаш, ында ук очулгаларын делегей четкизинче салып, сайзырадып турар. Тыва чогаалчыларның сайтылары тыва чечен чогаалдың сайзыралынга улуг салдарлыг.

Тыва литературада эртем-шинчилел ажылдары кол черни ээлей берген. Ылаңгыя ТГШИ-ниң эртем ажылдакчыларының

удуртулгазы-биле «Тыва литератураның төөгүзү» (2013) деп коллективтиг монографияның I томунуң чырыкче үнгени — тыва чогаалдың эртем-шинчилел ажылынга улуг чедишкин.

Мурнуку үе-чадаларны бодаарга, тыва литератураның төөгүзү болгаш чогаалчыларның ажыл-чорудулгазынга эртем-шинчилел ажылдарының тематиказы калбарган. Тодаргайлаарга, С. С. Комбу «Современная тувинская поэзия: система жанров» (1999), У. А. Донгак «Тувинское стихосложение» (2002), Е. Т. Чамзырын «Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы» (2004), Е. Бады-Мөнге «Национальное своеобразие художественной детали в тувинской прозе» (2004), Т. Х. Очур «Этнопоэтическое своеобразие прозы С. Сарыг-оола» (2008), Л. С. Мижит «Тувинское трехстишие. Триада в тувинско традиционной» (2013), «Тыва шүлүк чогаалының делегейинде» (2015), Ю. М. Юша «Фольклор и обряд тувинцев Китая в начале XXI века: структура, семантика, прагматика» (2018), А. Х. Херел «Творчество В. Көк-оола и его роль в становлении и развитии тувинской драматургии» (2019) — деп эртем-шинчилел ажылдары, тыва чечен чогаалды ханы шинчилээш, ооң төөгүзүн, сайзыралының оруун, шылга-раңгай чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын улам ханы делгемчиткен.

З. Самданның «Тыва чогаалдың копалары-биле. Эртемденниң демдеглелдери» (2005), «Избранные научные труды» (2011), С. Орус-оолдуң «Избранные научные труды» (2011), Д. Кууларның «История и современность» (2002), бөлүк авторларның «Тыва чогаал: сөлгү үениң шинчилелдери» (2009), У. Донгактың «Иволги напев живой: в новом облике древнего слова. (Сыгырганың өткүт ыры: бурун сөстүң чаарттыңан бүдүжүндө» (2014), Л. Мижиттиң «Тувинское трехстишие» (2013), «Тыва шүлүк чогаалының делегейинде» (2015) — деп эртем ажылдары тыва аас чогаалының болгаш амгы чечен чогаалдың кол-кол айтырыгларынга доктаап, эртемни-биле сайгарып турар.

Н. Куулар, М. Күжүгеттиң «Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы» (2011), А. Даржай «Чалча-даа, хөдел-даа эвес...» (2013), В. Салчак «Уран сөстүң ужуу» (2010), Ю. Кюнзегеш «Аас чогаалының кавайындан» (2014) деп чогаал-сайгарылгалыг чүүлдер эртем-шинчилел ажылдарынга салдарлыг болган.

Ынчангаш амгы тыва чечен чогаал моон-даа соңгаар чоннуң хей-аьдын, сүзүүн моон мурнундаагызы дег, улам бедик көдүрүп сайзыраар болгаш оруун уламчылаар.

Кызыл-Эник Кыргызович КУДАЖЫ

(1929 — 2006)

К.-Э. Кудажы — тыва чогаалчыларның ийиги салгалының төлээзи, ооң классиги, Тываның улустуң чогаалчызы. Шүлүкчү, прозачы, драматург, публицист, очулдурукчу.

Кызыл-Эник Кудажы 1929 чылдың декабрь 13-те ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң Ийи-Тал сумузунда Чээнек деп черге төрүттүнген.

Шагаан-Арыгның чеди чыл школазын, Кызылда күрүнениң башкы институтуң СЭКП ТК-ның чанында партияның Дээди школазының журналистика факультедин дооскан.

Колхозтан ажылчын базымын эгелээш, Тере-Хөл школазынга башкылап, «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарны редакторлап, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге консультантылап, а 1980 чылдан 1989 чылга чедир Чогаалчылар эвилелин даргалап, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң проза килдизинге редакторлап, сөөлгү он чылын Кызылдың 9 дугаар гимназиязынга башкылап ажылдаан.

Идепкейлиг хөй-ниитичи болгаш, ол СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү, Кызыл хоорай Совединиң каш дакпыр депудады бооп чораан. РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар чериниң кежигүнүнге чаңгыс эвес катап соңгудуп ажылдаан.

Азия, Африка чурттары-биле эп-сеткил каттыштырылганың Совет комитетиниң кежигүнү тургаш, делегейниң хөй чурттарын ол эргип кезип, солун орук демдеглелдерин бижээн.

Чогаал ажылын 1948 чылдан эгелээн. «Баштайгы базым» (1958), «Төрээн чуртум делгемнери» (1970), «Хөнелер» (1982) деп шүлүктөр чыындыларының, «Өңүктөрниң даңгыраа» (1962), «Ыржым булуң» (1965), «Тараа» (1967), «Ырак булут» (1971), «Ырлыг булак» (1983), «Таңды кежи» деп романнар, тоожуларының, «Дуңзаа» (1988) деп шии номунуң, «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның (1973, 1974, 1989, 1992), «Ыы» (1999) деп баштайгы тыва бартаазынның тоожунуң (детективтиң), «Шончалай» (2000) деп чечен чугаалар чыындызының, «Самдар намдар» (2005), «Бистиң үениң маадыры» (2007) деп барымдаалыг чогаалдарның автору.

К.-Э. Кудажы — шиичи. «Долуманың хуулгаазыны» (1970), «Он бир» (1972), «Далай дүвүнде даңгына» (1974), «Инчеек»

(1976), «Белек-кыс эмчи» (1978), «Дирде-Макдо» (2000) деп шиилерни бижээн. Ооң шиилерин Тываның, Киргизияның, Якутияның, Моолдуң база Украинаның хөгжүм-шии театрларының сценаларына салып ойнаан.

Орус дылга ооң чогаалдарының очулгалары аңгы номнар кылдыр парлатынган: «Кто полезнее?» (1963), «Тихий уголок» (1966), «У подножья Саян» (1975), «Вершины» (1978), «Анай-кыс» (1980), «Улуг-Хем неугомонный» (1, 2 томнар — 1976, 1984), «Поющий родник» (1987), «Тихий уголок» (1996), «Улуг-Хем неугомонный» (мөңгүн том — 2009). Чогаалдары оон аңгыда моол, татар, якут болгаш өске-даа дылдарже очулдуртунган.

Ооң чогаалдарының 2 томнуг чыындылары 1979, 1980 база 1994, 1995 чылдарда үнгүлээн.

К. Кудажы — очулдурукчу. К. Чуковскийниң «Айболит эмчи» деп тоолун (1959), Е. Ильинаның «Дөрткү бедик» (1970), Л. Толстойнуң, А. Серафимовичиниң, С. Баруздинниң, А. Пушкинниң, С. Щипачевтуң шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган.

1968 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар база Журналистер эвилелдериниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы (1979). «Хүндүлелдиң Демдээ» (1984) база Тыва Республиканың орденнери-биле (1999) шаңнаткан. Тыва Республиканың Күрү не шаңналының лауреады (2003), Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы (1987), ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы (2004), «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче адын киир бижээн.

К-Э. Кудажының ады-биле Шагаан-Арыг хоорайда кудумчуну база Улуг-Хем кожууннуң төп ном саңын, Ийи-Тал суурда көдээ культура бажыңын адаан. Кызыл хоорайның Хүндүлүг хамаатызы. Ол Чеди-Хөл кожууннуң адын адаан, Кызыл хоорайда Арат шөлүнүң адын адашкан, Азий диптиң эрте-бурунгу чүрээ (ыдык демдээ) — Самылыгының чүрээн ажыткан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчынын чаш, элээди болгаш анык чылдары Тываның кандыг нийтилел-политиктиг байдалдары-биле харылзаалыг-дыр?
2. К-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалы тыва литератураның кол чогаалдарының санында чүге кирген деп бодаар силер?
3. Чогаалчының хөй-ниити ажылынга киржилгезин чугаалаңар. Ооң адын амгы үеде канчаар мөңгөжидип турарыл?

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажилдар. Презентация

1. Чогаалчынын кол-кол чогаалдарыңа.
2. Өске дылдарже очулдуртунган чогаалдарыңа.
3. Очулдурган чогаалдарыңа.

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

(Роман-эпопеядан эгелер)

МӨҢГҮН ТОМ

Уйгу чок Улуг-Хем.

Чай кидин-түлүк.

Улуг-Хем кижиге ышкаш. Удуур, дыштаныр, сергелеңнээр, ажилдаар. Муңганыр, муңчулар, өөрүүр, каттырар.

Кыжын Улуг-Хем дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Чазын Улуг-Хем оттуп келир, даван-даяа, хол-буттары болур адырларын, септерин кезе-хере тепкилепкеш, кылын-кылын доштарны буза-чаза иткилээш, хөрөөн берзенип, хүрешкен мөгелер дег, тура халып кээр.

Ам чай дүшкен. Оът-сиген хөлбеңейнип, айлаң-куштар ырлажы берген. Кыштың дошкун соогунуң, частың, хат-кавысказының сөөлүндө бүгү-ле бойдус оожургаан ышкаш. Улуг-Хемниң унун дургаар көк-көк даглар, ак-ак хаялар, сула хадыңнар мөңгүннелдир көстүп тургулаан. Ногаан бүрүлери аныяк теректер безин эриг мөңгүн ышкаш агаргылаан. Талдар база. Кидин-не частып келген анай-хаактар база. Бүгү өртемчей тайбың. Ындыг-ла болзунам, дээр кааңназын, хат серизин, чалгыг оожургазын, чер чектелзин. Бөдөй өглер мөңгүн хаяапчалыг болзун.

Улуг-Хем кижиге ышкаш. Угаанныг, сарыылдыг, уяраар чүректиг. Ооң унунда чүгле мөңгүннелчек ак хадыңнар, теректер, талдар эвес, эрги озаңнар, өл черзилер, ирик дазылдар бар дээрзин билир. Оон туржук Улуг-Хемниң унунда чүс-чүс, муң-муң дээлдиген дескинип турар. Араатан куш. Бир дээлдигенниң аспаанда сезен бир бак чоруур дээрзин безин Улуг-Хем билир.

Шүгдүн, Улуг-Хем! Шүүрен, Улуг-Хем! Сээң оруунда бүгү-ле чүүлдер шупту мөңгүн эвес.

Күжүр Улуг-Хемни аарай! Чалгы-чалгы, чайна-чайна! Уйгу чок Улуг-Хем!

Улуг-Хем чайын-даа удувас.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Мөңгүн томнуң эгезинде бойдус чурумалының символиктиг утказын тайылбырлаңар?
2. «Улуг-Хем кижиге ышкаш. Угаанныг, сарыылдыг, уяраар чүректиг. Ооң унунда чүгле мөңгүннелчек ак хадыңнар, теректер, талдар эвес, эрги озаңнар, өл черзилер, ирик дазылдар бар дээрзин билир...» Бо домак-

тарда кандыг уран-чечен аргаларны автор ажыглааныл? Ооң чогаалдык тема, идеясын ажыдарда ужур-утказы чүдел?

3. «Оон туржук Улуг-Хемниң уунда чүс-чүс, муң-муң дээлдиген дескинип турар. Араатан куш...» Мында дээлдигеннер кымнарның омур-хевири көргүскенил?
4. «Бир дээлдигенниң аспаанда сезен бир бак чоруур дээрзин безин Улуг-Хем билир». Бо домактың утказын тайылбырлаңар.

Он ийги эге

Революция кезээде чоннуң трагедиязы болур деп, Карл Маркстың бодалын база катап сактыры артык эвес. 1921 чылда Тывага тиилээн улусчу революция ону бадыткаан. Хувискаалдың оруунга чүгле өөрүшкүлөр эвес, харын коргунчуг чүүлдер база таварышкылаан.

Бөмбүрзек кырында бүгү чоннар ышкаш, эрги Тываның чурттакчылары чүүл-бүрү турган: хөй нуруузу араттар, оон ыңай кара байлар, дүжүметтер, феодалдар, ламалар, хамнар. Олар дарлаткан болгаш дарлакчы деп ийи кол аңгыга чарлып турганнар.

Эрги Тывага үлетпүр чок болганындан ажылчын аңгы турбаан. Араттар дээрге тараачын аңгының кижилери-дир. Билдингир ийик, тараачыннар эвээш-биче-даа бол хууда черлиг, мал-маганныг, бөдүүн ажыл-агыйлыг болганда, хуу өнчүнүң эдилекчилери. Тыва араттар база ыңдыг турганнар. Эрги Тывага эң эки одар-белчиирлер, тараа-хадылаң шөлдер дарлакчыларының холунга турза-даа, ёзулуг чер эдилели турбаан. Мал эдерген көшкүн чон чаңгыс черге ыяк бектеттинмээн. Ынчалза-даа мал чок арат барык ховар турган. өг бүрүзү оода саап ижер инектиг, чок болза ааска өй дижир хой, өшкүлүг турган. Тывалар кажандаа хараган карты чип чорбаан.

Тывага ажылчын аңгы турбаан диштивис, а араттар дээрге хуу өнчүнүң төлээлекчилери-дир. Ынчап кээрге, Тывага социалистиг революция үнеринге байдал турбаан. Тывага улусчу революция чайлаш чок буржуаз-демократтыг шынарлыг болган. Ооң хараазындан аңаа чүгле араттар эвес, харын феодалдар, ламалар, хамнар база киришкен. Тулган чижек: хувискаалдың талазынга Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң улуг ламазы Чүрмит-Дажы киришкен. Ол 1923 чылда нам кежигүнүңге кирген, сөөлүндө ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы турган.

Мырыңай чоокка чедир мындыг шын эвес бодалдар турган: араттар дээрге-ле чүгле революсчулар, дарлакчылар дээрге-ле чүгле дайзыннар. Херек кырында араттарның ортузунга дайзын-

нар база турган, дарлакчыларның ортузунга революсчулар база турган. Ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң, Тывага чаңгыс кижиниң диктатуразының, «буржуаз-националистерге» удур кампанияның үезинде болдунган частырыгларны эдер үе келген.

А Маркстың трагедиязы кайда барды?

Хувискаалга идепкейлиг киржип турда-ла, Күрсединиң Чаргы баарынга Ажыкай бээзин эриидээни канчап коргунчуг херек болбазыл? Сөөлүндө барып, Таңды-Тыва Арат Республиканың идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи, арат чазакты, арат намны үдүртүп чораан Буян-Бадырғы ноянны феодал-ла кижидээш Чадаанага боолап кааны трагедия болбайн канчаар. Оң дараазында бай кижидүрүзүн феодал дээш тудуп хоругдап, көжүрүп, шөлүп, ажы-төлүн истеп-сүрүп турган болгай. Барыкка база оюннарны ышкаш, Опай чалаң деп атташ аттыг кижидүрчурттап чорду. Алыс угундан ядыгы арат чораан. Байлар-биле Опай көрүшпес, оларның мал-маганын өжөп оорлаар турган. Демирлеп-бектеп, эттеп-эриидеп-даа оң ол «ёразын» дүжүметтер чидирип чадап каан. Адак соонда соксаар боор дээш, Опайга чалаң дужаал берип, чиңзелиг бөрт кедирип кааннар. Ынчаарга-даа Опай дедирленмээн, дарлакчылар-биле тура тутчуп келген. Революция сөөлүндө Опайның ажы-төлүнгө адазы чалаң чораан дээш орук бербейн турдулар. Ол база трагедия.

Кандыг-даа революцияга удурланыкчылар турар. Революция чаа чүүл болганда, анаа кылаң орук турбас. Бергелер, частырыглар, ышкындырыглар таваржыр. Чаш уруг-даа ыы-сыы-биле төрүттүнер.

Тывага улусчу революцияның ужур-утказын билбээн кижилер араттарга безин турган. Барыкка Балдыр-Хелиң деп кижидүрчораан. Анаа-ла арат. Ол кижидүрчер-чуртунуң девискээринче кирген актарны-даа, кызылдарны-даа, орустарны-даа, тываларны-даа дөмей боолаар турган. Ёзулуг анархист, тыва Махно! ЧэенектинҮстүү-Суунуң эң бедик дааның шыпшыында оң хараалы бар. Ону чон ам-даа «Балдыр-Хелиң оңгузу» дижир. Балдыр-Хелиңниң үре-садызының салгакчылары ам Барыкта, Хайыраканда, Эрзинде чурттап чоруурлар.

Тывага улусчу революцияга удурланган самыын 1924 чылда Хемчикке болган. Ол дээрге аныяк республиканы Россиядан оспаксыраткан, Тывага эрги феодалдыг ёзуну эгидер дээн сорулгалыг ёзулуг буржуаз-националистиг, контрреволюстуг үймээн болган.

Таңды-Тывазынга тургустуна берген бо нарын байдал Совет чазакты база дүүреткен. 1924 чылдың сентябрьда эреңгей сайыт

Буян-Бадыргының адынга телеграммазынга Хемчикте үнген самыынның бастырган турарын болгаш тыва улустуң тайбың күш-ажылга катап ээп кээрин ССРЭ-нің даштыкы херектер талазы-биле улус комиссары Г. В. Чичерин идегээн.

1924 чылда Хемчикке үнген феодал-теократтыг самыын бастырган. Ооң-биле Таңды-Тыва тайбыңчываан.

1930 чыл үнүп келген. Эгезинден тура хөлзээнниг чыл болган. Хемчикте база катап үймээн сураа дыңналган. Тургустунуп келген нарын байдалда үймээни базарын 1929 чылда ТАРН-ның VIII Улуг хуралынга нам Төп Комитединиң Чиңгине секретарына соңгуткан Шагдыржап боду дорт удуртуп эгелээн.

Шагдыржап доп-дораан араттың революстуг шерииниң командир-комиссары Бүлчүңнү келдирткен.

— База катап үймээн! — деп, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары кыска чугаалаан.

Ол үеде Бүлчүң хары угда күрүнениң иштики политиктиг камгалалының эргелелиниң даргазы база болуп турган. Ынчангаш херектиң байдалын баш удур билир болган.

Шериг кижиги шериг-ле болгай, командир-комиссар айтырыг салбаан, тайылбыр дилевээн, дорт негээн:

— Самыынны базарынга мени чорудуп көрүңер.

Чиңсек далашпаан:

— Черле шериг чорудар апаар бис. Сээң баарың албан. Ынчалза-даа баштай херектиң ужурун ыяк билип алып херек.

— Хайгыыл — деп, Бүлчүң шериг дылынче кирипкен.

— Шын харын, хайгыылдаар.

— Мен белең мен. Бөгүн.

Шагдыржап олудундан тургаш, шериг хөйлеңиниң курун эде тырткылаан:

— Сени бе? Бүгү Тывага билдингир чанчынны? Сени самыынчылар байтыгай, чаш уруглар безин ийи аал аразы хире черден танып каар-дыр ийин.

— Таныттынмас кылдыр кеттиниң алып мен.

— Дөмей-ле бүтпес.

Дыка үр сүмележиң келгеш, Тыва төп кооператив даргазынче чап-чаа депшиттирген Седип-оолду Хемчик бадырар дишкенер. Ол политика талазы-биле чепсегленген, чазак кежигүнү, харысалгалыг эш, аныяк эр турган. Ооң ады амдызында чонга тараваан, кижилер ону эскербес.

Чиңсек биле командир-комиссар доп-дораан Седип-оолче чарылгачыны салыпкан.

Седип-оол дүүрөп чедип келген.

— Чүү болду, даргалар?

— Далашканың чөп — деп, Шагдыржап чугаалаан. — Хемчикте самын үнген.

— База катап бе?

— База катап. Ооң байдалын билип кээри-биле сени хайгыылче чорудуп тур бис.

— Кажан аъттаныр мен?

— Бөгүн. Беш хонук. Чедер бе?

— Күүседир апаар.

Чазак чериниң, чажыт хайгыылчызы Седип-оол ол-ла хүн Хемчикче аъттанышкан. Ол шагда чычаан деп хуулгаазын бар эвес, шынап-ла аъттанышкан. Чазак чери Седип-оолга мандат деп күштүг бижик хойладып берген. Ында кожуун, сумуларның, чагырга черлери, өртээлдер ону улаг аъттары-биле дүне-даа, хүндүс-даа саат чок хандыраарын негээн болган.

1930 чылдың март 17-де ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралы болган. Орта чажыт хайгыылчы Седип-оолдуң Хемчиктен эккелген медээзин чугаалажып көргөн.

Хайгыылчының илеткээни болза:

— 1930 чылдың, мартта Чөөн-Хемчик девискээринге феодал идегеттер боо-чепсектиг үймээнни үндүргөн. Оларның санында 40 хире кижини санаттынып турар. Үймээнчилер Чадаанаже углааш чорупканнар.

Хемчикте феодал-теократтыг идегеттерниң ТАР-ның революстуг чаа ёзу-чурумунга удур үндүргөн самынын күш-биле базар деп, Тываның Араттың Революстуг намының Төп Комитединиң Политбюрозу доктааткан. Аңаа ат салганнар болза: Шагдыржап, Чүрмит-Дажы, Таня Камова, Данчай, Лопсаң, Бүлчүң, Хемчик-оол, Седип-оол, Аюшан.

Контрреволюстуг самынынны базарын удуртур онза комиссияны Политбюро бадылаан. Ооң даргазынга Данчайны соңгаан.

Ол үеде Данчай чаа Тывага революстуг нам, чазактың өстүрүп белеткээни эң талантылыг, угаанныг аныяк кадрларының бирээзи турган. Ол политиктиг билигни эң баштайгы тываларның санынга Улаан-Баторга чедип алган. Феодал-теократтыг үймээнни базарын удуртуру Данчайның үлүүнге таварышкан эңне баштайгы намның харысалгалыг даалгазы болган.

— Контрреволюстуг идегеттерни базар дээш-ле, хөй черге хан төп болбас — деп, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Шагдыржап дорт айтышкынны берген.

Тываның араттың революстуг намының төөгүзүндө элээн каш чиңгине секретарьлар ажылдаан: Лопсаң-Осур, Идам-Сүрүң,

Күрседи, Буян-Бадырғы, Шагдыржап, Тока. Оларның иштинден эң улусчу Чиңсектер Күрседи биле Шагдыржап болган.

Чиңгине секретарь Шагдыржаптың даалгазынга үндезилээш, Хемчикке болган контрреволюстуг самыынны базар онза комиссияның даргазы Данчай үймээнчилерже мындыг угуулганы чазактың адындан бижип чоруткан.

«...Арат чоннуң ортузунга мугур суртаалды салып үндүрүп, дириг-мөзү хол-даяаңарга ок-боону нарын-шээр чок туткаш, хувискаалчы арат чазакка удур хөделип-хөлзөп, үймээн-самыынны эгелээн силер.

...Хей черге хан-чин төгөр чорукту болдурбас болгаштың силерниң, амы-тыныңарны үспейн камгалап-кадагалаар сорулгабиле революстуг чазакка удур үймээн-самыыныңарны дүргеншалып соксадырыңарны негедим.

Данчай».

Билдингир херек, негелде бижикти үймээнчилер хүлээп алырындан ойталааннар. Данчайның бөлүү шиитпирлиг хемчеглерже кирипкен.

Үймээнчилер Данчайның бөлүүнүң дайынчылары-биле бир дугаар үскүлежишишкынге-ле аштырышышкынга таварышканнар. Дораан дезипкеннер. Данчай баштаан чазак шериглери барык-ла хан төгүүшкүнү чокка үймээнчилерниң боо-чепсээн хураап алганнар. Үймээнни базарынга Чөөн-Хемчиктиң араттары идепкейлиг киришкеннер.

1930 чыл аныяк тыва республиканың төөгүзүнге база бир онза үе-чада бооп артып калган. Чүгле үймээнчилерни басканы-биле эвес. Ындыг самыыннар ооң соонда Тере-Хөлге-даа, Бора-Шайга-даа болгулаан.

Ол чылдың эгезинде, 1930 чылдың февраль 10-да нам Төп Комитеди «Кооперация болгаш коллективизацияның хевирлериниң болгаш аргаларының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Бүдүрүлгө кооперативтериниң болгаш коллективтериниң янзы-бүрү хевирлерин организаастаар талазы-биле дүрүмнерни, саавырларны ажылдап кылырын чогуур албан черлеринге дааскан.

Колхоз төптү тургускан. Ооң даргазынга Тая Камованы соңгаан. Кежигүннери: Бежанов, Ёнзак, Хемчик-оол, Шагдыржап, Танов. Колхоз төп составынга Чиңсектиң киргени кооперативтерниң ужур-дузазын бедик үнелээни болур.

1930 чылдың август 30-де тыва бижикти тургузуп чарлааны Тывага культура революциязының эгезин салган. Ону улусчу революцияның соонда ийи дугаар чугула болуушкун деп санаар апар.

Монгуш Лопсаң-Чиңмит — тыва бижиктиң үндезилекчизи. Бо домакты келир үениң, салгакчыларынга кезээ мөңгеде артты-
рар керек.

Тыва бижик чангыс хүн төрүттүнүп келбээн. Ооң салым-чолу дээш, хөй-хөй кижилер ажылдап турган. Хоозун чугаа кылбазы-
биле «Тыва дылга чаа чогааткан үжүктү канчаар делгерериди
«болгаш шынарынга чедирер дугайында томуйлаттырган комис-
сияның төлевилелинде» бижип турары болза:

«1 чүүл. Монгуш Лопсаң-Чиңмиттиң чогаатканы тыва дыл-
дың ийи дугаар дептерин орус, моол ийи үжүк-биле очулдур-
гаш, орус хоолгазының бир хуузун эш Мачаварианиже болгаш
Москва хоорайда судур бижиктиң хүрээлеңинче чоруткаш, утка-
зынга дүүштүр сөс, үжүктү эттиргеш парладыр болгаш моол
үжүктүг очулганы маңаа көвүдөдир парлаткаш, калбартып тара-
дыр чорукту намның Төп Хораазындан эргеледип күүсеттирери-
биле доктааткан».

Оон ыңай:

«4 чүүл. Ук үжүктү чогааткан Лопсаң-Чиңмитти дарый кый-
гыртып келдиргеш, өөреникчилерниң көөр ном-дептерин немей
чогааттыргаш, ук үжүктү айтыртыр болгаш ооң шалың херегле-
лин тускай чарыгдал үндүрбейн, күрүне бюджетиниң иштинден
таарыштырып тыпсыр чорукту улустуң Биче хуралының пре-
зидиумундан болгаш чазак черинден эргелеп күүсеттирер деп
доктааткан».

Мооң-на ужурундан 1929 чылдың апрель 25-те үнген «Шын»
солуннуң бирги арнынга Куулар Дондуктуң «Тываның үндезин
дыл бижииниң дугайы» деп кыска чүүлү парлаттынган:

«Бистиң тыва улус бодунуң үндезин дыл бижии чок чораан
ужурунда даштыкының дыл бижиин хереглеп чораан, аңаа үн-
дезилээш орус үжүк-биле тыва дыл кырынга 1 дептер ном хе-
вирлеп үндүргеш, ооң-биле тыва дылды бүрүн бижип шыдаваан
ужурунда тыва дылдың үжүүн чаазы-биле чогаадып тургузары-
биле Чөөн-Хемчик кожууннуң Монгуш Лопсаң-Чиңмитти соңгуп
томуулады».

Бо бүгүгө хамаарыштыр тыва бижиктиң баштайгы чогаадык-
чызы Лопсаң-Чиңмиттиң ТАР чазаанга 1929 чылдың август 16-
да бижээн чагаазы мындыг:

«Өршээлдиг чырык чазаамның черинге

Бо айның 16-ның хүнүнде чазак черинден № 228 бижик-биле
мени үжүк дугайында Ленинград хоорайже чорудары-биле да-
лаштыг кыйгырткан дугайында мөгейип бодаарымга, ам мээң-
биле ужуражып чугаалашса-даа, мээң ол үжүүмнүң ужурун

тайылбырлап бижэним ийи дугаар дептеримден артык онза шынарлыг чүве менде окта чок төлээде, Поппе олар биле бодум ужуражырым азы дептерим ужуражыры — ийиниң ылгалы бичии-даа чок, бир дөмей шынарлыг. Черле ол ийи дептеримни эртемденнерге бараалгадып болур, болбазын хынадыры-биле бижэнимден өске, ол ыяап-ла болур чүве деп бодап биживээн болган ужурунда, ону болур, болбазын хынап көргөш, бадылаар бе, бадылаvas бе, кандыг-даа болур болза, ол ийи дептер-биле болганым ол. Ындыг болганда мээң бодумнуң Ленинградче чоруурумдан шүүдели биче дептеримни чедирзе-ле чогуур боор дээримден аңгыда, мээң бодум энир чылын аарааным соонда иштимге эңмек доктаап, аал-оранымга дыш турарымга кадык ышкаш көстүп чоруп турзумза-даа, ырак черже орук чоруп, аъш-чемни изиг, соокка чип чоруп шыдавас апарган кижии мен. Бо ужурумну үндүрүп бижидим.

Мээң эргим өршээлдиг чырык чазаамның черинге чорудуп айыткаарымга, мени буруу шаап көрбөс боор, мону болгаап көргөш, өршээл көргүзүп чөпшээрээр боор деп шуут идегеп бодап мону өргүдүм.

*Монгуш лама Лопсаң-Чиңмит.
Тыва арат улустуң тос дугаар чылдың
сес айның он алдыда.»*

Кайгамчык биче сеткилдиг кижии! Онза бөдүүн уткалыг чагаа!
Тыва бижиктиң үндөзилекчизии (ону шуут-ла ынчаар адаар херек) Монгуш Лопсаң-Чиңмит «Тываның дылынга таарыштыр үндөзин үжүктөрнү чогаадыр талазы-биле ажыл» деп эртем талазы-биле улуг чүүлдү бижээн. Күрүнө архивинде кадагалаттынып артып калган ол ажылдың баштайгы ийи бөлүүнүң, орту үезинде кезек черниң болгаш төнчүзүнүң чиде бергени кончуг хомуданчыг. Ынчалза-даа арткан кезектер Монгуш Лопсаң-Чиңмиттиң чүгле бодунуң эвес, амгы-даа үениң деңнели-биле алырга, шыырак эртемден турганын маргыш чок херечилеп турар. Ол кырлаң думчуктуг, ажык карактарлыг, калбак хавактыг, бажының дүгү дөңгүр, шыва тонунда чаартыкчы ёзу-биле карман даарап алган кижиниң каяа ындыг эртемге өөрөнгени билдинмейн артып калган. Тибетке-ле боор деп идегээр апаар.

Лопсаң-Чиңмит бодунуң эртем ажылының эгезинде дыл дугайында ниити билигни берип турар. Ында Чиңгис-Хаан үезиниң сөөлүндө моол дылдың хөгжүлдөзүнге төвүт, уйгур дылдарның салдарын бижээн. Ол ышкаш Нил хемниң кыдыында египеттерниң, Тигр биле Евфрат деп ийи хемниң эриинде ассирийлерниң

дылдарын база шинчилеп турар. Европа улустарының, ылаңгыя англи, немец, француз дылдарны өөренип көргөш, эрте бурунгу славян үжүктүң үндезилекчилери Кирилл биле Мефодий алышкыларга чедир чугаалап, черле орус болгаш өске-даа дылдарның депшилгелиг талаларын чаа чогааттынар тыва бижикке ажыглаарының чугулазын ол лама демдеглээн. Ында Бирманың, Индияның улустарының дылдарын база чугаалап турар. Мынчап кээрге, М. Лопсаң-Чиңмиттиң эртемден угаанының делгемин маңаа чугаалаан херээ чок боор.

Эртемден лама Лопсаң-Чиңмиттиң ажылының «Тыва үжүктүң дугайында» деп эгелиг үш дугаар бөлүү онза солун болуп турар. Бир эвес моол үжүглелди ажыглаар болза, 45 үжүк болгаш өске-даа хөй бижик демдектери негеттинерин барымдаалааш, оон ойталааш, тыва үжүглелди Барыын Европаның хөй улустарының хереглеп турары латин алфавитке үндезилеп Лопсаң-Чиңмит чогааткан. Латин алфавит даштыкы дылдар өөрениринге база дузалыг деп, ол санаан. Ынчангаш М. Лопсаң-Чиңмит деп эртемден лама орус, англи, француз, итали, немец, араб, санскрит (Индия), тибет, моол болгаш өске-даа алфавиттерни эки билир турган-дыр. Бистиң үевисте безин ыңдыг эртемденнер ховар.

Лопсаң-Чиңмиттиң чогаатканы 10 ажык болгаш 18 ажык эвес үжүктүг тыва алфавиттиң тус-тус үннерин канчаар бижирин болгаш канчаар адаарын маңаа ийи-чаңгыс чижекке көргүзгерге мындыг хевирлиг:

«А» — мону Европаның улустары «а» деп адап турар ужурунда база ынчаар ажык, хостуг адаар. Ынчаар адаарда боostaаны чыырылдыр чыгаш, хөректен бичии-ле күш өөскүдүп адаар».

«Е» — мону Англиядан өске улустар бир дөмей «е» деп адап турар ужурунда «е» деп адаар. Мону хөректен үндүрүп турар агаарны боostaаның мурну-биле бичии холуштуруп үндүргөш, эринни өрү көдүрө аарак оожум үндүрер».

«В» — мону французтарның номчууру-биле «ва» үжүктүң чартыы ышкаш адаар. Мону эринден үндүргөш, эриннерни дээштиргөш, боostaаны кошкадып, тыныштың күжүн улгаттырбайн, чүгле аяр үн-биле адаар»...

Оон ыңай Тывада, ылаңгыя Моол, Алтай-биле кызыгаарлашкан кожуун, сумуларның араттарының бодунуң үндезин дылын туржук, омак-сөөгүн уттуп турар апарганын Лопсаң-Чиңмит онза дүвүрээзин-биле бижээн.

Монгуш Лопсаң-Чиңмиттиң эртем талазы-биле бир чугула ажыдышкыны болза, тыва дылда өске кайы-даа улуста чок өк-биле адаар үннер барын тодаратканы болур.

Баштайгы тыва дыл эртемдени М. Лопсаң-Чиңмитиң бодунуң болгаш ооң чогаадыкчы салым-чолу оон ыңай кандыг болганы?

Тывага билдингир эртемден А. А. Пальмбах 1941 чылдың май 10-да Москвага кандидат эртем чадазы камгалап турда, ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының корреспондент-кежигүну С. Е. Маловтуң чугаазын маңаа киризе, херектиң ужуру билдине бээр боор:

«Диссертацияның баштайгы эгелериниң бирээзинде латин алфавитти чогаадырының мурнунда бодунуң алфавидиниң төлөвилелин саналдаан хүндүлүг хүрээ ламазы Лопсаң-Чиңмитти силер буруудадып турар тур силер. Силер ооң ийи болгаш үш үжүктү кадып, бир үжүк кылыр дээнин буруу шаап, чурттуң культура хөгжүлдезинге шаштык чедирер дээш ынчап турары ол деп санап турар-дыр силер. Мен болзумза, тыва алфавиттиң төөгүзүнгө оон ужур-дузалыг болганы дээш, аңаа (Лопсаң-Чиңмитке — К. К.) тураскаал тургузар ийик мен. Аңаа, бир-ле ырак черде хүрээде сураа чок лама алфавит төлөвилелин кылыптарга, силер ону ийи үжүктүг деп буруудадып турар де! Көрүп көрүңер даан, крым (татар — К. К), ногай, кумык, ойрот азбукалар шуптузу-ла ийи үжүк бар үннү көргүзүп турар».

А тураскаал?

Ол-ла 1929 чылдың октябрьда намның VIII Улуг хуралы болган, аңаа феодалдарны, байларны, ламаларны болгаш хамнарны дазылындан туруп октаар деп шийтпирни хүлээп алган. Ооң чалгыы-биле Лопсаң-Чиңмиттиң ады уттундурган.

Ол-даа анаа херек-тир. 1941 чылдың сентябрь 1-де Иштики херек ямызының, кирип келгенин өзугаар ТАР Биче хурал президиумунуң бадылааны-биле Ак болгаш Шуйнуң контрреволюстуг бөлүүнүң баштыңы, даштыкы күрүнениң шивишкени деп буруудаттыргаш, өске тос өөрү-биле кады тыва бижиктиң үндезилекчизи, баштайгы тыва дыл эртемдени Монгуш Лопсаң-Чиңмит боолаттырып шийттирген.

Тыва чырык угаанга «тураскаал» ол болган.

Тываның, араттың революстуг намының Төп Комитеди оон соонда ВКП (б) Төп Комитединге дилег бижикти чоруткан. Ооң сөзүнүң чамдыктарын айтырга мындыг:

«...Төрээн тыва бижикти чогаадып кылыр талазы-биле боттук дуза көргүзер дугайында дилегни нам идип үндүрдү. Төрээн бижиктиң, чок бооп турары болза арат чоннарның культурлуг денелин көдүреринге болгаш оларның социалистиг культура-биле холбажырынга кол моондактарның бирээзи болуп турар тур».

Оон ыңай:

«...Бир-тээ тыва дыл колдуунда түрк дылдар-биле чоокшула-жып турар болганда, ооң үндезининге латинчиткен чаа түрк үжүг-лел турар ужурлуг.

ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Шагдыржап».

Тыва бижикти чогаадыр дугайында эң баштайгы нам болгаш күрүне документизиниң адаанга шак ынчаар өске кым-даа эвес, ылап ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Шагдыржап ат салган.

Ооң соонда тыва бижикти чогаадыр херекке Москвадан чалаткан А. А. Пальмбах баштаан эртемденнер онза идепкейлиг. киришкеннер. Тыва улусту мырыңай бижик чок чораан деп, мынчага дээр чамдык эртемденнер санап келгеннер. Ол черле шын эвес. Тывалар өгбө-төөгүзүнден хая-даштарга-даа бол бижимелдерни арттырып чорааннар.

Иргит Шагдыржап Соян сумузунуң Банчык хүн ноянның хөлечиинден эгелээш, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарына чедир алдарлыг орукту эрткен. Ол 1923 чылда нам кежигүнүнге кирген. Арбан даргалап, кожуун секретарына ажилдап чораан. Тываның революстуг аныяктарының эвилелин тургузарына идепкейлиг киришкен. ТАР-ның социализмче капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрүн айыткан намның VIII Улуг хуралына Чиңгине секретарына соңгуткан. Феодализмни аңгы кылдыр узуткаарына, экономикага күрүне-кооператив секторун үндезилээринге, тыва бижикти тургузарына, улус чырыдышкынын болгаш кадык камгалалын организаастаарына, совет-тыва харылзааларны быжыглаарына улусчу Чиңсек шиитпирлиг үлүүн киирип ажилдаан.

Хөй-хөй чылдарда амыр-дыш, уйгу-чыдын чок ажилдап чораанындан улуг аарыгга таварышкаш, Иргит Шагдыржап ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары хүлээлгезинден 1933 чылда хосталган. Ол ооң соонда-даа чылдарда хөй-ниити ажил-чорудулгазын соксатпайн, 1943 чылда ТАРН-ның XII Улуг хуралына чедир Төп Комитеттиң кежигүнү болуп келген. И. Шагдыржап аарып турза-даа, Чиңсектиң албан-дужаалын күүседип болур турган, ынчалза-даа ол аныяк кижилерге ажилдаар арганы бээр дээш халашкан.

1933 чылда Иргит Шагдыржаптың политиктиг хаяадан чорутканы-биле ёзулуг чончу үе эрткен. Тываның төөгүзүнге чаа арын — шаа барып кижиге чүдүүр чоруктуң чаңгыс кижиниң диктатуразының, чаңгыс черге таптаашкынның чылдары деп ададыр чаа арын эгелээн.

ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарына Тока соңгуткан.

Чагаалар:

«Эргим мерген энерелдиг, делегейниң кырында дески угаанныг даргам, Тока Силеримге каш сөстүг чагаа бижип тударым ук ужуру болза, бо араттың байырлыг амыр-мендизин хүндүткеп бараалгаттым.

Мен бодум эртем чок болган төлээмде, ажил кылырымга кончуг мерге тур. Сургуулче чорударын улуг баштыңчым Силерден шаңнап өршээрин хүндүткеп диледим.

Багай ашак Балчыма шын.

УХК Кара-Булун сумузунуң даргазы».

«Эргим хүндүлүг төрөөн адам, ынак акым Тока Силерлерге революстуг изиг байырны адыш часкап чедирдим...»

Солуннардан шүлүктөр:

«Төрөөн иеден артык ынак
Тока дарга акывыстың
Төрөөн дылдың сөзүн улаан
Төөгүлүг чогаалын уламчылаал.

Анчымаа, Момбуужай, Мунзук».

«Дооразындан харап көөрге,
Торгу хээлиг Тыва чурту.
ТАРН-ны баштап орап
Тока дарга делгерезин!

Күнчүң».

Кыйгырыглар:

«Тываның ажилчы арат чоннарының изиг чүрээ, хандамыры, ынак баштыңчызы эш Тока делгерезин!»

«ТАРН-ның бөмбүрзек кырында шылгараан угаанныг удуртукчузу эш Тока муң-муң чылдарда мөңгежирезин!»

«Эш Тока, Сталинниң сүрүкчүзү, ынак баштыңчывыс, Даргавыс...»

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Он ийиги эгеде тыва дылдың кайы стили колдааныл?
2. «Революция кезээде чоннуң трагедиязы болур» деп Карл Маркстың бодалын чогаалдың сөзүглелинде чижектер-биле бадыткаңар.
3. «Монгуш Лопсан-Чиңмит — латинчиткен тыва бижиктиң үндезилекчи-зи» деп дыңнадыгдан белеткеңер.
4. Тываның сайзыралына Лопсаң-Осур, Идам-Сүрүң, Күрседи, Буян-Бадыргы, Шагдыржап, Тока олар кандыг үлүүн киригенил?
5. Солуннарга ол үеде парлаттынып турган шүлүктөрнүң утка-тургузуунда кандыг онзагайлар бар-дыр?

Он алдыгы эге

Тыва бижик! Бо хуулгаазын сөс 1930 чылдың августа Таңды-Тываның бүгү девискээрин күскү куу сигенде өрт дег, Улуг-Хемде часкы үер дег, булуттуг дээрде чаңнык дег дүрген, шапкын, кызаңадыр эргий каапкан. Кожуун, суму, арбан бүрүзү, кыштаг, чайлаг, күзег, чазаг бүрүзү, аал, хонаш, өг бүрүзү, улуг-даа кижилер, бичии-даа кижилер ол элдептиг сөстүң илби-шидизинге туттурган. Араттар хувискаалга ынчаар алзып турганнар, ам тыва бижикке хүлүдүп алганнар. Чугааны, сөстү чүгле дыңнаар болгай, карак-биле көөр деп чүү адам чоор?!

Улуг-Хем кожууннуң Буянды Бай-Даг сумузунуң араттары база дойлуп үнгеннер. Суму төвүндө садыг-коржаа бажыңнарының кырында кызыл пөстөргө бижиктер деп шуушкан хой дег элдептиг шыйбактар көстүп келгилээн. Ону көргөш, араттар чыгылып, магадап, сонуургап чугаалажып турганнар.

— Бижикке өөренири берге ирги бе?

— Он чыл херек дижир чорду.

— Ынчаарга-ла мээң багай кара доңгам ынаар чеңгивес-тир.

Кандыг-чүү-даа бол, чоокта чаа Кызыл хоорай, Шагаан-Арыг чораан араттар огулуг чугаалап турганнар:

— Ол ак шыйбактарны үжүктөр дээр.

— Ол үжүктөрни кожуп тургаш, сөстөр бижиир. Ол сөстөрдөн домак кылыр.

— Кайгамчык-ла болган шаг-дыр оо.

— Кижиге угаанынга кирбес.

Буян келгеш чугаалаан:

— Угаанга кирбес деп болбас. Бижикке өөренири берге эвес.

Бир кадай айтырган:

— Ширтек сырыырындан нарын боор аа, дарга?

— Сен дөргө чадар ширтекти каш хонгаш доозар сен?

— Ай чыгады бээр болдум бе?

— Ол-дур. Мен кожуунга он шаа хонук өөрөндим. Ам номчуп, бижип турар апардым. Шупту үжен шаа борбак үжүк ышкажыл. Бир хүн кижиге канчап беш-алды үжүк доктаадып албас боор. Силер канчап хамык малыңарны шээжи-биле билир-дир силер.

— Хоо! — деп, кадай магадаан. — Ынчаарга-ла ужур бар чүве-дир оң.

— Ында чүү боор. Силер шуптуңар удавас бижиктиг болур силер. Бижик чокта чаа амыдырал тургузуп шыдавас бис. Ынчангаш Шагдыржап дарга совет чазакка дилег киирген. Совет эртемденнер бижик чогаатканы ол-дур.

Бир көк баштыг ашак Буянны өжегээр шенээн:

— Бо кызыл песте бижиктерни биске номнап берип шыдаар силер бе, дарга? Ындыг-ла кончуг эртемчээн кижиге болзуңарза...

Буян ол кыйгырыгларны боду бижээн болгай.

— «Тыва бижик делгерезин!». «Араттар! Тыва бижикке өөренили!»

Көк баштыг ирей бажын чайган:

— Бистиң дарга кежээ-ле-дир, кулугуруң.

— Бо билзек дег төгерик үжүктү чүү дээрил? — деп, аныяк кыс айтырган.

— «О» дээр.

— Бо шыйлашкын дег үжүктү?

— «S».

— Кудуруу база бар-дыр аа, дарга?

Араттар хөглүү сүргей каттырышканнар.

— Кудурук чок чүве чок харын. Аът, инек, хой, өшкү. Теве безин чолдак кудуруктуг. Шаг шаанда кижиге база кудуруктуг чораан. Бо «п» деп үжүк-түр. База кудуруктуг — дээш, Буян айыткан.

— Бо турган теде дег үжүктү чүү дээрил, дарга? — деп, база бир арат айтырган.

— «т». Ол болза «М» деп үжүктүң бичиизи-дир.

— Шынап-ла чаш бодаган ояар. Артында-ла мөгеннерлиг.

— Үжүктер база улуг, бичелиг болур-дур аа?

— Кижилер-даа, мал-маган-даа канчап улуг, бичелиг-дир. үжүктер база ындыг.

— Солун-дур оо!

— А бо кудурук чок чылан дег үжүктү чүү дээрил?

— «S».

— Бо хураган хырнында чөкпек дег үжүк?

— Бичии «а» ышкажыл.

— Өг дүндүү аан, тогана дег үжүктү?

— «Ө».

— Октапкан сыдым дег үжүктү?

— «Р».

— Дедир баштыг дузак дег үжүктү?

— «Б» дээр. Саннар база бар болдур ийин — дээш, Буян чарты тудуп алгаш, черге шыйып эгелээн.

Араттар үглөп келген.

— Үңмерлешпеңер, кужур хунаашкан хой-өшкү эвес силер — деп, хорадаан үн дыңналган. — Тарай тургулаңар. Бис база көрээл.

Буян саннарны онга чедир черге шыйган. Оон көвүдедирге, будалы бээрлер. Араттар ыт чок шинчилеп турганнар.

— Оой, эжен. Бо санны хан аксы дээр шиш-ле — деп, бир арат чугаалаан.

— Ол болза бир деп сан-дыр — дээш, Буян тайылбырлаан. — Ону бижири чүден белен. Анаа-ла шыя соп каар.

— Кымыскаяк дег үзүк-боолук сан база бар.

— Ол — сес деп сан-дыр.

— Демги дузак ышкаш үжүк хевирлиг-даа саннар бар.

— Куду башты — алды деп сан-дыр, өрү башты — тос.

Девин «о»-ну билзекке демейлеп турган кыс база айтырган:

— Билзекке демей сан база бар ышкажыл, дарга?

— Ол болза тик-тир.

Бир аныяк эр чугааланган:

— Бо санны көөрүмге, сугда олурган кас-ла олчаан-дыр.

— Ону — ийи дээр.

— Үжүктерни-даа, саннарны-даа доктаадыры белен чүведир — деп, араттар сүмелешкеннер. — Бижикке өөренилиңер.

— Сээң харың кажыл, дуңмам? — деп, Буян тикти билзекке демейлеп турган кыстан айтырган.

— Он сес — дээш, уруг хүлүмзүрөөн.

— Сээң харыңны мынчаар айтыр — дээш, Буян черге шыйган. — Баштай хан аксы дээр шиживисти борта тыртып алыыл, ооң соонда үзүк-боолук кымыскаякты кожа салыптаал. Ол-дур он сес деп сан: бир шиш, бир кымыскаяк.

Ам аныяк эр боду черге шыйган:

— Мээң харым чээрби. Ону бижиирде, демги сугда казымның мойнунга кыстың билзээн кедирип алырымга, ол-ла ышкажыл, дарга?

— Эр хей! Сен-даа бижикке дораан өөренир кижидир сен.

— Сан ындыг-дыр, белен. Үжүк кожары берге бе, дарга?

Буян демги-ле сонуургак кыстан айтырган:

— Адың кымыл, дуңмам?

— Тыва адым Борбак, орус адым Маша. Борбак-Маша-даа дижир.

— Орус атты кайыын тып алдың?

— Ачамның Торгалыг суурда орус эжи ынчаар адап каан.

— Эки-дир, чараш ат-тыр. Шупту кады Борбактың Маша деп орус адын бижиилиңер. Эгезинге чүү деп үжүк турарыл?

Араттар боданы берген.

— Бодаган дег мөгөнниг үжүк ыйнаан? — деп, Маша кымны-даа мурнай чугаалапкаш, арай чигзинип турган.

— Эр хей, шын-дыр, Маша. Чүглe бичии бодаган дег эвес, улуг тебе дег үжүктү бижип алыылы — дээш, Буян улуг «М»-ны черге чартызы-биле шыйган.— Ам чүү деп үжүк?

— Хураган хырнында чөкпек — деп, үн дыңналган.

— Ындыг тывызык кымыл ол? — дээш, Буян бичии «а»-ны немей бижип алган.

— Мен-дир мен — дизе-ле, демги ийи деп санны каска демейлээн оол ыыттаан. — Сеңгин-оол-дур мен.

— Эр хей, Сеңгин! Ам кандыг үжүк немээр бис?

Көк баштыг ирей дадагалзап айтырган:

— Адыр, уругларым. Кудуруктуг шыйлашкын эвес чүве бе?

— Шын-дыр, кырган.

Буян база немей шыйып каан.

— Ам сөөлгү үжүк?

Араттар ам-на деңге чирт кылганнар:

— Хырында чөкпек! Хураган хырнында чөкпек!

— Шын-дыр! Эр хейлер!

Араттар черде бижип алган сөзүн Буян-биле деңге катап катап адааннар: «М-а-ш-а. М-а-ш-а. М-а-ш-а».

— Бижик деп чүве мындыг хевирлиг-дир — деп, Буян чугаалаан. — Өөренип ап болур ышкаш бе?

— Ужур бар — деп, көк баштыг ирей бадыткаан.

— Бижик бөлгүмүнге бир дугаарында кирер мен — деп, Маша сөзүн берген.

— Мен база — деп, Сеңгин-оол аныяк кыстан чыда калбаан.

Буян өөрүп чугаалаан:

— Билдиңер бе, шупту өөренир бис. Бүгү аалдарга чарлаңар. Маша биле Сеңгин-оол, силер белең туруңар. Силерни дораан Кызылче, тыва бижик башкылары өөредир сургуулче чорудар бис.

Барык-Аксы суурга шак ынчаар баш удур көрдүнмээн эң баштайгы тыва бижик кичээли эрткен. Буян-даа, араттар-даа аажок амырааннар. Улуг ажылдың эгези салдынган. Кандыг-даа херекти эгелеп алыры берге. Көзүлбес сөстү караа-биле көргөн араттар садыг чанындан үр-ле таравайн, чөкпек, тебе, билзек, шыйлашкын хевирлиг үжүктөрни, кымыскаяк, шиш, куш ыш-каш саннарны чартылар, шывыктар-биле черге шыйып, катап балап, маргыжып, сүмележиш шаг болганнар.

Ооң соон дарый тыва бижикти өөренир дугайында херек кырында ажылдар чүглe эгелээн эвес, харын пашта хөөрээн сүт дег, хайнып-ла үнген. Баштай чаа бижик башкыларын түр сургуул черлеринге Кызылга, Шагаан-Арыгга белеткээн. Ооң соонда суур-

ларга ликпунтулар, ликбезтер, улаан-булуңнар ажыткылаан. Ол черлерге белеткел эрткен башкылар ам-на арбаннарже, аалдарже, хонаштарже, өглерже сөктүп-ле үнгеннер. Оларның өөреникчилери көвүдеп алгаш, чоннуң ортузунга бижик билбес чорукту узуткаар дээш улам ханылап кирип кааннар. Амгы үениң дылы-биле алырга, илчирбеленчек реакция-ла.

Нам үүрү биле суму чагыргазы сүмелешкеш, Буянның саналы-биле башкылар белеткээр түр сургуулдарже бир дугаарында Маша биле Сеңгин-оолду чоруткан. Оларның изи-биле идепкейлиг херэеженнер — баазаңнар, кызылбайлар, даргажыктар, соккармаалар шуужупкан, эрлерден — чамзырыңнар, маскыр-оолдар, дыртый-оолдар, сүрүң-оолдар, шивит-доржулар...

Таңды-Тывага улусчу революция өөскээш ТАРН (чаза бижирге, Тываның араттың революстуг намы) тургустунган. Таңды-Тывага культура революциязы өөскээш БУН (чаза бижирге, бижик билбес чорукту узуткаар нам) тургустунган.

БУН үүрлерин суму бүрүзүнге организастан. Ол херек кырында кандыг-даа нам эвес, намның удуртулгазы-биле ажылдаар эвилел, ниитилел турган. Хирезин бодап көөрге, культура революциязы Таңды-Тываның төөгүзүнге улусчу революция соонда ийи дугаар чугула болушкун боорга, артында нам кылдыр адаан хире.

Барык-Аксынга үүр болгаш суму чагыргазының кижигүннери, идепкейлиг араттар чыгып келгеннер. Байдал онзагай болган. Мурнунда байырлалдарга, хуралдарга чүгле туктар киискип турган. Ам бижиктерлиг кызыл пөстер көстүп келген. Олар тыва бижикти кыска хуусаада өөренип алырынче, бижик билбес чорукту узуткаарынче араттарны кыйгырып турган.

Хуралды бо удаада суму даргазы Чудурукпай ажыткан. Нам үүрүнүң даргазы Буян илеткел кылган. Ол чаа төрүттүнген тыва бижиктиң төөгүлүг ужур-дуказынга доктаанган.

Бо хуралга кижилер онза чаңгыс эп-сеткилдиг болганнар. Изиг маргылдаалар үнмээн. Хирези эт-хөрөңгиге чугаа дегбээн болгаш ынчанган боор, ийи дарганың — Буян биле Чудурукпайның — аразынга үскүлежишкин үнмээн. Чаңгыс шугум — тыва бижикти өөренир.

Сумуда БУН үүрүнүң даргазынга Шаңнаа соңгуттурган. Ооң өске кижилерден сумуга база бир дарга болур артык шынары бар болган. Чүл дээрге түр кожуун сургуулунга тыва бижикти саат чокка номчуур, бижир кылдыр өөренип апкан.

Шаңнаа дарга аянын арат, бүдүжүндөн дүжүметсиг эвес, ылап-ла даргазыг шынарлыг. Ам болза интеллигентсиг. Сарыг

өңнүг шеригзиг чүвүр, хөйлеңниг, шыгырткайнып турар баг курлуг, быктында командир сумка азынган, кылаң кара сапыктарлыг, ол хирезинде бажында кызыл сылдыстыг бөрт эвес, салдырыктыг шляпалыг. Шаңнаа боду башкылавайн турган. Бирээде, ол чокка-ла башкылар четчир, ийиде, башкылаар чайы чок. Ол даңзы-бүрүткел кылырынга безин үзе-тура четтигип турган. Ажылынга ак сеткилдий мырыңай дендиди. Кожуун-суму черлеринче кириер даңзыларынга чүнү-даа арттырбас: бир дугаарында кижилерниң бижик билир-билбези, бир эвес билир болза демдээ — эки, ортумак, адак; кежигүнү, назыны, бодазы, шээр малы, уруглары, ызыгууру, эрги сумузу дээш оон-даа өске. Сумуда чеже кижиде барыл? Четче эвес сан-биле алырга, сес чүс ажыг. Ынчап кээрге, чиик ажыл кайда боор.

Баштайгы үеде кичээл эрттирери аажок бөдүүн турган. Өөредилге ному турбаан. Саазын, карандаш чүгле башкыларга турган. Оларны араттар тудуп суйбап шаг болурлар.

Өөреникчи кижиниң бижик херексели нарын эвес: үс-биле чаап каан калбак ыяш, сүүртүп каан шиш — ол-ла. Калбак ыяшты хүлге булгапкаш силгип кааптар, ынчангаш орта бижип кириптер. Балаары мырыңай эптиг, катап хүлге булгаптар. Саазын, карандаш төнө бээр болгай, калбак ыяш биле шиш кажандаа төнмөс. Чүгле бодуң шыдаар болзуңза, бижиле, бижиде, эртенкежээ-даа, дүнө-хүндүс-даа.

База бир солун кичээлдер Барыкта аалдарга болуп турган. Оң башкызы — орус, тыва ийи аттыг Борбак-Маша, ол чогуу боду Чааты, Торгалыг уундан келген, аалдар кезип чортуп чоруур Айыыр-Санаа деп ашактың уруу чүве. Оон Барыкта Кудажының өөнге өөрени берген, ол хевээр оларның уруу апарган.

Тыва бижикке чоннуң сонуургалы улуг болгаш, оон ыңай үүр, суму, дасык, БУН даргалары шагда-ла үттеп-сургап каапкан болгаш, араттар бижик өөрениринге шагда-ла белен турганнар. Калбак ыяштарлыг, шиш карандаштарлыг. Башкының улуска үжүк бижип көргүзөр деспи дег улуг шуугайы база белен. Кичээлдер кыжын кежээ өглерге болур төлээде, чаг сыскырып тургаш үш-дөрт чырыткыны баш удур кылып каан турар.

Бижик өөредирде, Борбак-Маша черле далашпас. Ол, Буян дарганың мындаа чугаалааны ышкаш, бир кичээлге дөрт-беш үжүк эвес, ийи-бирлеп айтып турган. Кедерезе-ле үш үжүк. Далажып болбас деп, Кызылга башкылары сургап каан. Ынчалза-даа үжүктөрүни мал-маганга, ыт-кушка, эт-сепке дөмөйлээр Буянның аргазы араттарның ортузунга эң чедингир болган. Чиик, хөглүг, доктааттыгыр.

Делегейге дески чүве кайын турар, бөлгүмге бижикке өөреничел-даа кижилер турган, шүшпең-даа кижилер бар болган. Оон туржук чамдык араттар: «Бижик билир бижээчи сайыт апарган мен бе, бүдүү билир, судур номчуур бурган башкы апарган мен бе?» — дээш, өөредилгезин ара октапкаш-даа баргылаар.

Кара хөк чүве, бижикке өөрениринге кым-даа эвес, Саванды биле Херик чейзең онза шылгарап турганнар. Кичээл черле үспес, башкының онаалгазын ыяап-ла күүседип алган келирлер.

Бижик демдектерин өөренип тургаш, Саванды хөөрөп эгелээн:

— Улуг секти көк будук-биле улгаттыр чуруп алза, Херик хайыраатының бергүнүң чиңзеши ышкаш, демдек-ле-дир, чонум. Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг. Хи-хи!

Улус корга берген. Борбак-Маша башкы херекти чогуур өйүндө өскээр чайладып апарган.

— Шын-дыр, акым. Улуг сек берт дошказынга дөмей демдек. Ам кым чүү деп бодап олур?

Херик чейзең кижин болганга аксын каксыр эвес, дораан шаалдалаан:

— Улуг секти чыдыг баар-биле хөөткөш, Савандының аксын бөөшкүннеп кагза.

Улуг кара даштың чалым кырынче чуглуп бар чыдарын баш удур эскерип кааш, Борбак-Маша башкы:

— Ам келириңерде, улуг секти өөренип алыр силер — деп, даалга бергеш кичээлди тарадыпкан.

Кичээлдер шупту кылаң тас эртип турбаан. Чамдыкта үстүр ужурга-даа таварышкылаар. Ынчалзаяк ниитизи-биле черле шору. Шала часкаар Борбак-Машаның өөреникчилери чамдык домактарны чиртиледир чарыштырып турганнар.

— Сээң адың кымыл? Мээң адым Бичелдей. (Москва сургуулдуг, Ийи-Тал чурттуг Бичелдей деп кижин чораан. Баштайгы үжүглел номун чогаадырынга ол киришкен, ынчангаш ооң ады ук номда артып калган).

— Бо дагның боду ак, дуу дагның дажы ак.

— Дагда ала аът оъттап чор.

— Бижикке өөрөн, ушпас сен, турбас сен.

Оон тывызыктажыр:

— Муң ак хожом чаңгыс кара кошкарлыг.

— Солун.

— Ширтек кырында төгүлген тараа, төгүлзе-даа чурумнуг, чыскаалдыг.

— Саазында бижээн үжүктөр.

Оон шупту шүлүк база кожар:

Бижик бижиир апарган мен,
Билииргегин дивес силер.
Номнар номчуур апарган мен,
Ноюурзагын дивес силер.

Оон кады ырлажыр:

Очалаңдан кедилерин
Орус арат айтып берген.
Окчаавырның хувискаалы
Ол-ла черден үнгеннейин.

Араттарның тыва бижикке сундулуу кызыгаар чок турган. «үжүктү шокарлап эгелээн кижги бүрүзү башкы апаар. Ынчап кээрге, кичээлдер өг бүрүзүнге болуп турган. Бижик бижиир чер муңзавас. Чүгле калбак ыашка эвес. Чаш харга-даа, өл малгашка-даа, дески хаяга-даа бижиир-ле. Кайда-даа бижик.

Араттар чугаалашпас апарган, чүгле бижиглежир. Эрлер аразында аът-даа ачылашканда бижик чорудар. Кадайлар сарыг шай-даа дилешкенде бижиглежир. Бижик көргөн соонда кым чүнү-даа харамнанмас. Бижиктен күштүг чүве чок. Кижилер аразында мал-маганы-биле эвес, идик-хеви-биле эвес, арыншырайы-биле эвес, бижик билири-биле ылгалыр апарган.

Аныяктарның ынакшылы шуут өскерилген. Ол ам аас кырында эвес, бижик кырында турар апарган. «Чагаалажыр» деп чаа сөс төрүттүнгөн. Ол шагның аныяктары дег уран-чечен чагаа бижиир кижги ам чок ийин.

«Эчизинден энерелдиг, туюлундан тураскаалдыг, кара караам огу болган, кара баарым өдү болган, хүндүс боорга күзеп чоруур, дүне боорга дүжөп удуур, айдың ай дег, аяс хүн дег, кажан кезээде утгундурбас, ханы ынак сарыым, сеңээ ак саазынны арным кылгаш, кара карандааны дылым кылгаш, сугнуң узунундан, черниң ыраандан, чалар от дег, чалбыыш көс дег, булук-булут эсти бээр, муң тебе чүгү изиг байырымны ийи холдап туттум...»

Ындыг чагааны баштай гыва бижик өөрениринге салым-чаяанныг Саванды-даа эвес, Херик чейзең аныяктарга чогаадып берген чүве бооп-тур.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Латинчиткен тыва бижиктиң **О, S, m, Ө, Р, ь** деп үжүктөрүн араттар чүү чүвөлөргө дөмөйлөп сактып ап турганыл? Деңнелге чүге ажыктыгыл?
2. Очалаңдан кедилерин
Орус арат айтып берген.
Бо улусчу ырның утказын, сөс-домааның уран-чеченин сайгарып чугаалажыңар.
Окчаавырның хувискаалы
Ол-ла черден үнгеннейин.
3. «Чагаалажыр» деп сөстүң төрүттүнгени. «Ол шагның аныяктары дег уран-чечен чагаа бижиир кижги ам чок ийин». Автор чүге мынчаар бижээнил?

АЛДЫН ТОМ

Уйгу чок Улуг-Хем.

Улуг-Хем дириг кижиге биле дөмей. Удуур, дыштаныр, сергелеңнээр, ажылдаар, Ол муңганыр, муңчулар, өөрүүр, каттырар. Херек апарганда, Улуг-Хем ыглаар. Ооң карааның чажы соок эвес, кижиниң ышкаш, изиг.

Кыжын Улуг-Хем кылын дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Ынчалза-даа ооң тыныжы буруңайнып, чүрээ соп чыдар. Дош адаанда-даа бол, Улуг-Хемниң агымы кажан-даа соксавас.

Чазын Улуг-Хем оттуп келир. Салаа-сайгыттары, хол-буттары болур септерин, адырларын, коштарын хере-көзе булганыштар. Хая-даш көшкелер дег, орбанды доштар үнмерлежиң, боттарының кырынче чүдүрлүп чоруй ыржым баар. Улуг-Хемниң изиг тыныжынга соок безин шыдашпас, эстип калыр.

Чайын Улуг-Хем хере тыныштар. Часкы кызыл үерниң, соонда ол оожургай бээр. Долгандыр хүрээлээн дүдүскектиг даглар, тайгалар, шынаалар чымаарарып каар. Шал ногаан эриктер, шөлдер, ховулар. Хек үнү кулак уюк, дүне безин үзүктелбес. Айлаң-куштар аян туткан. Улуг-Хем ылым-чылым, Улуг-Хем чылар-чылбас.

Ам күс дүшкөн. Ол кидин түлүк. Алдын күс.

Күскү Улуг-Хем магалыг-ла! Ону карактыг амытан көрүп ханмас, аңаа кежиктиг амытан чурттап ханмас, ону чалгынныг амытан эргип ханмас, орта чакпалыг амытан эштип ханмас. Күскү Улуг-Хемниң эриктери тодуг, агаары арыг, суу кылаң.

Улуг-Хем күзүн, чыжыр дег, алдын-сарыг апаар. Ону хүрээлээн тайгалар база, эриктеринде шынаалар база, аңгыр-кужу, аңмеңи безин. Ээремнеринче ээккен теректер, талдар, чодураалар, долааналар, чыжырганалар, кызыл-хаактар, ханды-каралар сориин салгынга сарыг бүрүлерин сылдырадыр чайганып, аразында аяар сымыражып, Улуг-Хемниң кылаң суунга көрүнчүктенген, каастанган, чараштанган турарлар.

Күскү Улуг-Хемниң үпчү боду тодуг-догаа, каң-кадык, каас-чараш. Шупту алдын.

Улуг-Хем кижиге ышкаш. Боданыр баштыг, уяраар чүректиг, оон туржук ундараар угаанныг, ыглаар карактыг. Күскү унунда сарыг өңнүг-ле чүве бүрүзү алдын эвес дээрзин Улуг-Хем билир. Ында черзилер-даа, ириктер-даа, озаңнар-даа, боомнар-даа бар. Оон туржук ооң агымын дуй чыдып алган доора чудуктар безин бар.

Ол бүгүнү Улуг-Хем билир.

Ооң чону оон артык!

Ынчап кээрге, боданганы ботка херек, кичээнгени кижээ херек эвеспе, Улуг-Хем?

Шүгдүн, Улуг-Хем! Шүүрен, Улуг-Хем! Сээң оруунда бүгү-ле чүүлдер шупту алдын эвес.

Чону — чоорган, хөйү — хөйлең. Улузун кагба, Улуг-Хем! Ооң-биле кады ырла, ооң-биле кады ыгла.

Күжүр Улуг-Хемни аарай! Чалгы-чалгы, чайна-чайна! Уйгу чок Улуг-Хем!

Улуг-Хем күзүн-даа удувас.

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Алдын томнуң эгезинде бойдус чурумалының символиктиг утказын тайылбырлаңар?
2. «Күскү унунда сарыг өңнүг-ле чүве бүрүзү алдын эвес дээрзин Улуг-Хем билир. Ында черзилер-даа, ириктер-даа, озаннар-даа, боомнар-даа бар. Оон туржук ооң агымын дуй чыдып алган доора чудуктар безин бар». Мында «алдын» деп эпитеттиң ужур-дузанын тайылбырлаңар.
3. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең. Улузун кагба, Улуг-Хем! Ооң-биле кады ырла, ооң-биле кады ыгла...». Во одуругларны чүү деп тайылбырлап болур силер?

ИЙИГИ НОМ

Дөрткү эге

— Ам мээң ээлчээм келген-дир, ачай.

Соскар-биле кады кирип келген Хойлаар-оол дораан чаржашкан:

— Мээң база.

Өгдө олурган Саванды дөзер эвес, дайын сураа дыңнааш, эри хайнып, эрги шинелин шагда-ла кедипкен ёзулаан турган:

— Патрон-сатрон есть, партизан Саванды белең. Мен ана бөгүн дораан аъттаныр мен. Беш-Мелдеримни, Беш-Мелдеримни, чаңгыс чодам чок, ол-ла кончуг-дур. Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг.

Соскар ам оожургап олуруп алган:

— Ачам чаалажып чораан-дыр. Саванды база дайын-чааның ужу-кыдыын көргөн-дир. Буян биле Анай-Кара керним мырыңай кызыл партизан бижиктерлиг. Хойлаар-оол аал ээлезин, адазының чуртун тутсун. Мээң ээлчээм чайлаш чок.

Сүлдем ирей даянгыжын чанында салып алган таваар боданган орган:

— Кандыг-даа херекти эки черзилээр, оолдарым. Улуг ССРЭ-ге болушпайн, ам кымга болчур бис? Боданганы ботка херек, кичээнгени кижээ херек, оолдарым. Дайын-чаа дээрге дажажыр дээн оюн эвес. Хөйнү көргөн көк бажым бо-дур. Дайын биле дайын ылгалдыг. Кермаан деп дайзыннарың манчы-кыдаттар эвес болдур ийин. Өзү кара, өжү ханы. Баштай чаалажып өөренип алыр херек. Соскарны соксадырга-даа тоовас хире-дир. Ооң ээлчээ мүн.

Хойлаар-оол барык-ла удурланган:

— Соскар дээрге кырган ашак ышкажыл?

— Дөртөн харда чүү деп бодаар сен, аал — дээш, Соскар до-раан дуңмазының кырында барган.

Хойлаар-оол дүжүп бербээн:

— Шеригге чээрби хар иштинде оолдарны алыр-дыр ийин. Сен дээрге ам артында кырган-ача апарган кижидир сен, акый.

— Бодуң база үжен ажа берген ийик сен.

— Ол-дур харын, акый. Шеригже-даа, дайынче-даа дегийт мени алырлар. Ынчангаш сен бодуң чурт тудар болган кижидир сен.

— Чок, мен баштай чоруур мен. Ооң соонда бодуңну бодуң билир сен, мойнуңну...

— Дайын эгелээн болганда, маргышкан херек чок, оолдарым — деп, Сүлдем ирей үзе кирген. — Ол айыылыңар кымның-даа назы-харын барымдаалавас. Мен Копту дайынынче мырыңай бежен ажа бергенимде чордум. Үжен-дөртөн дээрге кижиниң хып дээн үези-дир.

Оон ыңай адашкылар маргышпааннар. Кырган адазының чу-гаалааны ышкаш, ындыг үе база эвес-тир.

Соскарны кым-даа кыйгыртпаан, кым-даа келдиртпээн. Ол улуг орукка белеткенип эгелээн. Ооң чаңчылы ындыг, кылыр дээн соонда ыяк кылыр, кылбас дээнде шуут дегбес. Семен Лукич болза мынчаптар ийик деп хандыр-хандыр боданып алгаш, Соскар бүдүн чыл хынаттынып келген. Ийи-Тал сумузунуң Барыкта, Сенекте, Оттук-Дашта үш МЧАЭ-зи бодунуң ажыл-агыйын дайын байдалыңга таарыштыр тургузупкаш, тараа, сиген шөлдерин улгаттырып, мал бажын өстүр, фронтуга дузаламчыны күштелдирген. Соскар база анаа орбаан, аалының ажылын көзүлдүр-ле шыңгыыраткан. Хуу ажылдыг араттарны суму чагыргазы ыйып турза-даа, ону барымдаалавайын, Соскарлар аалы күрүнеге тараа дужаарын пландан-даа харын улгаттырып, артыкшылдыг малдарын коржаага садып, фронтуга аъш-чемин, алгы-кежин, эң эки аъттарын, шарыларын, хой-өшкүзүн халас берип турган.

1942 чылдың күзүнүндө Анай-Караның Шагаан-Арыг чорааны дыка-ла ажыктыг болган. Соскар аалының ажыл-херээн шыпкарып кааш, эң эки аъдын мунгаш, Шагаан-Арыгда шериг кезээнге шаап келген. Боо-моңгузу чок боордан, аът-хөлдүг бүрү дайынчы. База-ла Сат честезинден эгелеп алган. Ынчан шеригже сумулардан оолдар хавырып турган үе таваржы берген, ол база аай болган. Назы-хар талазы-биле бичии улуг-даа бол, Соскар ревшериг апарган.

Фашистиг Германияның совет улуска дөгөп келген «чаңнык дайынының» планы буступ дүшсе-даа, фронтуда байдал улам бергедээн. Кызыл Шеригниң кезектери хоорайларны, суурларны «кадыг-дошкун тулчуушкуннарның соонда» удаа-дараа каггаш чоруп турганнар. Украина, Белоруссия немецтерниң дагалыг идиктериниң адаанда човууртап чыткан. Революцияның кавайы — Ленинград бүзээлеттирген.

«Совет улустуң тиелелгези болза акы-дунма тыва улустуң база тиелелгези болур».

Дайынның кадыг-дошкун берге үезинде Тыва Арат Республиканың 20 чыл оюн таварыштыр ооң чазаанга чедирген байырынга 1941 чылдың август 1-де ССРЭ-ниң Улус Комиссарларының Чөвүлелиниң Даргазы И. Сталин ынчаар чугаалаан. Ол чалбыштыг сестер тыва араттарның сагыш-сеткилин көдүрген, кижини бүрүзүнүң угаанынга үргүлчү чоруур үлегер домак, дайынчы кыйгы апарган турган.

1941 чылдың декабрь 9-та Москвадан телеграмма келген:

Тыва Арат Республиканың сайыгтар чөвүлелиниң даргазы эш ЧЫМБАГА

Бистиң улустарывыстың хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш немец-фашистиг эжелекчилерге удур маадырлыг демисежиш турар Кызыл Шеригниң материалдыг хандырылганын көргүзүп турар дузасы дээш тыва улуска, ТАР-ның нам, чазаанга Совет чазактың болгаш ССРЭ-ниң улустарының мурнундан чүректиң ханызындан өөрүп четтиришишкенин илергейледим.

ССРЭ-ниң Улус Комиссарларының Чөвүлелиниң даргазы И. Сталин.

1942 чылдың февральда Кызыл Шеригниң XXIV чыл оюнда «Улустарның болгаш ССРЭ-ниң маадырлыг Кызыл Шериниң Улуг баштыңчызы, тыва араттарның эң дээр өңнүү болгаш изиг чүрээ Иосиф Виссарионович Сталинге чагааның» адаанга 37 муң 993 кижини адын салган.

Ында мынча деп бижээн: «Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден-не тыва улус немец-фашистиг эжелекчи-

лерге удур совет улус-биле кады демисежип турар, чүге дээрге Улуг ССРЭ-ге, ооң маадырлыг Кызыл Шеринге, төрөөн, ынак адавыс Сталин, Силерге бистиң ынакшылывыс кызыгаар чок.

Совет болгаш тыва улустарның хосталгазының, хамаарышпас чоруунуң дайзыннарнын мынчага дээр чылча шаап келгени ышкаш, Кызыл Шериг ам база тиилээр дээрзинге тыва чон бүзүрөп тур. Кызыл Шериг тиилеп келген болгаш тиилээр, чүге дээрге ол шынныг херек дээш чаалажып турар, чүге дээрге ол Ленин-Сталинниң тиилелгелиг тугунуң адаа-биле демисежип турар, чүге дээрге ооң полководчузу, улуг совет улустуң демиселиниң болгаш тиилелгелериниң шылгараңгай стратеги, организакчызы, хей-аът киирикчизи Силер-дир силер, эш Сталин.

Алдарлыг Кызыл Шеригниң XXIV чыл ою делгерезин!

Совет болгаш тыва улустарның акы-дуңма бузулбас найыралы делгерезин!

Бистиң төрөөн адавыс, ынак баштыңчывыс болгаш башкывыс эш Сталин делгерезин!»

Соскар шеригже чоруй барган соон дарый Кулузун-Аксынга «чиик-кара» халып келген. Машинадан кандыг-бир кара костюмнуг сайыт-даа эвес, чап-чаа шериг хептиг орус эр үнүп келген.

— Соёмбо кырган-ачай бар бе? — деп, ол кижии айтырган.

Сүлдем ирейни орус эштериниң ынчаар адаарын аал ишти билир. Кызылда Черемисиннер бо-ла чедип кээр турганнар.

— Бар, бар.

Бажыңга кирип келгеш, ол аныяк эр тывалап, моолдап, орустап мендилээн.

— Экии. Сайн байна. Здравствуйте.

Сүлдем ирей аалчыны дораан танып каан:

— Оо, Сүлдемслав? Сайн, сайн. Бээр эрт, нааш ир.

Сюдеслав Черемисинниң тывалаары шору апарган болган:

— Кандыг тур сен, кырган-ачай? Кадык эки?

— Чүгээр, чүгээр, оглум. Бут бичии-бичии аарыыр. Аваң, ачаң кайыл?

— Кызылда. Ажылдап турар. Чай чок. Соскар кайда?

— Шериг чораан.

— Эки-дир, кырган-ачай.

— Ол дайын чоруур мен дээр-дир.

— Соонда, соонда. Баштай бис. Совет хамаатылар.

— Шынап-ла дайын чорууру ол бе? — дээш, Сүлдем ирей дүүрөп үнген. — Аъш-чемден кылыңар! Славкайны үдээр!

Узун сөс дылга ораажыр боорга, Сүлдем ирей бичии Черемисинни ынчаар адаар кижии.

— Шынап, шынап, кырган-ачай. Даарта чоруур. Орус оолдар шупту чоруур. Немецтерни согар — дээш, Сюдеслав улуг чудуруун көргүскен. — Силер ам үдээр херек чок. Далаш чор мен. Дайындан келиримге, ынчан ам-на уткуур силер. Байыр болур. Эйт-даа чиир, арага-даа ижер. Ам чүү-даа херек чок, немецтерни дүрген согар. Сени көрүп аар, сээң-биле байырлажып аар дээш келдим. Сен дайынга өлбөөн сен, кырган-ачай, мен база өлбөс мен, чанып кээр мен. Мени мана, кырган-ачай.

Сюдеслав хирнин кескен кырган-ачазын кускактап шаг болган. Сүлдем ирей Славкайның бажын суйбап, ошкап-чыттап турда, кырган карактарының изиг чажы бүлдеңейнип келген.

Чарлышкын ындыг кыска болган. База-ла дайынның каргыштыг уржуу.

Даштыгаа үнүп келгеш, Сүлдем ирей чугаалаан:

— Мен йөрөөп каанымда, ыяап-ла чанып кээр сен, оглум. Орууң аспас болзун, огуң часпас болзун. Сен келбөөн шаанда, кызыл-дуставас мен, оглум.

Сюдеслав Черемисин машинага олурупкаш, база катап алгырган:

— Мени мана, кырган-ачай! Мени мана, кырган-авай!

Машина Кулузунну куду караш дээн. Сүлдем ирей карактарын бүдүү чоткулааш, бажыңынче кире берген. База-ла хөөкүй Кежикмаа кадай ыяш көңгүлде ак сүдүн тудуп алган, тос-караа-биле Сюдеславтың соонче чашкан, иштинде сымыранган турган. Күжүр кырган ынча узун назынында чеже кижини үдөөн дээр, чеже катап ыглаваан дээр, ам база туттунуп шыдаваан.

Дайын эгелей бээрге, Тывага чурттап турган совет хамааттары фронтуже аъттанып-ла турганнар. Кайызы кыйгыртылга-биле, кайызы эки тура-биле. Ада-чурт айыылда.

Сюдеслав Черемисин сөөлү база эвес болган.

Ооң соонда Баян-Колдан Валя биле Александр Губановтар келгеннер.

— Фронт чоруур апардым — деп, Александр Изотович Анай-Карага чугаалаан.

— Назынывыс улгады бербөөн бе, Саша? Хамааты дайынынга база чаалашкан, ам база немецтер-биле аткылажырың ол бе?

— Кыйгыртылга эвес-тир. Эки тура-биле.

Валентина Ивановна Анай-Кара эжинден дилээн:

— Чааскаан чеже олурар сен. Кара. Саша чааже чорууру бо, мен база чааскаан артар апардым. Меңээ чедип кел, кады ажылдаар бис. Бистиң колхозта уругларыңарга база кылыр чүве-ле хөй. Баян-Колду билбес эвес сен.

Огулуг санал болган.

Ол аразында Александр Изотович Лиза биле Хойлаар-оолдарны элзедип эгелээн. Оозу-ла чөп. Ында кирип алган, мал ажылы кылыр эвээш санныг тыва өрегелерни санавакса, Баян-Кол хөй нуруузунда орус колхоз турган. Аныяк эр кижилер дайынче аъттаныпкан, ам-даа чоруур, ынчап кээрге ажыл-агыйга күштүг холдар чедишпестеп эгелээн.

— Шын санал-дыр — деп, Хойлаар-оол харыылаан. — Боданыр апаар. Бо аалдың бажында арткан кижидир мен. Чүгле чаңгыс аал эвес, хөйүвүстү көрбөс силер бе, бүдүн МЧАЭ чыгыы. Барыктың Энгельс аттыг МЧАЭ-зинге чүгле четпес. Оттук-Даштын «Кызыл тук» МЧАЭ-зинден хөй тараа дужаар-дыр бис.

— Хуу-ла ажылдыг дээш, араттарны ынчаар кызагдаарга болур чүве бе?

— Үстүкү черлерниң айтыышкыны ындыг дээрлер-дир, суму даргалары. Оон кедерезе, чудурук байлар диртип тур бис. Бис дег аалдарны тарадыр сывырар, тараа-быдаа, сиген-ширбиижиниң шөлдери хавырар, одар-белчири багай, кыдыг черлерже көжүрер хевирлиг апарган-дыр.

— Ынчаарга черле окта буруу — деп, Губанов дүүреп орган. Хоойлуну канчаптар боор. Ол дээрге артап болбас алдын-өргөн, дээп болбас демир-өргөн-дир.

Губанов муңчулган:

— Ынчаарга-ла Баян-Колче көжүп кел. Хамык ха-дуңмаң эдерттип ал, кырганнарыңны база. Анай-Караны черле алыр дээш келдивис. Валя-биле иелээ кончуг тааржыр эжишкилер чүве.

— Боданыр апаар, Александр Изотович — деп, Хойлаар-оол харыылаан. — Мен болзумза, Улуг-Хемни эштип-даа кеже берги дег кижидир мен. Соомда кудуруктарым хөй амытан-дыр мен ийин, харалаан. Анай-Кара чаавай харын силер-биле чоруптар боор, билбес эвес силер, ол дээрге Улуг-Хемни кыштың сооғунда безин эштип кежип чораан болгай.

Анай-Кара хенертен муңгак болгаш сыр өске хары берген:

— Буян кончуг черде олурда, мен кайнаар-даа барып шыдавас мен.

Ам канчаар, Валя тургаш:

— Сээң херээң-дир, бодуң бил, Кара — дээн.

Губановтар хоочун өңүктери-биле даңны атсы хөөрешкеш, эртенинде аъттаныпканнар.

Сүлдем ирей чагыг-сөзүн берип турган:

— Саша биле Буян ийи дайын-чаага баа ханган, эъди каткан эрлер-ле болгай силер. Үе болза, дүшкүүрлүг-дүр, эр баштарыңар-

ла билзин. Ада-чурт, арат чон, ажы-төл дээш туржур ээлчээнер келген-дир. Мындыг өйде эр кижиниң эри хайнып, эъди изип чоруур ужурлуг. Шын-дыр, оглум. Чаактыгга чаргың алыспа, чарынныгны адаандан үндүрбе, чалгынныгны кырыңче үндүрбе. Амыр-менди чор, оглум, аалыңче чанып кээр сен, оглум.

База-ла Кежикмаа кадай кырган карактарын көк суг кылдыр ыглап алган, тос-караа-биле ак сүдүн чажып туруп калган.

Саша Губанов база эң сөөлү эвес болган.

Ам Соскарлар аалыңга Ким чедип келирге, хамык улус база бут кырынга турган. Тайбың үеде болза ында кижичайгаар чүү боор, Сюдеслав Черемисин-даа келгеш барды, ооң соонда Александр Губанов база чорду, ам барып-барып күдээ кижиниң — Кимниң келири албан болбайн канчаар дижир ыйнаан. Аал ишти дүүрөп үнген — дайынче бе?

Шынап-ла ындыг болган, дайын чоруп турда, ындыг болур ужурлуг-даа.

— Дайын чоруур мен — деп, Ким дораан чугаалаан.

— Кажан?

— Аня кайдал?

— Кымнар-биле?

— Аня каяа артарыл?

Айтырыглар куттулуп-ла турган.

Ким тайылбырлаан:

— Амдызында кожууннар, сумулар кезип, ажылчыннар чыып чор бис. Эминиң орус чону дайынче аъттаныпкан, алдын уургайыңга ажылчын холдар херек. Орнувуска кижилер тып кааш, фронтуже чоруптар бис.

Дайынның кадыг чурумунга Саванды безин чагырты берген. Ол чугаа болганче хол-будун сукпас апарган, ынчалза-даа Кимден айтырган:

— Сен совет хамааты эвес-ле болгай сен, хүреген.

— Ада-чуртту камгалаар дээн кижиге кандыг-даа моондак турбас, катым ашак. Көрөй кижичайга тыва хамааты эвес, ындыг болганда совет хамааты-дыр. Ол-ла, дайынче мээң оруум ажык.

— А Аня?

— Аня база дайынче чоруксап тур. Фронтуга хөй эмчилер херек. Чаш уруглуг апарган болгай бис.

Саванды угаанныг чугаалаан:

— Көрөй кижичайга совет хамааты болганда, кыдат кижичайга база ол хевир-биле чааже чоруп болур турган-дыр. Ох халак, мен-не болза дораан ынча дээр турган ийик мен. Багым-даа кончуг...

— Аня ажырбас, артып каар. Эмизинге эмчилээр...

— Ойт, Демир-Хаявыс кайдал?

— Ол ында ажылдавышаан. Дайын төнгүже Эмиден чорбас мен дээр чорду. Эми база фронт-тур, кайда-даа ындыг, Барык база. Чүгле фронт эвес, бүгү черлер шупту фронт. Моон соңгаар бээр кээр чайым чок, ам көрүшпес боор бис. Силер-биле байыр-лажып алыр дээш келдим.

Дааргазында Ким аъттанышкан.

Кырган Сүлдем ирей ам-на ыглапкан, ынчалза-даа кадыглары берген:

— Чеже алгап-йөрээр мен, оглум. Чиңгине күдээм болуруңга шуут дужаап тур мен: ыяап чанып кээр сен, Аняны, бичии урууңну каап болбас.

База кээргенчиг Кежикмаа кадай ыы-сыызын төп, тос-караан тудуп алган туруп калган.

Ам-на эң сөөлү ол боор.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Мында чоннар аразының найыралын канчаар көргүскенил? Чижектер-биле бадыткап бижирер.
2. Автор бо эгеде диалогтарны сөзүглелде хөй, арбыны-биле ажыглааныл?
3. Сүлдемнерниң салгал картазын чуруп, оларның харылзааларын тодарадыңар.
4. Маадырларның аттарында кандыг онзагай чүүлдер эскердинер? Чогаалчы чүге ынчаар бижээн деп бодаар силер?

Чедиги эге

Тываның араттың революстуг намының
Төп Комитединиң секретары Салчак Токага,
ТАР Биче хурал Президиумунуң
Даргазы Хертек Анчымаага,
Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң
Даргазы Сарыг-Донгак Чымбага

«Тыва араттар — фронтуга» деп авиаэскадрилья тударынга баштайгы 764000 акшадан аңгыда 661000 акшаны болгаш 140000 рубльди база Кызыл Шеригже хөй аъш-чемни, белекти чыып чоруткан Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарынга мээң акы-дуңма байырымны болгаш Кызыл Шеригниң өөрүп четтиргенин дамчыдарын диледим.

И. Сталин.

Москва хоорай, 1943 чылдың марттың 8.

Бо бижикке чедир араттар бодунуң революстуг нам, ча-
заанга баштадып алгаш Тываның кожуун, суму, арбан болганын-
га чаалажып турар Кызыл Шеригге дузалаар талазы-биле хай-
ныышкынныг ажылды чорудуп келгеннер. Дайынның баштайгы
хүннеринден «Кызыл Шеригге 50 муң дайынчы аъттарны бе-
рээл!», Тыва араттар — авиаэскадрилья тудуунга» деп патриотчу
шимчээшकिनер эгелээн.

Кызыл Шеригге бир дугаар мөөң белек 1942 чылда чыгдын-
ган. Ону апрельде Барыын фронтуга ТАРН ТК-ның Чиңгине сек-
ретары С. Тока баштаан Тываның төлээлери чедирип чорааннар.
Оларның аразында Тываның алдарлыг малчыннары Ынаажык,
Саны-Шири суглар база киргеннер. Фашистерни чүнүң-биле-даа
— фронтуга коргулчун-биле-даа, Мөңгүн-Тайгага Кызыл Ше-
ригге дузаламчы-биле-даа соп болур деп чугаалап турган киж
Саны-Шири-ле болгай. Тыва төлээлерни Барыын фронтунуң ко-
мандылакчызы Г. К. Жуков хүлээп алган. Ооң дайынчы ачы-
хавыязы Тываның Республика ордени-биле демдеглеттинген.

Дараазында 1943 чылда фронтуга Тываның арат чонунуң
мурнундан үш дугаар мөөң белекти чедирер болгаш бүдүн эска-
дрилья дайынчы самолёттарны хүлээдир хүндүлүг сорулга туруп
келген.

Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр талазы-биле Улуг-Хем ко-
жууннуң Ийи-Тал сумузунуң араттары белек комиссиязының
даргазы Тас-оолдуң башталгазы-биле база идепкейлиг ажыл-
дааннар. Ооң тодаргай херечизинге ол чер чурттуг малчын арат-
ка мындыг Чагаа чедип келген:

Ч а л л г а № 26

Хүндүлүг эш Кудажы!

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, фронтучу
шүлүкчү эш Степан Петрович Щипачёвтуң бодунуң чуртунче
чанып чоруурунга болгаш маадырлыг Кызыл Шеригге Тыва-
ның арат чоннарының үш дугаар мөөң белээн фронтуга чедирер
төлээлерни үдээринге таварыштыр тургускан кежээге моорлап
келириңерни ТАР-ның Даштыкы херек яамызы чалады.

Ук үделге 1943 чылдың 2 айның 4-түң хүнүнде кежээкиниң
8 шакта Чазак бажыңыга болур.

ТАР-ның Даштыкы херектер яамызы.

Ындыг хүндүлелге мөгүдээш, арат Кудажы Кызылга негей
тоннуг хевээр чеде берген.

Төлээлерниң баштыңы С. Тока ону көргөш, каттырган:

— Бүдүн ирт-ле-дир сен аа?

Малчын илдикпээн:

— Чаңгыс эвес, алды ирт.

Ол чүл дээрге, малчынның тонун алды ирт кежинден даараан дээни ол болган.

Делегацияның составына үстүндө адаан ийи кижиден аңгыда ТАР Иштики херек яамызының сайыды Товарищтай, ТАР Биче хурал Президиумунуң секретары Самба-Люндуп, шүлүкчү Бүрбү, үш оглу фронтуда чаалажып турар Бии-Хемден колхозчу Поносов, Кызылдың дааранылга комбинаның мурнакчызы Мокайбан, ТНРП Чөөн-Хемчик кожкомунуң секретары Доктугу, алдарлыг малчыннар Севилбаа, Норбу, АРШ-тың Шагаан-Арыгда Н кезээниң лейтенантызы Доржу кирип турганнар.

Бо удаада фронтуга 120 вагон иштинге 12 муң пуд эът аймаандан аыш-чемни, дөрт муң пуд балыкты, 2900 пуд саржагны, 9 муң пуд эм кат болур чыжыргананы, 2900 пуд чигир-боованны, 1000 пуд чиңге-тарааны, 5 муң чолдак алгы тоннарны, 10 муң эш кидис идиктерни, 23 муң эш хаактарны, 25 муң янзы-бүрү алгы кешти, 4 муң пуд дүк болгаш өске-даа бараан аймаан чедирер ужурлуг турган. Оон ыңай 10 хыдыкчы самолёттар база бар. Ёзулуг-ла деңзизи аар дуза!

Красноярскиниң удуртукчулары тыва делегацияны чылыбыле хүлээп алган. Ынчан С. Тока Кудажыже көргөш баштактанган:

— Ам-на чоонган сен, алды иртти алгап-мактап турар чериң бо-ла болгай. Каш сөстен чугаалап көр.

— Орустай аар эвес мен, дарга.

— Ажырбас, ажырбас. Чаныңда орустаар Бүрбү очулдуруп бээр.

Кудажы мөгүдей берген:

— Саян ажып чорбаан мен, ха-дуңма. Силерниң бо кайгамчык хоорайыңарның чүгле сураан дыңнаан мен. Ынчалза-даа Красноярск меңээ кезээде чоок, эргим, Улуг-Хемде өөм ышкаш сагындырып чораан. Красноярск биске Россияже, революцияже көөр сонгавыс болуп артып калган. Улуг орус улус-биле найыралывыс шугуму база Красноярск дамчыштыр эртип турар. Чаңгыс дагның эдээн чурттаан, чаңгыс хемниң суун ишкен алышкылар бис.

Бүрбү очулдуруп бээрге, малчынның чугаазына чыылганнар аажок таарзынганнар. Ол хевээр Тока дарга ужуражышкын болган черлерге үргүлчү Кудажыны тургузар апарган.

Фронтуга белек чедирер тывалар хамык чүгүн сөөрткен аңгы поездилиг хапканнар. Орук узун, чамдык станцияларга үр

турар ужур база таваржып турган. Чүге дээрге шериглер болгаш дайынчы чүьктер сөөрткен поездилерни мурнай эрттирер апаар. Ынчан дыл-домак билбес, чорук кылып чорбаан кижилер элдеп жураалдарга база таварышкылаан.

Сибирьге бир улуг хоорайга доктааган черге хөй улус аразын-га Кудажы өөрүнден азып чыдып калган. Мөгүдөп халып-ла турган. Оода дыл база билбес. Бир шагдаа ону тудуп алгаш, вокзал начальнигинге апарган. Көк көдээ арат имнеп-сомнап шаг болган. Аскан кижини өөрүнүң ооң карманынга суп берген бичии саазыны берге байдалдан уштуп алган. Ында орустап мынча деп бижип каан болган: «Мен Тыва Арат Республиканың мурнундан фронтуга белек чедирип бар чыдар төлээ кижин мен». Херектиң ужурун вокзал ажилдакчылары билип каан. Олар Кудажыны чиик машинага олуртупкаш, бир-ле черже хапкан. Демир-орукка чедер улус боор бис бе деп, хөөкүй арат муңганып боданган.

Поезд-даа көзүлбес, ам мырыңай хоорайдан үнүп, ээн хову-биле хапта-ла бергеннер. Элээн үр чорааш, хөй-ле самолеттарлыг шөлге чедип келгеннер. Дораан-чаяан малчынны ийи-ле кижин олурар бичии самолетка апарганнар. Самолет шөлге бичии када чаяңайындыр маңнап чоруй дээрже ужуп-ла үнген. Элээн болганда улуг шил-карактыг ужудукчу хая көрнүп келгеш, холу-биле черже айыткан. Куду көөрге, паровозунуң хоолайындан ыжы бургураан поезд дыйлайтыр союп бар чыткан. Кудажы херектиң ужурун ам-на билип каан, ооң хөрээ ажый берген. Самолет база бир улуг хоорайга хонупкан. Аңаа улус хүлүмзүрүг-биле малчынны уткуп алгаш, машинага олурткаш, хоорай вокзалынга эк-келген. Сөөлүнде дыңнаарга, Новосибирск болган. Тываларнын поездизи ооң соонда-даа үш-дөрт шак болганда келген. Кудажы коргуп-иргип шаг болган. Ынчалза-даа ол совет кижилерниң ээлдээн, тыва кижилерге ынаан бир-ле дугаар көргөн. Ол изиг ынакшыл бөдүүн араттың угаанынга бүгү назынында артып калган.

Тока ынчан төлээлерни бир черге чыггаш, Кудажыны эң-не баштай аттыңган.

— Россиянын соңгазын бакыладым, бакылавадым дээн дораан чааскаан тояап эгелээрге кайын боор, эш Кудажы. Дайын үези-дир бо, кандыг-даа айыыл таваржып болур, кандыг-даа кижилер чоруп болур. Серемчилелди кошкадып болбас. Сен чиде бээринге, телеграмма бижип алгаш олурдум.

Ынча дээш дарга саазын көргүскен.

Кудажы чылдагаанын тайылбырлаан:

— Вокзалга ушпа кырган кадай диленирге кээргээш, аңаа чем садып берип тургаш озалдап калдым, дарга.

— Кижилерни кээрге чорууруң эки-дир, ынчалза-даа демир-оруктан озалдап, эш-өөрүн дүвүредип чоруурга таарышпас, эш Кудажы.

— Ындыг-дыр, дарга. Билдим.

Оон база каш хонук туруп, доктаап, манап чорааш, тываларның поездизи найысылалга чедип келген. Москва ооргазында тенниг чараа-чечен дег дүгдүнүпкен турган. Бажыңнар кырында үгер-боолар кудайже шаарарган. Бүрге, соок дээринде, үрүп каан сыңыйлар дег, улуг бөмбүктер өртегилеп каан. Кудумчулары-биле чыскаалган шериглер тепсеп чоруп турган. Барык-ла кижилер болганы шериг хептиг — аныяк-даа, кыргандаа, эр-даа, херээжен-даа. Москва — солдат хоорай. Ол үеде немецтерни найысылал чанындан ап октапкан турган, ынчалза-даа айыыл ам-даа думчук кырында.

Тыва делегация Москвадан дораан үнүпкен. Хоорай кыдыынга кээрге, дайынның каргыштыг истери көстүп эгелээн. Өрттенген, хуюкталган хоорайлар, суурлар, бажыңнар. Элээн, түрөөн, кылашташкан кижилер — кырган-дижеңер, ажы-төлдер, аарыг-аржыктар. Орук ийлеринде чылча шаптырган, октаттыган, шавышкак-мыйышкак немец техника — машиналар, танкылар, үгер-боолар сектери, баштарында кас демдектерлиг демир каска бөрттер кедирип каан чүс-чүс, муң-муң немец маанайлар. Бо бүгүнү көргөш, кижиниң өжөөн-кылыы хайынмас, өкпези өгдөйбес, хөрээ көдүрүлбес хары чок.

1943 чылдың март 5-тиң соок эртенинде Тываның белээн чедирген делегация Брянск фронтузунга чедип келген. Дораан ажыл хайнып эгелээн. Төлээлер бөлүк-бөлүк кылдыр үстүп алгаш, мурнуку шугумда шериг кезектеринге, госпитальдарга чоргулаан. Олар маадырлыг дайынчыларга белектерни боттарының холу-биле тутсуп берип тургулаан.

Чаллажып турар шериг кезектеринге каш хондур чоруп келгениниң соонда, Брянск фронтузунуң командалал чери тыва делегацияны хүлээп алган. Март 11-де Токага, Товарищтайга, Доктугуга, Кудажыга хүндүлүг гвардейжи деп аттарны тывыскаш, шериг хепти кедирген, хүндүлүг демдектерни кадаан, пистолеттерни азындырган. Шак ынчан малчын арат Кудажы бүгүдүгө билдингир: «Кызыл дайынчының огу ара дүшпезин, фашистерниң кара чүрөөн өтгүр дегзин» деп чалгынныг сөстери чугаалаан. Мактап-магадап, көгүдүп-хөөредип канчаар, бөдүүн араттың сөстери сөөлүндө кандыг төөгү номнарынга, өөредилге дептерлеринге, журналдарга, сеткүүлдерге, солуннарга парлаттынмады дээр! Оларны ам-даа чогаалчылар, журналистер, баш-

кылар, илеткелчилер, информаторлар ажыглавышааннар. Тыва делегация март 16-да Москва чанынга Н аэродромга 10 хыдыкчы ужар-хемелерни араттарның мурнундан Кызыл Шеригге хүлээди берген. Маадырлыг совет хартыгалар дайзынны чылча шавары-биле, төлээлер көрүп турда-ла, ужудуп үнүпкеннер.

Эң сөөлүндө Москвага тыва делегацияны ССРЭ-ниң Даштыкы херектериниң Улус комиссары В. М. Молотов хүлээп алган. Төлээлер идик-хевин бастынып, эде-хере тыртынып, дүүреп-ле турганнар. Бир эртен Кремльге чеде бергеннер.

В. М. Молотовту төлээлер дораан танып кааннар. Чуруунда-ла олчаан, кара костюмнуг, кылагар ак демир хыралыг пенсне дээр карак шилдиг, бажының дүгүн аткаар, бызаа чылгап каан чүве дег, чылбыйтыр дырап алган. Ногаан өңнүг сукно-биле шып каан улуг стол артында орган. Хөй-ле чүве — телефон, стол кырында чөвүрт кара.

Төлээлери Молотов эжикке тура уткуп алган. Оон баарында узун столче чалаан.

Аалчылар столдуң ол-бо талазынга чыыра-чыыра олуруп алырга, Вячеслав Михайлович чугааны эгелээн:

— Айтырыг бар ирги бе?

Тока тура халып келген, Молотов олуруңар деп имнээн.

Тываның ажылчы арат чоннарының маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаар дээш хайнышкынның ажылдап турарының дугайын, тыва төлээлерниң Брянск фронтузунга чораанының, оларның совет дайынчыларның фашистер-биле кам-хайыра чок тулчуп турарын магадаанының дугайын делегацияның баштыңы тодаргай чугаалааш, чылыг хүлээп алышкын дээш Улуг Сталинге, Совет чазакка, эш Молотовтуң бодунга өөрүп четтиргенин илереткен.

— Эки-дир — деп, Вячеслав Михайлович бадыткаан. — Бо дайынга Совет Эвилели чааскаан эвес болур деп, эш Сталин дайын эгезинде-ле медеглээн. Баштыңчының ол өттүр угаан шылгарангай сөстөрүн амыдырал бадыткаан. Совет улус берге шылгалдага шынап-ла чааскаан эвес болган. Чедирип турар улуг дузазы дээш бистиң өөрүп четтиргенивисти Улуг Сталинниң, Совет чазактың, бүгү совет улустуң мурнундан Тываның арат чоннарынга илередирин дилеп тур мен.

— Дайынның кадыг-дошкун берге үезинде безин совет улус тывага дузалап турар, ол дээш бистиң ынакшылывысты, өөрүп четтиргенивисти эш Сталинге дамчыдарын диледивис — дээш, Тока уламчылаан. — Ам совет эртемденнерниң дузазы-биле тыва бижикти латин үжүктен орус үжүкче шилчидип тур бис.

База-ла:

— Эки-дир — деп домактан эгелеп алгаш, Молотов чугаалаан. — Латин үжүк дээрге коя апарган чүве-ле болгай. Орус үжүкче шилчип турарыңар эки-дир. Кандыг-даа нациялар экономика-даа, культура-даа талазы-биле бот-боттарыңче чоокшулажыр ужурлуг.

Ооң дараазында С. Тока эштер И. В. Сталин биле В. М. Молотовту Тыва Арат Республиканың дээди хавыязы «Республика ордени»-биле шаңнаар дугайында ТАР Биче хурал Президиумунуң Чарлыын номчаан. Орденни ол-ла дораан В. М. Молотовтун холунга тутсуп берген. Тываның дээди шаңналын эш И. В. Сталинге дамчыдып бээрин база дилээн.

— Эки-дир — деп, Молотов катаптаан. — Чараш орден-дир. Эш Сталинге дамчыдар мен.

Оон ыңай С. Тока фронтуже эки турачылар чорудар дугайын чугаалаан:

— Бистиң шериглеривис аътка-даа, хаакка-даа эки, адыгжы-даа. Бо дугайында маршал Буденный болгаш генерал Городовиков-биле чугаалашкан мен. Баштайгы удаада 370 кижини чорудуп болур бис.

— Эки-дир, чаагай күзел-дир. Ынчалза-даа 370 кижидээрге чаңгыс тулчушкунга-даа четпейн баар чадавас. Тулчушкун соонда ремонтулаар ужур база бар болгай.

Тока улаштырган:

— Бисте курлавырда муң кижилиг аъттыг полк база бар.

— Эки-дир, ол дугайын Хозяин-биле чугаалашкаш харыылап бээр мен.

«Хозяин» — «Ээ» деп, Сталинни ынча дээри ол.

Эптиг үе ам-на келди эвеспе деп бодааш, Тока үзүктелдир-бейн айтырган:

— Тываның төлээлери Улуг Сталин-биле ужуражып болур ирги бе?

Бо удаада Молотов чугаазын «эки-дир» деп сөс-биле эгелевээн:

— Ужуражып болур дугайында чугаа турбас. Чүгле үр ма-наар апаар. Чартык айдан ара эвес. Эш Сталин дайын херектерин удуртуру-биле кады Совет Эвилелиниң бүгү амыдыралын баштап олулар болгай. Бүгү делегейниң база. Чай деп чүве черле окта чо-гун билир силер. Ынчалза-даа силерниң күзелиңерни Хозяинге дыңнадып бергей-ле мен.

Ооң-биле албан чугаазы доозулган. ССРЭ-ниң Даштыкы херектериниң Улус комиссары улуг кабинеттиң бир азыында аыш-

чем делгеп каан столче тыва төлээлерни чалаан. Аалчыларның алдар-кадыы дээш Вячеслав Михайлович дашка көдүргөн. Дараазында Тока дарга база-ла Кудажыже имнээн.

Тываның төлээлерин чылыг-чымчак хүлээп алганы дээш Улуг Сталинге болгаш Совет чазакка амыраанын чугаалааш, малчын уламчылаан:

— Советтиң маадырлыг Кызыл Шериинге дузаламчы кылдыр дуюг баскан бүгү малымның 75 хуузун үзүп берген мен.

Тывага баштай дузаламчы чыырда кижилерниң берген малының чүгле бажын санап турган. Чижээлээрге, бир чүс баш малының беженин берген кижилерниң беш чүс баш малының беженин берген кижиниң аразында ылгал чок турган. Шын харын, дузаламчы дээрге эки тураның херээ-дир, оларның кайызын-даа мактаар апаар. Ынчалза-даа чүс баш малының беженин берген кижини артык үнелээр ужурлуг турган. Бо талазы-биле Кудажы чаа эгелээшкенин кылган, ынчангаш үнелеткен.

Совет күрүнениң баштыңчыларының бирээзи ындыг болбайн канчаар, В. М. Молотов ырак бодалдыг кижилер болган, ону ол 75 хуу кайгатпаан.

Вячеслав Михайлович оргаш, Кудажыдан удур айтырган:

— Малыңарның чеден беш хуузун Кызыл Шеригге өргүпкendir силер, а бодуңар чүнүң-биле амыдыраар силер?

Кудажы торулбаан:

— Кызыл Шериг-ле тиилеп үнзе, бис ажырбас бис. Дайын соонда оон хей малды өстүрүп алып бис.

Орустаар Бүрбү очулдуруп бээрге, Молотов ам-на дүжүп берген ышкаш болган:

— Эки-дир...

ССРЭ-ниң Даштыкы херектер комиссариадынга хүлээп алышыкын ынчаар доозулган. Тыва делегация «Хозяинни» чартык ай манаар үези чок болган. Тывада херектер манап турар.

Дедир орукка ужуралдар болбаан. Чүгле улустуң Доктугу биле Кудажыны кайгаары кончуг болган. Туттурган япон генералдар-дыр-даа дижир. Херектиң ужуру мындыг болган чүве-дир. Ол ийи кижилерниң шериг хептиг, эгиннеринде погоннарлыг чораан. Ол үеде Кызыл Шериг погоннарлыг чаа хепче кирип турган. Ону баштай чүгле фронтуда шериглерге берип эгелээн, тылда эрги хеп хевээр. Ынчап кээрге, каракка чаңчыкпаан погоннар элдеп болбайн канчаар.

Кызыл Шеригге үш дугаар мөөң белек чедирген тыва делегацияның кежигүннери арат чонунуң даалгазын чогуур деңгелге күүсеткеш чанып келгеннер.

Дараазында ээлчег — дөрт дугаар мөөң белек, беш дугаар мөөң белек...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Бо эгеде дайын үезинде тыва чоннуң патриотчу көдүрлүүшкүнүн, сагыш-човаашкынын канчаар бижээнил?
2. «Бүгү чүвени — фронтуже!» деп темага чугаадан кылыңар.
3. Чогаалчы, көскү күрүне ажылдакчызы С. К. Токаның овор-хевириң чогаалда канчаар чураан-дыр?
4. «Кызыл коьш» деп чүл?

Сески эге

Шагаан-Арыгда АРШ-тың Н кезээнге ревшериг болуп кирип алырда, Соскар улуг дыка бергедевээн. Кадынының байдалы таарышкан болганда, артында дайын үезинде шеригге албан эрттирерин эки тура-биле күзеп турган кижиге кым моондак болур боор. Мунар аьдын база боду эккелген-дир. Ону чүгле өөредир херек. Оон ыңай боо-чепсек Артканын Соскар боду билир.

Аай болуп, Соскар-биле кады шеригге келдирткеннер көвей болган. Дайын үезиниң негелдези ындыг — кайда-даа кызырган программа. Ол ёзугаар чыскаал сургуулу-даа, тактиктиг кичээлдер-даа, практиктиг өөредилге-даа катый-хаара эгелээн. Ооң кадында дежурный албаны, аьт-хөл ажаары база бар. Хамык херек, дагдан баткан көшке дег, чүдүрлүп-ле турган. Биртээ, дайын эгелээн болганда, бүгү чүвени ооң эрге-ажыынга таарыштыр тургузар дээрзин Ленин өөредип чораан. Кижиге бүрүзү, шактың эки механизми дег, ажылдаар деп, Сталин чугаалаан. Биске чурум-сагылга агаар дег херек деп, Ворошилов чагаан.

Боодалга болгаш аьт сургуулунга Соскар черле торулбаан. Ол дугайы тываларга кара чажындан таныш херектер-дир. Чыскаал сургуулу база барыктыг болган, чүгле тепсеп билир. Шынын чугаалааны дээр, Соскар тактика өөренир кичээлдерге бергедеп турган. Ол хөөкүде чүү боор ийик, чаңгыс безин класс чок амытан-дыр, бижикке боду өөренип алган. Кара доңганы чежеге-даа каргакталдыр хайындырарга, алыс дөзү куругда хоржок болбайн. Соскар боданырга, чиндиңнээш ортузунда чаңгыс дөңгелик кырында турар ышкаш сагындырган, бир келдеш дизе, сугже мойт дээр. Курлак туржук, кулакка чедир дүжүп болур, ол чыдыг малгаштан уштунары ындыг белен эвес.

База-ла аай болуп, келдирткеннерниң аразында Соскар ышкаш тактагалдайлар арбын болган. Чүү деп чүү дээр боор, ын-

чан ниитилел хөгжүлдезиниң деңнели ол хире турган. Соскар бир чыл хире өске өөрү-биле кады шериг сургуулунуң далайынга эштип, салдап, карбанып, тепкиленип келгеш, эрик кырынче сырбактанып үне берген. Ёзулуг ревшериг апарган.

1943 чылдың эгезинде кожууннарда шериг кезектерин дүжүргөн. Олар АРШ-тың аъттыг полугунга кээп каттышканнар.

Кызылга келген дораан ревшериг Соскар ТАРН ТК-же чагаа бижээн:

ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары гвардейжи генерал-лейтенант эш Токага

Билдириишкин

Мооң-биле туюлдуң онза идегеп дилээрим болза, мени Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче чоруурун чөпшээрер көрүңер, эжим гвардейжи генерал-лейтенант.

1905 чылда Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузунга төрүт-түнгөн мен. Ук-ызыгуурумда лама, хам, дүжүмет болгаш шиит-тирип чораан кижичок. Ачам Сүлдем Копту дайынынга киржи чораан, акыларым Тывага национал хосталгалыг револузунга киришкен. Ал бодум ревшериг, АРШ-ка тактиктиг болгаш практиктиг өөредилгени долузу-биле эрткен мен.

Улуг ССРЭ-ниң маадырлыг Кызыл Шерииниң хүрээлеңинге кирип алгаш, немец-фашистиг эжелекчилерниң когун үзе узут-каар төлээде амы-тынымны соомга каггаш, херек болза, ханым-ның сөөлгү дамдызынга чедир тулчурумну даңгырагладым.

Кыргыс Соскар.

1943 чылдың март 13-те.

Соскар билдириишкин бижиир мурнунда элээн боданган. Ындыг ужур база турган. Ооң намдар-төөгүзүнде кижичок илдиге бээр черлер база бар болган. Билдириишкинни каш-даа катап бижээн, каш-даа катап ора соп октаан. Бирээде, харын бичии кызырар ужурга таварышкан, улуг назылыг дээш чорутпайн барып болур, ынчалза-даа ол үеде Тывага шыңгы паспортизация чок турганы дөгүм болган. Ийиде, бодунуң ук-ызыгуурун дыка тодаргай биживээн, бир эвес ачазының дүжүмет чиңезиниң, Буянының хоругдалда чыдарының хензиг-ле чыды билдине берзе, ону намга, аревэге, фронтуга аал аразы хире-даа чагдатпас, үште, Соскар билдириишкинни озалдап кириген, ону чүс-чүс кижилер мурнапкан, ынчангаш биживес болза хоржок турган. Мооң чылдагаанындан шорбарланып, орбарланып турганы ол.

Билдириишкининиң харызын ам Соскар дүн-хүн чок саргыландыр манап эгелээн. Ынчалза-даа дайын үезинде «хүннүң

даарталаар деп билиг турбас ужурлуг. Фронтудан Тывага улуг лейтенант И. Т. Кузнецов деп командир чедип келген. Ол көстүп келген соонда майда АРШ-ка тускай эскадрон тургустунуп эгелээн. Ынаар Соскар база кире берген болган. Белеткел дыка шыңгыы чоруп турган. Болду-ла эвеспе деп, Соскар иштинде бодаан. Ынчалза-даа ам-даа билдинмес. Шериг чажыды.

1943 чылдың май 20-де биче лейтенант Түлүш Нурсатка командылаткан тыва танкчыларны фронтуже үдээн. Ам тыва эки турачыларның ээлчээ көзүлдүр-ле чоокшулап орган. Чогум кажан деп айтырыг кижилерни хилинчектеп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки турачылар чорудар дугайында айтырыгны мурнунда-ла — 1942 чылдың декабрь 26-да ТАРН ТК-ның секретариат хуралына чугаалашкан турган. Аңаа Тока, Базыр-Сат, Анчымаа, Сергей, Товарищтай, Намчак, Далганчык олурушканнар. Ревшеригни Ада-чурттуң Улуг дайынынче чорудар дугайында ТАРН Төп Комитетиниң Чиңгине секретары С. Тока санал кириген. Фронтуже 500-тен эвээш эвес кижини чорударын чөпшээрээрин Совет чазактан дилээр деп шиитпирни хүлээп алган. Эки турачыларны, оларның аът-хөлүн, аъш-чемин, идик-хевин, хер-херекселин белеткээрин полковник Сувакка дааскан.

Ол-ла шиитпирни 1943 чылдың мартта Москваның Кремльге ССРЭ-ниң Даштыкы херектериниң Улус комиссары В. М. Молотовка С. Токаның бодунуң дыңнатканын номчукчу билир.

Ам мырыңай 1943 чылдың август үнүп келген. Фронтуже чорударын дилеп билдириишкин кириген кижилерниң сагыш-сеткили тын быжыында турган: кажан, кажан, кажан? Соскар дээрге, ана кирижин дыңгыгайнып турар кылдыр дыңзыдып каан ча сыйдазы-ла.

1943 чылдың август 20-де база ТАРН ТК-ның секретариат хуралы болган. Олурушканнар: Тока, Анчымаа, Товарищтай, Далганчык, Калининчев (ТАРН ТК-ның чөвүлекчизи). Чалатканнар: Сувак, Севээн, Смахтин, Рапопорт, Бобков, Смирнов (шериг ажилдакчылары).

Ук хурал 1943 чылдың август 31-ден эгелеп 207 тыва эки турачыны фронтуже чорудар деп доктааткан. Оларны үдээриниң политудуртукчузунга ТАРН ТК-ның секретары Базыр-Сатты бадылаан. Оралакчызы — ТАРЭ ТК-ның чиңгине секретары Очур.

Шиитпир ам-даа чажыт.

Беш-ле хонганда, 1943 чылдың август 25-те, ТАРН ТК-ның база секретариат хуралы болган. Аңаа фронтуже чоруп турар эки турачы эскадроннуң политсоставын бадылаан:

Бир дугаар взводтуң командири улуг лейтенант Оюн Оолак.
Ийи дугаар взводтуң командири улуг лейтенант Куулар
Дончут.

Үш дугаар взводтуң командири улуг лейтенант Монгуш Сат.
Дөрт дугаар взводтуң командири лейтенант Монгуш Доржу.
Пулемет взводунуң командири улуг лейтенант Сат Бүрзекей.
Санинструкторлар салбырының командири лейтенант Түлүш
Хүргүлек.

Эки турачы эскадроннуң комиссары улуг лейтенант Монгуш
Байыскылаң.

Тыва эки турачыларны фронтуже үдээриниң чурумун док-
тааткан.

Ам-на хамык байдал билдине берген. Бүгү эки турачыларның
даңзызы тодараан. Аъттанырынга чедир 5-ле хонук арткан. Беш-
ле хонук! Тыва эки турачыларны фронтуже үдээр дээн кижилер
Тываның бүгү булуңнарындан Кызылче аъттыг, чадаг үерлээн
хем дег сөктүп-ле эгелээн.

Беш хонук иштинде аалынга чагаа четпес дээрзин Соскар
билген. Ол шөлээ дилей тыртып алгаш, Тыва Төпкооптуң ора-
лакчы даргазы, төрели болур Шириин-оол сугга халып келген.
Чүгө дээрге ооң холунда аъттар бар. Мындыг-мындыг чүве-дир
деп чугаалаан.

Шириин-оол чүлүп каан салы көгөртир үнүп келген чаагын
далаштыг суйбааш, дораан аайынга кирген:

— Аътта чүү боор ийик, дораан шилип тудуп ал. Эзер-чонак
база белең. Мен чайым чок кижидир мен. Аалыңче бодуң кагар
сен бе азы элчи ыдар сен бе?

— Хонук эвээш, биске шөлээ бербес.

— Ынчаарга мында өрт шериинде Нөм-Хууракка бар. Ол
дүн-хүн чок каксын. Ында чүү боор. Оон ыңай Барыктан чүгле
сен чааскаан эвес-тир сен. Ийи-Тал, Хайыракандан каш-даа эки
турачылар бар-дыр. Оларның төрөл-дөргүлддеринге база дыңна-
дыр болгай.

Кызылдың өрт шериинде биче дарга Нөм-Хуурак ол-ла кежээ
Ийи-Тал кайы сен дээш карак-кулак чок улдап-ла баткан.

Эки турачыларның аразында Соскарның таныыр эштери хөй
болган. Эң ылаңгыя Шагаан-Арыгга турган АРШ-тың Н кезээн-
ден: командир Монгуш Сат баштадыр ол кезектиң шериг эмчизи
турган Түлүш Хүргүлек, взвод командири турган Монгуш Доржу
ревшериглер Донгак Бегзи-Хуурак, Кыргыз Быштак-оол, Дон-
гак Доржукай, Ийи-Тал сумузундан — Кыргыз Норбу-оол (адазы
Сүлдем ирей-биле кады Копту дайынынга киржип чораан) ...

Ким шынап-ла сөөлү база эвес болган.

— Соскар, Соскар, фронт, фронт, фронт, фронт чоруур дээн-дир! Фронт! Фронт!

Нөм-Хуурак шаап келгеш, келдирлеп-келдирлеп чаңгыс ындыг домак эткен соонда, Соскарлар аалы, эмдик буура дег, дывылап-ла үнген. Хоюн өлүргөн, хойтпаан тиккен. Аът-ла мунуп шыдаар кижиге эзер кырында олурган. Оңчатпаа доруг аъдын хөлгелепкен, торгу тонун кедипкен. Чүглө муңгаранчыг эвес, төөгүлүг херек болган, дайын чоруур кижини байырланчыг үдээр апаар. Эр сорук, эки аът деп, тыва чоннуң өгбө-төөгүдөн чаңчылы бар. Хөөрже-даа баар болза, хөгжүм-биле деп, улуг орус улус чугаалажыр. Барык унунда чүглө Соскарлар аалы ынчаар дүүревээн. Фронт баар Норбу-оолдуң угбазы Дарыймаа кадай чыраа хүрең безиниң кырында саадапкан орган. Кыдат-оол ашак чуурга дег кылаң бажын суйбаан, сегелиниң адаанда тогдук куштуу дег узун салын чазаан турган.

Баяк дөгөрнөп алгаш, Кызылче он-он кижилер Ийи-Талдан аъттың сыр кара маңы-биле чарыштырып-ла чоктаан.

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг, хаван чадаг кончуумну — деп, Саванды эрги буденовказын бажында салыпкан, куруг селеме хынны астыпкан, самдар шинелин кедипкен, хаваң кызыл карактарында изиг чашты бүлдөңдөдир ыглаңайнып олуруп калган. — Беш-Мелдер-даа чок, мен-даа шыдапас. Патрон-сатрон нет, партизан Саванды чок.

Оңчатпаа аъттанып турда, кернингге Сүлдем ирей чаңгыс чүвө чугаалаан:

— Соскарга адаң кыраан, аътка четпес апарган деп чугаалаар сен, уруум. Оглумга өске чагыым чок, чүглө манаар мен.

База-ла Кежикмаа кадай (ам та чеже катап чүвө ыйнаан) ак сүдүн туткаш өөндөн үнүпкен. Ооң караа кайын кургаг турар ийик.

Кызыл дээрге, кымыскаяк өө-ле, имилээр чүвө. Кудумчулар-даа кижиге, оруктар-даа кижиге. Хоорай кедээзинде, Улуг-Хем кыдында шыктарда одаглар хүндүс бурулаан, кежээ чайыннаан. Чер болганда чугаа-соот. Кадыг кижиге каттырган, кенен кижиге кээргээн.

Ийи-Талдың шапкынчылары август 31-де даң бажында Кызылга чизиредип келгеннер. Дораан-на кода бажында ховуда шериг хоорайынга барып доктааганнар. Эки турачыларга ынчаар чөпшээрөп каан турган, Соскар саадал чок үнүп келген.

Оңчатпаа ашаан көөрге, арын-шырайы шириин түр тырта берген болган. Биеэги шелегер ишти сенип калган, чарыш аъды

дег шилгедек апарган. Соскар кадайын көөрге, чараш-чаагай хевээр, ынчалза-даа ооң чазык-хөглүг хүлүмзүрүү шагда бир-ле хүн чаңгыс черде доктаап турупкан ышкаш. Соскар шериг чоруп турда чадавас, азы ооң дайынче чоруурун дыңнап кааш база чадавас.

— Кымнар келдиңер? — деп, Соскар дегийт айтырган.

— Чааскаан. Бо оолдар база. Норбу-оол биле Кечил-оолду үдээн улус база. Хөй кижидир бис ийин.

— Кырганнар кандыг орлар?

— Шору, шору. «Беш-Мелдер» хөөкүй чадаг олуруп калды. Ооң чер чедер харыы кайда боор ийик, аът-хөлдүг-даа болза. Хойлаар-оол сугларның чайы чок. Кидин-не тараа кезип турлар. Күрүнеге тараа планы күүсетпес болза, тудуп бажыңнаары мыада даргалар-дыр.

— Дайын дайын-на ыйнаан, ынчалза-даа чонну ынчаар каржы-хажагай аажылаарга болур чоор бе?

— Ат болган шаг-дыр ийин. Дайын-байлаа деп чүвези база бар, хуу ажылдыг силер дээш кызып-кыяры база бар. Сен чораның соонда мырыңай дорайтай бердивис. Хойлаар-оол сугларны кижидеп-даа бодавас болган даргалар ышкажыл.

Оңчатпааның алызында чараш чораан кара карактары хөлүш дээн. Кадайы чедип келгеш ыглаар-сыктаар азы фашистерниң когун үзер деп патриотчу сөстөр чугаалаар ыйнаан кылдыр бодаан Соскар ооң дириг, шынныг сөстөрүн хүлээп көрбес аргазы чок болган. Дайын-на дээш мегеленген херек чок, бергелерже удур көргени дээре. Чигирзиг йөрээлдерниң орнунга ажыг шынның сөстери Соскарны аажок бодандырган, улам угаан киирген. Дайынга тиилеп үнери — ол эвээш, кол чүве — ооң соонда амыдыралды катап тургузар херек.

Кадайының сеткилин чазамыктаарын Соскар оралдашкан:

— Ажырбас, Оңчат. Дайындан чедип кээр мен, амыдырал бир янзы апаар.

— Ыяп-ла эеп кээр сен. Эеп кээр ужурлуг-даа сен.

Ол хамык хөлзээн аразынга хүннүң эрткени билдиртпээн.

1943 чылдың август 31-де — эки турачыларның аъттаныр бүдүүзүндө хүн — ТАРН ТК-ның секретариатының хуралы сөөлгү шиитпир хүлээп алган:

Тыва эки тура отрядтың командиринге капитан Түлүш Кечил-оолду томуйлаар.

Август 31-ниң кежээзинде Ногаан театрга тыва эки турачыларны фронтуже үдээринге холбаштыр улуг хурал болган.

1943 чылың сентябрь 1.

Тываның күзү кезээде кайгамчык. Чылыг, хүннээректиг. Көк дээр хүн-хүнү-биле кааң турар. Хемнерниң суу, чуп каан шил дег, арыг, дүвүнде даштар көстүп чыдар, бырлаңга чаражы дам баар. Улуг-Хем оожум, чымаар. Ооң эриинге өскөн, пат эриккен-даа кижиге ак-көк чалгыглар уттундурбас.

1943 чылдың сентябрь 1.

Бо хүн Тываның төөгүзүңгө балалбас.

Кызылдың төп шөлүндө, сөстүң дорт утказы-биле алырга-даа, хөөредир-хөөретпеске-даа, кижиге бажы кизирт, аът бажы оргу. Күс черле чечектиг, олар кижиге бүрүзүнүң холун долган. Үрер хөгжүм үнү ыяңгылыг дыңналып турган.

Тыва Арат Республиканың нам болгаш чазааның удуртукчулары Чазак бажыңының төп индиринге үнүп келгеннер.

Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның болгаш чыылган ара-албаты чоннуң мурнунга ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары гвардейжи генерал-лейтенант Салчак Тока сөс ап чүвө чугаалаан. Ол алдын погоннарлыг генерал хептиг болган. Чон ынчан Тывага бир-ле дугаар чанчын кижини көргөн. Хөрлүг-даа, сүрлүг-даа болган.

Эки турачыларның өмүнээзинден комиссар Байыскылаң, анаа дайынчы Ойдупаа, санинструктор Севил, ада-ие, төрөлдөргүлден Манчай-оол, Баазаң, Кызылдың школачыларындан Тома Булатова сөс алган.

Ооң соонда хөгжүм чирт кылынган. Шөлде турган эки турачылар биле хамык чон холужа-ла берген. Ол чурукту бижири берге. Сөөлгү чагыглар, изиг ошкаашкыннар, уян ыылар дыңналып турган. Дайын дээрге дайын-на болгай деп, кижиге болган билер. Кым чанып кээр, кым ол хевээр баар. Кымга — тиелелге, кымга — өлүм. Фронтуже чорутканнардан эеп кээрлери көвей болур, ынчалза-даа эеп келбестери база эвээш эвес. Ынчангаш эки чарлып алыр херек. Канчап билер, сөөлгү үделге чадавас.

База катап хөгжүм чирт кылынган. Эки турачылар чыскаалыпкаш, кудумчуларның борбак даштарын казырадыр тепсеп бадышкан. Чыылган чон оларның соонче диг кылынган.

Улуг-Хем эриинде сайга эки турачылар биле хамык үдекчилер база бир холушкан. Чаңгыс паром эки турачыларны ээлчег-биле кежирип турган. Взводтарның дугаарларының айы-биле Соскар улуг лейтенант Монгуш Саттың үш дугаар взводунга турган. Ынчангаш бичии манаар апарган.

Тывалар улус караанга кажан-даа ошкашпас, чытташпас чораан. өгленип-баштанып алгаш мырыңай. Ажы-төлү улам мырыңай. Оңчатпаа биле Соскар муң-муң карактар баарыңга холдарын

туттунушкаш, куспактажып алганнар. Оңчатпаа ам-на бажын Соскарның делгем хөрээнге салып алган. Анаада болза ыянчыг ыйнаан, артында кырган-ава, кырган-ача апарган күжүрлер ыш-кажыл. Ам канчаар, дайын ышкажыл, сөөлгү катап чадавас.

Паром ол аразында дедир кежип орган. Эки турачыларны далаштыра бергеннер.

Оңчатпаа черже доңгайгаш, Соскарга улуг-эргек бажы дег борбак ийи ак сай дажы ап берген:

— Боларны ап чор, эргимим. Камнап чор, чидирбес сен. Дедир чанып келгеш, бо паром-биле кежип чыткаш, оларыңны өскөн-төрээн Улуг-Хемиңге эгидип бээр сен. Ачаң ынчанган. Айна база. Сен база ынчаар чанып кээр сен. Ачаң ирей ынчаар чагаан чүве.

— Ачам оон ыңай чүү диди?

— Манаар мен диди.

Оңчатпаа биле Соскарның аразында манаар, манавас дээр дугайында айтырыг турбаан.

Паромче арткан эки турачылар үнүп эгелээн.

Оңчатпаа ам-на ыглапкан:

— Чанып кээр сен, эргимим.

Соскар сөөлгү катап кадайын ошкап-ошкап, чыттап-чыттап алгаш, паром кырынче үне халаан.

Паром өеэн сайга кизиредир сөөртүп, ыаштары кыжырт-кайнып чоруй, өртеп каан чиңге демири херли берген соонда, аяр чылып чорупкан. Ооң даажындан Оңчатпааның көксү-хөрээ сөктү бер часкан.

Соскар паром кырындан сөөлгү катап алгырган:

— Чанып кээр мен!..

Бодан, харыыла, кцүсет...

1. Ада-чуртун Улуг дайынынга киришкен тыва шериглерни чүге «эки турачылар» деп адап турарыл?
2. 1943 чылың сентябрь 1. Бо сан-чурагай чүнү чугаалап турарыл? Амгы үеде ону канчаар демдеглек турарыл?
3. Ада-чуртун Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар Украина-ның кайы хоорай, суурларын хосташканыл?
4. Амгы, 2022 чылда, Украина база Россияның кызыгаарында болуп турар дайынчы операцияга тываларның киржилгезин чугаалаңар.
5. Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалының бижиттинген кыска төөгүзүн база «кара», «кызыл» томнарда кол-кол болуушкуннарны, Сүлдемниң өг-бүлезиниң кежигүннериниң овуру-хевирлерин, характеристикаларын тыва дыл кабинетинде «Школаның ном саңы» деп серияда романның баштайгы ийи тому-биле танышкаш, семинар кичээлге белеткениңер.

6. Тыва чоннуң эрткен төөгүзүңге хамаарышкан эпизодтарны сактып чугаалаңар.
7. Чогаалчы роман-эпопеязының эгезинде А.П. Чеховтуң Енисей дугайында сөстөрүн чүгө эфиргаф кылдыр ажыглааныл?
8. Романның бирги томун чүгө «кара» дээнил?
9. Том бүрүзүнүң эгезинде пейзаж чурумалдары кандыг символиктиг утканы кирип чоруурул?
10. Кара томда кирген детальдарны (коргулчун, ...) ушта бижип, анализтеңер.
11. Романның адын чүгө «Уйгу чок Улуг-Хем» деп адааныл?

Романга хамаарыштыр айтырыглар, онаалгалар:

1. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдизинде төөгүлүг салдары чүл?
2. Орус болгаш национал литературалардан төөгү-реалисчи чогаалдарны тып номчуур: М. Шолохов «Оожум Дон», Н. Задорнов «Амур хайырааты», Ч. Лодойдамба «Арыг суглуг Тамир» болгаш о.ө.

Чогаал сайгарылгазынга немелде литература:

М. А. Хадаханэ «Беседы с К.-Э. Кудажы», «Почерк мастера», «Добро и зло в романе К.-Э. Кудажы», В. С. Салчак «Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының кол маадырлары», Р. Донгак «Уйгу чок Улуг-Хем» болгаш «Арыг суглуг Тамир» деп романның чоок талалары» болгаш о. ө.

Долуманың хуулгаазыны

(Үш көжегелиг, тос көргүзүглүг комедия)

Киржикчилери:

Даш-оол Севил Серенович — колхоз даргазының оралакчызы.

Ширижик — кол механик.

Чычы Чыргаловна — Даш-оолдуң кадайы.

Тараачы — клуб эргелекчизи, Даш-оолдуң оглу.

Чинчиваа — ларёк эргелекчизи, Даш-оолдуң уруу.

Долума — тракторист кыс.

Анай-Хаак — саанчы кыс.

Дүрген-оол — чолаачы оол.

Бирги көжеге

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге ажыттынар. Кабинетче Даш-оол биле Ширижик чугаалажып кирип келирлер.

Ширижик (*адыштарын дүрбүштүргүлээш*). А, Севил Серенович, колхоз даргазы үр чорупканы ол бе?

Даш-оол (*чоргаар цн-биле*). Чартык чыл өөренип чоруткан эш-тир.

Ширижик (*магадан*). Ана шөлээн дыштанып алыр эш-тир оң, Севил Серенович. Улуг дарга болурга база чаагай чүве аа, хуралдап, семинарлап хап-ла турар. Силер ышкаш оралакчы даргаларга-ла берге-дир...

Даш-оол (*механиктиң эктин часкагылаар*). Элекке ийи балдырың сириледи бербе даан, часкы арган-дорган анай-хураган эвес сен. Билири эвээш, билии чавыс кижилерни септеп-селип ап турарлары ол-дур ийин. Ам билдиң бе, агроном?

Ширижик. Кол механик деңер даан.

Даш-оол. Ийе, ийе. Эш кол механик. Даргавыс чокта таптыг диңмирей бергей бис аан. Ийде чыткан ирик чудук безин аңдарлыр, бистиң ээлчээвис база келир... Тарылга эгелээнден бээр ийи хона берди. Часкы кампанияны он хонук иштинде бурт кылыр бис деп, аксы-сөзүңер берген болгай силер.

Ширижик. Дүн-хүн чок чүткүдүп-ле тур бис, Севил Серенович. А бо бир бүрүн-бүдүн трактор ажыл чок туруп берди-ле.

Даш-оол (*шириин*). Чаңгыс борбак тракторист тыппас пат механик-тир сен. Чер адаа караңгы-даа болза, дедир-даван безин үңгүрүн тыва бээр болдур эвеспе... Мен бүгү колхозтуң ажыл-херээ дээш, чай чок болгаш ындыг-дыр мен. Оон башка чаңгыс-ла хүн тыпкаш, трактор кырынга, шоодайда далган дег, олуртур шанчып каар ийик мен. (*Херлигилээш, кулактарын дуй туткулаар*). Хамык ужур чүгле талыгырда деп бодаар сен бе? Чок. Чылгы малың кайдал? Инек каш кодан ийик? Хойнуң чежезин билбес эвес сен? Оларның кырынга — школа, эмнелге, уруглар яслизи... Шуут-ла бажым дүүлээр-дир ийин. Мээң бо кара доңгам баш эвес, чүү дээр чүвел аан, кымыскаяк эвес, ылап-ла ары өө дийин. Ары өө!

Ширижик. Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол. Ол шын харын.

Ширижик (*чыпшылаш дигеш*). Менде бир бодал төрүт-түндү...

Даш-оол (*кочулап*). Кажан, канчап төрүттүне бергени ол?

Ширижик. Бо дүне удуп чыдырымда төрүттүндү.

Даш-оол (*улам кочуурган*). Магалыг кижидир сен але, эш кол механик, тогду хой-ла. Чаш хураганнар ындыг боор ийин, колдуу-ла дүне төрүттүнер.

Ширижик. Кочулавайн көрүңер, Севил Серенович. Мээң силерге чугаалаар деп бодаан тергийн чугула бодалым бар ийин харын.

Даш-оол (*далажып*). Аргамчы шөйүп турбайн, дүргөн чугаала че.

Ширижик (*сести аарак, адыштарын ууштагылаар*). Силерниң уругларыңарның кайызы-даа трактористер болгай, Севил Серенович. Оларның бирээзин түр када, тарылга доозулгуже чедир тракторга олуртупса кандыг чүвөл.

Даш-оол. Бо дүне төрүп алган бодалың бе, эш кол механик? Магалыг-ла бодалдар адазы тыпты берген-дир сен.

Ширижик. Анаа бодал-дыр ийин, Севил Серенович.

Даш-оол. Бодалды төрүүр мурнунда база боданыр болдур ийин моң, эш кол механик. Тараачы дээрге чугула, харысалгалыг ажылдыг кижидир. Часкы тарылга үезинде ховуда ажылдап турар кижилерге суртаал-массалыг ажыл чорудары, оюн-тоглаа көргүзери чугула херек болдур ийин моң. Ол дээрге чаңгыс трактор анаа турарындан улуг херек деп бил. Ындыг ыйнаан, эш кол механик?

Ширижик. Ол-даа чөп болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол. А Чинчивааның дугайында төрүп алган бодалыңны кара доңгаң иштинден доп-дораан үндүр окта... Бирээде, Чинчиваа база ажылдыг кижидир. Ону харын чугулага албайн барып болур бис. А херээжен кижини тракторга олуртур деп турганың ындыгзымаар бодал-дыр ийин. Амдыгыңда колхоз даргазы мен-дир мен. Амдыгыңда колхозту удуртуп турумда, чаңгыс-даа херээжен кижидир тракторга чоокшулатпас мен. Тракторга дүн-хүн чок ажылдап шыдаар, аныяк эрден доп-дораан тывыңар... Чүгле эр кижиден! Амдыгы даргавыс каш катап херээженнер хүлээп алчык? Оон чүү болчук? Бир уругну хүлээп алырга, бажың-балгатка мегелеп сылдап алгаш десе берди, өскези эрги трактор деп өкпелээш, ырбай берди. Ам бо уругну көрөм, мындыг чугула кампания үезинде божуур деп олуруп алган. Оон ам кажан келирил? Чартык чыл херек! Ынчап олуруңда, ажыл сени манаар эвес...

Ол аразында аът даванының даажы дыңналып келгеш, аныяк кыстың үнү ырлап эрте бээр. Ийи чугаазын соксадып алгаш, дыңнап турарлар. Кыстың ыры:

Даргавыстың дазыл бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Даап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Бошкавыстың борбак бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Бодап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Даш-оол (*шыжыгып*). Тфу! А бо чүү апаарды? Шүгүмчүлөл бе азы дорамчылал бе? Көк хүндүс-ле! Кымыл ол?

Ширижик. Амдыг саанчы уруг-дур ийин. Анай-Хаак аан.
Даш-оол. Билир мөн, билир мөн. Тракторга өөренир кижиге мөн дээш, кижиге кулаа амыратпас чүве. Ам артында-ла сырынналып чоруур апарганы ол-дур.

Ширижик (*чапнаалар*). Ынаар сырынналып, ырлап чоруур ыйнаан, хор бар эвес, Севил Серенович.

Даш-оол. Тракторга өөренип чоруур сен деп, амдыг даргавыс чоруур мурнунда азапкан ышкаш болбадыве. Мээң ону чорударымны ол көрзүн шүве! Инектерни кым саарыл? Ындыг кызыжактар тракторга олуруп алгаш, тараа тарыыштар чүве болза, арт-даа алчая бээр, хем-даа келдее бээр... Доп-дораан трактористен сураглар. Кончуг хып дээн, отче-көсче халыва аныяк эрден тып алыр-дыр. Херээженнер дугайын бодаан-даа херээ чок! Олар мал кадарзыннар, инек сагзыннар. Техника дээрге чүгле эр улустун херээ-дир.

Ширижик үне бээр. Даш-оол чааскаан ажылдап олурад. Эжик соктааны дыңналган соонда, эр хептиг, кирбей кара эрин салдыг Долума кирип кээр. Даш-оол херекке албайн, үр-ле бижиттинип олурад.

Долума (*кирип олура*). Болур ирги бе? Экии, дарга Севил Серенович? (*Даш-оолдун холундан барып тудар*).

Даш-оол (*херекке албайн*). Олуруп көрүңер. Чүү дугайлыг хап чор силер моңар?

Долума. Бо-ла мынчаар чор мөн, дарга. Ажыл-хожул сураглап чоруур кижиге мөн ийин.

Даш-оол. Кандыг ажыл кылып шыдаар сен ынчаш? Колхозка кижиге болганын ажылга хүлээп албас-ла чүве болгай. Тускай эртемин, билиң бар бе, ынчаш?

Долума. Кайы, чүгле тускай эртемин кижилер хүлээп алыр улус силер бе, Севил Серенович? (*салын суйбааш*). Тракторист кижиге мөн.

Даш-оол (*сырбаш дигеш*). Кым че?

Долума (*ылавылап*). Тракторист.

Даш-оол (*тура халааш*). Тракторист, тракторист...

Долума (*карманындан документилерин уштуп сунгаш*). Бүрүн бар, Севил Серенович. Бо болза трактор чолаачылаар дугайында шынзылгам-дыр. Паспортумну көдээ Советче кирип бижидип чорудуптум.

Даш-оол (*документилерни алгаш номчуур*). «Бо шынзылганы көргүзөр эш Долума Дондуп Түлүш болза, трактористер курузун дооскаш». (*Оон ыңай иштинде номчуй бээр*). Кандыг аайлыг, элдептиг, херээжен аттыг кижиге боор сен?

Долума. Харын силер бодунар база херээжен аттыг бооруң-арга, мен бодум элдепсинип ор мен, дарга, Севил Серенович.

Эжик ажыттыңган соонда, Ширижик кирип кээр.

Даш-оол (*Долумаже чоргаар айыткаш*). Бо-дур! Тракторист кижиге деп кижиге тыва шаап кагдым. Силер дээрге сүмеле-жип шаг болур улус-тур силер.

Ширижик (*мендилевишаан*). Амыр чүве-дир аа, Севил Серенович, чыткан те-ве аксынга каңмыыл кирген деп чүве бо эвеспе оң...

Даш-оол. Долуманы ажылга доп-дораан хүлээп алып-дыр. Төрүүр-божуур херээженнер ужундан хей черге трактор тургузуп турган херек чок. Ажылдап турган дугайында характеристика-зын көөрүмге, шыырак эр ышкаш-тыр бо. (*Долумага*) тракторну эр кижиге мундуруптарга, канчап баарыл деп чүвени көргүзүп көр аа. А бо херээженнер дээрге дуза чок улус-тур бо: бирээзи бажың холуур, өскези трактор холуур, үш дугаары чем холуур. Черле орта ажылдавас.

Долума. Мен черле эрлерден дора ажылдап көрбээн мен.

Даш-оол (*кайган*). Кайы сен кыс кижиге сен бе, оол?

Долума (*аксын туттунгаш, дораан будулдурар*). Кончуг эрлерден дудаваан мен дээрим ол-дур ийин, дарга. Азы силер херээженнерге таарымчалыг байдалдар тургузуп бербедиңер ый-наан.

Даш-оол. Шупту таарымчалыг байдалдарны берген бис. Черле хоржок-тур.

Долума. Хоржок эвес болдур ийин, дарга. Херээжен чон дээрге коллективизацияның баштайгы чылдарында-даа, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде-даа — кончуг кадыг-бергелер турда безин тарааны тарып, дүжүттү өстүрүп, трактористеп ажылдап келгеннер болдур ийин, дарга.

Даш-оол. Ону база билир болдур бис ийин, дуңмам. Паша Ангелина, Дарья Гармаш... Ынчан ынчанмайн канчаар, Ада-чурт айыылга турду, хамык эр улус фронтуларга турду. Аар-берге, аш-тодуг-даа болза, ажылдаар апаар. Ам дээрге мырыңай сыр өске үе-дир, билдиң бе, дуңмам. Эртем-билиг бар, кижилер четчир.

Долума (*хеп-хенертен тура халыыр*). Шын эвес! Мээң до-гааштырыым көөр силер!

Даш-оол. Оожум, дуңмам, аныяк кижиге эшкедес чоор, ын-чап чаңчыга бээр сен. А бо сен черле чогуу кандыг аайлыг кижиге апардың, азы кыстарга ынааң ындыг бе, херээженнерге бичии-ле

дээй кааптарга, коваңайнып олулар? Херээженнер дыңнап каан эвес, хей черге дорттаңнаан херээ чок, дуңмам.

Даш-оол (*Ширижикке*). Мындыг-дыр аа, эш кол механик. Долуманы ажылга хүлээп алгаш, амдыы божуур дээн уругнуң тракторун хүлээдип бээр-дир. Амдыызында демги чаа хүлээп алганывыс чолаачы оолдуң, кым ийик, Дүрген-оолдуң бажыңынга чедирип каг. Түр када чурттаайлар аан, тарылга дооступ, ажыл шыкпарлы бээрге, көөр бис.

Долума. Чок, дарга... Мен черле... Хоржок... Азы мен...
Ширижик. Ындыг-дыр, Севил Серенович.

Долуманы Ширижик барык-ла сөөртүп алгаш үнө бээр.

Көжеге.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарынга Ширижик биле Долума чугаалажып үнүп келир.

Ширижик. Ол-ла-дыр, Долума Дондупович. Силерни ажылга хүлээп алдывыс. Ам бодундан хамааржыр-дыр. Севил Сереновичиниң чагыын утпа. Бо колхоз даргазының тывыы-биле херээженнер деп кижилер ажылга хүлээп алгаш, түрээвис көрүп, шаг болганывыс ол-дур ийин. Ам-на ажылывыс шуудаар боор. Тарылганы чеди хонуктан эрттирбес бис.

Долума. Херээжен кижилерден кончуг-ла хөңнүңер калган улус-тур силер аа? Кадайларынга база ындыг даргалар боор бе бо?

Ширижик. Кадайларынга канчап ындыг боорлан, Долума Дондупович. Хөй ниитиниң херээ, ажыл-агый дээш ындыг чүвө ышкажыл. Оон башка херээжен чоннуң багы бар эвес.

Долума. Херээжен чонну хөй-ниитиниң амыдыралынга дидими-биле хаара тудар дугайында ажыл кайда-даа хайнып турар болгай. Солун-сеткүүлдерни номчуvas улус силер бе, дарга? «Кыстар — тракторже!» дээн кыйгырыг чер болганда калбарган ышкажыл... Ол дээрге аныяк чүректерниң, бедик харыысалгалыг чоруктуң кыйгызы-дыр. Ындыг кыйгыны төрөөн чуртунга кызыгаар чок бердинген кижилер үндүрүп шыдаар.

Ширижик. Долума Дондупович, бир эвес силер кыс кижитурган болзуңарза, база-ла тракторже чүктээш турар эвес силер ыйнаан.

Долума. Шын чугааладыңар. Механизатор болуру мээң изиг күзелим, чүткүлүм, амыдыралымның оруу-дур.

Оларга уткуштур Тараачы көстүп келир. Ону көрүп кааш, Ширижик амырай бээр.

Ширижик. Тараачы Севилович, чаа тракторист хүлээп алдывыс. Таныжып ап көр, ырлаар-шоорлаар, сеңээ ажыктыг-даа кижиге болуп чадавас.

Тараачы. Девин-не ужураштым, черле таныш улус бис.

Ширижик (*холдарын дурбүштүргөш*). Ынчаарга улам эки болдур ам, Тараачы Севилович. Эжиңни чаа чолаачывыс Дүрген-оол сугга чедире тыртып каап көр. Түр када ооң-биле чаңгыс черге чурттазын деп, Севил Серенович чугаалады.

Тараачы (*кайгап*). Долума Дүрген-оол-биле кады чурттаары ол бе?! Черле хоржок... (*Долума бүдүц соксадып турар*).

Ширижик. Ында кижиге кайгаар чүү боор, чаңгыс пашка сынмас ийи кошкар бажы эвес, чаңгыс бажыңга ийи эр кижиге чурттавайн канчаар, Тараачы Севилович. Эжиңни бажыңыңга чедирип каап көр, мен далажып тур мен. (*Чоруй баар*).

Тараачы. Шынап-ла бе, Долум? Дүрген-оол-биле кады чуртта дидирлер бе? Эр кижиге-биле канчап кады чурттаар сен?

Долума (*эктин кыскаш*). Ам канчаар чурттаар апаар. Ам кыс эвес, эр кижиге ышкакжыл мен. Боттарывыс ынчаар бодап алдывыс ышкакжыл.

Көжеге.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮ

Көжеге ажыттынар. Бичии өрээл. Агартыр эдип каан орун. Көрүнчүк. Долума биле Тараачы кирип келир.

Долума (*кайгап*). Шынап-ла, мени чурттазын дээш белеткеп кагдың бе, Тараа? Барып-барып хөй-ниити чериниң — клубтун бир өрээлин эжелеп алырга окта болбас...

Тараачы. Бо дээрге амдызыңда артык өрээл-дир. Түр када чурттаар сен. Тарылга дораан доостур болгай, ооң соонда байдалды көргөй бис... Чамдык эштер-биле база чугаалаштым. Чөпшээрештилер. Сээң ажылың дүн-хүн чок чок болгай, сеңээ эки дыш херек.

Долума. Сагыш човааның дээш четтирдим, ынчалза-даа...

Тараачы. «Ынчалза-даа» дивейн көрөм, Долум. Бир эвес хөй-ниити чериниң бир өрээлин хостааш, херээжен кижиге тургузуп алган болзумза, эпчок-ла ыйнаан.

Долума. А мен кандыг кижиге-дир мен? Кыс кижиге-дир мен.

Тараачы. Эр кижиге-дир сен... Оюн-баштак эвес, шыным ол ийин. Че, ам белеткеливисче кирээли. Удавас ажилче үнер болгай сен.

Долума. Белеткел чок үнүп болбас, чүү ындыг кончуг бригада апарды ол? Эрлер-даа, херээженнер-даа аразынга ажилдап-ла чордум. Чаңгыс эвес чыл трактористеп келдим.

Тараачы (*тайылбырлаар*). Бээр таптыг дыңна, Долум. «Хамнаарак» дээрге аныктар бригадазы болгай. Адын безин көрден. Ында ам шупту-ла оолдар ажилдап турар. Кыстар баргаш, орта ызырынмас бригада-дыр ийин. Черле солун улус чүве, хомудавас боор сен, Долум. Тускай аттыг, тускай дүрүмнүг, артында тускай гимниг — йөрөөл ырлыг бригада чүве. Чаа кижиге хүлээп алырда, база тускай чурумнуг улус чүве.

Долума. Ындыг шыңгыгы улус болза, оларның шылгалдазын тудуп шыдаар кижиге боор мен бе?

Тараачы. Харын ам, белеткенир деп кызыдып турарымның ужуру ол-ла болгай. Баштай баарыңга, бригаданы чыскааптар улус. Оон сени чыскаал мурнунга тургузуптар. Адың-шолаң кымыл, аал-чуртуң кайдал, өглүг-баштыг сен бе, ынакшаан кызың бар бе суг-суг дээш баштай элдеп-эзин айтырыглар салгылаар эвеспе. Таарыштыр харыылагылап каар сен. Дараазында бригадир эр «Хамнаарактың» кежигүннериниң байырлыг даңгыраан номчуп, ону катаптаар сен. Чамдык чүүлдерни дүүн дүжүрүп бижип эккелдим. Дыңна даан: «Хамнааракка» харам чокка ынакшыыр мен. Чүге дээрге төрөөн колхозум. Төрөөн чуртум моон эгелээн. «Ажыл-ишке эрес болур мен». Оон ыңай: «Тракторумга, душтуум кыска дег, ынакшыыр мен...» (*уламчылаар*). «Клубка, кинога — хөй-ниити черлеринге үстүг-чарлыг хептиг чорбас мен. Механизатор — эң культурулуг кижиге...»

Долума. Багай эвес чугаалаан аа, Тараа! Ындыг даңгыракты сагывайн, ам кандыг даңгыракты сагыыр боор!

Тараачы (*уламчылап*). Эң сөөлүндө: «Хамнаарак» — деспеч чалымы назыным, кара чер — төрөөн ынак ием».

Долума. Эр хейлер! «Хамнаарактың» механизаторлары угаанныг оолдар-дыр. Ындыг улус-биле ажилдаарга, хол тутгунгур, сеткил сергек болгай.

Тараачы. Ооң соонда «Хамнаарактың» гимнин өөренип

алыр сен. Бригадага чаа кижиге хулээп алырының байырлыг даңгыраа ооң-биле доостур. Че, моон ыңайгызы үүрмек чүвөлөр ийин. Оолдарның даап бодап алганы: «Чаа эштиң эрин, кызын хынаар» дээн баштак үүлгедиглер-дир ийин. Баштай көдүрер-даш чанынга аппаар оолдар чүве.

Долума. Ону кижиге канчап уур боор?

Тараачы. Ажырбас. Шимчедип-ле кагзыңза, санап каарлар оң. (*Сургай аарак*). Аар даш көдүрө бердиң халак. Ооң соонда, адазының чазап берген кадыг кара чазы-биле көжүрүп көөр-дүр дишкеш, ча-согун эккээрлер эвеспе. Үш согун, чээрби беш базым, кижиге хөрээ хире кара. Ону чайлыг адар сен. Ча-согун адар маргылдааларга киржип туржук сен чоп, Долум.

Долума. Бо-даа чайлыг шылгалда-дыр. Бо-ла бе, Тараа?

Тараачы. Ам бирээ бар. Ам иезиниң төрүп берген ийи кызыл чудуруун көөр-дүр дишкеш хүрежир деп баарлар эвеспе.

Долума (*аңгадап каар*). Орта черле хоржок мен. Ооң орнунга өскээр ажылдаайн. Ындыг-мындыг чылдагаан тып тургаш, «Хамнаарактан» ойталап кааптайн, Тараа.

Тараачы. Ынчап болбас, Долум. Хүрежири соонда болзун, хүндүлелдиң хүннеринде болзун дээш, оода девип каар сен. Ола, ооң-биле шылгалда төнер, тракторуңга олуруптар сен.

Долума. Девип черле шыдавас мен.

Тараачы. Ында чүү боор, өөредип каайн. Дүрген бээр тур, Долум.

Долуманың холундан алгаш, Тараачы айтып эгелээр. «Дөге-Баарының» аялгазын ырлавышаан, баштай боду девип, айтып турар.

Тараачы. Бистиң амгы аныяк мөгелеривистиң чамдыктары девип билбес-тир. Ол шын эвес. Оон кедерезе, ыңдыг ийи-чаңгыс кижилер аянныг, чараш девиир дээш, янзы-бүрү, элдеп-эзин шимчээшкиннер кылып, харын-даа рок-н-рол, твист, шейктен безин үзүндүлөр кирире бергилээр-дир. Девиг дээрге спортчу кижиниң эрес аажы-чаңын көргүзөр, тиилелгеже тура-соруун көдүрер чүүл болур. Девип үнер мурнунда куйга баш адыңнаар чалым-хая кырында олулар эзир-дир мен деп бодап аар сен, Долум. Оон күжүр эрес ала эзир ужуп үнерде кандыг ийик: баштай үзөш дигеш, чалгыннарын чоорту карбап чоруй, кылайтып үнүптер ышкажыгай. Сээң холдарың эзирниң чалгыннары олдур. Эгелээли че!

Долума (*дидинмейн*). Хоржок-ла боор мен, Тараа.

Тараачы (*кыйгырбышаан*). «Алдан-дөртке ады үнген, Дондуп уруу... (*эдер*) Дондуп оглу мөге Долуманың онаан үндүрү-

не-ээр! Мөге шылады-оо! Содак-шудаа сыңышпайн ту-уу-ру!»
(*Долума девип чадап турда, ырлавышаан*):

Дөртөн аътты чарыштырган,
Дөңгеликтиг Дөге-Баары.
Дөртөн шерийн чыскаап сургаан,
Төп-ле черде дөрт-ле яамы.

Үнерде далашпа, ужуп үнген эзирни бода! Эки-дир, эки-дир!
Холдарың чай! Иштиң тырттын!

Алдан аътты чарыштырган,
Агылыг-ла Дөге-Баары.
Алдан шерийн чыскаап сургаан,
Албан черде алды яамы.

Балдырың ырбаңнатпа, буттарың ылап бас! Чоорту көдүргөш,
дөңмектериң часкагылааш, черни тепсе! Күштүг, күштүг!..

Эжик соктааны дыңналыр. Иелээ сырбаш дээрлер. Долума костюмун
кедиптер. Оон көрүнчүк баарыңга баар.

Тараачы (*Ширижик кирип келирге, алаактырар*). Экии,
дарга, моорлаңар, моорлаңар. Дарга мындыг сыгыр даң бажында
кайы сунуп чедери ол ирги?

Ширижик. Сыгыр даң бажы боор бе, Тараачы Севилович?
(*холдарын дүрбүштүрүп*). Долума Дондупович мында бе, бо?

Долума (*кылаштап келгеш*). Оо! Экии, дарга. Бичии белет-
кел ажылы кылып турдуvus.

Ширижик. Ол кандаай белеткел ажылы чүвөл, Долума
Дондупович!

Тараачы. «Хамнаарак» дээрге кадыг бригада болгай, дарга,
бодуңар билир-ле болгай силер. Даңгырак база бээр, даш база
көдүрер, ча аттырар, хүрештирери база бар. Долума кончуг хү-
рештиг эр боор, дарга. Ынчалза-даа девири хирелиг эр-дир
ийин. Ону айтып берип турдум.

Ширижик (*холун дүрбээш*). Кылаң-дыр, кылаң. Ох, мөгелер
хүрежи бээрге, чүрээм дөстүнмес. Чоокка дээр тутчуп келдим
ийин. Ам хоржок болган-дыр мен, бут баксыраан. (Долумаже
көргөш). Эки-дир, колхозта чаа мөге база немешкен. Каям, До-
лума Дондупович, девий каавыдам, көрейн. Эжен көк дээр бо,
эки мөгени девириден-не эндевес мен ийин.

Долума (*дөдирленип*). Сөөлүндө көргөй силер аан, дарга.

Тараачы (*албадан*). Деви, деви, даргаң көөр дээн-дир.
«Дөртөн аътты чарыштырган...»

Долума девип кириптер. Ширижик аңаа чоокшулап кээр.

Ширижик (*айытпышаан*). Кылаң-дыр! Чиик, чиик! Буттарыңны көдүр! Дыка доңгайба, Долума Дондупович! (*Долуманың балдырларын часкаар деп чорда, Тараачы ооң холундан сегирип алыр*).

Ширижик (*холдарын дүрбээш*). Ындыг-дыр, Долума Дондупович, чоруп олурар бис бе? Удавас сес шак. (*Долумага*). Мөге кижиниң девиирин чаңгыс көргөш-ле, эндевес мен дидим чоп. Девиириң кылаң-дыр, Долума Дондупович. Ёзулуг мөге-дир сен. Тарылга соонда колхозтуң маёвказынга черле шүүр боор сен. Девииринден эндевейн тур мен, көөр бис, ыяап-ла шүүр сен, Долума Дондупович. Ыяап-ла шүүр сен! (*Үнүптерлер*).

Көжеге.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Долума чүге ол колхозка келгенил?
2. Долуманың аажы-чаңыга характеристикадан бериңер.
3. Даш-оолдуң аажы-чаңында таарымча чок талаларны тывыңар.

Ийиги көжеге

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Даш-оол биле Чычыы Чыргаловна изиг-изиг чугаалажып үнүп келир.

Чычыы Чыргаловна. Чүвениң ужурун билип тур сен ыйнаан?

Даш-оол. Черле чүнү чугаалап турар кижиди сен? Билбейн тур мен, кадай.

Чычыы Чыргаловна. Билбейн, билбейн. Долума деп чү ындыг оол тып алдыңар? Кым чалап эккелди? Бо кончуг Чинчиваа деп көрүнчүк кежээниң-не ынаар маңнаар апарган-дыр, көрбөс кижидир сен бе? Мында ужур-ла бар. Бо дүне багай дүш көрүп, харам бастыгып тура хондум. Ийи кара күскун ужуп келгеш, бистиң бажыңывысты ескелиг дескинип турдулар. Оон телепуун чагыларының кырынга олуруп алгаш, анаа эвес шаккыржып олурдулар. Чүрээм черле эндевейн-дир.

Даш-оол. Хей чүве чугаалавайн көр, кадай. Мен барып ажылдаайн дээш. Колхозтуң хамык ажылы дээш, уйгум безин келбес, аыш-чемни безин тура чиир, чай чок кижидир мен.

Чычыы Чыргаловна. Тура чиир, тура чиир. Магалыг-ла чай чок ажыл тып алган-дыр сен. Уруг-дарыг эки кижизидер деп ында-мында хүннүң чыгыы хурал-суглаа болуп турарын дарга кижиге канчап билбес чүвөл.

Даш-оол. Бистиң уругларывыс улуг апарган кижилер ыш-кажыл. Соксап көр, кадай.

Чычыы Чыргаловна. Сокса диве. Хамык ужур — Тараачы-да. Чинчивааны ол Долума деп тыраакриис чүвөгө кадай кылып бээр дээш тып эккелгени ол-дур. Албан-биле чагаалап эккелди, мен көрүп турдум. «Долума» деп ат салган чагаа кээп турар-га, мен келин тышты берген-дир деп амырап турдум. Эртемениг, эмчи, башкы кыс тып алган болза, өглензиннер харын деп манап турдум. Келзе-келзе, оозу тыраакриис эр болган ышкажыл. Чок! Мээң Чинчиваам ындыг тыраакриистерден ядараан бе? Уё, бык-тым!

Даш-оол. Ол-дур, ам база бактымайлай бердиң. Хей черге хөлзевейн көрөм, кадай.

Чычыы Чыргаловна (*чанында сандайга шагжок олур-гаш*). Боларны кижиге кылып каар дээш канчаар хинчектенип чоржук мен. Кызып-кылайып тургаш, тыраакыр деп чүведе чарып каарымга, ол ышкажыл. Чинчиваа деп көрүнчүк база бир тыраакриис көрүнчүк соондан маңнап туруп берген. Уё, ээрбем. Бо кончуг көрүнчүктерниң ам база мээң давийлээнем көдүрерле-ри ол-дур. (*Бажын тудуп олурар*).

Даш-оол (*кадайынга кожа олургаш*). Сен далашпадан. Тарылга доозулган. Ам беш-алды хонук арты ышкажыл. Ынчан көргөй бис. Бот-борзун эрде чүү боор, кедерезе ындыг-мындыг чылдагааннап тургаш, Долуманы моон чорудупкай бис. Далаш-па, кадай. Сен ам кудаң-кадай сугдан бээр чорааш кел, кылыың чазылзын шүве, авазы. Мен хемчегден апкай мен аан. (*Көжеге артынче кире бээр*).

Чычыы Чыргаловна (*туп-тура халааш, ийи быктын да-янгаш*). Ай көрүнчүктер, ой көрүнчүктер! Силерни мен көрүп турзун, канчаар эвес мен. Ыдым кежин аңдара кедер мен, мен бодум хемчээн алып мен. (*Ырлавышаан, чиик-чиик маңнап үне бээр*).

Шаным-кадай, куда-кадай,
Канчап бардың, чооп бардың?
Сараалыг-ла сырбык-салды
Канчаптар бис, чооптар бис.

Куда-кадай, шаным-кадай
Чооп бардың, канчап бардың?
Куюмнуг-ла сырбык-салды,
Чооптар бис, канчаптар бис.

Көжеге ажыттынар. Кабинединде Даш-оол чааскаан ажылдап олурар.
Телефон эдер.

Даш-оол (*телефонну алгааш*). Алло! Эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. (*Хенертен чавызаш дээш*). Экии, дарга, экии, дарга. Шак-ла ындыг, хажык чокка күүседир бис. Тараа культураларын ам беш-алды хонукта доозар бис. Ийе, ийе, дарга, ногаа аймаанга үр болбас бис, план база улут эвес болгай. Чайгы чер аңдарылгазынче улаштыр кирер бис. Эки-дир, дарга, келген техниканы дөгerezин алыр бис. Тарылга шөлүн калбартырывыс албан апаар. Ийе, ол берге айтырыг харын, дарга. Ам безин механизатор кадрлар чедишпейн, техника анаа турар чыгыгы турду. Бодуңар күжүңер-биле че, дарга? Ол-даа нарын херек-тир, дарга. Бисте ам чаңгыс-даа артык механизатор чок. Бар-ла турган кижилеривис дөгerezи трактор кырында. Өөредилге? Ийе, харын, чарлал кылган улус бис, амдыызында чаңгыс-даа ёзулуг билдириишкин кирбеди. Анаа-ла, дарга, бир саанчы уругнуң киирген билдириишкини-дир ийин. Ынчангаш ынчаар адап турарым олдур ийин. Ооң механизаторга өөренир харыы кайда боор. Инек саап турар, артынлда-ла мурнакчы саанчыларывыс бирээзи болгай. Ону кайын өөредип чоруда аар бис. Ийе, ийе, дарга, «Кыстар — тракторже!» деп кыйгырыгны колхозчулар шупту билир. Херээжен улус ынашпас боор чүве-дир, дарга. Бир болза даанган ажылдыг боор, бир болза ажы-төлдүг боор. Ындыг-ындыг, дарга, күзелдиг кыстар болза албан чорудар бис. Байырлыг, дарга. (*Телефонун салып каар*). Эки-ле кыйгырыг тыпты берген-дир: «Кыстар — тракторже!». Кижиге болганы-ла чычаанга чындыңнадыр мен, тракторга дыргырадыр мен дээр болза, кым мал кадарарыл, кым инек саарыл? Чер-черде ажылдың байдалын билбес эштерниң бажындан үүлгедип турар херээ-дир ийин.

Ширижик (*кирип олура-ла*). Экии, Севил Серенович.

Даш-оол. Кириңер, кириңер, эш кол механик. Чүге каш хондур көзүлбейн бардың моң? Ажыл-агыйың, техникаң кандыг чоруп тур?

Ширижик (*холдарын нугугулааш*). Эки чоруп тур, Севил Серенович. Негелде, хомудалым чок. Тарылганы удавас, беш-алды хонуктан доозар бис. Бригадир база ынчаар санап турар кижиге-дир.

Даш-оол. «Хамнаарак» канчаар хамнап тур бо?

Ширижик. Оолдар-даа уйгу-чыдын чок ажылдап турлар.

Даш-оол. Амдыы оол, чаа тракторизиң — Долума кандыг ажылдап тур?

Ширижик. Долума дээрге трактористеп турда, кылаң эрдир, Севил Серенович. «Хамнааракты» шуут-ла кырлап эгелээн болдур ийин.

Даш-оол (*идээрген*). Ол-дур, ылап тракторист тыпкан-дыр мен бе, эш кол механик? Кадрларны ынчаар шилиир херек. Силер дээрге каш хонук сүмележип, чөвүлежип келчик силер моң, эш кол механик? Долума ышкаш, дайынчы эрлер херек. Чаа техника алгаш, база ындыг эрес эрлер хүлээп алыр бис.

Ширижик. Долуманың трактору дээрге бисте эң эрги трактор-ла болгай, Севил Серенович. Бо божуур дээн уругнуң мурнунда бир уруг шуут холуп каапкаш баржык чоп. Ам Долуманың холунга барган соонда, тура дүшпес, өө тынмас болгандыр, Севил Серенович.

Эжик соктааны дыңналган соонда, Анай-Хаак кирип келир. Даш-оол столдуң артынга олуруп алыр.

Анай-Хаак (*дидим эвес*). Буруулуг болдум, даргалар. Колхоз баштаар черинге билдириишкин киирген кижиге болгай мен. өөренип чоруур сен деп, демги дарга чоруурда чөпшээрээн болгай. Ам силер келген соңарда, харыы-даа чок, каткы-даа чок барды-ла.

Даш-оол. Колхоз баштаар чери болза, силерни өөредип чорутпас деп шиитпирлээн. Харыы-даа, каткы-даа ол-дур, эш Анай-Хаак. Инекти кым саарыл?

Анай-Хаак. Инек саар кижилер тыпты бээр. Ам безин колхозтуң ортумак школазының доозукчуларының аразында саанчылаксаан турар кыстар бар-дыр, дарга. Саанчылаары багай эвес ажыл, аңаа ынак мен. Ынчалза-даа механизатор болуксап турар кижиге-дир мен. Кижиниң изиг күзели база турар болгай.

Даш-оол. Изиг күзел барымдаалап турар болзувусса, херек бүтпес, эш Анай-Хаак. Бодап көрдөн, комсомолчу кижиге-дир сен: күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус мал ажылынга барган дижик бис, чер ажылын канчаар бис, азы күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус чер ажылынга барган дижик бис, мал ажылын канчаар бис? Борто баш херек, боданыр херек.

Анай-Хаак. Кайын ынчап баар бис, дарга. Дүүн хат кээрге, шуптузу бээр бүлгүрнү бээр, моон хат боорга, шуптузу ынаар бүлгүрнү бээр, каңмыыл эвес, кижилер ышкажыл бис.

Даш-оол (*тулуксап*). Өөренип-даа алгаш, каяа ажылдаар сен, бодап көрөм? Бисте механизатор кадрлар четчир-дир.

Анай-Хаак. Колхоз чаа техника немей алыр, тарылга шөлүн чыл бүрү калбаргыр деп, силер бодуңар-ла хуралга чугаалап турдуңар. (*Улам шыңгыы*). Шынап-даа болза, фермага тракторист кижиге база херек болгай. Силерниң бо аажыңар дээрге, херэежен чонну оспаксыраткан буруу хөөн-дүр, Севил Серенович.

Даш-оол (*үзе кирип*). Херээженнерни хөй-ниити херээнден оспаксыраткан кижичок-тур, билдиңер бе, ыңар. Баштай бодуңарны безин көрүп көрүңер: силерниң саанчылап тура-рыңар хөй-ниитиниң херээ эвеспе? Силерни мурнакчы саанчы деп, шаңнап-мактап тура-ры хөй-ниити херээнден оспаксыратканы ол бе? Клубка оюн-тоглаага киржиңиз, кудумчуга кожамыктай каггылап чорууруңиз чүл? Хөй-ниитиниң херээ эвеспе?

Анай-Хаак. Силерниң бодалыңар хажык чок-тур, удурлан-мас мен, дарга. Ынчалза-даа хөй-ниитиниң херээнден оон-даа делгем кылдыр көрүп чоруур кижичок мен. Херээжен чонга оруктан бериңер. Олар кандыг-даа ажылды кылып шыдаар. Солун-сеткүүлдерге чүгө хүн бүрүдө «Кыстар — тракторже!» дээн кыйгырыгны деткээн чагааларны чүс-чүзү-биле чарлап тура-ры чүвөл, дарга? Ол дээрге...

Даш-оол (*үзе кирип*). Ону билип тура-ры бис, эш Анай-Хаак. Кыйгырыг дээрге саазын кырында чугаа-дыр. Хамык ажылды ук черниң онзагай байдалдарыңа дүүштүр боттарывыс шиитпирлеп тура-ры бис.

Ширижик (*Анай-Хаакка*). Чүвениң ужур-чөвүн дарга чугаалап берди ышкажыл, дуңмам. Барып ажылдаңар, саанчылаа-ры база хүндүлүг херек-тир.

Анай-Хаак (*улуг тынгаш*). Ындыг-дыр, даргалар. Барып ажылдаайн. (*Саазын ужулгаш*). Бо база бир билдириешкин бар чүвө ийин, Севил Серенович. (*Сунгаш*). Оода номчуп көрүңер. Мээңи эвес, өске кижиниңи-дир.

Даш-оол. Каям, бээр эккелем. Чүнү дилеп тура-ры кижил? База бажың-балгат ыйнаан. (Кезек када номчуп чоруй, олудундан тура халааш, кылаштап эгелээр). Ам база бир саанчы элзедип алганың ол бе?

Анай-Хаак (*база тура халааш*). Мен кижичок элзетпээн мен, кижичок көгүтпээн мен.

Даш-оол. Ынчаарга ам ол уругнуң тракторга өөренир мен деп чүвени кайыын тып алганы ол?

Анай-Хаак. Бодунуң күзели-дир.

Даш-оол. Бодуну эвес, сээң күзелиң-дир. Бодуң чедип ал! Саанчылар бакка баштава!

Анай-Хаак. Көөр силер, Севил Серенович, хүнү кээрге, мээң өөренип чоруур шынзылгамга силер ат салыр силер.

Даш-оол. Ат салбас мен, кош-кырым сынар. Харын колхозтан үнер дугайында билдириешкинден эккел. Бо дораан мулдурлап берейн. Ак орууң оруктап чор...

Көжеге.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шииниң чөрүлдээлиг шугумун сюжеттиң хөгжүлдезиниң аайы-биле тургузунар.
2. Шииде персонажтарның кандыг четпес талаларын, кенен күзелдерин эскердиңер?
3. Комедияның дылының уран-чеченинде кандыг аргаларны ажыглаандыр, ушта бижээш, ажыглалын тайылбырлаңар.
4. Шииниң сөзүглелинге даянып, Чычыы Чыргаловнаның окур-хевирин сайгарыңар?
5. «Кыстар — тракторже!» деп кыйгырыгының утказын канчаар билип тур силер?

Үшкү көжеге

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Колхоз даргазының кабинетинде. Даш-оол кылаштап кирип келир. Дораан телефон дагжаар. Даш-оол халывышаан барып сегирип алыр.

Даш-оол (*телефонга*). Эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. Экии, дарга. Часкы тарылга че? Ында чүү боор, бөгүн сөөлгү хүн. Бүгү механизаторларны бут кырында тургустувус. Даарта рапорттаар бис. Ийе, дарга, бисче сургакчы чоруткан-даа херээ чок боор. Боттарывыс-ла күүседип каар бис. Агитас-массалыг ажылды эки чоруткан бис. Ынчангаш күрүне мурнунга хүлээлгезин чон эки билип турар. (*Каттырар*). Чөп-чөп, дарга. Бичии маёвкажыгаш эрттирер апаар. Часкы тарылганы бедик агротехниктиг кыска хуусаада эрттирген чонну хүндүлөп көрбөс болза таарышпас. Чон дыштанзын, спортчу маргылдаалар база организаастаар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чүү дээр ийик моң, дарга: «Ажылың доостуң, амыр хөглө» дигир але? (*Каттырып турар*). Алло, алло, ийе, дарга. Мурнакчыларны илередир бис, шылгарааннарны шаңнаар бис. Кызылче, мурнакчы механизаторлар хуралынче бе, дарга? Ийе, ыяап-ла чорудар бис. Бисте тулган тракторист оол бар. Чаа кижини, ол хирезинде хамык трактористерниң мурнунда барган. Мээң бодумнуң шилип тыпканым кижини чүве, чаңгыс көргөш-ле эндевээн мен. Долума дээр. Чуруун дораан чорудар бис. (*Каттырар*). Анаа ады ындыг кижини-дир ийин, мээңни ышкаш аан. Эр кижини чүве, артында-ла эрин салдыг. Чайлыг болзуңарза, колхозтуң байырлалынга кээп көрүңер, дарга. Чалап тур бис. Чаа, байырлыг, дарга. (*Телефонун салып кааш, столга олуруп алыр*).

Долуманың улгаттыр чураан чуруун тудуп алган Тараачы кирип келир.

Даш-оол. Че канчап тур силер, ажылыңар доостуңар бе?

Тараачы. Бөгүн доозар бис. Даарта маёвка эгелээр мурнунда Хүндүлел самбыразыңга азыптар бис, ачай.

Даш-оол. Амдыы мурнакчы тракторист эриңерниң — Долуманың чуруун тыптыңар бе?

Тараачы. Чуруу чок кижидир.

Даш-оол. Оон канчалдыңар ынчаш?

Тараачы. Канчаар боор, бодум дүрзүлөп-ле алдым.

Даш-оол. Көргүзем.

Тараачы (*Долуманың чуруун көргүспүшпаан*). Бо-ла-дыр.

Даш-оол (*топтап көрүп-көрүп*). Салы кайыл?

Тараачы. Сал чок кылдыр чуруп көр деп дилээр кижиди чорду. Кижиниң дилээн канчап күүсетпес боор, барып-барып мурнакчы кижидир.

Даш-оол. Дөмейи дөмейдир, эки чураандыр сен. Салы чокта кандыг кончуг кыссыг кижил моң?

Тараачы. Черле шырайы ындыг, кыссыг кижиди ышкажыл.

Даш-оол. Оода-ла бажының дүгү база узун.

Тараачы (*кочуурган*). Ол дээрге амгы үеде чугула эвес айтырыг-дыр оң. Бо шагда бажының дүгү кыска кыстар-даа бар, бажының дүгү узун оолдар-даа бар. Хаажы херек чүведир ийин.

Даш-оол (*чугулалап айтыр*). Көрдүң бе, Долуманың чуруун эң бажыңга азар эвеспе. Эрес эр, ынчаар ажылдаар херек. А амдыы концертиңер канчап тур силер? Эки белеткениңер. Райондан-даа даргалар келир чадавас. Канчап билир, төп черден, Кызылдан чугула эштер моорлап кээр магат. Часкы тарылганы эрте дооскан дээш, чон бисти мактап турар-дыр. Эки болза дыштанып билир улус-тур деп чүвени бүгүдеге көргүзөр ужурлуг бис.

Тараачы. Ындыг-дыр. Бис черле багай ойнавас бис. (*Кезек бодангаш*). Ачай, чаа техника алыр деп турарывыс чүү болду бо?

Даш-оол (*атпаш дигеш*). Ам бо чай чок үеде ону чүге сонуургай бердиң?

Тараачы. Мындаа дилег кылган болгай мен, ачай.

Даш-оол. Үш-дөрт хонуктан чаа техника алыр бис. Тракторлар-даа бар, комбайннар-даа бар. А сен ынаар чем эреве. Клуб эргелекчизи шалыңың чедердир, уран чүүл удуртур талантылыгдыр сен, чурууруң база эки. Оон эки ажылды кайыын тывар мен.

Тараачы. Колхоз даргазы өөренип чоруурда, чаа трактор алыр сен деп аазаан чүве. Чинчивааны база трактористээр сен дээн чүве. Бодуң безин билир-ле болгай сен, ачай.

Даш-оол. Мен бо колхозтуң бажынга олурумда, мээң адыр кулактарым ындыг чугаа дыңнавазын. Сен Чинчиваага чывааң халдатпа, Анай-Хаакты көгүтпе. Долума кончуг эжим чүве деп тургаш, ол тракторист эриң-биле Чинчивааны доңнаштырып кагдың. Ындыг чүве сураа дыңнап кааш, багай кырган иең сагыжы аарып, ханының базыышкыны көдүрлүп турар-дыр. Эр кижиге хамык чүвени бодаар болгай.

Тараачы. Ох, күжүр ачай! Механизатор болуксаан кыстар оруу моондактаар деп тургаш, ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг атка үндүң. *(Үнүп чоруй баар)*.

Даш-оол *(оглунуң соонче)*. Кыстарга болчуп турар, магалыгыла кадын-маадыр тыпты берген-дир!

Кабинетке Ширижик далаш-биле маңнап кирип кээр. Эжиткен-не чугааланыр.

Ширижик. Элдеп чүве, Севил Серенович!

Даш-оол *(элдепсинип)*. Чүү болду?

Ширижик. Дириг чораан кижиге доруг бөрү база көөр чүведир аа!

Даш-оол. Ол кандыг аайлыг доруг бөрү апарды?

Ширижик. Долума — кыс кижиге-дир!

Даш-оол *(аазадып)*. Чүү дидир сен? Ам база чугаалам!

Ширижик *(үзүктөп)*. До-лу-ма — кыс кижиге-дир!

Даш-оол. Орта кижиге сен бе? Угааның чана берди бе?

Ширижик. Шынап, Севил Серенович. Көргөн суглуг карактарым бо-дур.

Даш-оол. Каяа көрдүң? Сугга эштип турда бе? Чунар бажыңга ойбак черден бакылап көрдүң бе?

Ширижик. Чок аан. Бажыңынга.

Даш-оол. Кажан?

Ширижик. Дүүн кежээ.

Даш-оол. Орта чоор бе? Шынап-ла, доруг бөрү деп чүвең ол эвес ыйнаан. Канчаар көрдүң, суугадып турбайн, тодаргай чугаала!

Ширижик *(тайылбырлаар)*. Район чорудар ооң чуруу херек дээриңерге, силерниң даалгаңар күүседип, дүүн кежээ Долуманың чурттап турар өрээлинге кире бердим.

Даш-оол. Оон чүү болду?

Ширижик. Салы-даа биеэ хевээр.

Даш-оол. Ам канчаар кыс кижиге деп билип кагдың?

Ширижик. Хенертен кире халый бээримге, чуп каан аржыылдар кургадып каан тур. Чажырыптар чай алынмайн барды.

Даш-оол. Аржыылдар дээрге ындыг-ла чугула эвес барым-даа-дыр оң. Өске кижиде аржыылдары турду ыйнаан.

Ширижик. Пудра, помада, духилер база көрдүм.

Даш-оол (*улуг тынгаш*). Долуманы кыс кижиде дээриңге, шынап-ла, корга бердим. Чонга ынчап кочуладып, тоол-домакка кирерим ол-дур деп бодадым. Пудра суглар дээрге хей чүве-дир. Клубта ындыг чүвелер-ле хөй.

Ширижик (*дөңмээнче айыткаш*). Борто чедир тыртып алып узун уктар база көрдүм.

Даш-оол. Оларны Долуманың уктары деп канчап билир сен?

Ширижик. Оон ыңай, Севил Серенович, херэеженнерниң амдыгы бир эдиниң ады чүү ийик?

Даш-оол. Чүү эдиниң? Сумказы бе?

Ширижик. Чок аан.

Даш-оол. Ук-тыртары бе?

Ширижик. Чок аан, ол эвес, Севил Серенович (*айыткаш*). Хөндүргези аан!

Даш-оол. Чүү хөндүргези? Шары-буга эвес?

Ширижик (*айыткаш*). Борто иштинге хөрээн тыртып алып, өөктерлиг пөзүнүң ады аан? Бухгалтер дээр ийикпе?

Даш-оол. Адын чоор ийик сен. Оон чүү болду?

Ширижик. Ындыг пөзүн база кургадып каан турду. Оон бир көрнүп келиримге ол хамык хеп-севин чажырышкан болду.

Даш-оол. Кайын ындыг боорул? Караң саңзарын көрдүң ыйнаан?

Ширижик (*аашкынып*). Чок, караам саңзарын эвес, Севил Серенович.

Даш-оол (*девидеп*). Долума, шынап-ла, кыс кижиде болган болза, тоол-домак болган-дыр. Хартыга-хамнаарак дег тракторист эрлеривисти барып-барып херэежен кижиде ажып кааны ол ышкажыл?

Ширижик (*холдарын ууштагылааш*). Севил Серенович, бир эвес чигзинер болзуңарза, бөгүн дораан бүзүредип болур мен.

Даш-оол. Канчаар бүзүредир сен ынчап?

Ширижик. Аан кежээ Долуманың бажыңыңга хенертен иелээ кире берээл.

Даш-оол (*эктинден часкааш*). Мөң-мөң, эш кол механик. Чамдыкта угааның база шору ийин. Ынчаар-дыр.

Ширижик. Бо дугайын кымга-даа чугаалап болбас.

Даш-оол. Мөң-мөң, ону кончуг нарын кылыр харын.

ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баары-биле Даш-оол, Ширижик иелээ чугаалажып эртерлер.

Даш-оол. Долума эр кижидир. Ындыг-ла кыс кижиде болза, эрлер дег, кыс кижиде ошкап-чыттап турар деп бе? Ону кыс кижиде кылдыр уйгу-дүжүндө көргөндүр сен, эш кол механик!

Ширижик (*холдарын ууштааш*). Бо дүне карак шиммедим, Севил Серенович. Бичии кум кынны бээримге-ле, мени чүгө херрөөжөн кижиде турган сен дээш, бокс хол-хаптары кедип алган улуг чудуруун Долума бо-ла менче арнып кээр-дир. Улаарап, харам бастыгып, сырбаңайны бээримге-ле, кадайым оттур шелип тура хонду.

Даш-оол. Долуманы эр кижиде деп билдиң бе?

Ширижик. Ындыг болдур ам, Севил Серенович. Артында-ла силерниң Чинчивааңарга ынакшып турар. (*Хөгүцү*). Харын кончуг мурнакчы тракторист күдээлиг болуруңар ол-дур, Севил Серенович!

Даш-оол (*алгырып*). Сокса! Бөгүн он бир шакта маёвка эгелээр болгай. Ооң бетинде айтырыгны шийтпирлевес болза хоржок. Кыйгырткан кижилеривис шуптузу дыңнадылар ыйнаан.

Ширижик (*үзөш дигеш*). Анай-Хаакка дүүн кежээ-ле дыңнаттым. Дүргөн-оол оруктан дүне келген, бертен дыңнаттым. Долумага эртен сес шакта конторага кел деп, бертен база чугааладым.

Даш-оол. Тараачы биле Чинчиваага мен чугаалап каан мен.

Ширижик. Ынчаарга ол-ла-дыр, Севил Серенович. Келдирткен улустарывыс ам дораан чыгып келир. (*Шагынче көргөш*). Ам чаа-ла чеди чартык хире-дир.

Даш-оол. Долуманың чаа-ла көстү хонуп келгеш, каш-ла хонук эки ажылдапканы хамаан бе. Мурнакчы кижилерни илередирде, бүгү талазын көөр херек: хөй-ниитиге, өг-бүлезинге чурум сагылгазы кандыг кижил?

Ширижик. Шын болдур ам, Севил Серенович. Мен ону мындаа-ла силерге чугаалаар бодап турдум. Мурнакчыларны илередирде, чаңгыс талалап, чүгле сан-чурагайлар сүрер болза, окта таарышпас.

Даш-оол. Долуманы баштай кончуг эр деп бодаан мен. Сыйбың эр-дир оң, сиилең баштыг. Каш хонуктан-на чес-холазы көстү берди. Дүргөн-оолдарның ынакшылын бузуп, Чинчивааның бажын төөредип турган херээ чүл? Ооң кадындан «Кыстар — тракторже!» деп хоозун кыйгы салып турган херээ чүл?

Тос уралыг эр-дир. Ол дээрге аныяк кыстар бышкаа үрер дээн арга-мегези-дир. Чок, мен ону ынчаар амдажытпас мен. Хүндүткел самбыразындан ооң чуруун дүжүртүр мен! Кызылда хуралче чорутпас мен! Азы моон үнүп, ак оруун оруктап чорзун. Азы каң суглуктуг чүген сугар мен, демир дээктиг кижен-биле киженнээр мен!

Даш-оол биле Ширижик көжеге артынче кире бээр. Көжеге ажыттынар. Колхоз даргазының кабинеди. Оларның кыйгырткан кижилери чыгып эгелээр. Баштай Тараачы, Чинчиваа алышкылар келир.

Чинчиваа. Ачамның хеп-хенертен бисти чүге чыый бергени ол? Бөгүн артында байырлал хүнү ышкажыл?

Тараачы. Ужурун черле билбедим.

Чинчиваа. Чүге айтырбадың?

Тараачы. Сен чүге айтырбадың, кыс кижиди?

Чинчиваа (*холун чаңгааш*). Чаа, хей чүве. Авам, ачам менче чүгле хыйыр-кылчаң көөр улус-тур.

Тараачы (*амырап*). Эки-ле ынчап турзуннар харын. Шак чоокшулаан болдур ийин, санажыр бис.

Анай-Хаак ырактан-на химиренип ырлап кирип кээр.

Анай-Хаак (*кирип ора-ла*). Па, алышкылар база мында силер бе? Ачаңар келди бе? Артында-ла маёвка хүнүндө, артында-ла эртенгиниң сес шакта мени келдиргеннер-дир. Кел дээн эки. Ам-на мени трактористер курузунче чорудар дээннер боор. Адаңар чүү дидир, чүнү билдиңер, чүнү дуйдуңар?

Чинчиваа. Мен-не чүве билбедим.

Анай-Хаак. Кончуг-ла хомуданчыг-дыр.

Тараачы. Бисти база кыйгырткан. Сес шак чедерин манап тур бис.

Анай-Хаак. Көк-ле дээр бо!

Ол аразында Дүрген-оол маңнап кээр.

Дүрген-оол (*кирип ора холун көдүргөш*). Салам алейкум, нөхөрлөр. Даргалар келдилер бе? Чалаан дээрге келдим.

Тараачы. Бисти база келдирткен. Шак чедерин манап тур бис.

Дүрген-оол (*каттыргылааш*). Мерси, мерси, граждане пассажиры. Мени чүге кыйгырткан чоор, чүнү канчап каан кижиди боор мен деп, кайгап-даа, харап-даа маңнап ордум. Чааскаан эвес, өөрлүг, ажырбас-тыр мен че. О кей, о кей! Эки-дир!

Тараачы. Дүүн репетицияга чүгө келбедин?
Дүрген-оол. Кел чыдырымда, орукка машинам чөдүргөш,
сылданы берген боор, озалдап калдым ышкажыл.
Чинчиваа. Ырлаар ырың белен ыйнаан? Азы куруг сен бе?
Дүрген-оол. Пожалуйста, мадам. Ам-даа күүседип болур мен.
Анай-Хаак. Бадыра кааптас сен бе, Дүрген.
Дүрген-оол. Битте, битте. Дыңнаксай берген болзуңза. Хөг-
жүмчүлөр эгелеңер! (*Ырлап эгелээр*):

Бажыңнарның арты чарты
Мажалыкка үне берген.
Баштайгы-ла кезээвисти
База катап сактып келем.

Чазын садка чодураалар
Саглаңайнчып турда чүве.
Шак-ла ынчан сээң караан
Чалыы чүрээм шонувуткан.

Өртемчейни эргий ушкаш,
Өөрүшкүден эккел, салгын.
Ында-бирек кызыжакка
Ынакшылым дамчыт, салгын.

Чүгле сеңээ шыны-биле
Чүден артык ынакшыдым.
Салымывыс кадып алгаш,
Чаңгыс черге чурттаар бис бе?

Улуг, чаагай чуртталганы
Бадыладып алыыл, эжим.
Улус чоннуң өнчү-селиин
Бадылгалыг хөгжүдээли.

Дүрген-оол ырлап тура, Анай-Хаакка чеде бергеш, ону куспактаптар деп баар. Анай-Хаак стол долгандыр дезип маңнаптар. Тараачы биле Чинчиваа ону доза халыырлар. Дүрген-оол Анай-Хаакка дорттап чедер дээш, дарганың столуңуң кырынче үне халыыр. Ол өйде Даш-оол биле Ширижик кирип келирлер. Ында кижилер аңгадай берген, кезек быт чок турарлар.

Ширижик (*даргаже мөгеш дээш*). Келдирткен кижилери-
вис барык шупту чедип келгеннер-дир. Чаңгыс Долума келбээн-
дир, Севил Серенович.

Даш-оол (*чоогунче айыткаш*). Бээр, чоок-чоок олургулап
алыңар, эштер. (*Оожум туруп келгеш*). Эң кол хереглээн кижии-
вис келбээн-дир аа?

Тараачы. Мен мырыңай чаа чордум. Дораан чеде бээр мен дээр эр чорду.

Даш-оол. Бис чугаавысты эгелеп тураалыңар. Чаңгыс кижги манап турар чайывыс чок. Он бир шакта маёвка эгелээр. Чон бисти манапас болгай. (*Хөрээн хозаткылаар*). Мындыг-дыр бо, эштер. Бистиң колхозту төп черлер мактап турар чүве-дир. Часкы тарылга талазы-биле районга шылгарап үнген улус-тур бис. Аныктарның «Хамнаарак» бригаданын ниитизи-биле мурнакчы деп санааш, районнуң Хүндүлел самбыразынче саналдаар деп санадывыс. Тарылгага онза шылгараан механизаторувус Долуманы Кызылга болур мурнакчы механизаторлар хуралынче чорудар деп тур бис. (*Олурганнар шимээргежир*). Элекке шуугап, байырлап, ураалаан херек чок, эштер. (*Улусту намдадып хол көдүрер*). Байырлап эгелээр мурнунда үзе шийтпирлеп, бажы ковайбас кылдыр хөөп алза чугула херек бар-дыр. Ол херек мурнакчы деп турар «Хамнаараавыстан», эң ылаңгыя бо олуруп турар эштерниң иштинден үнүп турар. (*Чугула ын-биле*). Тодаргай чугаалаарын чөпшээреп көрүңер, эштер. Амдыы чаа-ла кудай-дээрге үндүр мактаанывыс Долума деп эш бар-дыр. Бо колхозка киргеш, он хонук безин четпеди. Ыя кыска үеде эң мурнакчы механизатор болуп, колхозка байтыгай районга, бүгү республикага ат-сураа диңмиреп үнер деп тур. Ажылдаары эки эш-тир, тас эр-дир. Ынчалза-даа чурум-сагылгазы? Ам безин көрүңерден, колхоз баштаар чери келдирерге, озалдап чыдар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Долуманың чурум-сагылгазы четпес эш-тир. (*Улус шимээргежир*).

Дүрген-оол (*тура халааш*). Тодаргайлаарга, нөхөр дарга?

Даш-оол. Тодаргайлаарга, Анай-Хаак биле сээң ынакшылыңның аразынче кирип турар эр-дир!

Анай-Хаак (*тура халыыр*). Меге, хоп-тур!

Даш-оол (*улусту оожургадыр*). Чурум, чурум, эштер. Бо болза силерниң бажың-балгадыңар эвес, колхоз баштаар чериниң албан кылыр кабинеди-дир. Дүрген-оол, Анай-Хаак, силер олур-уңар. Силерге кым-даа сөс бербээн, бир эвес чүве чугаалаксаар болзуңарза, холуңар көдүргеш, чөпшээредип алыңар...

Ол өйде Чычыы Чыргаловна шөлээ-чөпшээрел-даа чок, өө тынып маңнап кирип келир. Олурган улусту-даа тоовас, шуут-ла Даш-оолдуң баарыңга баар.

Чычыы Чыргаловна. Мында чүнү мегелеп хуралдаалап олур силер, көрүнчүктер? Хемчег алыр, хемчег алыр деп, бо-ла силер ыйнаан. Мынчага апкан хемчээңер кайыл?

Даш-оол (*столду шашкаш алгырар*). Бо болза албан черидир, колхоз баштаар черидир. Чонну хүндүлөп көрүңер!

Чычыы Чыргаловна. «Чонну хүндүлөп көрүңер». Экидир харын. (*Олурганнарны эргилдир көргөш*). Бо көрүнчүктөрнү дегерезин билир мен. Болар канчаарыл, иелери ышкаш кадайла-дыр мен.

Даш-оол. Сен база колхозчу кижидир сен. Колхоз баштаар черни хүндүлөп көр.

Чычыы Чыргаловна. Колхозчу мен харын. Ынчалза-даа мээң ашаам-дыр сен. Уруг-дарыың чүгө орта көрбөс сен.

Даш-оол. Мен база албан хаар черимде олур мен. Кажан ажылга тургаш, алган кадай, ажы-төл деп, төрөл-дөргүл тыртар чорукту болдурбас мен.

Чычыы Чыргаловна. Уё, давийлэнем. Ындыг-ла төрөл-дөргүл барымдаалавас дарга болзунза, чүгө урууну тыраакриис чүгөгө көгүттүрүп алган сен! (*Хая көрүңгөш Чинчиваага халып чедө бээр*). А сен мында чымыраара берген олур сен, көрүнчүк. Сен мында чүү херектиг апарган кижидир сен?

Чинчиваа. Мени база келдирткендир. Колхоз баштаар черинге чагыртыр кижидир мен.

Чычыы Чыргаловна. Колхоз баштаар чери сеңээ хамаан чүвө бө? Сен болза аңа чагыртпас, аңгы ажылдыг, бөрбек садыг эргелекчизи кижидир сен. Сэң даргаларың өскө, сэң даргаларың районда кижидир сен. Бөгүн найыр-наадым болур деп тур, чон дээрге коржаа-садыңарны үглөп алган тур. Девин-не, даң бажында-ла ажылдаар, хөй акша-мөңгүн кирип алыр болгай. Билдиң бө, көрүнчүк. (*Улусту эргилдир көөр*). Амдыы сырбык салдыг көрүнчүктү кыйгыртпаан силер бө?..

Ширижик (*кылаштап келгөш*). Силер улуг дыка дүвүрөвейн көрүңер, Чычыы Чыргаловна. Сандайга олуруңар, бичии манаңар, улустуң чугаазын дыңнаңар. Мында бис Долуманың дугайын чугаалажыр дээш чыгып келдивис. Удавас ол чедип келир, чүү дээр эвес бис, дыңнаар силер. Ажылдаары эки-даа болза, чурум-сагылгазы четпес эрдир. Бир болза чурумун этсин, бир болза моон үнүп чорзун деп чугаалаар деп тур бис. Ам оожургаңар, олуруңар, Чычыы Чыргаловна.

Чычыы Чыргаловна (*олурбушаан*). Ол-ла. Моон үнүп чорзун. Мен-даа санал-оналым бээр мен. Давийлэнем улуг болгаш ажылдавайн оорар кадай боор мен. (*Олуруп алыр*). Уё-уё, ээрбем хайнып тур. (*Улус оожургай бээр*).

Даш-оол (*туруп келгөш, уламчылаар*). Долума болза, эл үскөн эмдик буга дег, түр када шырбайыпкаш, оозунга шырыңма-

ланып, кончуг эр мен деп, оон улам «Кыстар — тракторже!» деп хоозун чугаа үндүрүп тургаш, чамдык хат-салгын дег, сиилең эштерни бодунче элзедип ап турган кижидир. Ындыг кижилерге Анай-Хаакты киир санаар херек деп, девин-не чугааладым. (*Холун чаңгыыр*). Анай-Хаак, ыгыт чок олуруп көр. Оон сөс бээр мен. Ам мырыңай кедерээш, кайда-чүдө садыг эргелекчизи Чинчивааның бажын төөредип эгелээн-дир.

Чинчиваа (*тура халыыр*). Көк меге чугаа-дыр! Соксаңар! Күзээр болзуңарза, ажыы-биле чугаалап берейн. Долума болза силерниң соора билип турарыңар ышкаш...

Тараачы (*тура халааш*). Чинчиваа, бичии манап көр. Менде мындыг санал бар, эштер. Долуманың четпестерин сойгалап илередири шын-дыр. Ынчалза-даа ооң чок черинге шуугап турган херээвис чүл? Кижиниң артынга эвес, арнынга чугаалаар херек. Ол эрни мен сүрүп эккээйн. Колхоз баштаар черин хүндүлөп көрбөс, чүү ындыг дүжүмедил?

Ширижик. Шын-дыр, Тараачы Севилович.

Чычыы Чыргаловна (*өнемчил*). Ынчал-ынчал, Тараа, допдораан сүрүп эккел, таптыг тургузуптаалы, кончуг көрүнчүктү.

Даш-оол (*Тараачы үне бээрге уламчылаар*). Долума кээрге, мурнакчы тракторист деп арын-нүүр барымдаалавайн ажыы-биле салба шүгүмчүлөңөр. Эң ылаңгыя, Анай-Хаак биле Чинчиваа. (*Телефон дагжаар, Ширижик ала тыртып бээр*). Алло, эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. Экии, дарга. Ийе, он бир шакта эгелээр бис. Мында бе? Бир механизаторувус дугайында чугула айтырыг шиитпирлеп тур бис. Бир-ле силерге чугаалаан ийик мен, дарга. Долума дээр. Чурум-сагылгазы четпес эр-дир ийин. Ооң орнунга Кызылче өске кижичорудар боор бис. Келзиннер, харын, манаар бис. Байырлыг, дарга (*телефонун салып кааш*). Даргалар база келир-дир. Бо айтырыгны дүрген шиитпирлээр-дир. (*Улам шыңгыы*). Шынап-даа болза, бистиң колхозувус Долума ышкаш эрлерден ядарава...

Шак ол өйде кыс кылдыр кеттиниң алган Долуманы чедип алган Тараачы кирип келир. Долума баштай Тараачының артынга чаштынып туруптар.

Даш-оол Долуманы көрбөй, Тараачының мурнунга калгып чеде бээр.

Даш-оол (*изигленип*). Эккелген дүжүмедин кайыл?!

Тараачы. (Долуманы мурнунче үндүрүпкеш). Бо-дур... Мээң душтуум... Долума Дондуповна дээр!

Даш-оолдун үнү чидип, көжээленип, дедирлени бээр. Улус шупту кайгай бээр. Долума улустуң мурнунче эртип кээр. Даш-оол ону кайгап сүре кылаштаптар. Улус база шууштур ону эдериштер.

Даш-оол (*келдирлеп*). Кандыг-чүү-даа болза, мээң тыпкан тракторизим ышкажыл... Кыстарга кайын-на шуут удурланы бээр ийик мен... Камнап турганым ол ышкажыл...

Долума эдертир кылаштаан улустан дескеш, столду дескинип кээр. Улус шууштур сүрбүшаан келгеш, Долумага деңге мөгөйгеш, хары угда мендилээр: «Экии хуулгаазын кыс!»

Көжеге хаар. Төнер.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Комедияның сюжеди амыдыралдың кандыг барымдаазыңга үндезилеттингенил?
2. Бодунарның чуртуңарда, сууруңарда сураглыг херээжен трактористерден адаңар.
3. Тыва маадырлыг тоолдардан ук шииде ышкаш хуулуп чоруп турар маадыр-биле Долуманың окур-хевирин деңнеп сайгарыңар.
4. Шииниң идеялиг утказын тодарадыңар.
5. Сөзүглелден уран-чечен аргаларны тышкаш, оларның ажыглалын тайылбырлаңар.
6. «Эргиниң артышыкыны-биле демисел» деп темага чогаадыңдан бижирер.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ.

Комедия — ши чогоалының бир хевир

Ши чогоалының комедия хевир — амыдыралга каттырынчыг болгаш чиктиг чувелерни көргүзөр, ниитилелде, хүн бүрүнүң болуушкуннарында, кижилерниң аажы-чаңында багай талаларны кыжырып шоодар. Кижини көөр хөөн чок, амыдыралга дүүшпес багай чүүлдерни, колдуунда, чаңгыс кижиниң үеден хожудап чыдып калганының, чондан хоорлу бергениниң ужурунда шоодунчуг байдалга киргенин комедияга көргүзөр. Бак чаңчылга азы эргижирээн идеяга, амыдалга боттанмас сорулгага алыскан кижини өскелерден чыдып калган, кенен угаанныг кылдыр комедияга чуруттунган чоруур. Комедияга чогаалчы чүвени хөөредип, кыжырып, хевир-дүрзү чок кылдыр чуруур аргаларны хереглээр.

Амыдыралдың боттук моондактарыңга таварышкаш, комедияның маадырлары ыядынчыг аштырышышкыннарга таваржып, бодунуң четпестерин илередиринче албадаттыра бээр.

Комедия чогаалдарының маадырларыңга көрүкчүнүң талазыңдан болчур, сеткил таалаар аян чок болур. Комедияның кол

маадыры бодунуң багын боду-ла көргүзе бээр, а хөглүг, тывызык, амыдыралчы күштер тиилеп турар апаар.

Комедияларны каттырынчыг болуушкуннарның болгаш шоодунчуг мөзүлөр дугайында чогаалдар кылдыр ийи кезекке хуваап турар. Бирги бөлүккө — кажар-оптут чорук колдаан болуушкуннарлыг чогаалдар, ийигизинге — аажы-чаңы эргижи-рөөн, бүдүүлүк, чевен маадырларлыг чогаалдар хамааржыр.

Комедияларның каттырынчыг талазы-биле каржы шоодуглуг, кыжырыг биле шоодугну чаптаашкын-биле холуй ажыглан лириктиг азы романтиктиг чогаалдар кылдыр хуваап турар.

Улусчу эрге-чагырганың чылдарында социал-амыдырал уткалыг комедиялар көвүдөп келгилээн. Оларда шоодуглуг, кыжырыглыг аяннар чаа амыдыралды бадыткаарынче, эргиниң артыышкыннарын кижилерниң аажы-чаңындан, амыдырал-чуртталгазындан узуткаарынче углангылаан болур. Ындыг чогаалдарның санынга С. Токаның «Дөңгүр-оол», К-Э. Кудажы «Долуманың хуулгаазыны» деп комедиялары кирер. Оларда чаа амыдыралды улам ыңай экижидер, кижилерниң аажы-чаңын эргиниң артыышкыннарындан арыглаар дээн утка сиңниккен.

Комедия чогаалдары кижилерни бүгү талазы-биле кижизидеринге улуг салдарны чедирип турар.

Екатерина Түктүг-ооловна ТАНОВА

(1930 — 2020)

Екатерина Түктүг-ооловна Танова – баштайгы профессионал тыва херэежен чогаалчы-эртемден, Тываның улустуң чогаалчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, төөгү эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль база «ССРЭ-ниң телевидениениң болгаш радионуң тергиини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады.

Тываның күрүне университетиниң хүндүлүг профессору, Кызыл хоорайның болгаш Сүт-Хөл кожуннуң Хүндүлүг хамаатызы.

Е. Т. Танова 1930 чылдың март 27-де Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннуң Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраа кавызында, Дөрт-Терек чоогунда өдекке өг-бүлениң хеймер кызы болуп төрүттүнген.

Ачазы Монгуш Дөчүкей оглу Дүктүг-оол — тараа тарып, мал азырап чораан, ус-шевер, уран-дарган.

Авазы Ондар Доржаппай уруу Мижит - чончу, эвилең-ээлдек болгаш дузааргак, даараныр, дуржулгалыг тудугжу ие.

Кызыл-Тайга, Суг-Аксы эге школаларынга өөрөнгөш, Кызылдың 2 дугаар ортумак школазын 1950 чылда дооскаш, Абаканның башкы институтун, Москвага СЭКП ТК-ның чанында Партияның дээди школазының журналистика салбырын, ол ышкыш Москваның Ломоносов аттыг Күрүне университетинин аспирантуразын дооскан. 1975 чылда «Тываның периодиктиг парлагазы» деп темага диссертацияны бижээш, төөгү эртемнеринин кандидады деп эртем чадазын камгалап алган.

Күш-ажылчы базымын 1952 чылда Туранның 2 дугаар школазынга пионервожатыйлап эгелээн. Дараазында чылдарда Кызылдың башкы училищезинин комсомол секретарынга, «Тываның аныяктары» солунга школа килдизин эргелекчилеп, Тыва радионун уруглар редакциязынга, Теле-радио комитеттин даргазының оралакчызынга, Тываның хөгжүм-ший театрын директорлап ажылдаан. 1984-1990 чылдарда Кызылдың башкы институтунга төөгү башкылап, эге өөрөдилге факультетинге деканнаан.

Тыва чогаал шинчилекчизи В. С. Салчак Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынче баштайгы шенелде эге базымны школачы чылдарында эгелээн деп санап турар. 3-кү класска башкызы С. А. Чигжит сурагылыг орус чурукчу А. Дейнеканың «Келир үениң ужудукчулары» деп чуруунга чогаадыг бижиир даалга бээрге, бичии уруг чүнү-даа бижиир айын тыппайн сес одуруг шүлүктээш дужаган. Башкызы ону мактаан, чогаалчы ону бир дугаар шүлүүм деп санап турар.

Ынчалза-даа Е.Танованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын 1952 чылда уругларның «Сылдысчыгаш» солунунга «Кара-Баарзык» деп шүлүү-биле эгелээн.

Е. Т. Танова — тыва литератураның бүгү жанрларынга деңдески делгерээн: шүлүкчү, прозаик, драматург, публицист, очулдурукчу. 30 хире шүлүк болгаш проза номнарны үндүргөн, 10 ажыг шиилерни бижээн. Шүлүктеринин баштайгы ному «Дамырак» деп ат-биле 1964 чылда чырыкче үнген.

Дараазында аңгы-аңгы чылдарда «Кара-Бай» деп романы, төрөөн чонунун төөгүзү-биле сырый харылзаалыг «Хемчиктин ырызы», «Арбас-Ойну мунувуткаш» база түрк чоннарның төөгүзү-биле холбашкан «Күлүк-Тажы» деп эпостуг шүлүглели дээш оон-даа өске шылгараңгай чогаалдары тыва чечен чогаалдың төөгүзүнге онзагай арын бооп чоруур.

2004 чылда орус дылда үнген «Тайна цветущей ивы» деп тоожузу Тыва Республиканың чазак Даргазының Л.Б. Чадамба аттыг чогаал шаңналынга төлептиг болган.

Чогаалчының 30 ажыг «Анай-Хаак», «Төрээн Тывам», «Сайзана», «Чуңгууда» дээш оон-даа өске лириктиг шүлүктери чоннуң ынак ырлары апаргылаан. Ол ырларны чаңгыс эвес салгал ырлап келген.

Е.Танованың шүлүктери алтай, хакас, киргиз, украин, беларус, моол болгаш немец дылдарже очулдуртунган.

Ол боду С.Михалковтуң «Үш хаван оглу», С. Маршактың «Өң баазын ном», Т. Шевченконуң шүлүктерин, И. Тургеневтин «Бүдүүзүндө» деп романын тыва дылче очулдурган.

Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынында репрессия чылдарының төөгүлүг арыннарын «Дошкун чылдарның чазы» деп тоожузуңда чидии-биле көдүргөш, номчукчуларның бедик үнелелин алган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Е. Танованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга презентация кылыр.
2. **Реферат:** Е. Танованың ынакшыл темазын чырыткан шүлүктери.
3. Чогаалчының очулдурган чогаалдарының даңзызын тургускаш, кайы бирээзинге үнелелди бээр.
4. **Төлевилел:** «Е. Танованың ынак маадырлары» (ооң мурнунда класстарга өөренип турган чогаалдарын ажыглаар).

Дошкун чылдарның чазы

(Тоожу)

1937—1938 чылдарда репрессияга таваржып, «Чоннуң дайзыннары» дирип нүгүлдеткеш, актыг черге шаажылаттырганнарның хилинчектенип өскөн ажы-төлүңге тураскааттым.

Ала-шокар чаш назын

1.

Ол чайын өл-шык эвээш дүшкен. Чаъс-чар ховар болганындан чернин, каңдааны-даа кончуг. Чайгы кааң хүн өрттендир чиртип-ле турар. Хөлегедө безин ышкам, дунааргай. Уруг-дарыгдаа, мал-даа суг чанындан ыравас. Каңдаашкынның-ла чай.

Кожаларының уруглары шагда-ла хем кыдыынче бурт дээннер. Сайдаш кырган-авазының анайларын дозар дээш, уруг-

лардан чыдып калган. Кажан эрик кырынга көстүп келири билек, алгыржы берген. Сайдаш кадыр эрикти куду маңнап бады келгеш, платьезин сал өртөөн төш бажынга уштуп салып кааш, ырыктаажы-биле сал кырынга эштериниң чанынга үнүп келген.

Чайгы хүн хайыра чок чидиртип турза-даа, хем эрии салгынныг болгаш, сериини кончуг. Салдың чудуктарының ужундан тутунуп алгаш, сериин агымга былганып чыдарга суг, магалыг-ла.

Сайдаш ам-даа эштип, шымнып билбес болгаш чудук ужундан так тутунуп алган, буттары-биле сугну мойтуладыр тепкиленгилээн. Оон үне халып келгеш, сал кырынга уруглар-биле кады дөгеленип чыдып алган. Сал алдыы талазында балыктап турган оолдар сыырткыыштарын уштуп, сывынга ораагылап, байлаң дискен шывыктарын алгаш, сай кырынга үнүп келгенер. Оолдар чээрген чыйы тырткаш, от кыпсыч, балыктарын шыгбанга дизе шиштегилээш, быжыра бергеннер.

Сайдаш эштери-биле байлаң дойлаашкынынга киришкеннер. Кажан ол төнерге, уруглар база-ла сугже мойтуладыр халчы берген. Олар элээн үр-ле суг кыдыындан үнмээннер. Шуугажып, алгыржыр дээш эрик кырындан харап келген Сайдаштың кырган-авазы-биле оларның, коязы Ленаның, авазы Маша угбайны уруглар үр-ле эскербээннер. Улуг кижилер оларже кезек када ыт чок кайгап турганнар. Сактырга, уругларның хөглүг ыт-шимээнин үзе кирер хөңнү чок-даа турган ышкаш.

— Сайдааш! — деп, кырган-авазы дунуксумаар үн-биле кый дээн. Сайдаш серт дээш, хая көрнүп, эрик кырында кырган-авазы биле Маша угбайны көрүп каан. Уруглар шимээргевейн барганнар. Маша угбай Сайдашты көрүп кааш, хая көрнүп, караан аржыыл-биле бүдүү чоткан.

— Сайдаш, бээр кел, уруум! — деп, кырган-авазы катап кыйгырган.

— Бардым, кырган-авай — дээш, платьезин кедип чоруй, эрик кырынче маңнап үнүп келген.

Чүге-ле ынчаары ол ийик, коязы Маша угбай Сайдашты бодунче чыыра тырткаш, бажын суйбап каан. Кырган-авазы улуг тынгаш, өскээр көрнү берген.

— Садиктен дуңмаң эккел, уруум — деп, кырган-авазы аяр чугаалаан. Эштери-биле ам-даа ойнаксаза-даа, алызындан чөпшүл болгаш, Сайдаш бажын согаш кылгаш, дуңмазы Чаймааның турар садигинче маңнапкан.

Сайдаш дуңмазын алыр дээш барган санында-ла, садиктин ажилдакчылары авазының кадыын айтырар турганнар. Бөгүн олар Сайдаштан чүве-даа айтырбааннар. Кижизидикчи башкы

Таисья Николаевна Сайдашка чедип келгеш: «Өскениңни але, Сайдаш» дээш, ооң бажын суйбап каан. Ажаакчы Вера угбай Чаймааның идик-хевин кедиржи берген. Угбашкылар четтинчип алгаш чоруптарга, Вера оларның соонче көргөш, караан аржыыл-биле чоттунуп туруп калган.

Дуңмазын чедип алгаш, Сайдаш бажыңынче чоокшулап орда, кырган-авазы оларга уткуй кылаштап келгеш, чугаалаан:

— Өгге барыңар, уругларым, бажыңда улус хөй-дүр. Өгге сериин-не болгай. Акыңар Сайын база ында. Быдаа хайындырып каан мен, барып ижиңер — дээш, өөнчө эдертип аппаратан.

Чанзаңмаа кадай хоорайда чазак чериниң бир улуг албанында ажилдап турар оглунуң бажыңының чанында өөн тип алган. Ийи-үш инээ, каш өшкүзү-даа бар. Оларын саап, ак чемин уругларыңга кылып берип олуруп. Уругларыңга ажыктыгы-ла кончуг.

Авазын ажааганын Сайдаш көрбөөн. Черле ынчаш, тыва улустуң чаңчылында бичии улуска чок апарган кижини көргүспес, ол-бо кижини чок болган деп оларга дыңнатпас-даа чораан. Сайдаш-даа, бичии Чаймаа-даа авазын сактып турганнар. Авазы чада тепкиижиңге олуруп алыры билек, Чаймаа ооң хойнунга олурупкан. Адазы: «Аваңга аар-ла болгай, уруум» дээр-даа, ол дүжөр дивейн, улам-на авазының мойнундан куспактанып алган. Бичии Чаймаага авазының хойнунга чылыг, тааланчыгы-ла кончуг. Харын, уйгузу безин келиксээр. Авазы Чаймааның саргыл бажының дүгүн бажында хап алган дыргаан ужулгаш, дырап, оозун чыттагылап орган.

— Сен шору өзе берген кижини-дир сен, уруум. Дуңмаң ам-даа чаш көрбөс сен бе. Ачаң чай бар эвес, дуңмаңны карактап-ажаап тур — деп, авазы Сайдашка чугаалаан.

— Ийе, авай, мен Чаймааны үргүлчү ойнадып тур мен. Ачам биске хөлчөк чараш пөс садып берген. Дүргөн эмчиден үнүп келгеш, биске чараш платъеден даарап бээр сен, авай — деп, Сайдаш дилээн.

— Ынчаар мен, уруум — дээш, авазы ооң бажын суйбаан. Авазының арнында шагжок хүлүмзүрүг бүлүрөш дээнин Сайдаш эскерип каан. Оон бээр элээн үр апарган. Ол хевээр авазы эмчиден үнмээн.

Бир-ле хүн ачазы ажилдан келирге, Сайдаш чугаалаан:

— Авамга дыка үр барбадывыс, ачай, сакты бердим, авамга бараалам.

Ачазы чүнү-даа чугаалавайн, өскээр көрнү берген.

— Улуг кижини ынча дивес, уруум. Дуңмаң дыңнап турда, ыңдыг чүвө чугаалава — деп, кырган-авазы харыылап каан.

Бир кезжээ Сайдаштың адазы Санчай авазының өөнге орган. Ында Сайдаштың авазының дунмазы Диимаа даай-авазы база өске-даа улуг улустар келгилээн. Оларның мурнунда бичежек көгээржик болгаш сарыг дашка аяк турган. Сайдаш ачазының чанынга чеде бергеш, ооң дөңмээнге чөлөндир олуруп алган. Санчай уруунуң бажын суйбап ора:

— Багай өскүс чүвелеримни, авазы чокта, канчап өстүрүп алыр ирги мен? — дээш, ыглай берген. Сайдаш база кады ыглай берген.

— Че, канчап бардың, Санчай, чаш кижичи хөңнү кудардып. Канчап өстүрүп алыр деп чүңүл. Нам, чазак ачызында, төрөлдөргүл аразынга өрү баштыг чүвелер өзе-ле бээр ыйнаан — дээш, үнү сириңейни берген кырган-авазы караан чоттунгулаан.

Авазы ам черле ээп келбес-тир дээрзин Сайдаш ынчан бир-ле дугаарында билип каан. Ол элээн үр аргалаттырбайн ыглаан.

— Че, чаш чүве хөрөөн ажыдыр ыглап алгай аан, ону дыка соксатпаңар. Харын, чаш чүрекке бичии чиик апаар ыйнаан — деп, кырган-авазы чугаалаан. Ынчалза-даа ол балыгланган чаш чүректи кым чүнүң-биле экиртип, чиигедип шыдаар турган боор. Сеткил чазап деп чүве ол-ла ыйнаан. Кырган-авазы-даа, адазы-даа бичии уругларга чок апарган авазының дугайында сагындыр-базын кызар турганнар.

2.

Санчай өгдө арткан бичии уругларын өскүссүрөтпес дээш кызып-ла турган. Улуг уруу каш чыл бурунгаар өгленип-баштанып, көдээде чурттай берген. Ол чүгле ийи-чаңгыс келгилээр. Мал-маганныг, саан-савалыг кижичи үргүлчү хоорай кирип турар харык кайда боор. Чанында өгдө авазы чурттап орат, оозу-ла эки. Оон башка харысалгалыг ажылдакчы кижиге өг-бүлө ажылынче чардыгары берге. Оглу Сайын база-ла шору апарган. Ол ам он беш хар чедип чоруур. Боду школада өөренип-даа турар болза, дунмаларынга ёзулуг чөлөнгийиш апарган. Оларның идик-хевин чуп, аштап бээр. Ооң өөрөдилгези-даа кошкаваан. Ол черле өөрениринге сундулуг оол. Уругларының ишти-хырнын кырган-авазы база-ла шытпас. Олары эвес болза, чаңгыс бот адага берге-ле ыйнаан. Санчай хөй кезинде, уруглары удуй бергенде, чанып келир, олары эртен одунмайн чыдырда, ажылдап чоруптар. Чамдыкта ажылдаар кабинетинге олура, уругларын аажок сакты бергенин эскерип каар. Ийи-чаңгыс хостуг үе тыпты берзе, Сан-

чай оозун уругларының чанынга эрттирерин кызар. Оларга номнар номчуп бээр, кады ырлажыр-даа. Ооң бодунуң киржилгезибиле Москвага парлап үндүрген эң баштайгы «Халышкылар» деп аттыг уруглар номун ооң уруглары эгезинден төнчүзүнге чедир шээжи-биле билирлер. Ол ном үнүп келирге, Санчай ону бир-ле дугаарында бажыңга эккелген. Уругларыңа баштай номну боду номчуп берип турган. Ооң соонда Сайын дуңмаларыңа номчуп бээр апарган. Сайын шорuzu кончуг, номну чүгө «Халышкылар» деп адааныл дээрзин тайылбырлап бээр, ында ак, сарыг, кара кештиг уруглар шупту эп-найыралдыг өзер, алышкылар дег болур дээрзин угаадыр турган.

— Буду-биле тепкиленген,
Бодунуң сөзүн чулчургулаан,
Күскү дагның тооруу ышкаш,

Хүрең-кызыл дуңмавысты — деп бичии дуңмазы Чаймааны удудар санында-ла, Сайдаш ырлап бээр. Ол номда шүлүктөрүни Сайдаш шупту-ла билир аялгалары-биле ырлаар турган.

Уруглары орус уруглар аразыңа өскөн болгаш орус дылды арыг билиринге Санчай чоргаарланыр турган. Ол бир-ле авазы-биле кады олура, аңаа чугаалаан:

— Авай, Сайдашты орус школага өөредир бодай-дыр мен. Ам чеди харлап турар кижидир, бо күзүн мону школага кирип каар-дыр.

— Школага сес хардан эгелеп алыр дээр ийик, оглум. Бичии кижиди барып-барып орус школага бергедей бербес бе?

— Ажырбас, авай, Сайдаш черле шору кижидир бо. Ам безин акызының дузазы-биле үжүктөрүни өөренип алган. Бо бичии уруглар номун боду улуг каралап үжүглөп турар апарган ышкыжыл.

— Че харын, көрүп-ле көрөм. Кады ойнаар эштери өөренип чоруй баарга, чааскаан чалгаарап шаг боор кижиле болгай. Эки чүвөгө-ле өөренип алыр болза, кайы-даа школа хамаан бе.

Ол күзүн школага өөренир уруунуң идик-хевин Санчай садып, белеткеп алган. Авазы турган болза, саттынып-даа турбас, боду даарай шаап-ла бээр болгай, ооң шевери аайлыг эвес.

Бирги класстың башкызы Вера Ивановна орус школага өөренир дээш келген бичии бопугур чаактыг, таңдаш думчуктуг, сергээ кончуг кара карактарлыг тыва уругну аажок-ла чаптап, хүлээп алган. Санчайның орта өөрээни база аажок.

— Көрдүң бе, уруум, эки өөрөн, өзүп келгеш, бо башкың ышкыжыл, эртемниг кижиди болур сен — деп чагааш, адазы чаныпкан. Хамык-ла сарыг баштыг орус уруглар аразыңда Сайдаштың мур-

нун чүрбээштей кескеш, чолдайты таарып каан бажы чааскаан караңайнып орган.

Бичии Сайдаштың өөрөдилгеге сундулуун Вера Ивановна до-раан эскерип каан. Ооң үжүк шыя тударының эптии-ле кончуг. Бичии Сайдашка ооң башкызы дег эки, угаанныг, чараш кижичерле чок ышкаш сагындырар. Кежээ ачазы ажылдан келирге, Сайдаш айтырган:

— Ачай, мен өзүп келгеш, шынап-ла, Вера Ивановна дег, башкы болуп шыдаар мен бе?

— Ынчанмайн канчаар, уруум. Угаанныг кижичер-ле болгай сен.

Ооң уруу, шынап-ла, башкы болурун күзөп турган. Башкылар аныяк республикага, агаар, суг дег, херектиг. Хөй-хөй чылдар иштинде бижик-билиг чок чораан араттар боттары үжүк-бижиктиг апаргаш, эртем-билигже сундулуу кончуг. Башкы деп эртемниң оларга хүндүткелдиги-даа кончуг. Ону Санчай, Тываның баштайгы эртем-билигиги интеллигентилериниң бирээзи болгаш билип турган.

Кырган-авазы кирип кээрге, Сайдаш амырай берген.

— Кырган-авай, сеңээ өөрөнип алган чаа ырым ырлап берейн, дыңна шиңме — деп, ол чугаалаан.

Жили у бабуси
Два веселых гуся,
Один серый, другой белый —
Два веселых гуся...

Адазы биле Сайын адыш часкап, Сайдашты мактап кааннар. Сайдаш хүннүң-не бир-ле чаа чүвени билип алган хөөрөп келир.

— Шимээрге-венеер! Кичээл үезинде каттыржып болбас, кичеэнгейлиг дыңнаар херек. Силерни чаңгыстап ырладыр мен. Бо дээрге баштайгы пионерлерниң ыры-дыр — дээш, Сайдаш ачазынче, акызынче шиитпирлиг көргөш, катап ырлап эгелээн:

Ну, споемте-ка, ребята-бят-бят,
Жили в лагере мы как, как, как...
И на солнце, как котята-тятя-тятя,
Грелись этак, грелись так, так, так.

Сайын каткызын арай деп тыртып, Сайдаштың аайы-биле чаа ырны өөрөнир ужурга таварышкан...

3.

Сайдаш класстан классче чүгле эки өөредилгелиг шилчип турган. Ам үш класс чеде берген. Сайдаштың башкызы өөреникчилериниң чурттап турар байдалын бо-ла сонуургап көрүп, оларның төрелдери-биле чугаалажып, бажыңнарынга баар чаңчылдыг турган. Ол бир-ле хүн Санчай сугга база чедип келген. Сайдаш башкызын кырган-авазының өөнге база кирип келген. Тыва дылды шору өөренип апкан болгаш, Вера Ивановна Сайдаштың кырган-авазы-биле тывалап чугаалажып орган.

— Сайдаш эки өөренир. Чурум эки. Хеви арыг. Ол ам пионерге кирер-ле. Ленин төрүттүнген хүнде пионерге кирер. Ачазы келир, силер чугаалаар-ла.

Сайдаштың четтикпейн манап турганы апрель 22 келген. Ол хүннү адазы база манап турган. Ол уруунуң пионерге кирерин көөр дээш, ажилдаар черинге чугаалап кааш, школаже чорупкан.

Школаның коридорунда шупту-ла бир үениң уруглары чыскаалыпкан. Чыскаалган уругларның артында турган Вера Ивановна Санчайже көргөш, бажын согаш кылып, ырактан экилээн. Горн, барабанның чиртилээн даажы соксай бээрге, чыскаал мурнунда турган Пионер төп бюрозунуң төлээзи пионерлерге кирип турар бичии уругларга Ленин башкы дугайын база пионерлер деп кымнарыл, олар кандыг болур ужурлугул дээрзин чугаалап берген. Оон соонда чыскаалган уруглар пионерниң бады-даңгыраан хүлээп алганда, вожатыйлар болгаш башкылар кызыл галстуктарны уругларның моюннарынга баглап эгелээн. Горн, барабан даажы база катап чиртиңейни берген. Санчайның сеткили хөлзеп, ону бир-ле билдинмес чоргааралдың оду хөме алы берген ышкаш болган.

Сайдашка галстукту башкызы Вера Ивановна баглап берген. Сайдаштың чонаяда-ла бопугур кызыл чаагы улам кызып, галстугунуң өңү-биле өңнежир чыгыы долбанналып турган. Ол ачазынче бижиргээн дег көргөн. Уругларның доозазынга галстуктарны баглаптарга, Пионер төп бюрозунуң сургакчызы ызулалды кылгаш, кыйгырган:

— Пионерлер! Ленин, Сталинниң херээнге белен болуңар!

— Кезээде белен! — деп харыыны шуптузу чаңгыс угда чирт кылган хиреде, Санчай уруунуң үнүн ол хөй үннерниң аразындан тода танып каан.

Чыыш сөөлүндө адашкылар бажыңынче чаныпканнар. Хүнүнүң, аяс-чаагайы-даа кончуг. Хар эрип калган болгаш кудумчу

кургаг. Сайдаштың кызыл галстугунуң чүгле баглаан белдири тон моюндуруунуң адаандан кызаңайнып чораан.

— Көрбес сен бе, уруум, сен ам пионер болдуң. Ооң соонда аревэге кирер сен.

— А ооң соонда намга кирер мен бе, ачай? Сен ышкаш аан.

— Ийе, уруум, өзүп келгеш, намга база кирер сен.

— Аа, ынчаарга сен шупту-ла улуска ажылдап чоруур болгаш, хүнзедир ажылдап-ла, ажылдап-ла турар болгай сен. Нам кежигүнү ындыг чүве ышкажыл. А кырган-авам дээрге шупту улус дээш эвес, чүгле бистерни ажаап-карактап чоруур болгаш, кежигүн эвес болганы ол-дур аа.

Санчай ам, чүгле каттырардан өске, уруунга харыылаар аайын тышпаан.

— Кырган-аваң нам кежигүнү эвес-даа болза, ол нам кежигүннери болур уругларны өстүрүп каан-на болгай. Нам кежигүннериниң авазы ышкажыл. Ындыг болганда, намга база хамаарылгалыг көрбес сен бе.

Адашкылар ынчалдыр-ла бедик денелге хөөрешпишаан, бажыңыга чедип келгеннер. Олар бажыңынче кирбейн, кырган-авазының өөнче углапканнар. Адазы Сайдашка сүмелээн:

— Че, кырган-аваңны ёзулап көрөм, нам кежигүннериниң авазын аан.

Өгдө кырган-авазы суугу көзөп, пашта шай хайындырып орган. Сайдаш оң холун өрү ёзулай көдүргөш, ыткыр чугаалаан:

— Кезээде белен бол, кырган-авай!

— Ой, белен бол, белен бол даадым. Чүү дидир моң? Оо, пийинер болганың ол ышкажыл, уруум. Багай уруум база пийинер апарганы ол ышкажыл — дээш, Сайдаштың бажын чыттап эргелеткеш, улаштыр чугаалаан: — Ачаңның изин базар, нам, чазак, чон дээш бараан болуп чоруур кижиле болур-дур сен, уруум. Мээң уругларым дооза-ла бижик-билиглиг, чонунга бараан болуп чоруур. Меңээ, багай кадайга, оон артык аас-кежик кайда боор — дээш, уян сеткилдиг кырган-авазы сеткили хөлзээнинден сыстып келген карааның чажын чеңи-биле чода туткулаан.

4.

Санчай сугнуң бажыңында хөгжүм херекселдери-ле хөй. Тыва хөгжүм херекселдери — игил, бызаанчы, орус дошпулуур, мандолинадан аңгыда, скрипка безин бар. Санчай ол херекселдерниң шуптузунга ойнап билер. Ыры, музыкага ынакшылын Санчай уругларынга база дамчыдып бергени ил-

дең. Оглу Сайын база хөгжүм херекселдеринге дооза ойнаар. Школаның бот-тывынгыр концерттеринге мандолиназын тут-каш олурупса, улус ону дыңнап-ла ханмас. Сайдаш база-ла музыкага ынаа кончуг. Ол ыр доктаадып турда, амыр-ла. Ырлаар-хааржактан орус, тыва ырларны чаңгыс дыңнааш-ла, доктаады шаап алыр. Санчай сугнуң бажыңында ооң эң-не чор-гаарланыр эди — каш чыл бурунгаар адазының Москвадан сadyп эккеп бергени ырлаар-хааржаа. Ырлаар-хааржакка ойнадыр элээн каш орус, тыва пластинкалар база бар. Ооң кадында Сай-даш кайыын-на чаа ыр өөренип ал-дыр, оозун бажыңда улузунга чыгып кээрге, ырлап бээр:

Для нас самолёты
взлетают за тучи,
И в море плывут корабли.
Мы — дети свободной,
Мы — дети счастливой
Нашей советской земли...

Сайдаштың өткүт үнү хоюг болгаш байырланчыг дыңналып турган. Адазының хойнунда орган бичии Чаймаа безин улус өттү-нүп холчугаштарын датпаңнады часкагылап, кырган-авазы без-ин ол-ла олурар чери — диван баарында дилиндек чадыг кырын-да олуруп алган, адыжын ийи-үш «хоп-хоп» кылдыр часкагы-лаан.

— Эр хей, уруум. Чараш ыр-дыр. Ырлааның база кончуг чараш болду — деп, адазы мактаан.

— Ачай, самолёттарны тывалап «ужар-хеме» дээр але?

— Ийе, уруум.

— Оон ыңай оларны аэропланнар деп база адаар болгай — деп, Сайын чугаага улажы берген.

— Мен ол ужар-хемелерни кинода көргөн мен ийин. Олар ужуп чорда көөрге, шынап-ла, агаарда хемелеп чорааны-биле дөмей чүве чоржук — деп, кырган-авазы чугааны деткий берген.

Сайын улаштыр чугаалаан.

— Бистиң башкывыс биске хөлчок чараш чурук көргүскөн чүве. Ында аажок чалгып чыдар көк далай кырында аэроплан ужуп чоруур. Эрик кыдыында шыырныктыр эштип каапкан үш бичии оол ол аэропландан карак салбайн кайгап орат. Чуруктуң адын «Келир үениң ужудукчулары» дээн дээр чорду. Ол оолдар шынап-ла, өзүп келгеш, ужудукчулар болур ирги бе?

— Ынчанмайн канчаар. Күзээнин чедип алыр дээш, кижги кызар апаар-ла болгай.

Ийи бичии кыстарынче сагыш салыр дээш, шору өзе берген оглунче шоолуг кичээнгей салбайн турган Санчай, оозун ам чаа-ла топтап көргөн дег, олче кезек кайгап орган. Оозунуң өөредилгези-даа шыырак, улуска бо-ла «төлөптиг», «улуг кижилерзиг» диртип мактадып чоруур боорга, ону шору эр апарган деп санап чорааны-ла ол боор. Ам көрүп орарга, оглунуң аажычаңы ам-даа чаш хевээр. Санчай оглун иштинде кээргеп орган.

Сайынның ужудукчу апаарынга бүзүрей берген.

— Экизин, акым ужудукчу болур, ооң ужар-хемезинге олурар мен. Чаймаа-биле бисти ужар-хемеге олуртур сен ыйнаан, акый.

— Ийе, дуңмам, ыяап олуртур мен — деп, шын-на хөңнү-биле Сайын азаан.

Санчай авазы-биле уругларже көргөш, хүлүмзүрүп, оларның шору кижизиг өзүп-доругуп ораынга сеткили өөрүп органнар. Сайдаш чугаадан дек-ле салдыкпаан.

— Ачай, демги ол ырда корабльдер дугайын база ырлап турар болгай. Ол корабльдер эштип турар улуг далай бистиң чоогувуска турган болза көрем. Ол корабльдерни барып көөр ийик бис. А Витя далай шерии болур мен дээр-дир. Ол каяа шериглээр ирги але?

— Далайны көөрү база-ла берге эвес. Совет Эвилелинде Кара далай эриинде «Артек» деп пионер лагери бар. Аңаа чүгле совет уруглар эвес, өске-даа даштыкы чурттардан уруглар кээп дыштанып турар. Ол «Артекке» чүгле эки өөренир, сагылга-чурумнуг уруглар барып дыштанып турар болгай. Эки өөренир болзуңза, сен база аңаа барып дыштанып болур сен, уруум.

— Мен черле багай демдек ап көрбээн-не болгай мен, ачай. Акым ышкаш база чүгле кончуг эки өөренип турар ийик мен чоп.

— Ийе, уруум, бичии өзе бээриңге, «Артекче» сени чорударын кызар мен. А бо чайын Көк-Тейде «КИМ» лагеринге дыштаныр сен, уруум.

Лагерь сезону чедип келирге, Санчай Сайдаш-биле кадыкожазының уругларын машиназынга олурткаш, «КИМ» лагеринче хапкан.

5.

Хоорайдан элээн өрү Көк-Тей кавызында, шапкын суглуг Каа-Хемниң эриинде КИМ аттыг пионер лагеринге чүгле Кызыл хоорайдан эвес, республиканың өске-даа кожууннарындан

хөй уруглар дыштанып келгилээн. Лагержи амыдыралга Сайдаш дораан чаңчыга берген. Хүн бүрүзү хөглүг болгаш солун эртип турган. Эш-өөрзүрөк Сайдаш өске кожууннардан келген уруглар-биле база дораан найыралдажы берген. Сайдаш лагерьже чоруп турда, дуңмазының хеп суп алганы бичии хааржаанга Сайын кылын кыдырааш-биле бир чарты көк, өске чарты кызыл будуктуг ала карандашты бизээш, суп берген. Лагерье көргөн, билген солун чүүлдерин аңаа демдегледип бижип турарын ол дуңмазынга чагып каан.

Сайдаштың сөөлгү хүнүнүң демдеглели: 11. Бөгүн лагерьниң сөөлгү хүнү. Эки-ле дыштанып алдывыс. Эштерим-биле адрестеривис солуштувус. Үргүлчү чагаалажып турар деп дугуржуп алдывыс. Даарта тарап чанар бис. Аалымда улужум сакты бердим. Ачам мени эртен ап алыр боор. Акымга бижип алган демдегледеримни чедирер мен. Дүргөн-не даарта келир болза...

6.

— Сайдаш! Сайдаш! Кырган-авай, Сайдаш чедип келди! — деп, өг чанынга ойнап чыткан бичии Чаймаа угбазын көрүп кааш, алгыра берген. Кырган-авазы ооң алгызындан чожуй хона берген. Сайдаш дуңмазын сакты бергени илдең, карааның чаштары чаактарын куду борбаңнадыр чуглуп бадып турганнар. Дуңмазы Сайдаштан так-ла куспактаныпкан. Ындыг-даа ыйнаан, ол бажыңындан ыңдыг үр бир-ле дугаарында ырак чорааны ол-ла болгай. Ол дуңмазын чедип алгаш, өгге кирип келген.

— Экии, кырган-авай! Мен чедип келдим! — дээш, от көзөп орган кырган-авазыңга баргаш, эктинден куспактаан. Кырган-авазының шырайы бир-ле аймаараан, эпчоксунган-даа ышкаш болган. Сактырга, Сайдаштың чанып келирин ол манаваан-даа дег. Кырган-авазы Сайдаштың бажын ээй тырткаш, чыттап кааш, чугаалаан.

— Өскениңни але, уруум. Эки дыштанып алган-дыр сен, ол болбазыкпе.

— Ийе, кырган-авай, лагерьге дыка солун чорду.

— Лагерьге турган уругларның төрелдери үргүлчү кээп-ле турдулар. Чүгле меңээ кым-даа келбээн. Ачамны манап-ла турдум. Ачам чай чок болганы ол-дур деп бодааш, улуг муңгаравадым-даа, кырган-авай.

— Ийе, уруум, сен угаанныг-ла кыс болгай сен - дээш, кырган-авазы өскээр көрүнгөн. Ол: «Берге айтырыгны Сайдаш кажан-на сала кааптар ирги?» деп коргуп олурда-ла, оозу айтыра каапкан:

— Ачам ажылдап тур ыйнаан але, кырган-авай? Бөгүн ол эрте чедип кээр болза. Ачамны сакты бердим. Лагерь чанынга машиналар кээрге-ле, ачам деп бодааш, халып каар турдум. Ачам-даа эвес, еске улус-ла боор чорду.

Кырган-авазы чүнү-даа ыттавайн, таакпылай берген.

— Акым дүрген келир болза, аңаа бижип алган демдеглелдерим номчудар мен. Ам бажыңывыска бараалам, дуңмам. Ачавыс удавас чедип келир боор — дээш, Сайдаш дуңмазын четкеш, үнүпкен. Кырган-авазы чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн, аңгадай берген чүве дег, хейде-ле уругларының соондан алгырган.

— Ой, аыш-чем ишпейн, кай баарыңар ол, бээр келиңер!

Уруглар шагда-ла бажыңының эжиинде барган.

— Ой, бажың чүге шоочалыг чүвел, кырган-авай? Хөктүүн аа — деп, Сайдаш алгыра берген. Ол бажыңы кажан-даа шоочалыг турганын көрбээн болгаш аажок элдепсинген.

— Харын... тенок анайлар кирбезин дээш, шоочалап каан чүве-дир ийин, уруум.

— Тенок анайлар? Ой, хөктүүн але, ол канчап бажыңче кирип турар апарганнары ол? Че, ачам келгеш, ажыдыптар ыйнаан. Лена, Витя сугларга бараалам — дээш, дуңмазын четкеш, кожаларының уругларыңче чорупкан. Четтинчип алгаш, бар чыткан бичии уругларының соонче көргөш, кырган-авазы ыглапкан.

— Мындыг чажындан тура чоп-ла күжүрлерниң салымы бак болган ол ирги! Чүнүң-не ужун бурган ыңдыг килеңин бо чаш чүвелерже чорутканы ол ирги! Иезинден ол чарылган. Анаа-ла нам, чазаанга бараан бооп чораан адазы багай херекке ол онаашкан. Ооң, орнунга оглум аарааш-даа өлгөн болза, ужур-ла ыйнаан...

Оглу бир хүн чаңчыккан ёзугаар авазының өөндөн дүштээр үезинде дүштеп келбээн. Кежээ база келбээн. Харын-даа хондур келбээн. Мооң мурнунда база ыңдыг таварылга тургулаан болгаш, «Чай чок ажылдыг кижии ыңдыг-ла ыйнаан, бир черже дарыы сургакчылай берген чадавас. Чоп кижиге чугаалап кагбас оол боор деп бодап, чүге-ле ийик, сагыжыңга анчыы кончуг апарган. Ооң мурнунда ыңай-бээр чүве баарда, баш удур чугаалап, уругларын: «Эки турар силер» деп чагып каар, ижер-чиирин-даа садып, белеткеп каар-ла турган болгай. Ам канчап барганы ол ирги?» деп бодап, Чанзанмаа кадай иштиңде бүдүү дүвүрөп олурган. Оглу сөөлгү катап авазының өөндөн эртези кончуг шал-бул шайлай тыртып ал-ла, чорупкан. Далаштыы кончуг үнүп чыда, ол чугаалаан: «Бөгүн нам Төп Хораазыңга эрген эрте хурал болур чүве-дир. Далашпас болза, озалдаарга эпчок-ла болгай» дээн. Оон

бээр каш-даа хона берген. Ооң кадында улустарның ында-мында үрүлөшкөн чугаа-соодунуң дүвүрөнчии-ле кончуг:

— Хуралдап олуруптар орта, ол-бо чүктен октуг-боолуг шериглер үне халышкаш, туткулап алгылаан...

Сагышка дүвүрөнчии-ле кончуг. Чанзанмаа кадай дүнелерде удувастаан. Оглун бодап чыда, хонар. «Биче чажындан тура-ла, амыр-дыш чок дырбаңайнып чораан күжүр-ле болгай. Байларга хөлечиктеп-даа шаг болган. Куусаал өөскүп турар үеден эгелээш, бичии-даа анаа олурган эвес. Моолче чыл-чылы-биле сургуулдап-даа чоруй баар, Москваже элчиннеп-даа чоруй баар. Чон дээш, нам-чазак дээш амыр-дыш чок дырбаңайнып чоруур болгаш чонунга хүндүлүү-даа кончуг кижиле болгай. Бак-ла чүве ыңай турзун! Чаш ажы-төлүнүң аксының кежи бар-ла ый-наан...»

Үнген-кирген улус бүдүү бижирешсе-бижирешсе, чүвениң байдалы Чанзанмаа кырганга билдине берген. Ооң соонда ол ийи кулаан кыскаш олурупкан. Улус арнынче көөр хамаанчок, өрү хүнче безин көөр харыы чок апарган.

Кааң хүндүс аяс дээрден чаңнык-диңмирээшкин чыжырааны-биле дөмей-ле каржы-дошкун, кижиле дыңнап чорбаан сөстөр кутулуп эгелээн. «Контрлар» деп сөс улустуң аксында эптежиң-даа калган чүве дег. Ону дыңнаарга, бир-ле коргунчуг чоткан-шуурган үезинде багай өгнү даш долу сылба берип турганзыг-даа. Улус үр-ле үрүңейнчип келген.

Контрларны шиидер үези келгенин Санчайның авазы бүдүү улустан дыңнап алган. Ол оглунуң судунга олуржуксаан. Ынчал-за-даа ону судче киирбээннер.

— Оода-ла оглум чүнү үүлгедип каанын бодум кулаам-биле дыңнап көрейн. Ону мен-не төрүп каан болгай мен. Ол меңээ чүгле шынын чугаалаар ужурлуг. Мени эрттирип көрүңер — деп, боо туткулаан шагдаалардан ол дилеп, чаннып шаг болган.

— Силерниң судка олуржуруңар албан эвес. Аңаа олургаш-даа, дөмей-ле чүнү-даа билип ап шыдавас силер — дээш, эжик аксында шериг шагдаалар Чанзанмааның оруун дуй турупканнар.

Контрларның херээн үзе шииткен суд доозулган. Санчай-биле кады элээн-не хөй эртем-билиглиг улуг ажылдакчылар «контрлар» деп адаткаш, адып шаажылаар шииткелге онаашкан. Тыва улустуң тоолдарында «өлүрер малдың ханын алыр, өлүрер кижиниң сөзүн алыр» дээни ышкаш, шаажылаттырарларга сөөлгү сөстү бергеннер.

— Авам-биле ужураштырып көрүңер. Өскүс-чавыс уругдарыым чагып каайн — деп, Санчай ооң сөөлгү сөс чугаалаар

ээлчээ кээрге, судтан дилээн. Шаажылалга чедир каш-ла шак артканда, Санчайны авазы-биле ужураштырган.

Шаараш хана-карак өттүр арны кууарып, арыпкан оглун Чанзанмаа танып кааш, ыглапкан. Элээн үр кара-бажыңга чытканы база сагыш-сеткилдиң хилинчээ Санчайның бүгү мага-бодунда ханы исти арттырып кааны илдең.

— Канчап барганың ол, оглум? — деп, Чанзанмаа арай боорда айтырган.

— Чүнү-даа канчанмаан мен, авай. Төрээн иемниң сээң мурнуңга шынны чугаалап тур мен. Арын-нүүрүм арып. Чонумга дайзын эвес мен. Ону уругларымга дамчыдар сен. Чүү-даа чүве болур болза, ачавыс буруу чок деп билип алзыннар. Меге хоп-нүгүлге таварышкаш, оон уштуруп шыдавааным ол-дур — деп, ийи талазында боолуг шагдааларга кадартып алган Санчай авазының карактарыңче дорт көргөш, чугаалаан. Чанзанмаа чүгле узук-соксаал чок төктүп турган карааның чажын чеңи-биле чоттунарындан өске чүнү-даа чугаалап шыдаваан.

— Кыраан назыныңда сээң сеткилинге мындыг аар чүве таварыштыраарын кым бодап чораан боор. Ол дээш мени буруудатпайн көр, авай. Мен, шынап-ла, актыг мен. Шын демей-ле кажан-даа көстү бээр...

— Че, үеңер төне берди! — деп, таңныылдарның бирээзи хөрөктей аарак чугаалаарга, Чанзанмаа арны куураара берген оглунче хая көрө-көрө, үнүпкен. Оглун сөөлгү катап көргени ол.

«Чоннуң дайзыннары контрлар» деп адаттырган кижилерге шииткел аар болган. Белүк контрларның бирээзи ооң оглу болу бергенин Чанзанмаа канчаар-даа бодаарга, ооң сагыжыңга дүүшпес болган. Сөөлгү ужуражылгага база оглунуң шала соолбуарып, оңгарара берген карактары мегелевейн турганын ол сеткилинден билген. Ооң, шынап-ла, актыыңга авазы бүзүрээн. Шииткел күүседикчилери Санчайның сөөлгү сөстөрүн, ооң авазыңга хамаанчок, өске улуска безин кайын чугаалаарлар ийик. Харьысалгадан коргарлар-ла болгай. Чүгле боттары аразында бүдүү чугаалажып турганнар.

7.

Хөрөңги хавырып келген улус бажың иштинде чырык-ла чүве арттырбаан. Оода чадаарда чаш уругларның безин чүгээр-чүгээр идик-хевин хавыра бергеннер.

— Ынчанмайн көрүңөр, чаш чүвөлөрнүң хептерин арттырып берип көрүңөр. Кыштын соогу кел чыдырда, оларга чүнү кедириптер мен? — деп, Чанзанмаа дилеп шаг болган.

— Шаптыктавайн көрүңөр аңар. Дайзын төрүп алган кижини ооң ажы-төлүнүң дугайын боду-ла бодаар апаар ыйнаан. Харындаа сээң мал-маганыңга дегбээнинге «четтирдим» дивес сен бе! — дээш, хөрөңги хавырыкчыларының бирээзи шкафта азып каан турган уругларның кышкы тоннарын ушта тырткылааш, даңзылап алгаш, Санчайның савыяа тонунуң, хром сапыктарының кырынче октапкан. Хевис, орун-дөжек херекселдери бир өске черде овааланы бергилээн чыткан. Адак сөөлүндө, Санчайның чаңгыс-ла катап кеткени чаа костюмун даңзылай бергеннер.

— Чаш чүвөлөрдө буруу чүү деп аан — дээш, Чанзанмаа: «Оон ыңай ол бүгүнү көөрүнүң орнунга көрбээни дээр» деп бодааш, бажыңдан үнүп чорупкан. Бажыңче кирип орган Сайыны баш удур дозуп алгаш:

— Ынаар барба, оглум — дээш, өөнчө эдерттип апарган.

— Мени ажылга албас хире-дир, кырган-авай. Хар-назыдаа четпээн дижир, аңгы-ызыгууру таарышпас-даа дижир чүведир — деп, Сайын өрү-даа көрбейн, хөңнү багай чугаалаан.

— Ажырбас, оглум, муңгарааш чоор сен. Көдээже көжүп, каш малывысты азырап, амыдырай бээр бис ыйнаан.

— Хол-бут кадык турда, кижини кайын ажыраар ийик, чудуруун чудук алдынче суккан эвес — деп, кырган-авазы оглун оожуктуруарын кысқан.

Каш хонганда, Санчайның көдээде уруу ашаа-биле кады чедип келген.

— Уругларның бичезин бис азырап, өстүрүп каалы, чаш кижини түрөй бээр-ле болгай — деп, күдээзи чугаалаан.

— Улус силерни ол-бо деп барбас ирги бе, уругларым? Чоп арай чүвениң байдалы багай хире чүвөл аан. Улус бистин багай өөвүске киреринден сестир апарган чүвөл. Чүглө бо кожалар-ла, улус көрбөс аразында, кире маңажып кээр. Чүү-хөөзүн-даа уругларга сунуптар-дырлар, хөөкүйлөр.

— Улус чүү деп чүү дээр боор. Дуңмамны харын уруг кылдыр азырап алыр мен — деп, Санчайның улуг уруу шиитпирлиг чугаалаан.

Дуңмазы олардан чарлып чоруй баарга, хомуданчыг-даа болза, амыдыралдың бергезин билгеш, Сайын биле Сайдаш шуудунга кирип, чүве-даа ыгташпааннар. Угба, честези Чаймааны алгаш чорупканнар. Каткы-хөглүг, шоваалаң Сайдаш ам уруглар аразынче-даа кирбес, барза-даа, ыгташ чок анаа олулар,

биеэгизи дег ырлап-шоорлап, магнап чоруур чүве-даа чок. Чамдык тенек оолдар Сайдашты көргөш: «Көрүңерем, оолдар, бо контрнуң уруун» дижип, ооң соондан даш-даа дажагылай бээр. Кырган-авазының, чагып кааны-биле Сайдаш оларже удур чүве-даа чугаалавайн, дүрген-не дезиптерин бодаар...

Бир-ле хүн Чанзанмаа кырган өөнгө чааскаан орда, ийи дарга чедип келген. Бирээзи анаа хептиг, бирээзи шагдаа хептиг. Анаа хептиг дарганың адыыргаксымаары-ла кончуг. Ол арта-ла быктын даянып алгаш, кылаңайнып турар сапыктарын кыйырадып каап, шыңгыы үн-биле хөме тавараан:

— Силер ам моон дарыы көжүп чоруңар. Силерниң ам хоорайда кылыр чүвеңер чок. Үш хонук иштинде моон ардыр силер...

— Ийе, оглум... оглум даадым, даргам, черле көжер деп ордус. Багай улус таныш-көрүш, дөргүл-төрөл чоогу тыртып Межегей углаар деп бодап ор бис...

— Чок, ынчап болбас. Аалдар-биле кады хонуп болбас. Чаңгыс өг чурттаар ужурлуг силер.

— Поок, ындыг чүве бе кай? Че, чаңгыс өг-даа болза, оорар бис ыйнаан.

— Аалдар чоогунга хонмас. Межегейже эвес, мынаар, Ондум ерү баар силер.

Чанзанмаа ооң мурнунда-ла хоорайдан көжүп чоруур деп бодап алган. Чүгле кымның-биле кады хонуп алырын боданып, мурнунда кыштап чораан кыштаанга канчап каш малга чиртир сиген-ширбииш тыптынып алырыл деп бодап орган. Ам байдал өскерилген. Өске черже көжер болган.

— Ийе, даргаларым, айтып берген чериңерже шимченир бис ыйнаан — дээш, Чанзанмаа тип алган даңазын шыйыладыр сора берген.

Ынчан чаа-ла кара доңдак дүшкелек турган. Көжеринге белткенир хөй чүү боорлаан. Даргалар сагындырып чораан соонда, оларның айытканы хуусаазында чаңгыс аъдын тергелээш, өөн, эт-севин чүдүрүп алганнар. Каш өшкүлерин, ийи-үш инээн Сайын херим иштинден үндүр ай деп алгаш чоруптарга, Сайдаш кырган-авашкылар ооң соондан тергези-биле шимчеп үнүпкенир. Кожалары олар-биле бүдүү байырлашканнар. Мария Федорвна ак хапта суккан чүвени Сайдашка тутсупкан. Ооң изиг шаньгаларның чаагай чыды чытталып турган.

Көшкөн өг херим иштинден шимчеп үнүптерге, Мария Федорвна карактарын бүдүү чоттунуп туруп калган. Кожаларының ыттары оларның Көстүкпени-биле элээн үр-ле кожа маңнажып,

көшкөн өгнү элээн чер дөгүдүр үдөп кааннар. Оларны кым хоруп, байысаай бээр боор. Кижилер эвес аан. Ыттар хоорайже дедир салчыптарга, Көстүкпен оларның соондан дап берген. Ынчалза-даа ээлери доктаавайн, оруун уламчылап бар чыдарын көргөш, Көстүкпен хая көрө-көрө, терге-биле кожалаштыр шошкупкан.

8.

Кырган-авашкылар Каа-Хемни өрү чоктааш, Ондумнун көк-көк дагларының аразынга ыжык черге чаңгыс өг хонуп алганнар. Чаңгыс өг олуларга, бергези-даа кончуг. Шыпшың, дүлөй чүве-биле дөмей-ле. Чоок-кавының аалдары-биле чоржуп, үнчүп-киржип болбас.

Кадыр мээстерге хар чытпас болгаш, каш мал чер оъттаар. Сиген-ширбииш белеткеп албаан улуска оозу-ла эки. Долгандыр арга болгаш, одаар ыяшка-даа улуг бергедевээннер. Сайын дуңмазы-биле аргаже киргеш, кургаг будуктарны-даа сө шаап келирлер. Кырган-авашкылар эмеглежип тургаш, кургаг сыраны-даа ужуруп, ол-ла черинге доорбаштай хирээлегилээш, өөнүң чанынга дажыглап алырлар. Харын соок кыш дүжүп кээрге, каш мал кириер кажаадан канчап-чооп муңгаштап алырыл дижип, кырган-авашкылар сумелешкилээр.

— Чиңгежек ыяштардан кескилээш, чаңгыс аъдывыс-биле сөөртүп тургаш, кажаадан тудуп аалыңар, кырган-авай — деп, Сайын ажыл-агыйжызы кончуг саналдаан. Ам-даа чаш хиреде, амыдыралдың бергезинден-не ындыг ыйнаан, Сайын улуг кижилерзии кончуг, кырган-иешкилерниң чөленгиижи-ле ол апарган.

Сайын дуңмазын анаа-ла чалгааравас дээш эш кылдыр эдертип ап турган. Ынчалза-даа ол база-ла анаа турбас, кескен ыяштың будуктарын чый тудуп, бир черге оваалап турган. Сайдаш доңмас дээш хөкпеңнедир маңнап, ыжыгыр кызыл кылдыр доңа берген салааларын үрүп, тыныжы-биле чылдырын оралдажып турганын көргөш, балдызын салып кааш, дуңмазының салааларын бөле тудуп, нугуп, тыныжы-биле чылдып тура, чугаалаан:

— Донганың кончуг-дур, дуңмам, мен ам от салыптайн. Кургаг будук чок эвес, чүге доңуп турар боор.

Сайын арга иштиниң чугажак харын идии-биле эшкилей берген. Одаг орну черни эжиш, аңаа кургаг будуктарны опайты чыггаш, кыпсыпкан. Одаг кезек шыйыгайнып чыткаш, хөглүү кончуг хөрлээлей берген. Кыпкан одагның хөрлээ чылыгы чүгле доңган холдарны эвес, сеткил-сагышты база чылдыпкан дег, соокка доңуп дидирээн дуңмазының чаактары долбанналып келген.

— Сен ам-даа эки чыннып ал, дуңмам. Мен дөө чиңгежек дытты одуруптайн — дээш, Сайын балдызын алгаш, харны кыйырадыр баспышаан, ырак эвесте чиңге узун суук ыяшче углапкан. Ооң балдызының, даажы кышкы аргага шак-шак кылдыр чаңгыланып турган. Отка бичии када чынны тыртып алганындан ийикпе, элээн күженипкенинден ийикпе, Сайын арта-ла изиргенип, дериде берген. Долгандыр чона шаап турган ыяжы бичии-ле черде ызырнып турган. Хенертен Сайдаштың девидээн үнү кыпсынчыг чаңгыланы берген.

— Акый! Аа!

Одаг чанында дөгеленип турган Сайдаштың тонунуң эдээ хып, Сайдаш ону холу-биле өжүрө шаап, алгырып турган.

— Ой, Сайдаш! — дээш, Сайын дораан дуңмазынга чеде халый берген. Дуңмазын дүрген-не харже ужур иткеш, хып турган эдектерни хар-биле шывай шаап, өжүрө берген. Хенертен алышкыларны бир-ле аар чүве черге чыпшыр базыра берген. Сайын кортканындан тура халыыр бодаан. Ынчалза-даа ооң ооргазын бир-ле чүве аарышкылыы кончуг кадай басып алган, аарышкылыынга шимчээр безин арга чок. Ам чаа-ла одура шаап турган ыяжы оларның кырынче кээп ушканын Сайын билип каан. Будуктар аразындан арны-бажы шыйбак Сайдаштың бажы караайнып, оон, өрттенген тонунуң ыжы буруңайнып турган. Сайын тура халыыр дээш чадап каан. Сайдашты харын-даа чиңгежек будуктар басып алган болгаш ол сывырлып туруп кел сал-ла, акызының ооргазын кадай басып алган будукту адырары-биле, ыяштың чиңге ужундан шыдаар-ла шаа-биле көдүрө берген. Будук шынап-ла, адырлы берген. Сайын база сывырлып туруп келген. Харын-даа ужурган ыяштың уңу чоон эвес болганы-ла чаяан болган. Сайдаштың пөс чүвүрүнүң дискектери база өрттенип калган.

— Че, дуңмам, дыка ыглава, харын-даа чүгээр болдувус ышкажыл. Чоон ыяш турган болза, маңаа бисти ийилдиривисти тура албас кылдыр чылча басып каар-ла болгай. Ам ажырбас. Дүрген-не чанаалы. Кырган-ававыс эмнептер-ле болгай — деп, дуңмазын чедип алгаш, өөнче чаныпкан.

— Күжүр-ле чаш чүвелеримни! Кончуг сээдең куруякты мени, чүге бодум барбааным ол — деп, кырган-авазы бодун кончувушаан, уругларының аразынга девидеп маңнап, оларның өрттенген-даа, балыгланган-даа черлерин дустуг кара шай-биле шаптап турган. Ол аптара иштинден артыш артыгы тып алгаш, оозун шай согаажынга хоюдур соктааш, саржаг-биле хооруп тургаш, эм-даа кылып алган. Оозу-биле чаап, элээн эмнеп чорда,

балыгланган черлер карашкылап, экирип эгелээн. Сайын биле Сайдаш кезек када өгден безин үнмес турганнар. Кыргызан-авазы Сайынның тонунуң ооргазында орлу берген черин ол-ла эви-биле даарай шаап берген. Ол-даа ажырбас. А Сайдаштың тонун септээри элээн нарын болган. Маша угбайнын Сайдашка бергени Лена-ның бичелеп, эргилей берген хурең-кызыл пальто тонунуң ийи эдээ санчок өрттенип калган. Ону септепки дег чүве өгдө чок.

— Тон чок канчап дашкаар үнер кижин боор мен, кыргызан-авай? — деп өртең черлери шору карашкылап, экирий берген Сайдаш чугаалаан. Кыргызан-авазы боданы берген. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш, эрги хөвөнниг хоректээштиң ол-бо талакы эдектерин одура кескилээш, пальтонун өрттенген эдектерин селиштирип берген.

— Кышта каас бар эвес, арта-ла ээн черде чурттап олуруп улус ышкажыл бис, хамаан бе, ажырбас, уруум. Кожундактыг, чамашкылыг-даа болза, кыш-ла эртип алзывысса, ажырбас — деп, кыргызан-авазы Сайдаштың сеткилин чазаан. Чөпшүл Сайдаш аайынга кирип, тонун кедипкен.

9.

Танывазы чер боорга ындыг ыйнаан, каш мал-даа өг даштын-дан ыравас. Чаңгыс аъды безин ырап оъттавас, өг даштында кастынып турар. Кыжын сула-тараа чип чаңчыккан аътка арай-ла берге болган. Оон кадында ыт-куштуң, олаада шимээнни-ле кончуг. Кокайлар улушканы бо-ла дыңналыр. Чанзанмаа кадай одун-даа өжүрбес.

Бичии-даа бол, хоорайның шимээн-даажынга өөрөнгөн улуска черниң черинге чаңгыс өг олуруп, сагышка анчы-ла кончуг. Долгандыр шип-ле шимээн. Арга куштары алгыржырга, оларның үнүнден ыткыр чүве чок ышкаш сагындырар. Чүгле Көстүкпен-не оларны өг даштында үгээнге чыда, кезек «хөг-хөг!» кылдыр ээргилеп каар. Ызу-даа барымдаалаан чүве ышкаш. Сайын кежээлерде даг бажынче маңнап үнүптер чаңчылдыг апарган. Ол бедик хая кырынга олуруп алгаш, хоорай уунче кайгап-ла олуруп.

Сайдашка база чалгааранчы-ла кончуг. Ооң сагыжы база-ла хоорайже чүткүп турган. Ында ам чырык, чылы-ла кончуг ышкаш. Кыргызан-авазының септеп бергени ала пальтозун кедипкеш, дашкаар үнгөн. Өг даштында доорбаш ыяш кырынга олуруп алгаш, долгандыр-ла арга-ыяш, бедик дагларны, көк-көк хаяларны кайгап орган. Соок сырын эдээ чамашкылыг эрги тонну өттүр со-

олаңнадыр хап турган. Ооң бажында бөргү-даа чок, кыскаладыр таартып каапкан дүктерин сырын салбараңнадыр хап, салаалары доңуп турган.

Хенертен-не өг артында кырлаң кырындан алгы-кышкы, кус-куннаашкын, аъттар даванының даажы дыңналып келген. Оортан үш-дөрт хире аъттыг оолдар өгже углай шапкылажып орган. Сайдаш корткаш, өгже шимеш дээн. Көстүкпен туткуланып-ла үнген. Оолдар халытпышаан келгеш, өгнү долгандыр шапкылажып, кымчылагылааш, дедир алгы-кышкызы-биле шапкылажып чоруй барганнар. «Ол боор, контрларны!» деп оларның бирээзи сеткил ханып, алгырып шаап бар чыткан. Кырлаң кырындан оларның ырлаан ыры тода дыңналып келген:

Көктүг-шыктыг Ондумумга
Көшкен контр хондурбаңар.
Даглыг, хемниг Ондумумну
Дайзын контр таптавазын!

Сайын оларның соондан ызыртынып көрүп туруп калган...

Кырлаң ажыр кожалары шынап-ла, оолдарының үүлгедии дээш эпчоксунуп, оларын аттынып, кончуп шаг болганнар. Ооң соонда ындыг таварылга болбаан. Харын-даа ол оолдарның ада-лары оларын эдертип алгаш, аал чоогунда аргаларда Сайынның кезип каан ыяштарынга немей ыяштар кескилээш, оларны өг чанынга дажып, каш мал кире бээр кажааны-даа тутчуп бергеннер. Удавайн чаңгыс өгнүң кижилери кожалары-биле бүдүү найыралдажы берген. Оларга каржы-дошкун амыдырал бичии чиигеш дээн ышкаш болган. Ынчалза-даа бакка бак улажыр дээн ышкаш, кырган иешкилер база бир багай чүвеге таварышкан.

Кыжын сиген, сула чип, тургуза азырадып чаңчыккан чаңгыс борбак аъды — Чоржаң-Шилги бергедеп кыштаан. Ол баштай аал чанындан ыравас, өг долганып оъттап турган. Ол кавыда казып оъттаар оът чок апаарга, бичии ырап, арга иштинге ыяштар доорзу казып, чем тып чип турган. Ооң арып баксырааны каракка-ла илдең апарган. Аъдының баксыраанын Чанзанмаа эскерип турган. Ол ынчалдыр-ла ээлери-биле деңге дошкун кышты менди-чаагай ажып ап болур турган. Ынчалза-даа ээлери ооң-биле чарлыр ужурга таварышкан...

Бир дүне Көстүкпен туткуланып чоруй, аал артында аргаже углай чидиртпишаан ыдып каан. Оортан Чоржаң-Шилгиниң угаан-кут чок киштээни-даа дыңналган. Ол ынаар та кажан иргин чоруй барганы ол ийик. Кызыл хырынның-на уржуу болган боор, аштааш, арга иштинден боктаныр дээш-ле барганы ол

ыйнаан, күжүрнүң. Үр-даа болбаанда, бир-ле чүве кизиредир аар-аар маңнавышаан келгеш, өг чанынга пет дээн. Көстүкпен ам өг чанында чидиртип турган. Чанзанмаа оттуп кезек туткаш, үне халаан. Сайын оттуп келгеш, кырган-авазының соондан база үне халаан. Чоржаң-Шилги өг чанында кээп дүшкөн, даваннары дырбаңайнып чыткан. Ооң боскундан хан саагайнып чыткан. Кезек одунуң чалбыраажының чырыында Чоржаң-Шилгиниң өлөреңейнип чыткан карактары чоорту өжүп бар чыткан. Көстүкпенниң үнү чидиртип турган черже Сайын маңнап ыңай боор часкан. Ынчалза-даа кырган-авазы ооң холундан сегирип алган.

— Ынаар барба, хол даяң кижиге өөр бөрүлөрнү канчаптар сен! — деп, кырган-авазы алгырган. Көстүкпенниң үнү кыпсынычгы сыйылаан соонда, дыңналбайн барган. Чаңгыс өг чанында алгы-кышкы дыңнааш-ла, ынчанганнары ол боор, кожазында аалдан аъттыг кижилер чизиредип келген. Чүү болганын олар билип алгаш, бөрүлөр уунче шапкылажып, кезек боолары-биле дааштагылаан-даа. Күжүр аьды аш бөрүлөр азыындан барган. Көстүкпени дең эвес тулчуушкунга база шыдашпаан. Ам кырган-авашкыларның, аьды-даа, ыды-даа чок. Кышкы дүне болган халап кырган-авашкыларга ынчаар доозулган.

— Че, уругларым, дыка ыглашкаш канчаар силер. Кады-кожаларывыс ачызында ажырбас бис ыйнаан. Бистерге онаажыр дээн хай-бачыттың оруун аьдывыс биле ыдывыс дуглапканы ол ыйнаан, дыка хомудаваңар — деп, кырган-авазы хейде-ле уругларын чазамыктаан.

Хоорайга өскөн уругларга көдээге кыш берге-ле болган. Дүнхүн төнмес-батпазы-биле улажып-ла турар. Чылыг бажыңга олар кышкы дүннүң, соогун-даа билбейн турганнар.

— Ажырбас, уругларым, чон-на бистиң чоогувуска турда, кыш ажа бээр бис. Кижиниң чону кончуг. Ол акты, караны ылгап билир-даа — деп, кырган-авазы оларынга чагып чугаалап олулар. Ол уругларының ишти-хырнын-даа аштатпайн келген. Кырган-авазы эвес болза, ол чаш чүвелер та канчаар турганнар ийик. Олар чүгээр кыш ажып олурганнар. Өй-өйде оларны чогуур черден улус хынап келгилээр. Эки-менди-даа чок, херт-бурт даргалар кымнар оларның өөнге кээп турганын айтырарлар.

— Бистерге, багай улуска, кым кээр боорлаан. Боттарывыс-ла бораланып ор бис ийин — деп, кырган-авазы оларже өрү-даа көрбейн харыылаар. Чогуур черден улус өй-өйде оларның чоок-кавызында аалдарга база келгилээр. Контрларның төрелдери канчаар чурттап турарын, кымнар-биле харылзажып турарын айтыргылаар.

«Чаш уруглар биле кырган кадай чүнү канчаптар чүвөл, кылыр чүвө тыппаан даргалар бе?» дижип, кожолары түвексинер апарганнар. Ынчалза-даа ажыы-биле үнүп киржириден олар сестир.

Контр дирткеннерниң төрөл-дөргүлү-биле харылзажырындан улус сестир. Чанзанмаа кадайның кожолары бот-боттарындан безин сестижер. Ол өггө баар дээн болза, дүне, улус көрбээнде, келгилээр. Ол келирде, соккан малының эъдин, ханын-даа эккээр. Уругларга бөрт даарап бээр хире алгы-бышкак-даа хойлап келирлер. Чанзанмаа база-ла улустуң эккелгенин анаа-ла четтирип орбас. Оларга база, бичии-даа бол, дузазын көргүзерин оралдажыр. Алыс шевер болгаш дааранырын ам-даа салбаан.

Кады-кожаларының, ачы-дузазы-биле кырган иешкилер кышты чүгээр ажып алганнар. Часкы хүн шонуп, Ондум дагларының хүнгээр талазында хар эрип, шынаа карандылап, хек-даваннар дидими-биле бакылап келгилээн. Хүн дурту узап, чылыг дүжүп орган. Кырган-авазының каш өшкүлери-даа төрүгүлөпкөн. Инектери база чемней берген, удавас төрүүр.

Часкы чылыг шаг дүшкен-даа болза, кырган-авазының кадды каракка көзүлдүр-ле кошкап олурарын Сайын, шору улуг кижиге болгаш эскерип турган. Кырган-авазы бир-ле хүн Сайдашты чанынга олуртуп алгаш, ооң бажын суйбап, чыттап, бүлдеңейнип келген карааның чажын чоттунгулааш, чугаалаан:

— Сен ам шору кыс болдуң ышкажыл, уруум. Хоорайда Диимаа даай-аваң сугга туруп алгаш, школага өөрөн. Чаш кижиге буруулуг эвес, ында дарга-бошка улус таан билер ыйнаан. Даай-аваң шору эртемниг-даа кижиге-дир, ол таарыштыр чугаалажыптар-ла ыйнаан. — Сайынче көргөш, кырган-авазы улаштыр чугаалаан. — А сен, оглум, база эр болдуң ышкажыл. «Кызыл ырак эвес, Ондум дагларының бажындан көөрге, мыя бо» деп бодуң чугаалап орбадың бе. Багай аъдывыс бар эвес, чадаг маңнап баткаш, даай-аваң сугга баргаш кел. Диимаага чугаала, Сайдаш биле сени ап алзың. Мен бөгүн-не силерниң чаныңарга караңайнып орап кижиге-дир мен. Шаг-шинээм баксыраан кижиге ышкажыл мен.

Кырган-авазының сөөлгү сөстериңиң утказын Сайдаш эскербейн барган. Хоорайга Диимаа даай-авазыңа чурттаар дээрзин бодап келгеш, Сайдаштың сеткили хөлчөк өөрээн. Кырган-авазының аптарыңың иштиңден песте так ораап каан чүвө ушта соп келген.

— Көр даан, кырган-авай, галстугум чаа хевээр. Хоорайга баргаш, школага катап өөрени берзимзе, галстугум баглап алып мен.

— Ынчаар сен, уруум — деп, кырган-авазы харлыгып чугаалаан. Сайдаштың школага өөренир-өөрөнмезин баш бурунгаар чугаалаары берге. Ынчалза-даа аңаа канчап-даа дээрe болурун кырган-авазы билген.

— А сен канчаар сен, кырган-авай? Чааскаан сеңээ берге-ле болгай — деп, Сайын кырган-авазынче кээргел-биле көргөш, айтырган.

— Мен канчаар ийик мен, уругларым. Меңээ сагыш чова-ваңар. Чурттаарын чурттап-даа алдым. Экини-даа, багайны-даа көрдүм. Мен ажырбас, силер харын ам-даа өзер, мандыыр чаш назын үезинде улус-тур силер. Силерге-ле эки болур болза, меңээ ам чүү-даа херекчок ийин. Харын, сен дүрген даай-аваңче маңнап бадывыт, оглум — дээш, кырган-авазы Сайынче идегел-биле көргөн.

10.

Сайын дагны куду маңнап бадып орган. «Мыя чыдар Кызыл хоорайда чүү боор, кежээ халып чеде бээр-ле мен ыйнаан» деп бодап чораан. Ынчалза-даа даг бажындан көөрге-ле, хоорай мыя бо чыдар. Маңнаптарга, чер аразы төнер деп чок. Сайын турупкаш, орук ийинде даш кырынга дыштанып олуруп алган. Аъттыг кижичи ооң келген уундан чорун орган. «Бичии-даа када болза, анаа ушкажыптар-дыр» деп бодааш, Сайын өөрүй берген.

— Акый, бичии када ушкажыптайн, чадаг маңнааш, туруптум — деп, аът кырында шала ийлендир олуруп алган кара шляпалыг, ак-көк торгу тоннуг, хром сапыктарлыг аныяк эр кижиден ол идегел-биле дилээн.

— Сени аътка ушкарар хамаанчок, аът чоогунга-даа чагдадыр эвес кижичи ышкажың чүл — дээш, шляпалыг кижичи аъдын дырс кылдыр кымчылангаш, довуракты буруладыр хап ыңай болган. Сайын кезек туруп, аяар чорупкан.

Часкы хүн карааның шонуп турары аажок. Дыка-ла үр кылаштап келгеш, шаа төнгөш, Сайын Каа-Хем эриинде кадыр хавакты куду одуруглай маңнап бадыпкан. Туруп-могай берген кижиге ол бүгү уян даамай бойдус, хемниң шаалаан даажы тааланчыг-даа бол, орукка ужурашкан чорумалдың сөглээн каржы сестери ооң сагыжындан үнмээн. Ооң бажын биеэги-ле үзүк-соксаал чок бодап чоруур бодалы иштевишаан. Дайзынның оглу... Чок, ооң адазы кажан-даа дайзын чорбаанын ол билир-ле болгай. А ооң адазы кажан, каяа чонче ок-боо аннып, кымны адып каапканыл? «Чок! Улуска хүндүлүг, угаанныг, эртемниг

кижи деп кожалары ону мактап чораан-на болгай. Ону таныыр, билир улус аңаа чүге болчу бербээн ирги? Чүдөн корткан ирги? Мени ол судче киирген болза, «Ачам дайзын эвес, меңээ бүзүрөп көрүдөр» деп чугаалаар ийик мен. Олар мени черле дыңнаар турганнар...»

Кылаштаар дээш могап-турупканындан Сайын чоорту чындырап, удуй хона берген. Хензиг када көргөн дүжү элдептиг болган. ТАР-ның сүлде демдээнде урук туткан аъттыг кижиге эзегизин хере теп, барык-ла аът кырында туруп алган халдып бар чораан. Ол канчангаш-ла, Сайынче көрө кааптарга, ооң адазы Санчай болган. Сайын амыраанындан «Ачай!» деп алгыра каапкаш, отту чаштай берген.

Салдырт-сылдырт дээн соонда, ооң чоогунда аъттыг кижиге кестүп келген. Ооң аъды-даа хоюп, боду-даа чоужуй бергени илдең. Аъттыг кижиге дыт доорзунда оолду көрүп кааш, эпчоксунган дег хейде-ле аъдын кончаан:

— Тррр, канчаары ол бо моованың, кижиге көрбээн чүве дег, хоюп... — дээш, аъдын хемден суггарып, таакпызын тип олура, айтырган: — Мында чааскаан чүнү канчап ор сен, оол, азы хой кадарып чор сен бе, чоп бо чоокта хой эскербедим?

— Хоорай бадар дээш... Чадаг кылаштааш туруптум. Дыштанып оорарым ол-дур ийин — деп, Сайын харыылаан. Ол кижиге Сайынны кайыын келгенин, кайда чурттап турарын айтыргаш:

— Эрткен күзүн че? Чаңгыс өг ийик силер бе?

— Ийе.

— Аа, билир мен — дээш, ашак даңазын кезек шыйыладыр соруп чоруй, тургаш, аъдынче кылаштапкан. Ашак эзеринде арта каап алган таалыңын дүжүрүп алгаш, үжей берген.

— Мен база хоорай бар чыдыр мен ийин. Эмчиде аарыг дунмам-даа бар. Оон ыңай... кожавыстың дилээ база бар. Шору малчын диртип, бистиң-биле кады-кожа чурттап чораан эжим бар чүве. Бир хүн машиналыг даргалар келгеш, машиназынга олуртуп алгаш чораан ояар, шуут сураг барган. Ону-даа бүдүү айтырып, сураглаар сагыштыг мен ийин. Чүве ай-бажы тыптыр чүве ийикпе.... Каям, бээр олур. Бичии чүведен дайнап алырдыр, оол — дээш, ашак ап чораан чемин таалың кырынга сала берген. Эртен эрте турган болгаш, аштай бергенин Сайын ам чаа эскерип каан. Ашактың чанынга туралы-биле олуруп алган. Дүлген эът, боова чип, дөмбүңде чылбай шайны-даа ижип алганнар. Ашак база-ла таакпызын тип, чугаалаан:

— Шору эр апарган кижиге ышкажың чүл. Чон аразыңга кижиге ажырбас чоор, өзе-ле бээр сен ыйнаан, оглум.

«Бо ирей ачам дугайын билир хире-дир. Күжүрнүң сагыжының, экизин» деп бодап, Сайын ирейже бүдүү топтап көрүп орган. Даңза сорарга, чаактары оңгайгылай каап оар ирейниң назыны дөгүй берген-даа болза, карактарының сергээ кончуг. Оларның көрүжү безин кырган-авазыны дег, чымчак чылыг кылдыр көзүлген.

— Че, калгыдып оар бис бе, чоржаңы дээрге ана ат болган мал-ла болгай бо, оол. Оон башка орайтай бээр бис, паром кежир-бейн баар. Сайын чолдак хөрөктээжин ужулгаш, эзер соонга арта каггаш, аътка ушкажыпкан...

Санчайның кадайының дуңмазы типография ажилдакчызы Диимаа өскүс арткан дуңмаларын дораан бодунга ап алып бодаан. Ынчалза-даа чүвениң байдалы эгезинде арай берге болган. Контрларның уржуу ырак-чоок төрелдеринге база халдап, оларның улус-биле хостуг үнчүп-киржири безин хоруглуг. Олар хоорайдан көжүп чоруп турда безин кээп үдээринден сезинген. Оларның кайда, канчап чурттап чоруурун чүгле улустуң дамчыыр чугаазындан дыңнааш, сагыжы саргып оар. Черниң черинде чаш уругларлыг чаңгыс өг кырган кадайга кайы хире бергезин ол билип турган.

Сайын даай-авазының бажыңыга орай кежээ имир дүже бергенде кирип келген.

Эжикти хирт кылдыр ажыда иткеш, дүрген-не кирип орган чээнин көрүп кааш, Диимаа чожуй берген.

— Ойт, канчап чедип келдиң? — дээш, дораан-на ооң чанында барган. Сактырга, ону өске улус караанга көргүспейн, бир-ле булуңче чажыра идиптер бодаан-даа ышкаш. Сайын авыратты чудай берген, арган-дорганы-даа аажок. «Оол кижжи безин мындыг болганда, Сайдаш кырган-авашкылар та кайы хире чүве» деп бодап келгеш, Диимааның карааның чажы саагайны берген. Дуңмазының хевин ужулдуруп, дөрде өрээлче эртирипкеш, элээн үр-ле от көзээн кижжи бооп шимээргезе-даа, ооң шүжүңгейнип ыглап оарын Сайын эскерип каан. Сайын даай-авазын алаактырар бодааш, сергек чугаалаан:

— Эки кыштадывыс, даай-авай. Чоок-кавының аалдарының улузу биске дузалажып турдулар. Ам кырган-авам аарып тур. Силерге барып чугаала дээрге, чедип келгеним бо-дур ийин.

Диимаа чүнү канчаарын ашаа-биле сүмелешкеннер.

— Чүү, кандыг-даа чүве болур болза, уругларны кээп ап алып-дыр. Хөөкүйлерниң хилинчектенип турарын канчап көрүп оар бис. Кырган-авазын Межегейде уруунуң чанынга көжүрүп аппарып каар-дыр, аарыг кырган кижини кым канчаптарыл.

Каш малы-биле уруунуң чанынга ажырбас-ла ыйнаан — деп, Диимааның ашаа база-ла типографияда өрүкчүлөп ажылдап турар Доржу чугаалаан. Ол ажылдап турар черинден каш хонук шөлээ дилеп алгаш, таныш-көрүштеринден аът-хөл ачылап алгаш, Сайын-биле кады Ондумче хапканнар.

11.

Сайын Кызыл бадып, даай-авазы сугже чоруткандан бээр, ийи-үш хире хона берген. Акызы чокта Сайдашка чалгааранчыы кончуг болган. Ол даштыгаа кажaa кырынга олуруп алгаш, Сайынның келир чүгүнче кайгап-ла орат. Ооң кадында бо каш хонуктарда кырган-авазының шаг-деңгели шуут-ла каракка көзүлдүр суларап орган. Ол безин от салып, шай-даа хайындыра албас апарган. Сайдаш боду ыяшты доорап, одун оттулар, шайын дөңгүп хайындырыптар. Кырган-авазы чем безин ишпес, бичии шай-ла пактаар. Ам орнундан-даа турбас апарган.

Ынчап турда, өөнге кырган-авазы дүне чок болур. Ону билгеш Сайдаш та чеже хире үеде эргин чанынга ынчаар моорап калган чыткан ийик. Бир миннип кээрге, кажaaда каш өшкүлери чиилешкен турган. Сайдаш элең-тендиң тургаш, оларын барып ажыдыпкан. Оон база-ла өөнүң эжиинче киргеш, чоорту кулбурту аарак черге кээп дүшкен. Ынчалза-даа ол ам тутгунуп эгелээн. өлүм деп чүве ындыг турган чүве ышкакжыл. Ону көргөн эвес.

«Күжүр-ле кырган-авамны. Бисти ажаар-карактаар дээш, бодунуң кадыын-даа бодавайн чораан-дыр» деп, Сайдаш ам-на билип каан. Ол ам чүнү-даа канчаарын бодап чадаан. Кажaa чанынга олуруп алгаш, өөнүң эжиинче көргеш, кускуннап ыглап-ла орган. Кожазы аалдан кадай кижии чедип келгенин ол бир эскерип каан. Ооң соонда кожа аалдарнын, улузу чоорту чыгылып келген. Сайдашты кажaa чанындан тургуза тыртып, соок суг-даа берип турарлар. Ону чүгле өгже киирбээннер...

Честешкилерниң мунган аъды ылгын болгаш, олар орукка саадавааннар. Улуг дүшү үезинде Ондумга чедип келгеннер. Сайын кырган-авазының өөн көрүп кааш, чүрээ далажыксап, четтикпейн чораан. Өг даштында караңнашкан улус бараанын эскерип кааш, сести берген.

— Честей, өг чанында улус кылаштажып тур. Хынаар черден чедип келбээн ирги бе?

Доржу аъдының дынын тыртыпкан.

— Канчап билир... Сен баштай чааскаан барам. Мен бо ыяш артынче ажытталы берейн.

Сайын ушкажып чораан аъдындан дүшкеш, өөнче маңнапкан. Честези ыяштар артыңче ажытталы берген. Сайдаш акызын ырактан-на көрүп кааш, аңаа уткуштур хөөңейндир ыглавышаан маңнапкан. Сайын база девидеп, дуңмазынга уткуй маңнапкан. Сайдаш акызындан куспактаныпкаш, бар шаа-биле алгырып ыглаарыңга-ла өй, чүнү-даа чугаалап чадаан. Өг чанынга турган улустан-даа чүве чугаалаар кижичок. Өгге кире бээрге, шип-ле шимээн. Кыргызан-авазының дөжээниң кырында бир-ле чүвени чүөк шып турган шокар чоорган-биле дуй шып каан.

— Чааскаан келдиң бе, оглум? — деп, кожазы ирей аяар айтырган.

— Чок, честем-биле — дээш, Сайын үне халааш, ыяштар аразында честезиниң уунче хол былгаан.

Доржу ажытталып турган черинден үнүп, аалга чедип келгеш, чүвениң ужурун дораан-на билип каан. Аалда улус-биле долгандыр мендилешкен. Олары ооң-биле даңза солчуп турганнар.

Хөөкүй кырган-авазының хөөржүдүлгезинге хөй үе-даа негеттинмээн. Кожалары эр улус аалдарыңче чоруткаш, манзалар тып эккелген. Хирээ-даа, хаарылга-даа туткан кижичок бар. Уда-вайн хааржакты чазай шаап алганнар. Каш борбак манза эптей шааптарга, берге чүү деп аан. Күжүр иениң сөөлгү оран-савазы болу берген.

Кожалары-биле кады Доржу кырганны орнукшудуп каан.

— Багай кырган-иешкилерге дуза чедирип, ээ көрүп турганыңар дээш силер бүгүдеге четтирдивис. Хөөкүйнүң сөөгүн арыгчаагай тутчуп кагдыңар, ха-дуңма. Буяңныг-ла улус-тур силер...

— Харың-даа демги ол хынаар черден улус болаага келбээн, оозу-ла эки болду. Оон башка чүвени канчап билир боор. Бистиң бо суму даргазы безин бо өг-биле үнчүп-киржип турарывысты билип алган шорлуп шаг болган болбас ийикпе. Та кым аңаа дыңнадыпканы ол ийик.

— Чемнениңер, уругларым. Ажырбас, өзе бээр силер. Өскүзүнден өлбөс деп чугаа бар. Чон аразыңга ажырбас. Угба-честеңер база бар ышкажыл — деп, кожазы кадай Сайдаштың бажын суйбавышаан, чугаалаан. Алышкылар изиг мүннү карак чажы-биле холуй ижип органнар.

12.

Честешкилер кырганның арткан-калган эт-севин, каш малын Межегейде уруунуң аалыңга чедирип кааш, хоорайже ээп келгеннер.

— Улуг эрге-дужаал эдилеп орар дарга-бошка улус эвес бис. Өскүс-чавыс уруглар азырап орар дээш, бисти, бөдүүн ажылчын улусту, кым канчаптарыл. Сайын биле Сайдаш биске чурттаай аан. Сайын шору апарган кижидир, ажыл тып бээр мен. Бир черге ажылдаай аан — деп, Доржу кадайынга чугаалаан. Диимаа база ынчаар бодап орган.

Честезиниң: «...ажыл тып бээр мен» дээнин дыңнааш, Сайын аажок өөрүп, дүрген-не ажылдаза дээш четтикпейн турган. Ынчалза-даа Сайынга хоорайдан ажыл тывары берге болган. Честези типографияга, алгы заводунга апарган. Сайынны ажылга хүлээп алырындан бүдүрүлгелер удуртукчулары кортканнар.

Оон честези Сайынны эдерттип алгаш, чолаачылар өөредир курска чедире берген. Ону база албаан. Честешкилер кандыг-даа түңнел чок чанып келгеннер.

Алды класс дооскан, шору эртемниг кижидир. Чоп бо башкы тур сургуулунда көңгүс класс дооспаан-даа кижилер өөренип турар дээрл. Ол курста таныыр башкым бар-ла болгай. Ону дамчыштыр мен барып чугаалажып көрейн — деп, Диимаа чугаалаан. Эртенинде ол дуңмазын эдерткеш, түр сургуул өөренип турар черге чорупкан.

— Шыырак-ла кижидир. Ам-даа болза башкыладып чорудуп болур. Ынчалза-даа билбес эвес силер... — дээш, директор оон ыңай чүве-даа чугаалавайн, хараадаан сеткил-биле көрүп орган.

Сайын даай-авазының бажыңыга чанып келгеш, ыглап бадырыпкан.

— Ажырбас, Сайын. Эр апарган кижиде кадыг-бергеге чаңчыгар, бажын халайтпас чоор. Хоорайга ажылдаары албан эвес. Көдээге угбаңның чанынга барып, оларга дузалажып, малмаганын карактажып көр даан — деп, честези Сайынны сургаан.

Честезиниң сөзүн Сайын иштинде чөпсүнген. Көдээге үнер деп ол шуудунга кире берген. Даай-авазы база ону деткээн. Элээн болганда, честези Сайынны угбазының аалынга апарып каан. Сайын ол хевээр көдээге турум чурттап берген.

Сайдаштың байдалы, Сайынга бодаарга, черле дээр болган. Ону школага улаштыр өөренирин даай-авазы ол-бо черлерге кирип тургаш, чедип апкан. Ол Кызылдың каттышкан школазының, дөрткү клазыга өөренир болган. Оон орус школага кады өөренип турган эштери Сайдашты школазынче дедир кый деп турганнар. Олар ам шупту шору апаргылаан. Уругларның элээдизи Лена чедиги класска, Витя биле Сеня бешки класска өөренир. Сайдаш олардан чыдып калган.

Өскөн-төрөөн хоорайынга келирге, Сайдашка өөрүнчүү-ле кончуг. Сайдаш мурнунда ышкаш каткы-хөглүг эвес апарганын эштери билип, ону чазыктырар, аңаа бүгү-ле экини кылыр дээш оралдажып турганнар.

Бир-ле хүн Сайдаш эштери-биле ойнап чаңчыккан чери хем эриинче маңнап орган. Сыг дээн соонда, ооң кулааның кыйы-биле даш сыыгайнып эрте берген. Сайдаш хая көрнүп кээрге, бир бажың азындан үш-дөрт хире оолдар, оларның аразында садик-ке кады турганы Даш-оол деп оол-даа бар, Сайдашче чудурук-тарын аннып, холда тудуп алган даштарын олче шывадаарынга белеп турганнар.

— Бо контрну көрүңерем, оолдар, чоп бээр көрүп алган турары ол, бистиң-биле дайылдажыр дивээн бе бо. Ок-чемзээңер белеткениңер! — деп, бир семис оол алгырган. Ол оолду-даа, ооң ада-иезин-даа Сайдаш таныыр, ада-иелери-даа бажыңнарынга үнчүп-киржип чорааннар. Сайдаш оолдарже көрүп туруп-туруп, эштериниң уунче маңнапкан. Оолдар ооң соондан дажавы-шаан, ураалап салчыпканнар. Оолдарның шывадаан даштары Сайдаштың ооргазынче, чанаш буттарынче аарышкылы кончуг кадай деггилеп турган. Сайдаш алгырып ыглавышаан, маңнап орган. Витя, Сеня суглар ол-ла дораан Сайдашты сывыртап чораан оолдар-биле дажайып эгелээн. Лена черле шору элээди кижиге болгаш, Сайдашты аргалап, дайылдашкан ийи таланы соксадыр дээш алгырган.

— Болгааныңар, оолдар! Соксаңар! Витька, Сенька! Бээр келиңер! А силер, оолдар, дажаарыңар соксадыңар! Ада-иелериңерге дораан барып чугаалаар мен. Олар силерниң кулактарыңарны үзе долгап кааптар!

Витя биле Сеня дыңнангыры кончуг дедир маңнажып келгенер. Өске талада оолдар ам-даа дажавышаан. Лена черден шыкпыыш ала тыртып алгаш, сыыңайнып турган даштарны-даа тоовайн, арнын холу-биле дуглай тутпушаан, оолдарга удур дидим маңнапкан. Узун даваннарлыг Лена оолдарга дораан ызырты чеде халый бергеш, шыкпыыжы-биле оларның бажын санай тутсугулапкан. Оолдар дезипкен. Оолдарның эң соонда метпеңедир маңнап чораан семис оол хая көрбүшаан, алгырган:

— Контрларга болчуп тур сен бе, ол дээш силерни шуптуңарны кара-бажыңче киир октаптар!

— Аа, чүже, сени ам мен киир октаптайн! — дээш, Лена ооң соондан шыкпыыжы-биле дап бээрге, семис оол угаан-кут чок бажың азынче шимеш дээн.

Бир чыл өөрөнмейн, озалдап калган болгаш, Сайдаш: «Класста уругларның эң-не улуу боор мен» деп бодаан. Ынчалза-даа ол уругларның эң-не бичези болган. Чүге дээрге Сайдаш чеди харлыындан эгелеп орус школага кирген. Оон аңгыда ол үеде тыва школалар эвээш турганындан школа назылыг уруглар чогуур үезинде бүрүн хаара туттунмайн, колдуунда озалдап школага кирип турганнар. Ооң ужундан класста Сайдаштан ийи-үш хар улуг уруглар бар. Шору кыстар апарган-даа уруглар бар. Сайдаш дугайын олар дооза билир болганнар.

Даай-авазы аңаа чаа платье даарап кедирип каарга безин, «Көрөм мону. Бар шаа-биле каастанып алган. Ук-ызыгуурун билинмес бе бо» суг дишкилээр. Ынчалза-даа Сайдаш ол бүгүже сагыш салбазын кызар. «Чүү-даа джип турза, тоова. Чүгле эки өөренип алырын кыс, чүден-даа чыдып калба» деп, даай-авазы чагып каан-на болгай.

Класс даргазынга соңгудуп алган Саксылмаа деп уруг башкыдан шыңгыызы кончуг, бир-ле ооң-биле дең үе-чергези кижиге айтырган:

— Бо дүшкүүрлүг дайын-чаа болуп турар үеде, контрлар уругларын школага өөреткениниң херээ чүү боор чүвөл, башкы?

— Бичии кижилерде буруу чок. Олар өөренир эргелиг — деп, Херел башкы шуптузунга дыңналдыр тода тайылбырлаан.

Сайдаштың өөредилгеге сундулуу-ла кончуг. Ол бүгү-ле эртемнерге чүгле «кончуг эки» демдектерни ап турган. Ийи чаңгыс «эки» деп демдек апкаш безин, хомудаары кончуг. Өске эки өөренир уругларны башкы бо-ла мактаар. Оларны үлегерчижекке көргүзөр.

— Башкы, бо Сайдаш чүге мурнуку партада олулар чүвөл? Артынче мону олуртуп каар чүве-дир. Хос олуттар артында бар ышкажыл, мооң хамык улус мурнунга орган херээ чүл?!

— Ол бичии болгаш самбырада бижээн чүвени улус артындан көрүп шыдавас кижиге-дир ийин — деп, башкы харыылаан.

— Чүге көрүп шыдавазыл бо, бажын өрү көдүрүптөргө, мооң чүзү канчап баарыл, мойну үстү бээр эвес. Аткаар олуруп ал, Сайдаш! — деп, класс даргазы Саксылмаа башкыдан-даа арта берген чүве дег сыгыр ногаан карактарын Сайдашче чидидир көргөш, дужааган: — Аткаар олуруп ал дидир мен! — деп, Саксылмаа салдыкпайн негээн.

Башкы чүве-даа ыттавайн, самбырада чүве бижип турган. Улуг дарга кижиге төрели болгаш ындыг ийикпе, туразының улуу

аажок, Саксылмаа-биле маргыжарындан сезингени-даа ол ый-наан.

Сайдаштың ырлаарынга ынаа аайлыг эвес. Ол орус школага өөренип тургаш, дыка хой чараш ырларны өөренип алган. Ыр кичээлинге база аажок ынак. Бир ыры кичээлинде башкы уруглардан айтырган:

— Кым кандыг чаа ыр билирил, уруглар?

Сайдаш холун дидим эвес көдүргөн.

— Сайдаш бе? Кандыг ыр билир сен, Сайдаш?

— Элээн хөй ыры билир мен, башкы.

Сайдаш кезек туруп-туруп, хөрээн хозадыр чөдүргүлээш, орус школага өөренип алган ырын ырлаан. Сөөлгү чылдарда бир-ле дугаарында ыткыр ырлааны ол. Ооң чаш үнү кыңгырткайнып турган. Башкының караанда чаш бүлдеңейнип келген.

— Эр хөй, Сайдаш! Кончуг эки ырладың — деп, башкы бир-ле дугаарында ону шын-на сеткилинден мактаан. Сайдашка ооң хөрээ хозап, сагыжы ажый берген ышкаш апарган...

Сайдаш бир-ле хүн школадан келгеш, даай-авазынга чугаалаан:

— Даай-авай, пионерлер фашистерден хосталган черлерниң чурттакчыларынга белек чыып турар чүве-дир. Даарта эккээр дидир. Мен чүнү дузаламчыга бээр кижини боор мен?

— Че, боданып көөр бис ыйнаан — дээн.

Даартазында Сайдаш школаже чоруп турда, даай-авазы аңаа ийи акша база бир улуг куш дүгү сыртык берип каан. Уругларның шаа-биле эккелгилээн белектерин башкы класс даргазы Саксылмаа-биле кады хүлээп ап, даңзылап турганнар. Чээрби-үжен көпөөк-даа эккелген уруглар бар-ла, чаш уругларга ойнаарактар, чөргөктер-даа эккелген кижини бар. Сайдаштың белээн башкы мактап:

— Эр хөй, Сайдаш, сээң белектериң черле шыырак-тыр — дээн.

Класс даргазы Саксылмаа башкының, Сайдашты мактаанынга таарышпаан. Ол Сайдаштың эккелгени ак-көк сатин-биле хаптап каан сыртыын хавындан тө силгээш, аңдара-дүндере силгип, нугуп шаг болган.

— Чүнү канчап турарың ол, Саксылмаа? — деп, башкы оон айтырган.

— Революстуг серемчилел херек. Канчап билир мындыг улусту, дайын-чаа үези-дир бо. Сыртыкты ол-бо талаларындан нугуп чоруй, хавын дедир кедирбейн-даа, бөлүк белектер аразынче октапкан.

— Че, сыртыкта чүү турар чүвөл, эмин эрттир чүве-дир, Саксылмаа. Канчап эш-өөрүңгө бүзүрөвөс чүвөл. Бо дээрге уругларның бүгү сагыш-сеткилинден дузалаан белектери ышкажыл. А сээң бодуңуң эккелген белээң кайыл ынчаш? Класс даргазы кижини үлегерден көргүзөр-ле болгай — деп, башкы Саксылмааже көргөш, шыңгы чугаалаан.

Каш хонганда, кичээл үезинде Херелмаа башкыны директор өрээлинче келдирткен. Ында директор биле өөрөдилге эргелекчизинден аңгыда, чолдак тырың, Саксылмаага дөмейи кончуг сыгырзымаар ногаан карактарлыг эр кижини олурган. Директор Херелмаа башкыже эпчоксунган хевирлиг көргөш, чугаалаан:

— Силерниң-биле чугаа бар апарган чүве-дир, башкы. Бо дарга чугаалап бээр ыйнаан — дээш, аныяксымаар-даа болза, сегели халайты семирп, бажы калчанайы берген, шырайының түрлүү кончуг көстүр кижиге көргөн. Дарга кижини директорже көргөш:

— Силер бодуңар чугаалаар турган ужурлуг силер, эш директор. Ийе, дидинмейн орап болзуңарза, мен чугаалап көрөй — дээш, Херелмаа башкыже шыңгы көрнүп келген. — Силер контр Санчайның уруун өөредип турар силер бе?

— Ийе, дарга, мээң клазымда өөренип турар. Ооң өөрөдилгези, чуруму-даа шыырак уруг — деп, Херелмаа башкы даргаже дидим көргөш, харыылаан.

— А ол кымның төлү дээрзин билбес силер бе?

— Билир мен, дарга. Чаш уруг буруу чок дээрзин база.

— Чаш уруг, чаш уруг... Ол чаш уруг өзе бээр дээрзин билбес силер бе? Чүгө ону эмин эрттир деткип, үлегер-чижек кылдыр мактап, а шынчы, ак сеткилдиг өөреникчилерни тооп көрбейн аажылап турар силер.

— Адааргак кижилерниң хову-дур.

— Билдингир-дир. Боларга ак сеткилдиг, шынчы кижилер бак нүгүлчүлөр, а дайзыннарның сыскындылары эки үлегер-чижектиг ышкажыл. Ындыг хөөннүг болзуңарза, чырыдышыкын шугумунга силерни ажылдадып болур бе, кандыгыл?

— Мен шынын чугаалаан мен, дарга. Та ажылдадыңар, та ажылдатпаңар, даргаларның херээ-ле ыйнаан.

— Черле туразы улуг, хөме таварыыр мен дээр хире башкыдыр бо. Мындыг кижини канчап мынчага дээр эскербейн турганыңар ол, эш директор? Политсеремчилелиңер чамдык өөреникчилерден-даа куду болган-дыр. Ийе, үндүрер-үндүрбези — бистиң херээвис. Удуртуп-баштазын дээш бисти олуртуп каан херээ ол. Ынчангаш бөгүндөн эгелеп школага башкылаvas силер. А силер, эш директор, доп-дораан бо башкыны үндүрер дугайында ду-

жаалдан бжиңер. Дужаалга «Революстуг серемчилелин чидирген» деп ыяап айтып каар силер — дээш, дарга кижии мойнун ол-бо долгагылаан.

Херелмаа башкының школадан чорутканынга Сайдаш дыка хомудаан. Ол аңаа бодун буруулуг мен деп бодааш, иштиңде муңгараары-ла кончуг. Ынчалза-даа оозун улуска көргүспезин кызып турган. Ол чүгле өөредилгезин кошкатпазын бодап турган. Биеэ хевээр чүгле «кончуг эки» демдектер ап турган. Ынчалза-даа чаа башкызының аңаа каржызы-ла кончуг. Караа безин соок, үргүлчү олче хөрөктенип чугаалаар. Сайдаш шыдажып-ла турган. Ындыг берге байдалын бажыңда улузунга безин чугаала-вайн турган.

Бир хүн ыры кичээлинде чаа башкы ыр өөреткен. Ооң сөзүн ол самбырага бижип каарга, ону Сайдаш өске уруглар-биле кады кыдыраажыңга дүжүрүп бижип алган.

Класс шупту ырлажып турган. Ыткыр эвес-даа болза, Сайдаш база ырлап турган. Сайдаштың мурнунда партада олурар дөңгүр баштыг Маргыы, ону бо-ла ол-бо деп барган чоруур оол, ында «Бастып, дарлаар дайзын келзе, базар күжү белен чуртум» деп одуругну ырлап турар үде-ле, Сайдашче хая көрнүп келгеш, караан түрлүг көрүп, чудуруктанмышаан, бар-ла шаа-биле алгырып ырлап турган. Чонаада-ла оожум, чүве ыттаваас Сайдаш та канчап ынчап дитти бержик, боду безин билбээн. Баарында номну алгаш, оон бажын орта тудускан.

— Ой, ёо-ёо! Кижии соп турар. Башкы, бо контр мени соп тур, бажым чарлы бер часты! — деп, Маргыы бар-ла шаа-биле алгырып үңген. Уруглар ырлажырын соксадыпканнар.

— Кончуг контр боор! — деп, Маргыы катап алгырарга, Сайдаш база бир тудускан. Маргыы парта адаанче бажын супкаш, алгырып чыткан.

— Чүү болду! Чүну үүлгедип тур сен, Сайдаш! — дээн соонда, башкы дораан-на Сайдаштың чанында маңнап келген. — Ол канчап кижии соп турарың ол, чүү мындыг дүжүмет сен! Мындыг кижии канчап уруглар аразыңга өөренир сен! Хамык улус соп каапсыңза, кым харыылаарыл? Дораан моон үн! Ам бо класска өөренир эргең чок! — деп, чаа башкы алгырган.

Сайдаш сумказынче номнарын дүрген-дүрген суга тырткылааш, партазындан туруп келген. Маргыы, «Тап-тыг-дыр бе, ол боор көрем» дээнзиг, Сайдашче тиелекчиниң көрүжү-биле чоргаар көрнүп келген. Сайдаш олче сумказы-биле катап дап берген. Маргыы база-ла парта адаанче шимеш дээн. Сайдаш кымче-даа көрүнмейн, эжикче базыпкан. Сайдаштың соондан хаалга хак

кылдыр хагдына бээрге, уругларның чамдыызы, Сайдаштың, мурнунга улуг буруулуг чүве дег, куду көрүп, парталарын кайгааш олургулапкан. Чаа ыр ам оларга солун эвес болган. Албадалбиле ырлаарга, оларның үнү шала дунуксумаар болгаш шедиргеленчек болган. Чүгле Саксылмаа-ла, ыр аяны билбес бол, бар шаа-биле алгырып ырлап турган. Ол ырлай бээрге, уруглар ооң үнүнге таарышпас. «Хөөн киирбээн дошпулуур-ла» дижип, бүдүү кочулаар турганнар. Хорадаан башкы кымның канчаар ырлап турарын-даа эскербээн. Уругларның хомудаан сеткилин чүгле класс даргазы Саксылмаа эскерип каан.

– Сайдаштың чорутканынга хомудап, хараадап олурар уруглар бар ышкаш-тыр. Ажыы-биле чугаалаңар, кым Сайдашка болчуксап тур? — деп, сыгыр ногаан карактары-биле уругларны одуртур өрүмневишаан, Саксылмаа түрлүг айтырган. Класс шимээн чок барган.

Бодан, харыыла, күцсет

1. Сайын биле Сайдаш кандыг бергелерни ажып эртип турганнарыл?
2. Оларның салымынга кымнар киржип турганыл?
3. Уругларга дуза кадып чораан кижилерни адаңар.

Бот-тускайлаң ажылдар

Рефераттар темалары:

1. «Уругларның салым-чолунга репрессияның салдары».
2. «Сайынның окур-хевири».
3. «Сайдаштың салым-чолунуң онзагайы».
4. «Сайдаштың школачы амыдыралы».

Чогаадыглар темалары:

1. «Ала-шокар чаш назынның арыннары...»
2. «Чанзанмаа кырган-авайның чылыг чараш сеткили...»

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

Дүвүрээзинниг чалыы назын

1.

Сайдаш оожум, быт-шимээн чок өзүп орган. Ол ам он үш хар чеде берген. Арган-даа болза, узуну кончуг, бодунуң үе-черге эштеринден дап көстүр. «Кижини өзер, кидис шейлүр» деп чүве олла ыйнаан. Аянын платые суг кедиптер чүве болза, шору кызы-жактар ышкаш апарган. Даай-авазының бажыңының иштин-даа шытпас, ооң уругларының-даа ёзулуг ажаакчызы ол.

«Бо Сайдаштың холунуң чемзии-ле кончуг ийин» деп, честези Доржу оозун бо-ла мактай берген ораp. Дааранып суг турда, шору. Даай-авазының даараныр машиназынга чүгле дуңмаларынга эвес, бодунга безин платьени борастай шаап кедиптер.

— Сээң дааранырыңның углуг деп чүвезин, кызым. Ийи-үш чыл эртип, бичии өзе бээриңге, дааранылга комбинадынга кирип каар мен. Даараныры — херээжен кижиниң бир эртеми-ле болгай — деп, Диимаа Сайдашка чугаалаан.

— Даай-авай, мен ам-даа болза даараныкчылап ажылдап шыдаар мен. Ийи-үш чылда манап тургаш чоор боор, дааранырынга улуг күш херек эвес. Ол комбинат-биле чугаалажып көрөм — деп, Сайдаш ээрежи берген. Диимаа кезек боданып ора, чугаалаан:

— Че, кандыг эвес, шенеп көргөй-ле бис, кызым.

Бир эртен даай-авашкылар дааранылга комбинадынче чорупканнар. Директор өрээлиниң эжии ажык. Ынчалза-даа стол артында ол боду чок. Узун шыырак, чоон саргыл чажын өрээш, бажын долгандыр тырыкылап алган орус херээжен кижии оларның кыйы-биле эрткеш, директор өрээлин бакылаан.

— Ой, Сайдашка! Сен сен бе? Өскениңни але, мында канчап чедип келдиң? — дизе-ле, Сайдаштың кады ойнап чораан эжи Ленаның авазы Маша угбай бо Сайдашты тургуза тырта берген. — Ана кыс болган ышкажың чүл, Сайдашка — дээш, ону чыыра куспактаан. Сайдаш ишти-хөңнүн туттунуп шыдавайн, хенертен ыглап бадырыпкан. Келген херээн Диимаа Мария Федоровнага хензиг-ле када тө каап берген.

— Ажырбас-ажырбас. Бичиизинден-не кижизии кончуг чүве. Ине-чүскүк тудары безин бистиң моон улуг Ленавыстан эптиг кижии боор. Авазын дөзээни ол ыйнаан, авазының шевери кончуг чораан кижии-ле болгай. Мен директор-биле чугаалажыптар мен. Мээң бригадамга кирип алыр сен, дораан өөрени бээр сен, Сайдаш — дээш, ооң бажын суйбаан.

Чандаш буттуг орус эр кижии эжик аксында улус-биле мөндөлөшкөш, өрээлче эрте берген. Директор ол болган.

— Борта бичии манап олуруңар, мен баштай киргеш келийн — дээш, Мария Федоровна директор өрээлинче кире берген. Ол элээн болгаш, оон үнүп келген.

— Документилериңер кайыл? — деп, Мария Федоровна айтырган.

Диимаа дораан-на карманындан Сайдаштың чаа паспортун уштуп берген.

— Билдиришкинни ам дораан бижий шаап алыылы, бээр кирип кел — дээш, ол Сайдашты директор өрээлинче кирире бер-

ген. Диимаа, ол директору чүү-ле дээр чүве ирги дээш, сагыш дөстүнмейн манап орган. Үр-даа болбаанда, Сайдаш чаактары кыза берген, арнында өөрүшкү чайнаан үнө халып келген. Ооң соондан Мария Федоровна холунда саазын болгаш Сайдаштын паспортун тудуп алган үнүп келген.

— Шупту чүве эки болду. Ам сагыш човаваңар. Мээң бригадамга даартадан эгелеп ажылдаар кижидир бо. Че, ам барып кадрлар килдизинге дужаал бижидип алыыл. Ооң соонда бистин цегивис-биле таныжып кириптер сен...

...Чаа даараныкчы аныяк уруг бригада кезигүннериниң кичээнгейиниң төвүнге барган. Ол черле даараныкчы салымныг турган боор деп бодааннар. Ынчалза-даа Сайдаштын чаштан күзел-чүткүлү өске турган. А даараныкчы болурунче ону амыдырал албадапкан. Ам канчаар, ол-даа болза херээжен кижиниң эртеми-ле болгай.

2.

Дааранылга комбинадының улуг эвес кызыл-булуңун комсомолчулар долдур олурупкан. Хүн чурумунуң бир айтыры — комсомолга хүлээп алышкын. Комсорг Шура Павлова комсомолга кирип турар кижиниң билдириишкинин номчуп таныштырган.

— Айтырыг бар болза, айтырып туруңар — дээн. Кезек када кым-даа ыт чок. «Кым чүнү-ле чугаалап үнүп кээр чүве ирги?» деп бодап, Сайдаштын чүрээ шапкыландыр хап турган. Бир дугаарында Сайдаш-биле чаңгыс бригадада Валя тура халаан:

— Мен рекомендация берген кижидир мен. Комсомолчу болурунун бүгү-ле факт-барымдаазы бар кижидир чүве — дээш, олуруп алган.

— Хөктүүн але бо Валяның. Айтырыг салыңар дээрге, тайылбыр берип канчаары ол. «Мээн аайымга кириңер» деп суртаалдаар бодаан бе? — деп ынаар, азыгдан, ол-ла бригадада Кара-кыс таарзынмаанын илереткен.

— Айтырыг чок бе? — деп, Шура катап айтырган.

— Бар-бар! — дээш, бир оол хол көдүргөн. Комбинатта чаңгыс-ла комсомолчу оол ол.

— Че, айтырып көр, Коля! — деп, комсорг чөпшээрээн.

— Ынчаарга бо уруг харын мурнакчы, шалыпчы кижидир. Планын-даа үргүлчү ажыр күүседип турар. Ынчаарга... черле... ынак.. ол бүгүнү боду шын-на сеткили-биле ынчаар кылып турар ирги бе? Азы чүгле акша ажылдап аар дээш ынчап турар ирги бе, ону билип алыксап турар улус мында бар чүве-дир...

Демги-ле Валя ол оолче тулдур көргөш, удур айтырган:

— А сен бодуң чүү дээш ажылдап турар сен. Акша албайн турар эвес сен ыйнаан?

— Сайдаш, бээр үнүп келгөш, айтырыгга харыылап көрөм — деп, комсорг Шура кыйгырган.

Сайдаш улус мурнунче үнүп келген. Ооң арны изиңейнип, карактары кылаңайнып турган.

— Ажылдаксааш, ажылга кирип алган кижиге мен. Ажылдаан кижиге акшаны черле төлөп бээр чүвө ыйнаан. Кандыг-даа ажыл төлевирлиг деп билир кижиге мен — деп, Сайдаш айтырыг салган оолче дидим көрбүшөөн, харыылаан.

— Чүгө комсомолга кириксей бердиң? — деп, даады-ла комсомолга кирип турар кижиге салыр чаңчыл болган айтырыгны бир уруг база сала каапкан.

— Комсомолчулар ышкаш болуксааш...

— Кай, анаа-ла өттүнүксээш бе?

— Экини өттүнери артык эвес деп бодаар мен.

Сайдаштың ол айтырыгга харыызы мурнунда комсомолга кирип турган аныяктарның харыызындан өске болганын улус эскерип каан.

— Шын-на харыыладың, Сайдаш. Шынап-ла, экини өттүнери артык эвес, ажыктыг болгай. Бистиң комсомолчуларда эки чүвө эвээш эвес — деп, комсорг Шура чугаалааш, улаштыр айтырган.

— Ам айтырыксап оор кижиге бар бе?

— Бар-бар! — дишкен.

— Адырам, Сайдаш, чамдык кижилерге арай билдинмейн турар-дыр. Сээң ачаң чогуң чүнү үүлгедип каан кижил? Сен ону чүгө чоннуң дайзыны дидиң. Чүнү канчап турганы билдинместир.

Сайдаш-биле кожа машинада дааранып оор Кара-кыстың үнү ол-ла азыгдан ыткыры кончуг чугаалаан:

— Билдингир чүвө ышкажыл. Дайзын дээрге улус өлүрүп-чидирип, бажың-балгат өрттедип-хуюктап, күрүнеге хора чедирип турду-ла ыйнаан.

— Сайдаш, бодуң харыылап бер — деп, секретарь чугаалаан.

— Билбес мен. Ынчан бичии турган мен. Меңээ ол дугайын кым-даа чугаалаваан. Ону нам, чазак дайзын деп көргөндө, дайзын-на болганы ол ыйнаан. А мен дайзын эвес мен. Силер ышкаш чонга бараан болуп чурттаксаарын күзээр-дир мен — деп, Сайдаш дидим болгаш өткүт чугаалаан.

Ол ам биеэги уругларга базындырып турган бичии школачы уруг эвес, бүдүрүлгениң мурнакчы ажылчыны, профэвилелиниң

кежигүнү, ооң чоок эш-өөрү-даа эвээш эвес. Ооң үнү арта-ла кыңгырткайнып турган.

— Сайдашты комсомолга хүлээп алып дээр кижилер мээң-биле кады хол көдүрүп бадылаар-дыр — дээш, Шура бир дугаарында холун көдүргөн. Сайдаш өрү көөрүндөн эпчоксунгаш, хейде-ле холдарының салааларын кайгап олурган.

— Комсомолчуларның хөй кезии бадылаан-дыр. Комсомолчу болганың дээш байыр чедирип тур бис, Сайдаш! — деп, комсорг Шура ыткыр чарлаан. Хөй кезиинің ону комсомолга кирип алып дээш бадылааны эки-ле болган. Ынчалза-даа чамдыктары аңаа удур болганынга Сайдаштың сеткили хомудаан.

— Че, көрдүң бе, Сайдаш, сеңээ улуг бүзүрелди көргүзүп тур бис. Комсомол биледиңге төлептиг бол! — деп, Сайдашка комсомол биледин тыпсып берген хоорком секретары ооң карактарыныче дорт көргөш, чугаалаан. Сайдаш ол көрүштен чалданмаандаа. Ол чагыгны сагыш-сеткилинің ханызындан ол хүлээп алган дээрзин ооң шиитпирлиг көрүжү бадыткап турган.

— Четтирдим! — деп, ол ыткыр эвес-даа болза, бүзүрелдиг харыылаан. Кылаң, хоюг карттыг билетти тудуп алгаш, дашкаар үнүп келген. Ооң чүрээ тиккиңейнип турган. Ол биледин дидим эвес ажып көргөн. Өрүп каан ийи чажы ооргазыныче бады барган ак шырайлыг кара кирбиктерлиг бичии уруг хензиг чуруктан көрүп орган...

«Күжүр-ле ачамны. Ол турган болза, мээң комсомолга кирип алганымга кайы хире өөрүүр турган ирги. Чок, ол черле дайзын эвес ийин. Комсомолга кирип тургаш, «Ачам дайзын дирткеш, шииттирген» деп чугаалап турумда, меңээ кайы хире аар-берге турганын кым билир боор. Ол аар-берге миннишкиннің өртээ бо ышкажыл — комсомол биледи...»

3.

Дааранылга комбинадының аныяктарының кылбас, киришпес ажылы-ла чок. Фронтуга белек чыыры, уруглар садигин шэфке алыры, фронтучуларның өг-бүлелеринге дузалажыры дээш — чүнү кылбас дээр. Сайдаш база-ла ол бүгүден чыдып калбайн, харын-даа эң идепкейлиг киржип турган. Ол ам мурнунда ышкаш бичии-ле чүведен сестип, экин кызышкан чорбас, аңаа ажык, хостуу-ла кончуг. Үнү безин өткүт, тода апарганын кады ажилдап турар эш-өөрү эскерип турганнар.

Мария Федоровнаның бригадазы фронтуже чорудар чолдак алгы тоннар, хол-хаптары даарап турган. Бригада ай планын

үргүлчү ажыр болгаш шынарлыг күүседип турары дээш мактадып турган. Комбинаттың Хүндүлел самбыразында Мария Федоровна-биле кожа Сайдаштың чуруун база аскан.

Сайдаштың дааранырының дүргени, даараан чүвезиниң быжырымчалыы-даа кончуг. Ону Мария Федоровна мактап-ла ханмас. Сайдаш даараан тоннарының карманнарынга, хол-хаптарының иштинге каастап даарап каан думчук аржыылдарын суккулап каап турган. Ол аржыылдарны бажыңга даарап белеткеп алгаш келир. Оларның азыгларынга торгу удазын-биле «ТНР. Дааранылга комбинады. Сайдаш» деп шевергини кончуг даарап каар турган. Бир эвес аржыыл даарап күш четтикпээн болза, бичии саазынга каш сөс бижээш, карманнарга азы хол-хаптарынга суп каар. Ол саазын эскиндилеринде: «Эргим дайынчы! Дайзынны согарынга холуң сирлеш дивезин! Ыяап-ла тиилеп көр!» деп бижип каггылаар.

— Сен дээрге Кызыл Шеригжиже чагаа бижип шырбайып-ла тур сен бе, Сайдаш! Ок-боо адаанда дайылдажып турар улус сээң ол ыт дылы саазыныңны номчуур чай кайда чүвөл, бир чүвө чоода туткаш октаптар-ла ыйнаан. Оода кайы-бирээзи харыылаптар ирги бе дээш, кордап тур эвес сен ыйнаан. «Мый-ыт сагыжы бай таңды бажында» дээн ышкаш аан — деп, Сайдаш-биле кожа машинада биеэги-ле Кара-кыс кочулай каап турган.

Ийи-үш ай эрткенде, дааранылга комбинадының адресинге фронтудан чагаа келген. Ында мынча деп каан болган:

«Эргим өңнүктер! Шевер холдуг даараныкчылар! Силерниң чороткан белектериңерни бистиң кезектиң дайынчылары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, өөрүп четтиргенин илередип турлар. Силерниң чүректиң ханызындан күзелдериңер биске чаа күштү, дидим сорукту немеп тур. Сайдаш деп кымыл азы чүнүң адыл? Бистиң дайынчыларывыс ону кыс кижии ады деп билип, аажок өөрүп турлар. Оларның Сайдашка өөрүп четтиргенин күзелдиим-биле дамчыдып тур мен. Сайдаштың болгаш ооң эштериниң шевер холдарынга мөгөйип тур бис.

*Н. кезектиң, дайынчыларының мурнундан капитан
Александр Федоров»*

Директор чагааны ийи смена аразында митинг чарлааш, ажылчыннарга номчуп берген. Диңмиттиг адыш часкаашкынының соонда директор:

— Бээр үнүп келем, Сайдаш! — деп, директор кый дээн. Сайдаш хөлзээнинден арны өрт дег кыза берген, директорнуң, чанынче үнө берген. Директор ооң холун силгивишаан, чугаалаан: — Эр хей, Сайдаш! Чүгле мурнакчы даараныкчы эвес, сагынгыр-

тывынгыр болганың дээш коллективтин мурнундан байыр чедирип тур мен — дээш, стол кырында чыткан саазын-биле ораап каан чүвени алгаш, олче сунган. — Мыя бо белекти хүлээп ап көр!

Фронтудан келген чагаа ужун чыгган митинг төне бээрге, Сайдашты эштери үглөп келген.

— Каям, Сайдаш директор сеңээ чүнү берди, көргүзөм! — дишкен.

— Та, көрбедим-даа, бо-ла-дыр — дээш, саазында ораап каан чүвезин уругларже сунган. Ынчан ховар болгаш херэеженнерниң эң-не үнелээри кызыл-хүрең, өңнүг крепдешин деп чуга нарын пөстү уруглар көрүп кааш, аажок-ла магадааннар.

— Аа, онза-ла чүве-дир але! Эр хей, Сайдаш!

— Моон тулган платьеден даарай шаап алыр сен ыйнаан. Чүгле кандыг фасон тааржырын сүмележип тургаш, быжар бис — деп, Валя эжинге өөрүп чугаалаан. Уруглар пөстү боттарынга хемчээй тудуп, суйбап, магадап шаг болганнар. Ол крепдешин деп нарын пөстен даараан платье кажан-даа кедип көрбээн-не болгай.

— Магалыг чүве ышкажыл, Кызыл Шериг-биле чагаалажышкан-на дээш, кижини ынчаар шаңнап турар чүве болза аан. Ындыг чүве болза, мен хүннүң-не чагаадан бижип турайн арам — деп, биеэги-ле Кара-кыс кочулаксап чугаалаан.

— Сен чагааңны чүнүң-биле бадыткаар сен. Чеже катан план күүсетпээн ийик сен. Сайдаш дээрге бистиң мурнакчы даараныкчывыс-тыр. Оон аңгыда идепкейлиг комсомолчу. Ооң мурнунда-ла дирекция чери Сайдашты эки кызымак ажылы дээш шаңнаар деп шиитпир үндүрүп каан чүве. Шаңналды тыпсып бээр эптиг үе тыптып келген, ынчангаш ону шаңнааны олдур — деп, Мария Федоровна Сайдашка болчу берген.

— Че харын, магалыг шаңнап, мактаар кижини тып алган-дыр силер — дээш, Кара-кыс долдаш-далдаш ыңай болган.

— Кара-кыс дыка-ла эпчок болду але, эжим. Мен көөр чер безин тыппайн бардым, ол канчаары ол дээр сен — деп чоокта чаа ажылдай берген, Кара-кыстың аажы-чаңын шоолуг билбес уруг Середмаа Сайдаш-биле кады чанып ора, эпчоксунуп чугаалаан.

— Чоор сен ону, эжим, черле ындыг кижини ышкажыл — деп, Сайдаш эжин оожуктурган. Ынчалза-даа Кара-кыстың анаа-ла халырткайнып чоруурдан аңгыда, Сайдашка удур кара сээңни салып чоруурун ол кайын билир ийик. Оозун чүгле сөөлүндө билип каан.

4.

Сайдаштың даарап алган платъезиниң бодунга таарышканы-ла кончуг. Ол даай-авазының улуг көрүнчүүнүң баарында туруп алган, ол-бо талаже эргилип, көрнүп турган. Ооң бодамчалыг карактарында өөрүшкү-даа кылаш кынныр, саймаарал-даа кылчаш кынныр. Узун чажын өрээш, Мария Федоровнаның дег бажын долгандыр бөөлдей шаап алган бичежек кыс көрүп орган.

Ооң чаа даарап алган крепдешин платъезиниң, шынап-ла, бодунга таарышканы кончуг. Ол платъезиниң эдээн бичии өрү хөлбейтир туткаш, дескинбилээн-даа. «Ачам турган болза, мээң хоорайның комсомол конференциязынга төлээге соңгутканымга дыка-ла чоргаарланыр турган боор» деп бодааш, ханы бодалдарже катап база дүлнү берген. Ол даай-авазының кирип келгенин безин эскербээн.

— Аа, платъе болу берген ышкажыл, кызым. Каям, бээр туруп келем — деп, даай-авазы, Сайдаштың чанынга чедип келген. Диимаа чээнин ол-бо эргилдир тыртып, платъени элээн шинчилээн.

— Черле эки-дир! Ёзулуг шевер болганың ол-дур. Кыс кижил ол болбазыкпе. Оолдар сенче кайгаар дээш, аастарын безин аазадыштарлар боор — дээрге, Сайдаш хүлүмзүрүй берген.

— Даай-авай, мени хоорайның комсомол конференциязынга төлээге соңгудулар. Бо платъемни орта бир-ле дугаар кедер мен, ажырбас-тыр бе?

— Ынчанмай канчаар, кызым. Эр хей-дир сен. Сеңээ ол хире бүзүрөл көргүзүп турда, ам-даа кызып ажылда — дээш, улуг-ла кысты бичии уругларгылаштыр бажын ээй тырткаш, чыттап каан.

Сайдаш комсомол конференциязының болур хүнүн четтикпейн манап турган. Ол ажылынга улам-на кызып, ажылдаар черинче буду черге дээр-дегбес маңнап турган. Конференцияга чедир каш хонук артканда, комсомол организациязының секретары Шураны комсомол хооркомундан келдирткен.

— Делегаттарның чалалгазын алзын дээн боор, мен хоорком четкеш келийн, ажылдап туруңар, кыстар — дээш, Шура тонун кеткеш, чорупкан. Кыстар ажылын уламчылап артып калганнар. Шура ажыл шагы төнгүже, келбээн. Төлээге соңгуткан уруглар, ажыл шагы төне берзе-даа, чанмай, секретарын манап олурганнар. Анаа олурбас дээш Сайдаш даарап олурган чүвезин уламчылап, даарап олурары чолдак хөрөктэжинге карманнар илип орган. Кожа машинада Кара-кыс олче кыжырымак көр-

геш: — Секретарың манап ор сен бе. Идепкейлиг кижиги үлүүн ажыр күүседиринде, ол-даа болза чылдак-ла ыйнаан — дээш, кеттинип алгаш, чанып чорупкан.

«Бо-ла Кара-кыстың аксының анчыын. Кезээде-ле бир-ле чүве чулчураан чоруур» кылдыр бодап, дилги кежи моюндуруктуг тонун чоруй, өөктенип бар чыткан Кара-кыстың соондан Сайдаш таарзынмааны илдең, көргөн.

Шураның келирин манап чөгел төткөн уруглар чоруурунга белеткенип турда, оозу бо кире халып келген. Ооң арнында эпчоксунган, буруузунган-даа ышкаш байдалды уруглар эскерип каан. Уруглар дораан-на ону долганы берген. Шура, уруглардан караан чажырган дег, дүрген-не сумказын үжеп, чалалга бижиктерин төлээге соңгуткан Серецмаа биле Валяже ыт чок сунган.

— Озалдавас силер. Конференция эртенгиниң он шакта эгелээр. Төлээлер бүрүткели тос шакта, ам барыңар че — дээн. Сайдаш чалалга биледи алыр дээш, холун сунарынга белен, Шураның чанынга манап турган.

— Сеңээ чалалга бербедилер — деп, Шура, Сайдаштың мурнунга улуг буруу кылган чүве дег, куду көргөн. Валя биле Серецмаа, Сайдашка болчур дээн чүве дег, Шураның чанынга четкилеп келгеннер.

— Сайдашты төлээге соңгааны шын эвес дээш, мени хемчег ап турдулар. Политсеремчилел чок дээш, доңгулда алдым. Харын-даа комсомолга хүлээп албас ужурлуг дидирлер — деп, Шура бажын көдүрбейн, оожум чугаалаан. Сайдаш хая көрнү берген. Ооң эктин аар даш база берген ышкаш болган.

— Адыр, Сайдаш, кады чоруур бис — дээш, Шура олурган черинден-даа турбаан. Валя биле Серецмаа база турган черинден шимчеш дивээннер.

— Ол хооркомда чүү кончуг чүве билбес улус олурар чоор. Сайдашта кандыг буруу турар чүвөл — деп, Валя хорадап чугаалаан.

— «Дааранылга комбинадының бөлүк комсомолчуларындан» деп каан чагаа номчуп турар улус чорду. Ону та кым шорбарлап турганы ол ийик.

— Билдингир, Сайдашты төлээге соңгуп турда, удурланып турган каш борбак кижиниң ажылы-дыр ол. Ынчан Кара-кыс эмин эртип турбайыкпе — деп, Серецмаа чугаалаан.

Кыстар секретары-биле кады чанып чорупканнар.

— Че, сен дыка муңгарава, Сайдаш. Комсомолчу бүрүзү-ле төлээге соңгудары албан эвес, хомудааш чоор сен — деп, Шура хейде-ле Сайдашты чазыктырар байдал-биле чугаалаан.

— Ийе, ону билир мен. Ынчалза-даа меңээ хомуданчыы кончуг-дур — дээш, Сайдаш оон ыңай чүнү-даа ыттаваан. Эштери ону оожуктуруп чорааш, бажыңының эжиинге чедир үдөп кааннар. Сайдаш эжикке чедип келгеш, тудадан туттунуп алгаш, кезек турган. Ол анаа-ла албааргай апарган. Чүглө чулчургайы чыккыңайнып турганын ол эскерип турган. Аңаа аары кончуг апарган. Барып ужарындан корткаш, эжикти дүргөн-не ажыда тыртышкан.

Арны агарып, карактары кандыг-даа утка чок, анаа-ла бүлүрере берген Сайдаш кирип кээрге, бажында улузу корга берген.

— Канчап бардың, кызым, аарый бердиң бе? — дээш, Диимаа дегийт-ле Сайдашта барган. Сайдаш даай-авазынче, ону арай деп танып турар дег, көргөш, тонун аяар азып кааш, чүнү-даа ыттавайың, өрээлинче дорт базышкан. Ол сыртыынче доңгайтыр кээп дүшкөн.

Диимаа Сайдаштың эгиннерин суйбап, холдарын туткан. Сайдаш чүглө дыңналыр-дыңналбас ханызы кончуг човууртаан. Диимаа ашаанче көргөн.

— Ам база, аанайтан, багай чүве дыңнажы ирги бе — дээш, Доржу база олурган черинден тургаш, Сайдаштың орнунга чеде берген. — Кадыг-берге көрбээн эвес, чүү-даа чүве болган болза, тоогаш чоор сен, уруум. Ам база аңгы-ызыгууруң коптарып турду бе? Тоогаш чоор сен — деп, честези Сайдашты оожуктуарың оралдашкан.

— Ам конференция барбас болдум. Мени комсомолга кирип алган база төлээге соңгаан дээш, бистиң секретарывыс Шураны хоорком доңгудуп турган-дыр — деп, Сайдаш арай деп чугаалаан.

— Че, хей чүве-дир! Кижиги мунгараар чүве эвес-тир ол. Комсомол кежигүнү эвес, эңгиин аныяктар хей ышкажыл. Олар база комсомолчулардан дора эвес чурттап, ажылдап-ла чоруур чүве-дир. Аңаа хомудааш чоор сен.

— Шынап-ла, кызым, орта хомудааш чоор сен, хей чүве-дир. Бээр туруп келгеш, изиг чемден чи — деп, даай-авазы кый дээн.

— Ажырбас, даай-авай, чем чиир хөңнүм чогул — дээш, Сайдаш орнундан турбаан. Ол хевин-даа ужулбайың, ол хевээр хонган.

Эртенинде Сайдаш ажылче барып шыдаваан. Ооң бажының аары шуут-ла чыккылаар. Чем ижер дээрге, шуут-ла кускузу кээр. Чүглө бичии соок суг пактаар апарган.

Кым-биле сүмележир, кымга чугаалаар боор. Доржу кезек боданып ора, таныыр эмчизин сактып келгеш, олче маңнапкан.

Тыва эмчи Москвага эмчи сургуулу дооскаш, эмчилеп ажылдаа-ла, элээн апарган. Ооң дуржулгалыы-ла кончуг. Ону

дүне, хүндүс — кайы-даа үелерде чалаарга, дыңнангыры кончуг дораан-на чеде халып кээр. Эмчи Доржу-биле кады кирип келген. Ол дораан-на Сайдаштың судалында барган. Кулактары-биле арты-иштинден дыңнаалаан. Карактарының уг-шиин-даа топтап көргөн.

— Ажырбас, айыылдыг чүве чок-тур — дээш, ол бичии саазында эмнер бижий берген. — Нервиге хенертен согуг болгандыр. Ону алаактыраарын кызып көрүңер. Бажыңга үргүлчү чытпайн, даштыгаа үнүп, агаарлап турзун. Ажырбас, чоорту эттине бээр.

Даай-авазы Сайдаштың ажылдаар черинге баргаш, ооң аарый бергенин бригадиринге дыңнадып каан. Мария Федоровна Сайдаштың аараан чылдагаанын эштеринден дыңнааш, ону кээрге шап болган.

Эштери дооза-ла ээлчежип барып турганнар. Олар варенье, шаньгалар, мөөгү дээш хамык-ла чемни алгаш, Сайдаш-биле кады дүштөп алырлар.

— Дүрген сегип көр, Сайдаш. Бис планны арай деп-ле ажырып тур бис — деп, эштери оон-моон чугаалап, бригадада, бүгү комбинатта чүү болуп турарын, солун чүү барын доозазын эжинге тө каап бээр. Ооң ужурундан Сайдаш коллективиниң амыдыралындан барык чарылбаан. Эштериниң сагыш човаашкыны аңаа кандыг-даа эм-таңдан артык дээрзин ол миннип турган.

Шынап-ла, Сайдаштың байдалы сагыш човангыр эштериниң ачызында хүннүң-не чүгээртеп кел чыткан. Ол бригадазын сактып, дүрген-не ажылче үнүксеп турган.

— Даарта дораан ажылче үнер мен, Шура! — деп, Сайдаш чугаалаан. Ооң чаштыг караанда өөрүшкүнүң оттары ам кылаңайнчы бергилээн.

Сайдаш ажылче сагыжы дөстүнмейн чоруп орган. Ол уругларны мурнай чедип келген.

— Кончуг-ла үезинде үнүп келдиң, Сайдаш. Ам планывыс ушчок ажырап боор бис — деп, бригадир өөрүп чугаалаан. Дайынның кадыг-дошкун чылдарында бүдүрүлгө планын чүглө бүдүн чартык азы ийи чүс хуу чедир күүседир болза, ам ажыл бүдүп турары ол деп санаар. Ынчангаш бригадирниң сагыш човаашкынын Сайдаш билир турган. — Сен чогуңда, уруглар уран чүүл бөлгүмүнче барыксакас чүве-дир, ам сен келгениңде, бөлгүмнүң ажылы шуудаар боор — деп, бригадир улаштыр чугаалаан.

Сайдаштың сеткилиниң өөрүнчүү-ле кончуг. Ол бодун улуска херектиг кижиге кылдыр бодаары аңаа таарымчалыг болган.

6.

Директор Сайдаштың талантызын эскергеш, ону уран чүүл бөлгүмүн удуртур ажылга томуйлаар. Ол бөлгүмнүң киржикчилерин бүрүткеп дооскаш, улустуң чүнү күүседип болурунун аайы-биле программа тургузуп эгелээр. Танцы башкызы тывары-биле дааранылга комбинадының мурнундан бот-тывынгыр артистерге концертке ойнаар танцы өөредире-биле театр-биле харылзааны туду бээрлер. Дааранылга комбинадының бот-тывынгыр артистери белеткеп алган концертин баштай Май 1 байырлалында коллективинге, оң соонда хоорайга бараалгадырлар.

7.

Дааранылга комбинадының ажылчыны Мокейниң өөрүшкүзүн үлежип, чогаадыкчы коллектив ыр-шоору-биле фронтудан чанып кээр хеймер оглун уткуурлар. Мокейниң бичии, тар бажыңчыгажынга байырлал орайга дээр үргүлчүлөөн. Тарап чанып турган улустуң кижини бүрүзүңге байырлалдың отчугажының чаштанчызы оларның сеткилдери чылыдыпкан ышкаш сагындырган.

8.

Сөөлгү хуннерде Сайдаш ажылдаар черинге үргүлчү сеткил хөөнү багай, арта-ла саймааргай апарган. Даарап орган хөректээжиниң чеңин соора олуртуп алган, бо-ла дааранып келген чылдарының иштинде ол бир дугаарында-ла чүве үрей даарапканы ол. Мастер болгаш эштери сагыш човап турганнар. Чүгле Кара-кыс:

— Билдингир чүве ышкакжыл. Ол бир-ле оолакка ынакшый берген-дир. Оозун бодаар дээш, саймаарап тур ыйнаан. Азы Мокейниң фронтучу оглу кадайлыг келирге сеткили хомудааны ол ыйнаан. Кадай чок-даа келген болза, ол маадыр сээң биле бисти кайын тоор ийик аан, Сайдаш. Хей черге саймаарап, саргып оргаш чоор сен — деп тоомча чок, кыжырымак чугаалаан.

Сайдаштың чүге каткы-хөг чок, муңгаргай чоруп турар апарганын комсорг Шура база эскерип турган. Ол бир-ле эптиг үени тып алгаш, ажыл шагының сөөлүндө Сайдаш-биле кады чанып оргаш айтырган. Кызылга бир-ле дугаарында башкы сургуулу ажыттынар деп чар кончуг дурген тарай берген. Ону дыңнааш, Сайдаштың чүрээ саргып, хөлзей бергенин эжинге мынча дээн:

Башкы сургуулу ажыттынар чүве-дир. Мен дыка-ла башкы болурун күзеп чораан мен ийин. Бичиимден-не күзелим ыңдыг турган.

— Кай, ыңдыг бе? Ынчаарга чоп күзелди чедип ап болбас деп. Кежээки школаның чедиги клазын база эки доозуп алдың.

— Мени ынаар кайын алыр дээр сен, Шура.

— Чүге албас чүвел? Сен дээрге мурнакчы комсомолчу-дур сен. Мен даарта Мария Федоровна-биле чугаалажыйн — деп, Шура шиитпирлии кончуг чугаалаан. Сайдаштың сеткили чырыш дээн.

Даартазында Шура Сайдашты эдертип алгаш, бригадиринге чеде берген.

— Чүге албас боор чүвел, Сайдаш. Кижини күзелдин чедип алыр ужурлуг. Характеристикадан сеңээ бижип бээр бис. Эртем чедип алыр дээн кижини деткиир, дузалаар апаар бис — деп, Мария Федоровна чугаалаан.

— Эртем-сургуул чедип, башкылай бергеш, эштериңни, бистерни, уттуптун, төрөөн коллективинге үргүлчү кээп тур — деп, Валя эжин куспактавышаан чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар, силерни төрөлзинип калган-на болгай мен. Ырак эвес, чаңгыс хоорайда улус үргүлчү ужуражып-ла тургай бис — деп, Сайдаш ам, шынап-ла, өөренирим ол-дур деп бодап, шуудунга кире берген.

9.

Кызылдың каттышкан школазының үш каът даш бажыңының үстүкү каъдын үзүктээш, бир чартыын совпартшкола, өске талазын башкы училищези кылдыр таарыштырып каан. Өрээлдер чедишпес турганындан-на ыңдыг турган боор, директор, өөредилге килдизи база кадрлар килдизи чаңгыс өрээлге олутуруп турганнар.

— Башкы сургуулунга кирер күзел-биле келдим ийин — деп, Сайдаш дидим эвес чугаалаан.

— Ыңдыг бе? Бижик-документиңер, билдиришиңкиңер экелдиңер ыйнаан?

— Ийе, бо ийин — дээш, Сайдаш саазыннарын ол-ла кижиге сунган. Дыдыраш баштыг кижини саазыннарның бирээзин катап-катап номчаан. «Кандыг-ла болганы ол ирги?» деп бодааш, Сайдаштың сагыжы сагыш эвес турган.

— Тас-тыр! Черле тас-тыр! — деп, дыдыраш баштыг кижини мактаан. Бо уругга ажылдаар черинден берген характеристика-

ны ынчап ор мен, башкы. Оон аңгыда дааранылга комбинадының дилег бижии база бар чүве-дир. Дижинге киир чепсеглээш, чоруткан улус-тур. Бистиң чамдык келген сургуулдарывыс безин бижик-документ-даа чок. «Кандаай сургуул чери апарды бо, борта кижии өөренип болур чүве бе, азы чүгле башкылар өөренип чүве бе?» суг деп айтыргылаар болгай. Бо уруг дээрге арта-ла үлегерлиг, хөй-ниитижи, идепкейлиг комсомолчу. Шаңнадып-мактадып шаг болган кижии-дир. Ооң кадында эки ырлаар, танцылаар дээн-дир. Черле тас-тыр оо! — дээш, Сайдаштың саазыннарын өске столда демги тывалап орган кижииже сунган. «Тас-тыр» дээрге эки дээни-ле ол боор деп Сайдаш билип алган. Орус кижии база-ла саазыннарны номчуп-номчуп, Сайдашче көргөш, чугаалаан.

— Эки-дир, дуңмам. Силерни училищеге күзелдиивис-биле хүлээп алыр-дыр бис. Үлегерлиг, хөй-ниитижи комсомолчу башкы сургуулунга дыка-ла херек — дээш, тудуп орган саазыннарын азыгда, эжик чоогунда олурган херээжен кижииже сунган.

Сайдаш ол өрээлден канчаар үнгенин безин билбээн.

Башкы училищезиниң сургуулдарының өөрөдилгези солун болгаш хөглүг эгелээн. Кичээл санында келген башкы бир-ле солун чүвени чугаалап, ооң башкылап турар эртеми келир үениң башкызынга кайы хире ажыктыын тайылбырлап турганнар.

Чаа ажыттынган өөрөдилге чери болгаш ындыг ыйнаан, сургуулдарның өөренип турар класстарының-даа, чурттап турар өрээлдериниң-даа дерилгези ындыг-ла кончуг эвес. Сургуулдар өөренип класстарын боттары эмгелеп, аштап-арыглап, каастап турганнар. Сайдаштың холунуң туттунгуру-даа кончуг. Улуг бедик өрээлдерин уруглар чадажып турда, чугайлап кааптар. Ажыл-агый эргелекчизиниң өөрүп турары-даа аажок.

— Кончуг чараш соңга пөстери садып алган бис. Оларны канчап бо оңгагар соңгаларга таарыштыр даарап, азып алыр ирги бис? — деп, ажыл-агый эргелекчизи чугаалаан. Кыстарның тыппазы бар эвес.

— Дүрүг пөстөрни комбинатче ыңай-бээр дажыглап тургаш чоор. Бо хамык кыстарда ине тудуптар кижии канчап чок деп. Харын, соңгаларга хемчээгөш, одура кескилеп бериңер, боттарывыс хол-биле уштарын кадыра даарагылап-ла алгай бис — деп, Сайдаштың чаа таныжып алган эжи Маңмаа чугаалаан.

— Бо кыстарга дузалажып көрүңер, оолдар. Канчап билир силер, аныяк улус, келир үдеги душтуктарыңарны олардан тып алыр-даа чадавас болгай силер. Мээң соомдан чоруп олуруңар! — дээш, ажыл-агый эргелекчизи чаданы куду маңнап бадыпкан.

Удаваанда дүрүг-дүрүг пөстөр куспактагылаан оолдар үшкү каът-ка үнүп келгеннер. Олар бедиктенип тургаш, соңгаларны хемчээп, хемчээл аайы-биле пөстөрни кескилеп бээрге, ине, хендир туткан кыстар дилиндек пөстөрнүң ужун кыдыра даарап, хендир шуудар черлерни белеткеп турганнар. Белен болган көжөгелерни оолдар бедиктенип тургаш, соңгаларже удур азып турган. Класстар мурнунда оңгагар турганындан ам аян кире берген. Арта-ла ыжык ышкаш апарган.

Дайын сөөлүнүң берге чылдары турган болгаш ыңдыг-ла ыйнаан. Сургуулдарның аыш-чеми-даа хирелиг, идик-хеви-даа таарыы. Ынчалза-даа чаа ажыттынган өөредилге черинге өөренир дээш келген аныяктар олче кичээнгей-даа салбас. Ындыг-даа ыйнаан. Оларга кол-ла чүве — эртем чедип алыры болгай. Училищениң баштайгы сургуулдары чүгле өөрениринге сундулуг эвес, спорт, уран чүүл, өске-даа хөй-ниити ажылынче идепкейлиг шымнып турганнар.

10.

Өөредилгениң баштайгы чылы доостур чедип, бир дугаар курстуң шылгалдалары бис кырында келген. Сургуул чылдарның баштайгы чазы Сайдашка солун болгаш хөглүг эртип турган.

Училищеге экзаменнер эгелээр мурнуу чарыында директор-биле өөредилге эргелекчизин хооркомдан келдирткен. Айыткан шагында секретарьның кабинетинге кирип келгеннер. Баштай ажыл-агый, өөредилге дугайын айтырып чоруй, секретарьның, үнү шыңгыырай берген соонда, келгеннерден дорт-ла айтырган:

— Контр Санчайның уруу силерде өөренип турар ийикпе?

— Харын, орта билбейн-дир мен — деп, бирээзи харыылаан.

— Ол-дур. Дөгей деп чүвеңер оон-на көстү бээр-дир. Контр Санчайның уруу Сайдаш башкы сургуулунда өөренип турар деп чүве биске чаа дыңналып келген. Бо хире үр үе эрткенде аан.

— Мен ол дугайын ам чаа дыңнап олур мен — дээш, директор өөредилге эргелекчизинче көргөн.

— Биске кирерде, мурнунда ажылдап турган черинден кончуг эки характеристикалыг уруг чораан. Ону барымдаалап хүлээп алган чүве болгай.

— Мурнуку ажылдап турган чери оон чарлып алырын бо-дааш, силерже чыгапканы ол-дур. Серемчилел чогуңар анаа ажылчын улустан безин дора болганыңар ол-дур. Ындыг кижии ол хире өөредилге черинге өөренип болбас чүве-дир.

— Ат чүве-дир але. Сайдаш дээрге бистиң эң идепкейлиг,

хөй-ниитижи, комсомол организациязының секретары-ла болгай — деп, директор дыңнаанынга ам-даа бүзүрөвээн хевирлиг чугаалаан: — Ынчанмайн канчаар. Ынчанмас болза, аңаа өөренип шыдавазын ол билир-ле болгай. Харын-даа комсомол хооркому эге организациялар секретарының анкетазын хынап тургаш, билип каапканнар-дыр. Ында бодунуң допчу намдарында чажырбайн бижип каан-дыр. Бо дораан ол кижини училищеден арыглаңар.

Директор биле өөредилге эргелекчизи баштары халайгылай бергилээн, хооркомдан үнүпкеннер.

Эртенинде бирги кичээлге коңга хап, сургуулдар олуттарын ээлепкенде, Сайдашты директор өрээлинче келдирткен. Өөредилге эргелекчизи-даа, кадрлар инспектору-даа ында олурганнар.

— Олур, дуңмам — деп, өөредилге эргелекчизи Сайдашты сандайже чалаан. Директор Сайдашче-даа көрбейн, оожум дунук үн-биле чугаалаан:

— Силерни бо өөредилге черинге өөренип болбас дээр чүведир, Сайдаш. Чүге дээрзин билип-ле тур боор сен. Биске хомуданчыг болду...

Сайдаштың арны агара берген. Ол кезек харлыга берген ора, арай деп чугаалаан:

— Оода бо өөредилге чылын доозуп алзымза. Ам каш-ла эксамен арткан болгай...

Кадрлар талазы-биле инспектор чагаа хавында суккан чүвени Сайдашче сунган.

— Документилериң ап ал, дуңмам. Олар кижиге херек-ле болгай.

Сайдаш документилерин холга алгаш, ыглапкан.

11.

Час кидин-не бодунуң эргезин ап, узун хүннер эгелээни-биле кады үнүш-бойдус дирлип, оон үр болбайн, көк хөлбеңейни берген. Ыяштар бүрүзү часкы салгынга салдырткайнып, будуктарда кушкаштарның үнү улам-на хөглүг апарган. Олар ам удавас көстүп келир салгалынга уя өпейтип бээр черлерни дилей бергенер. Улуг-Хемниң дожу шагда-ла бады барган.

Даш кырынга олурарга соок боорга, Сайдаш тургаш, чоогунда хем суунуң кажан-бир-ле эккеп октапканы чудуктуң ужунда чөвүрээзи картталып калган черинге сандайланып олуруп алган.

Чаа кирип алганы ажылындан хостуг шактарында Сайдаш бо-ла хем кыдыынга чеде берген, аңаа шак-шагы-биле ыт-

шимээн чокка олурарга, таарымчалыы кончуг апарган. Ол сагыжында бир-ле чүвө манап олурганзыг-даа. Артында сай даштары шимээргээнин дыңнап каан. Сайдаш хая көрүнгөн. Назы-хары оон улуг-ла улгатпас аныяк оол кылаштап орган. Ол Сайдаштың олурган чудуун оя кылаштааш, суг кыдыында барган. Дискектенип олура каапкаш, холдарын сугга суп, чуна берген. Ооң дужубиле сугда салдап бадып чыткан чудукту көрүп кааш, ону дашбиле дажагылай берген. Оол дажаарга, бирде ажа дүжүп, бирде ара дүжүп, чаңгызы-даа дегбээн. Ону көрүп ора, Сайдаш каттыра берген, ынчаарга оол ону дажаарын дилээн.

Сайдаш олудундан туруп келгеш, дажаарынга эптиг даштар чыйы туда берген. Ол бичии тургаш, Витя, Сеня суглар-биле хемде салдап бар чыткан чүвелер дажап маргылдажыр, ол маргылдаага оолдардан чыда калбайн турганын сактып келген. Сайдаштың баштай октаан дажы дегбээн.

Сайдаш холдарында чыйы тудуп алган даштарын улай-улай шывадагылаарга, олары, часпас адыгжының карага дегген октары дег, төшке шала дунуксумаар педигейндир деггеш, сугже мойтуладыр чуглуп бадып турган. Оолдуң ам дылы агарып калган. Ол чүгле бажын дырбаан. Сайдашче хүлүмзүрүп көргөн.

— ...дуржулгалыг кижидир сен. Мени база өөредип кагзыңза але. Борта үргүлчү кээп турар сен бе?

— Чок. Ында-хаая келгилээр-ле кижидир мен.

...Чазыг чок даш дажаарынга өөренип алыксаарым кончуг ийин.

— Чайлыг үемде күзелдидим-биле өөредип каар бооп-тур мен ийин — дээш, Сайдаш база баштактанмышаан, оолдуң, арнынче чазык каттырган.

Олар эрги таныштар ышкаш чарлып, ийи тарай чанышканнар. Хүлүмзүргей карактарлыг, кызыл чаактыг оол Сайдаштың сагыжындан үнмээн.

«Че, мени-даа, шал-бул чугаа солчу каапкаш, танывазым кижидугайын чок бодап чоруур кижидир боор мен» деп бодун чемелезе-даа, ооң бүгү сагыш-сеткили хем эриинче чүткүүр апарган.

Сайдаш башкы училищезинден үндүрткен соонда, мурнунда ажылдап турганы дааранылга комбинанынче дедир барбаан. Аңаа эпчогу кончуг болган. Ооң ында эш-өөрү ону башкы болур деп аажок-ла бүзүрөөннер болгай. Оларның-даа, ооң бодунуң-даа күзели ынчаар буураанынга Сайдашта буруу чок-даа бол, ол коллективиниң аразынче дедир барбаан. Мария Федоровна Сайдаштың даай-авазындан чүү болганын дыңнааш: «Төрөөн коллективинче дедир чедип кел, эштериң-даа сени сакты берген, дедир

ажылыңга ажылда» деп сөглеткен-даа. Сайдаш дедир келбээн. Эштери ону өөрүшкүлүг уткуп алырын эки билир. Ынчалза-даа демги Кара-кыс ыяап бирээни сөглээр-ле болгай. Ооң кочуургаан, хоп-чипке ынаан ол билбес эвес.

Сайдаш эмчи черинге келген аарыг улус бүрүткээр черге бүрүткөкчилеп ажылдай берген. «Сайдаш, ооң мурнунда каяа чораан кижиге боор сен. Сен келгениңден бээр, бис шуут амырады-выс. Көдээден келген орус дыл билбес араттар-биле чугаалажыры дыка берге чүве-ле болгай. Сен аарыг кижилерни бүрүткөп-даа, очулдуруп-даа бээр ышкажың чүл» деп улуг эмчи бо-ла өөрүп чугаалаар. Хостуг шагында ол хем кыдыынче чоруксаары келир.

Бир-ле дыштаныр хүнде хемче чорупкан. Сактырга, ону мындаагы черинде манап турар кижиге-даа бар ышкыш, арта-ла далажып маңнап орган. Биеэги чери бо-ла болгай. Сайдаш хем кыдыынга баргаш чунуп алган. Оон төгөрүк чуга даштар дилегзинип кылаштагылааш, оларын тып алгаш, бичииде ынчаар ойнап өөрөнгени «ийистер» шуудуп, даш октап ойнай берген.

«Үүлө бүтсүн» дээн сөс дыңнааш, сырбаш дээн. Хая көрнүп кээрге, мындаагы оол бо турган. Сайдаштың арны изиш дээн. Ол дүрген-не:

— Экии! — дей каапкаш, куду көргөн.

— Мен маңаа каш-даа катап келген мен — деп, оол дидим эвес чугаалаан.

— Мээң бээр келир чайым чок турду — деп, Сайдаш эпчөк-сунганындан өскээр көргөш, чугаалаан.

Олар чудук кырынга олургулап алганнар.

— Адыңны кым дээрил? — деп, оол айтырган.

— Сайдаш ийин.

— А мени Сүктөр дээр.

Чугаа үр-ле хөнүп чадап турган. Сесерликте танцы шөлүндө тааланчыг музыка чаңгыланы берген. Ийи кижиге арыннарынче көрүшкөн.

— Барып танцылаар бис бе? — деп, оол дидим эвес айтырган.

— Чээ — деп, Сайдаш чөпшүлү кончуг харыылаан.

Сайдаш бо чоокта танцылап көрбээн. Ол кежээ мага хандыр танцылаан. Сөөлгү танцыга чедир олар чарылбааннар.

Танцы сөөлүндө Сүктөр Сайдашты бажыңынче үдеп чорупкан. Изирниктир танцылап каапкан болгаш, ам дүнеки сериинде Сайдаш шыырыныгып чораан. Ону билгеш, Сүктөр пиджагын ужулгаш, Сайдаштың эктинге кедирип каан. Сайдашка чылымы кончуг апарган. Чарлып тура, Сүктөр Сайдаштың эктин чыыра тыртып каан.

Сайдаш бир-ле хүн эмчиге аарыг улус бүрүткээр черинге баш көдүрөр чай чок ажылдап орда, коридорда ооң таныыры үн дың-налган. Шагдаа хеп кеткен аныяк оол бир-ле бажын шарып алган кижини кезер эмчи кабинетинче кирип бар чыткан. Ол шагдаа Сүктер болган. Сайдаш канчаар-даа аайын тыппайн, кезек аңга-дай берген олурган. Сүктер көзөнөк дужунга келгеш, Сайдашче бажын согаш кылгаш, хүлүмзүрээш:

— Сол-чаагай-дыр бе? Кежээ манаар мен, озалдадың халак — дээш, сүрүп алган кижиниң соондан дашкаар үнүп чорупкан. Сайдаштың сагыжынга база катап кара булут диргелип келген ышкаш апарган. Бажы дескинип турган.

«Чүл, мени шенеп, истээриниң аргазы ирги бе? Шагдаа кижжи кажарлап, сөс үндүрүп алыр дээш ынчап тур эвес ыйнаан. Арта-ла шагдаа хевин уштуп каапкаш, чоруп турганы ол-дур» деп бодааш, Сайдаштың чүрээ саргып, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн барган. Ол бир дугаарында кежээ болчаан черге барбас деп бодап алган. «Тудуп алыр дээн болза, моон, бажыңдан, тудуп алгай аан. Мен чүнү канчапкан мен ынчаш, буруу чүве-даа чугаамга этпээн-не кижжи мен» деп бодап, бажы ыжып-ла турган. Ооң ындызын даай-авазы эскерип каан:

— Чүү болду, Сайдаш? — деп, ол айтырган.

— Чок, даай-авай, анаа...

Диимаа оон ыңай чээнинден чүве-даа айтырбаан. «База-ла, анаайтан, бир чүве-ле болган боор» деп бодаан.

Сайдаш өрээл иштинге ол-бо кылаштагылаар-даа, соңгаже көргөш, турза-ла турар. «Че, чүү-даа болур болза, болгай аан, тудар болза, тудуп-даа алыр ыйнаан» деп бодап, бүдүү-туугай манаарындан боду чеде берзе дээре ышкаш кылдыр сактып, болчашкан черинче далашты кончуг чорупкан.

Сүктер демги шагдаа хевин уштуп каапкан, анаа хептиг биеэги боду Сайдашты уткуп, олурган черинден тура халаан. Ооң чазык, хөглүү биеэ хевээр.

— Канчап бардың, Сайдаш, азы аарып тур сен бе?

— Чок, канчап-даа барбадым. А силер мени шенеп тургаш, тудуп хоругдаар бодадыңар бе? Тудуп хоругдаар болзуңарза, тудуп алыңар. Удурланмас мен. Меңээ ам дөмей-ле... — дээш, Сайдаш куду көргөн. Ол кезек ыт чок Сайдаштың арнынче кайгап тура: — Кай, тудуп алырымга, удурланмас сен бе? — дээш, Сүктер шынап-ла, Сайдашты бодунче чыыра туткаш, ошкай каапкан. Сайдаш Сүктерниң карактарыңче көргөш, ыглапкан.

— Бурүүлүг болдум — дээш, Сүктер хая көрүнгөн.

Ам Сайдаш чүнүң-даа аайын тыппаан.

— Сен шагдаа кижиги сен бе? — деп, Сайдаш оон айтырган.

— Ийе. Азы сеңээ шагдаа таарышпас-тыр бе? Көк шагдаа-даа болза, кижиги изиг чүректиг, ынакшыыр сеткилдиг-ле ыйнаан. Көк демир эвес аан...

Олар ол кежээ бот-боттарынга үр-ле тайылбырлашканнар. Ооң-биле кады ийи аныяк кижиги бот-боттарынга улам-на чоок апарган. Чалыгы чараш ынакшылдың эгези салдынып, чуртталгазын бот-боттары чокка сактыры оларга берге апарганын билгеннер.

Чассыг ынакшыл Сайдаштың сеткилин бүргей алган. Ооң аянныг, чаражы-даа кончуг апарган. Ужуражылга санында-ла ийи талаже чарлып чорууру оларга берге апар чыткан.

Бир катап орай кежээ дымааргай чаъс чаап турда, даай-авазының хериминиң чанынга олар элээн үр-ле турганнар. Чаъс дымырадыр өттүрзе-өттүрзе, Сайдаш биле Сүктерниң хептери шылбаландыр өдүп калган. Чээниниң аас-кежиинге Диимаа база өөрүп, харын-даа дүргөн өгленип алыр болза деп четтикпейн турган. Ынчалза-даа Сайдаш алыс эгеничел болгаш Сүктерни улузунуң бажыңчыне кирип, төрөлдөргө таныштырарындан дыка эпчоксунуп турган. Ол кежээ Диимаага чээнин болгаш ооң таныжын бажыңчыне киир кый дээр эптиг үе таварышкан.

— Бажыңчыне кириңер, чаъс адаанга шылбаландыр өдүп калдыңар ышкажыл. Сайдаш, ол аныяк кижини бээр киир — деп, Диимаа чаъс адаанда куспактанчып алгаш турган аныяктарны кыйгырган.

Чаъска өткөн ийи кижиги эпчоксуна-эпчоксуна, бажыңчыне дидим эвес кирип келген. Диимаа дүргөн-не столга чем белеткей берген. Ол ашаа-биле бүдүү бир-ле чүвени бижиредир сымыранчып турганнар.

— Че, бээр үнүп, чем-аыштан ижип көрүңер, чаъс адаанга доңуп, шыырныккан улус — деп, Диимаа аныяк кижилерни кыйгырган. Оларның кайызы-даа аажок эпчоксунуп турары илдең. Честези Доржу оларны чазыктырары-биле хөөрөп-ле үнгөн.

— Столче, столче! Эр кижиги чоп кончуг ыядыгычал кижиги сен, оол. Шагдала танышкан хиреде, бо багай бажыңга баш суспаан кижиги-дир сен. Шагдала кирер турган кижиги-дир сен — деп, Доржу кадайынчыне чазык көргөн...

— Ийе харын, бо чаъска өзээнге киир өткөн улус чылыксын. Ооң кадында арны чазылзыннар. Тыва улустуң куда ёзулалында «арын чазаар» деп чүве бар. Ам бо кежээден эгелээш, ыядып, эге-

нир, ол-бо азыг-булуңга чаштынар чоруунар каап алыңар. Биче, тар-даа болза, Сайдаштың булуңу бар кижидир — деп, Доржу ам оюн-баштак эвес, шын-на хөңнү-биле күзелин илереткен...

— Бистиң Сайдажывыс өзе берген, душтук болганы ол-ла ышкажыл. «Кижидер, кидис шейлүр» деп чүве ол-ла болгай. Бо дег эзир мону соора көрбээн-дир...

Олар ол кежээ даай-авазы, честези-биле аажок-ла чазык-чаагай хөөрөшкөннер. Аныяктар ол кежээден эгелеп, Сайдаштың эжик чанында тар өрээлинде чаңгыс кижидер удуур чавыс баштыг чиңге демир-орунга эң баштай кыстың орун-дөжөөн үлөшкөннер. Оон эгелеп ийи аныяк кижидер кады чурттай бергеннер.

13.

Сайдаш бир-ле хүн ажылдан чедип келгеш, даай-авазыңга арай эпчоксуна аарак чугаа кылырга, оозу Сайдашты айыңга кирип, кады бир хүн херэеженнер эмчизинче чорупкан.

Дакий-Сүрүң эмчи Сайдашты тускай орунга чыттырып шинчээш, ава болур деп чугаалааш, үргүлчү эмчиге кээп, шинчидип ап турарын сүмөлээн. Даай-авашкылар өөрүшкүлүү кончуг бажыңынче чанышканнар.

...Сайдаш бичии кижилиг боор мен деп чүвени сактып кээрге, аңаа өөрүнчүү-ле кончуг. Ооң бүгү мага-бодун чаагай сеткил хаара тудуп турган ышкаш. «Адазыңга демей чараш оол божуп алыр боор мен» деп бодааш, ооң ие чоргааралы кыптыгып турган. Шынап-ла, Сүктер чараш кижидер. Узун, шыырак-даа, хевир-сынныг-даа.

Сайдаш ийи ай хире иштиг апарганын Сүктерге элекке чугаалавас бодаан. Ынчалза-даа бир-ле хүн оозу дежурныйлап хона бээрге, Сайдашқа чааскаанзыранчы кедергей болган. Билдиртпес иштин суйбааш «Ам-на ачаң кээрге, аңаа чугаалаар мен. Ол кайы хире өөрүүр ыйнаан» деп бодап, иштин камны кончуг суйбагылаан.

Эртенинде Сүктер чедип келген. Сайдаш тура халааш, бичии уругларгылаштыр оон, мойнундан куспактанышкан. Сайдаш Сүктерниң шырайы саймааргай, карактары харын-даа муңгаргай апарганын эскерип каан.

— Канчап бардың, эжим, туруштуң бе? — деп, Сайдаш сагыш човап айтырган.

— Ийе — дээш, Сүктер өскээр көргөн.

Сайдаш ам-на ооң сеткилин өөртүр бодааш, холун алгаш, иштинге дагай туткан:

— Ында ийи ай ажып турар кижиге бар чүве-дир. Бистиң оглу-вус аан — дээн.

Сүктер Сайдашты камныгы кончуг куспактап, ооң бажын салаалары-биле үр-ле дырай суйбап орган. Сүктерниң карактарында чаштар кылаңнашкан. Та өөрүшкүнүң, та муңгаралдың чүве. Чүгле ооң арны биеэ хевээр муңгак болган.

Ам Сайдаш аймаарап калган. «Оолдуг болурун күзевейн турар-дыр. Оозун чугаалаарындан эпчоксунуп тур боор — деп бодай берген. — Ам та чүнү канчаар чүве? Дөмей-ле оолду божуп алыр мен. Боду ышкаш чараш оолду көргөш, часкарлы бээр чадавас» деп бодап алган.

Сүктер бир-ле ажилдан келгеш, Сайдашка бир районче үр хусаалыг ажилдаарын чугаалаан. Чоруурда, чааскаан чоруур. Байырлажып турда, Сүктер өскээр көргөн. Ооң карактарында чаштар кылаңайнчы берген. Сайдаш база ыглапкан.

— Чүге ыглажып турар улус боор бис, олчаан чарлып чоруур дээн эвес аан — дээш, Сүктерниң карааның чажын аржыылы-биле чодуп, чаактарыңча ошкагылаан. Сүктер улам-на ыглай берген.

Каш хонганда, Сүктер ырак районче чорупкан. Сайдаш ону үдеп каар бодаан. Ынчалза-даа Сүктер ынатпаан.

Сайдаш бажыңыңа артып калган. Ол ээн бажыңга ишкиртинип ыглаан. Даай-авазы чедип келгеш, ону оожуктурган:

— Иштиг-сааттыг кижиге бажының суун ижип, ыглап-сыктап чорбас чоор. Хырын иштинде өзүп оорар кижиге хоралыг. Хуусаалыг кижиге, үези кээрге, чедип кээр. Таптыг камнанып, чаш төл дугайын бодаар чоор.

Сайдаш даай-авазының аайыңга кирип, ыглаарын соксадып алган. Ол кежээ удуур бетинде сыртыын эде салыр дээш көдүрүп-терге, оон адаанда саазын чыткан. Сайдаш ону дүргөн-не чаза туткаш, номчуй берген:

«Эргим сарыым, сеңээ аас-биле дитигип чугаалап чадааш, чагаа бижип кагдым. Мен сенден деспээн мен. Сээң биле аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чурттаарын күзээн мен. Сеңээ дыка-ла ынак мен. Ынчалза-даа кады чурттап шыдавас болган-дыр бис. Чүнүң ужурун билбес эвес сен, ону бижээш чоор мен. Мында бистиң кайывыс-даа буруу чок-ла болгай бис. Үениң байдалы ыңдыг болган чүве-дир. Мен сенден чарылбас болзумза, мени кежигүнден-даа үндүрер, ажилдан-даа үндүрер диди. Че, ол-даа хамаан эвес, канчап-чооп чурттай-ла бээр турдувус ыйнаан. Хамык ужур үстүкү черлерде ажилдап турар мээң төрелдеримге салдары халдай бээр чүве-дир. Ол бо таладан улустуң сургаалыңга,

кыжанынга шыдашпадым. Ол дээш мени буруудатпа, сарыым, мында мээң бууруум чок. Чүглө сеңээ бүгү хан дамырымдан ынакшаан — чаңгыс буруум ол-дур ийин. Чаш киживисти чараштыр божуп аар сен. Бодуңну камнап көр. Силерни, ырактандаа болза, көрүп чоруур мен. Сени дыңзыдыр куспактап, ошкадым. Чагаамны улуска көргүспес сен, сарыым.

Сээң Сүктөр»

Сайдаш чагааны төндүр номчуп шыдаваан. Ооң саазын туткан салаалары ыяшталып, буттары бир-ле хөвөң дыгаан хаптар дег апаргылаан. Ол саазынын оскуна аарак черге кээп дүшкөн. Харын-даа ооң өрээлиниң эжии ажык болганындан эртип чыткан честези көрүп кагбаан болза, ол ынчаар-ла олчаан эрте берип болур турган.

— Диим, дүрген! — деп ол кадайын кыйгырган. Доржу биеэги-ле чаңчыккан аайы-биле Балчый-оол эмчиже маңнапкан.

Эмчи келгеш, эм чыткартып, сыкыртып шаг болган. Ол арай деп оңгарлып келген. Оон аксын шопулак-биле кагып тургаш, эм ижирткен. Сайдаш мүн-не деткерлип келген. Ону орнунга чытырып кааннар. Ам база катап нервиге улуг согуг болган.

— Аныяк кижиге болгаш организми быжыг-дыр, ажырбас, сегий бээр. Во эмнерни доктаамал ижиртип туруңар — дээш, элээн эмнер бижип бергеш Балчый-оол эмчи чорупкан.

Диимаа чээниниң чанындан ыравайн, ону ажаап турган. Ол ашаа-биле Сүктөрниң чагаазын база номчааннар. Күжүрнү буруудатпааннар-даа. Ийи аныяк кижиниң салым-чолун бодааш, аажок кээргеп турганнар. Сайдаш мүн-не чүгээр деттип келген. Ынчалза-даа ооң иштиниң адаа, ооргазы аарааш туруп берген. Кандыг-чүү-даа болза, кадай кижиге болгаш Диимаа чүү болганын эскерип кааш, херэеженнер эмчизи Дакый-Сүрүңнү чалап келген. Эмчи ону шинчип көргөш, чугаалаан:

— Дораан эмчиге чыттырар. Уруг дүжүрүпкен-дир. Уруг савазын аштап-арыглавас болза, ында бок-быртак айыылдыг. Хан агышкыны болу берип болур — дээш, дораан-на дүрген дуза чедирер машина келдиртипкен. Сайдашты эмчиге чыттырып кааннар.

Литературлуг практикүм

1. «Дүвүрээзинниг чалымы назын» деп кезекке даянып, «Сайдаштың кызгадалдыг салым-чолу» деп темага сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар.
2. Тоожунуң ук кезээнде кирген маадырларыңга характеристикадан берир.
3. Тыва литературада репрессия темазыңга бижиттинген чогаалдарның аттарын бижээш, оларның төөгү-биле харылзаазын тодарадыңар.

Озалдап калган аас-кежик

1.

Аар-берге хүннер солчуп эртип, Сайдаштың чүрээнде ханы балыгның сорбузу чоорту хаглып бар чыткан. Салым-чолдуң каржыланы аңаа чаңгыс удаа эвес бергелерни көргүскен-даа болза, ынак эжи Сүктөрдөн чарлыры дег берге чүве аңаа турбаан. Салымны канчаар боор. Оон эрткен чүве бар эвес. Ийе, хензиг када-даа болза, арыг чараш ынакшылды аңаа шаңнай каапкан эжин ол чырык сеткил-биле сактып чораан. Ооң кыска чуртталгазында эң-не чырык, чараш чүве ол деп бодап турган. Сайдаш Сүктөрни бичии-даа уттуп шыдаваан. Ол бир дүне дүжүнде Сүктөрни көргөн.

Даай-авазының бичии уруглары өзүп, ооң чоңаада-ла бичии бажыңы тар апарган. Сайдаш ажылдап турган эмнелгезиниң кол эмчизинге чүвениң ужур-чөвүн чугаалааш, бичии-даа болза, чурттаар булуңдан тып бээрин дилээн. Хөй аал ишти чурттап орган бир эрги ыяш бажыңдан чаңгыс өрээл бажың тыпты берген.

— Кадык-шинээ багай кижини кара чааскаан канчап чурттаар сен. Бистиң багай бажыңывыска сыңмай келген эвес сен — деп, баштай даай-авазы чөпшээрэжир хөңнү чок болган.

— Ажырбас, даай-авай, улгады берген кижини чеже-ле силерниң бажыңыңарга чоруур мен. Ажырбас мен ыйнаан — деп, Сайдаш ужур-чөвүн чугаалаан.

Сайдаш тускай бажыңныг апаарга, эштери бо-ла маңажып кээр апарган. Сайдашка өөрүнчүү-даа кончуг. Ол шынап-ла, шуудунга кирип, чааскаан чурттай берген.

Даараныр комбинатка ооң-биле кожа машинага дааранып турган Кара-кыс кирип келген. Сайдаш баштай ону канчаар хүлээп алып аайын тыппайн барган. Аңаа хөңнү чок-даа болза, кирип келген кижини дораан үндүр ойлады бээр эвес, дөрже чалаан.

— Бээр эртип олуруңар! — дээш, сандай ап берген. Кара-кыс олуруп алгаш, бичии бажың иштин долгандыр топтаан.

— Шору-ла чурттап оор-дыр сен але, Сайдаш.

— Чүгээр, бора бүдүн ор-ла мен.

Кара-кыстың шорулгак айтырынын тоовайн-даа, катап шыңгы чугаалаан:

— Херектиг келген болзуңарза, чугаалаңар, херек чок болза, үнүп чоруңар! Силер-биле чугаалажыр хөңнүм чогул! — деп,

Сайдаш шыңгы чугаалаан. Шынап-ла, Кара-кыска хорадавайн, кымга хорадаар боор. Ол ооң оруунга чеже катап доора чудук салыр дээш кызып чоржук.

— Мээң таныжып алыр деп күзеп чораан Сүктеримни доора кирип, доза шаап алгаш, кайы хире амырап туржук сен. Сенден эрткен-барган чүве чок ышкаш чоруп туржук сен бе? Ол боор көрөм! Ону мен-не таарыштырган болгай мен. Ам дыңнадың бе? Үстүкү черлерде дөргүл-төрелдерлиг мээң-биле быражыр харыың бар бе! Ол Сүктер деп чүве мени тооваан чүве. Сеңээ душпаан болза, мени эскерип-даа каан турар ыйнаан. Хандыр таныжып, кады чурттай берген-даа турар бис ыйнаан. Мында чүгле сен буруулуг сен! Ам таптыг-дыр бе! Ону сеңээ шагда-ла чугаалаксаан мен. Ам харын кончуг эки болду. Ам хыым ханды!

— Ыңай үнүп чор! — дээш, Сайдаш көс кызар кыскажын сегорип алган. — Мооң-биле бажың чара шааптар мен! Чүден-даа коргар хөлүм эрткен. Кижн базынган херэежен боор! — дээш, кыскажы-биле алынмышаан, Кара-кысче дап берген.

Сайдаш кыскажын шынап-ла, ооң соонче шывадапкан. Ол Кара-кыска дегбээн, хаалгага шак кылдыр деггеш, эргин кырын-га кээп дүшкен. Кара-кыс ам эжик артындан:

— Пит далдырт, бир ама чаңгай! — дээш, халып чоруй барган.

Шынап-ла, Сайдаш ам биеэки дег коргуп, сестип чоруур чүвези чок, бодунуң шаа-биле шөлээн чурттап чоруур апарган. Эң-не үнелиг чүвөлөрүн чидирген кижиге оон ыңай чидирер чүү турар боор. Кадыг-бергени эртип каапкан кижиге ам чүү боор.

Бир-ле хүн дааранылга комбинадынга кады ажылдап турган эжи Валя Иванова чедип келген. Арта-ла чааскаан эвес, Мокей ирейниң оглу Сергей-биле кады келген.

Хөөрежи чугаалажырга Сергейниң кадайы Наташа божуп-чиигеп алгаш, Белоруссияже чана берген болган.

— Силерниң мээң бо багай бажыңымга иелээн кирип келгениңерге дыка өөрүп тур мен, өңнүктерим. Шайлап көрүңер — деп, Сайдаш шынап-ла, өөрүп чугаалаан.

— Харын, ындыг чүве-дир ийин бо, эжим. Бис ам Сергей-биле чурттаар деп шиитпирлеп алдывыс.

— Эр хейлер! Силерниң аас-кежиңер дээш өөрүп тур мен. Мен силерниң чоок өңнүүңер-ле болгай мен. Силерни күзелдиим-биле йөрээп каайн — дээш, Сайдаш баштай Валязын куспактап ошкааш, ооң соонда Сергейни ошкап каан. — Че, көрдүң бе, Сережа, мээң эжим Валя эң эки кыстарның бирээзи чүве. Эки эдилеп чоруур сен. Куданарга ыяп чалаар силер.

Сайдаш орнунга чыдып алгаш, удуп-даа чадаан. Хөй-ле бодал-дар ону хөлзедипкен. Шынап-ла, амыдырал деп чүве кайгамчык-ла чүве-дир ам. Бир хүн багай, дараазында эки-даа болур. Бирде хөө кара булут диргелип кээр, хөме-чаза чаггаш туруп-даа бээр, бирде дээр дээрге хиндиинде хир чок, кылаң аяс, тынарга суг, хостуу кончуг апаар.

2.

Сайдаш, хензиг-даа болза, бажыңныг апаарга, эш-өөрү оон үзүлбес, орай кежээ-даа болза, четкилеп кээр. Орайтай берзе, шала кырынга-даа хонгулааш баар. Ол бүгүге Сайдаш чаңчыга берген. Харын, улус келбейн баарга, ол чалгаарап, чааскаанзырап эгелээр. Чамдыкта элээн үр суг бажыңга улус келбейн баргылаар. Сайдаш ол дээш эштеринге ажынмас-даа турган. Ажыл-иштиг улус чай чогу-ла ол ыйнаан, кажан-бир четкилеп-ле кээр ыйнаан деп идегел-биле манап ораар.

Бир-ле кежээ, арай орайтай бергенде, кижиги эжик соктаан. «Кайызы чедип келчи ирги?» деп бодап, орнунга удуур дээш чыдып алган Сайдаш тургаш, халадын кеткеш, кымыл деп айтырбайн-даа, эжиин ажыда идипкен. Ында турган кижини көрүп кааш, ооң арны изиш дээн. Хол-буду чымырткайны берген. Ол корткаш, дүрген-не эжиин дедир хаай тыртыпкан. Өлгөн кижиги көстүп келген, ол эжикче чүткүп кирип кээр дээн чүве дег, эжик тудазындан так-ла туттунупкан. Ол ынчаар үр-ле чүнү-даа билип чадап турган. Элээн болганда, даштын кижиги эжикти база катап дидим эвес соктаан. Сайдаш эжиин ажыда идипкен. Сүктер, ону хаптар чүве-биле дөмей, аяар, оваарымчалыг кончуг кирип келген. Кайызы-даа кезек када ыт чок турганнар. Сайдаш Сүктерже-даа эвес, шалаже кайгап турган. Сүктер, ам чаа-ла сактып келген чүве дег, Сайдашты чыыра куспактааш, ооң арны-бажын үзүктел чокка изиг-изиг ошкай берген. Сайдаштың карааның чажының дуссуг амданын ооң өде берген эриннери эскерип турган. Ол Сайдашты көдүрүп алгаш, дөрде сандайга аяар барып олуруп алган. Сайдаш ам ооң мойнундан так-ла куспактанып алгаш, улам-на хөөгейндир ыглай берген. Сүктер ону аргалап, бажын суйбап, чажын чодуп берип орган. Чежеге чедир олар ынчаар олурулар ийик, Сайдаш, миннип келген чүве дег Сүктерниң куспаандан адырлып ал-ла, ожук-пажында барган.

— Мындыг дүне кайыын, канчап чедип келдиң? — деп, Сайдаш айтыргаш, кымның кандыг чурттап чоруурун чугаалашкан. Оон Сүктер:

— Харын, бот чоруурга, бергеzi кончуг боорга, бир кижибиле чурттай бердим. Бичии кижилиг апардывыс. Ол-ла харын бисти чүгээр доңнап чор ийин. Оон башка өске кижиниң кижисеткилинге кирбези кончуг боор чүве-ле чорду.

— Ам канчаар. Чурттаар дээнде, чурттаар апаар. Сээң-биле биске ышкаш, шаптыктаар чүве бар эвес. Бичии кижилиг болганыңар харын эки-дир. Оол бе, кыс бе?

— Оол ийин. Чаптанчыы кончуг чүве.

Оон чугаалашканнар, Сайдаш бичии кижизин камгалап албаанынга буруузун миннип турган. А Сүктер:

— Сенде кандыг буруу турар боор. Бо чуртталганың бергеzi-дир ийин. Сен-даа, мен-даа мында буруу чок бис.

— Хоорайга келген санымда-ла, оода ырактан-даа болза, сени көрүп алыр дээш дыка-ла кызар болгай мен. Бир катап эмнелге черинге улус бүрүткеп туруңда, ээлчег манаан улустуң эктин ажыр сенче кайгап-ла турдум. Ынчан бажың-даа көдүрбедин.

— Баш көдүрер харык кайда дээр сен. Чүгле сагыжымдан кезээде үнмейн келдиң. Дүжүмде-даа бо-ла көөр-дүр мен.

— Мен база ындыг-дыр мен ийин, сарыым. Сайдаш та канчаары ол ийик, боду-даа эскербейн, хенертен Сүктерден айтыра каапкан:

— Кара-кыстың ол канчаары ол дээр сен. Мени аажок-ла кылынгаш барды ийин.

— Чүү Кара-кыс боор ол?

— Сеңээ ынак чораан кижисен мен дээр чорду.

— Черле танывазым хире кижисен-ле-дир. Кайызы боор ол?

— Сээң-биле кожа чурттап турган бис дээр кижисен чорду.

— Кожа че... Аа, кожавыстың төрели сээң-дүңүмүр уруг бар чүве. Ол ирги бе? Каастанып, кеттинер дээрден башка, кижисен көөр көрүш-даа чок чүве ийин. Төрелдери-ле улуг даргалар улус чоржук.

— Бистиң чарылганывыс — ооң ажылы деп чугаалады.

— Ындыг бе, кончуг азаны! Ынчан билирим кай!

— Ынчан билген-даа болзуңза, чүнү канчаптар деп сен. Херээжен кижисен эр кижисен хол анныр эвес.

— Оода ооң ческинчиг арнынче дүкпүрүптөр турган ийик мен.

— Оон чүве-даа үнмес-тир ийин. Сээң дүкпүңү тоор кижисен Кара-кыс эвес-ле болгай.

Сайдаш башкы училищезинге өөренип тургаш, хол бөмбүү ойнап өөренип алган. Черле ынчаш, башкы училищезиниң сургуулдарының спортка сундулуу кончуг. Хол бөмбүү, хаак мар-

гылдаазынга олар үргүлчү тиилээр турганнар. Сайдаш оларнын бир дээре спортчуларының бирээзи турган. Оон бээр-ле Сайдаш бөмбүк педилээн черни эндевес. Кайда-ла хол бөмбүүнүң шөлү бар болдур, хостуг шагында ынаар маңнап чеде бээр.

Сайдаш бөмбүк ойнаарын көөр дээш, келген ийи-чаңгыс көрүкчүлөр-биле ыяш хөлегезинде узун сандайга олуруп алган. Шөлдүн бир талазында солуннар редакциязының командазы четче эвес болган. Ол команданың чамдык ойнакчылары Сайдашты таныыр. Ол педучилище командазынга ойнап турда, ону бо-ла сонуургап көөр турганнар.

— Сайдаш, Сайдаш! Бээр турувут, бистиң бир киживис келбейн-дир — деп, узун, мөге-шыыраа кончуг, ак арынның кырлаң хаайлыг оол алгыра берген. Ооң ады Элдик дээрзин Сайдаш биллир.

— Силерниң кыс кижидерни кээргээш, бис өжегээр кошкак ойнадывыс ышкажыл — деп, уттурган тала аштырыын хейде-ле Сайдашче чууй каап турганнар.

Ол хевээр-ле редакция оолдары Элдик, Белек, Шыдар суглар бөмбүктээрде, Сайдашты кагбас, озалдай бээрге безин, бажыңындан сүрүп алыр апарганнар. Оларның командазы-биле Сайдаш чайны өттүр ойнап чайлаан. Кежээ орайтай бээрге, олар шупту Сайдашты бажыңынга үдеп келгеш, ооң бажыңынга-даа хонарлар. Ооң кадында эртен эрте тура халышкаш, шайын-даа боттары хайындырып ижип алыр. Столовая очурлап-даа турбас.

Оолдар шупту-ла Сайдашка дуңмазы ышкаш хамаарылгалыг турганнар. Кым-даа артык-дудуу сеткил чок, шупту-ла эпнайыралдыг. Бир катап оолдар бөмбүк ойнаан сөөлүндө дигии-биле келгеш, чаа-ла аъш-чем кылып, ижип эгелээннер. Та кымдан дыңнап, билип алган чүве, оолдарның, Элдиктиң угбазы, арта-ла Сайдаштың таныыры угбай, бо арны-бажы хуула берген кире халып келген.

— Кандыг кончуг арын-нүүр чок улус силер, эдеришкен ыттар ышкаш. Чаңгыс кыска мынча хөй оолдар канчап туруп алыр чүвел. Тарап чангылаңар — деп, ол угбай бар шаа-биле алгырган.

— Бисте кандыг-даа багай чүве чок, угбай. Силер өскээр бодаан-дыр силер. Улустан хоп дыңнаан боор силер. Сайдаш дээрге бистиң шуптувуска дуңмавыс ышкаш кижидир — деп, оолдарның бирээзи Белек тайылбырлаксаан. Килеңнээн угбай ону безин дыңнаваан-даа. Ол дуңмазы Элдикти сывырып алгаш, чана берген. Сайдаш артып калган Белек биле Шыдарже көргөш:

— Че, оолдар, силер база чорзуңарза эки боор. Редакцияда столуңар кырынга удуп турганыңар-ла дээре боор. Силерниң

эки аажы-чаңыңар, кижизиг хамаарылгаңар дээш четтирдим — дээн. Белек биле Шыдар база эпчоксуна-эпчоксуна чорупканнар.

Сайдаштың сеткилинге аары кончуг апарган. Сактырга, ооң кырынче хирлиг чуунду чажышкан ышкаш болган. «Оол, кыс кижилерниң аразыңга анаа-ла кижизиг, эш-хуу найырал туруп болбас чүве ирги бе?» деп, ол бодап орган.

Мооң мурнунда ава бол часкан болгаш ооң баштайгы демдектерин Сайдаш эскерип билир апарган. Чем холуур байдал база тыптып келген. Сүктер бир дүне оор ёзу-биле кээп хонгандан бээр, элээн апарган-на болгай. Ол орнунга чыдып алгаш, бодунга элээн билдире берген иштин суйбагылааш, чугааланган:

— Ам-на сени, канчап-чооп-даа болза, камгалап алыр мен. Кым чүү-даа дизе, тоовас мен. Ачазыңга дөмей чараш оолду божуп алыр мен. Бистиң арыг чараш ынакшылывыстың тураскаалы болур сен. Аваңның чаңгыс даянгыыжы болур сен, оглум...

Ам-даа чырыкче үнери элек төлү-биле чугаалажырга, Сайдашка тааланчыы кончуг болган. Ол хүлүмзүрбүшаан удуй берген.

Сайдаштың ишти өске каракка шору илдең апарган. Ооң кылажының дурт-сынының чоргаары-ла кончуг ышкаш, арта-ла хертеш апарган. Редакция оолдары аразында пат-ла кайгап турганнар. Аразында айтыржып-даа турган, кым-даа актыг бис дээн.

Харын комсомол обкому салбараңнадып шаг болган. Оларның кайызы-даа актыг бис деп аашкынганнар. Ынчалза-даа шуптузу бир деңге политсеремчилели куду дээш доңгүлда чүктөөннер. Сайдашты база-ла ынаар келдиртип турган.

— Кыс кижии арын-нүүрлүг боор, дуңмам. Ооң кадында бодуң байдалың билбес эвес сен. Азы өжөгээр, солун-парлалга улузунуң ат-алдарын баксырадыр дээш, ынчап турдуңар бе. Ол оолдарны чүгө бажыңыңарга чыып турганыңар ол? Оларның кайызы силерни иштелдирип каанын билир силер бе? — деп, комсомол обкомунуң харысалгалыг ажилдакчызы барык-ла базыңган хевирлиг түрү бастырып айтырган.

— Кымга кандыг хамаан чүвөл? Төлүмнү ынак кижимден иштелип алган мен. А редакция оолдарында буруу чок. Олар шуптула мээң акыларым дег улус. Хей-ле оларны торгап-доңгудуп турар-дыр силер, актыг улусту — деп, комсомол обкомунуң харысалгалыг ажилдакчызынче көргөш, Сайдаш харыылаан.

Сайдаш ыңайында кире берген. Амыдырал ону ынчаар өөредип кааны ол. Ам ооң бүгү бодалы — хырын иштинде төлүн канчап каң кадык, чараштыр божуп алырыл деп, ол-ла. «Улус чүү-даа дижиб турза канчаар. Оглумдан өске меңээ эш кайда боор»

деп ол бодап алган. Ие болурунун харысалгазы, иениң келир үеде төлүнгө ынакшылы аңаа чаа күштү немеп, чуртталгаже чүткүлдү чайгаар оттуруп турган.

3.

Сайдаш шөлээлеп алган. Ооң ишти улгадып, божуур айы чоокшулап келген. Ол кежээ печказын одап кааш, кожазында кудуктан ийи хууң суун узуп алгаш, чоруп орган. Көөрге, даай-авазы биле честези чоруп органнар. Доржу дораан-на Сайдаштын долу суглуг демир-хууңнарын ушта тыртып алган. Бажыңга кирип келгеш, даай-авазы чемелей аарак чугаалаан:

— Ишти-хырны улуг кижии аар чүве көдүрбес чоор. Бажыңче чүге хаая баар апардың? Маңаа чааскаан мынчап тургаш, түрөй бээр сен. Бисче чоруулу. Бичии өрээлиңге чурттаай-ла сен. Ээн черге эъдиң аарый берзе канчаарыл, хырын иштинде кижини камнаар-ла болгай.

Сайдаш баштай чүү-даа дээр аайын тыппаан. Ол чаңгыс өрээл бажыңыңга тускайлаң чурттап өөренип калган.

— Иштиг кижии чааскаан орбас чоор. Чоруулу, сени алып дээш келдивис. Бажыңыңны кээп одап, аштап-арыглап турар бис. Чараштыр божуп алгаш дедир чедип-ле келгей сен — деп, честези база сургай берген.

«Улуг улус-биле маргыжып оар эвес, оларны чөп-ле ыйнаан» деп бодап келгеш, оларның аайыңга кирип, даай-авазы сугже чорупканнар.

Сайдаш бир кежээ даай-авазы, честези суглар-биле чемне-нир дээш столунга олурупкан турда, даштын улус эжик соктаан. Кирзе-ле — редакция оолдары.

— Дуңмавыска баарывыска, бажыңы шоочалыг. Кожаларыңдан айтырарывыска, база билбес. «Эмчидиве чоруптаан бе» суг дигилээр. Силерден айтырар дээш келдивис. Харың-даа мында ышкажыл — деп, оолдарның бирээзи Элдик арнында өөрүшкү илдең чугаалаан.

Аалчыларны столче чалавышаан, Диимаа олардан айтырган:

— Чүнү канчап чорууруңар ол, дуңмаларым? Сайдашка хамаарышкан чүве бар бе?

— Бар-бар, угбам. Солун-сеткүүл, радио дыңнап тур-ла силер ыйнаан. Партия съездизиниң, материалдарын удур очулдуруп, парлаар дээш, уйгу-чыдын чок ажылдап тур бис. Дыка-ла солун эртип турар чүве-дир. Хрущев дарганың илеткелин суг номчуурга аан. Бо көрүңер даан — дээш, Белек карманыңдан типография

будуунуң чыды ам-даа хевээр чытталып турар чаа солун уштуп келген. 30–40 чылдарда контр херээнге онаашкан кижилерни, ол херекти шын эвес деп көргөш, келдередир дугайында айтырыг көдүрүп турар чүве-дир. Бо актыг черге улустарны нүгүлдөп, тудуп хоругдап, шаажылап турганында Сталин башкының болгаш ооң чоок кижилериниң буруузу улуг дээн-дир.

Кезек када кым-даа аас ашпаан. Сактырга, шупту-ла кандыг-бир чүвөгө илбиледипкен чүве дег апарганнар.

— Бурган-на өршээзин! — деп, чүглө Диимааның аяр чугаалааны дыңналган. Сайдаштың карактарында чаштар бүлдөңнөжи бергилээн.

— Шынап-ла, оолдарым, ол чугаалап турар чүвөгөр бүдө бээр чүвө болза, бажы-биле барган кижиниң ал-бодун эгидип шыдаваздаа болза, ооң алдар адын эгидип берген болза, артып калган ажы-төлүнгө буян-на-дыр ийин — деп, Диимаа боданмышаан чугаалаан. Сайдаш чүнү-даа чугаалаваан. Чүвө чугаалаар дээрге, ооң боскунга бир-ле борбак чүвө дуй чыдыпкан ышкаш апаар. Чүглө карактарындан чаржып бадып турар чаштарын аржыыл-биле чода тударынга өйлежи берген.

4.

Сайдаш чараштыр караа чырып алган. Олчазы оол уруг болган. Оглу шору доругуп, каш ай эрте бээрге, авашкылар чаңгыс өрээл бажыңынче ээп келгеннер. Төрелдери аңаа кээп, дузалажып турган. Редакция оолдары биеэ чаңы-биле бо-ла четкилеп кээр. Анаа-ла дуңмазынга ышкаш дузалажып, ыяш-дажын чарып, суун узуп берип турганнар.

Оолдар бир кезеэ Сайдаштың бажыңынга келирге, хензиг Орланны олар-биле дең үе аныяк эр эптии кончуг куспактап алган, өрээлде ыңай-бээр кылаштап турган. Сайдаш-даа чок. Оолдар экилешкеш, Сайдашты айтырганнар

— Магазиннеп чоруй барды. Дораан чедип кээр боор, бээр эртип олургулаңар — деп, аныяк эр чазык, ээлдээ кончуг чалаан. Оолдар эртип, сандайларга ыт чок олургулап алганнар.

— Көрөм, Орлан, даайларың келген-дир — дээш, ол-ла аныяк кижиге хөглүү кончуг бичии кижизин оолдарже көрүндүр туткан. — Сайдаш силерниң дугайыңарда чугаалап орган чүвө. Солун черинде ажылдап турар ийик силер бе? — деп айтырган.

— Ийе — деп, оолдар харыылап каан. Олар көрүп орарга, бичии Орланның ол аныяк эр-биле дөмейи кончуг болган. Чүвениң ужурун олар даап билип кааннар.

Сайдаш чедип келгеш, дораан-на аяк-савада барган. Оолдар чем белеткээрин манавааннар.

— Бис столоваялап алган бис, Сайдаш. Иешкилер кандыг олурлар ирги дээш, анаа кээп чордувус. Ам чаныштаалы — дишкен.

Чаш Орланны орнунга удудуп кааш, үр-ле хөөрешкеннер.

— Ам чүвениң байдалы бир янзы апар чыдар-ла болгай. Мээң-не сагыжым болза сенче эеп келиксээрим кончуг-дур ийин. Ынчалза-даа аалда база бир бичии кижии өзүп орар. Ону кээргээрдир мен — деп, Сүктер шын-на сеткилин илереткен.

— Ынчап канчаар сен, бадылгалыг, өглүг-баштыг кижии чурттааннай улузу-биле чурттаай-ла сен. Бис иешкилер ам кайын ажыраар бис. Ында-хаая оглун көрүп чоруур сен ыйнаан, эжим — деп чөптгээн. Ооң оозу шын дээрзин Сүктер билип турган.

— Чоннуң дайзыннары дирткеш, шииттиргеннерни келдередир дээн сураг үнгенден бээр, үр апарды ышкажыл. Ачаң дугайында чүве дыңналыр-дыр бе? — деп, Сүктер айтырган.

— Чок. Чүү-даа билдинмес-тир. Ону таптыг айтыраар кижии-даа тышпас кижии-дир мен. Чүгле улустуң көрүжү, хамаарылгазы меңээ ам бир янзы апарган. Экилешпейн, хая көрнүр кижилер безин ам эптиг-ээлдээ аажок апарган. Кандыг чурттап чоруурумну безин айтыргылаар-дыр...

— Обкомнуң улуг даргазынга барып көрөм. Чүвениң уг-шиин-даа билип-ле алгай сен — деп, Сүктер сүмелээн.

Сүктер-биле чугаалашкан соонда, Сайдаш даай-авазы, честези-биле сүмелешкеш, улуг даргага кирер деп шиитпирлеп алган. Баштай баргаш, даргаларның улус хүлээп алыр тускай хүнүндө бижидип алган. Даргаларже кирер улус бүрүткээр черде таныры, даараңылга комбинадынга ажилчын комитединге ажилдап турган Сиилиңмей олурган.

— Оо, ынчанмайн канчаар, аныяк кижии чүвениң уг-шиин билип алыр-ла болгай. Ачаң дугайын сонуургап чорууруң ол ышкажыл. Оочурга бижип каайн, озалдавайн келир сен — деп, Сиилиңмей чазык-чаагайы кончуг чугаалаан.

Даргага кирер хүннүң айыткан шагында Сайдаш обком бажыңының үшкү каъдын өрү чүрээ тиккиңейнип үнүп орган.

— Кириңер! — дээн дарга кабинетиниң эжиинде орар секретарының үнүн дыңнааш, Сайдаш улам-на, сугда ыяш дег, сиреңейни берген. Улуг стол артында орган дарга кожа бичежек столче эптиг-ээлдек чалаан. Сайдаш ыттатавайн, кезек ыңай-бээр кабинет иштин кайгап, дарга олурар өрээлди магадап ора, келген херээн мөлдүк-калдык тайылбырлаан.

— Силерни билип тур мен, дуңмам. Контр херээ дирткеш, шииттиргеннерни келдередир дугайында доктаал үнген чүве. Чогум ол доктаалды кажан, канчаар күүседип эгелээри ам-даа арай орта дорт билдинмес. Ынчангаш манаар апаар бис.

Дарганың чазык-чаагайыңга дидимнени бергеш, Сайдаш база бир айтырыг салган:

— Ачам сугларның шаажылаттырган, хөмдүрген черин билип алып арга бар ирги бе, дарга. Оода ол черге баргаш, чечек салып кагзымза деп бодаар-дыр мен.

— Ону билир кижини ам тывары берге-ле боор. Ол дээрге шагда болуп турган чүве-дир. Ол шаажылатды күүседип турган кижилер ам барык артпаан боор ийин.

— Силер бодуңар билбес силер бе, дарга?

— Поок, ону мен кайын билир ийик мен. Ону тускай улус-ла күүседип турган болгай — дээш, Сайдашче ам бир янзы доңгун көргөн. Ам оон ыңай чүве айтырган херээ чок-тур дээш, Сайдаш чорууру-биле олурган черинден туруп келген.

Дарганың хүлээп алыышкыныңга баргаш, Сайдаш огулуг чүве-даа билип албаан. Албан-биле барган херээ бичии-даа чылбаан. Ынчалза-даа Сайдаштың таныыр, билир кижилери аңаа ужурашканда, байыр чедирер. «Ачаңның чаагай адын ам-на эгидип бээр боор» дижиб, олар база идегеп турган.

Сайдаштың эки таныыры, харын-даа ооң шаандакы кожаларының бирээзи турган, ам назы дөгүп, элээн улгады берген угбай бир-ле Сайдашка таваржы бергеш, элээн-не чугаалашкан.

— Мында бир кижини бар ийин, уруум. Ооң-биле таптыг чугаалажып көрүңүзе. Ачаң сугларның шаажылаашкыныңга киришкен кижилерниң бирээзи ол деп улус бүдүү чугаалажып турар чүве ийин. Ол дугайын улуска чулчурупкаш, ат бол часкан кижини дээр чүве. Шала кайгалзымаар болгаш, хөрлөп үнген кижини-дир. Ынчангаш алыспааны ол-дур ийин. Ачаңның шаажылаткан черин билип алыксазыңза, ол кижини-биле таптыг чугаалажып көрөм. Ам чүве хөлү эрте бергенде, чугаалап бериптер чадавас — деп, эргиде таныжы сүмелээн.

Сайдаш ол кижини үр-ле дилээн. Арай деп тып алган. Ооң чурттап турар бажыңының эжиинге бир эртен эртези кончуг чеде бээрге, огород кажаазында чыпшыр тургузуп каан узун сандайда олурган. Сайдаш экилешкеш, ооң чаныңга диттип чадай-чадай, олуруп алган.

Бажы калчанайып, чулчургайы көгере берген, үстүкү диштерин барык дооза демирден кылган, назылай берген ашак кижини дамырлары саамчый берген, чөржек-чөржек чүстерлиг салаалар-

лыг холдарын дискээниң кырында салып алган олурган. Ол холдарже көөрге, Сайдаштың сагыжынга анчыы-ла кончуг болган. «Ачамны шаажылаан холдарның бирээзи бо — деп, ол бодап келген. — Ынчалза-даа ол ажилчын холдарда буруу чүү боорлаан» деп бодап келген. Хамык буруу ону удуртуп чораан башта деп чүве билир апарган Сайдаш билир. Сайдаш келген херээниң дугайын чугаалааш, дилег кылган. Улгады берген ашак Сайдашче-даа эвес, өскээр, ырак даглар баштарынче, көргөш, чугаалаан:

— Билбес-даа чүвем-дир, дуңмам.

Сайдаш кезек када аймаарай берген, ол кижиниң арнынче кайгап орган. Ол хире идегеп, сурап келирге, ооң айтырыы, чалымга дегген ок дег, дедир чаштап турарынга ооң сеткили хомудай берген. Ол ам барык-ла көгүде аарак дилей берген.

— Мен улуска чугаалаар эвес мен, акый. Чүгле мээң бодумга херек чүве ышкажыл. Оода ачамның мөчүзүн шыгжаан черге чечек салып, кырган-ачамның езулалын эдерип, ак сүт чажып каар деп бодаан кижидир мен ийин. Оон ыңай чүү-даа херекчок ийин. Дөмей-ле ону диргизип, черден ушта казып ап шыдаар эвес...

Калчан баштыг кижиде кезек ыт чок олургаш, айтырган:

— Мени силерге кым айтып берди?

— Харын, билир улус бар-ла чүве чорду.

— Ол айтырыыңга харыылап берип шыдавас мен, дуңмам. Шыны херек. Аныяк шаамда сөс эдипкеш, ат бол часкан мен. Харын-даа ол улустуң соондан баар часкан болгай-ла мен. Аксым-сөзүм берип, ак саазынга адым салып, чызаанга кирип чыткаш, адырлып алган мен. Ам шуут уттупкан мен — дээш, ол ынаар-ла, ырак дагларже, көргөн. Ол уттуп кайын уттур ийик аан. Ол хамаанчок дүжүнде та чеже катап көргөн чүве. Ол коргунчуг болушкун калчан баштыг кижиниң бодалында, дириг-чурук дег кестүп турган...

Куш даң бажында, барык имир каксы турда, командири кезек дайынчыларны оттуруп алгаш, хоорай үстүү талазында Хербис дааның адаа чарыында араттың революстуг шерииниң боодалга кылыр черинче чорупкан. Дайынчылар чедер черинге чедип келгеш көөрге, ында бир черде улуг оңгар казып каан чыткан. Удаваанда хоорайдан машиналар маңажып келген. Оон улустар үнүп эгелээн. Кезек кижини шагдаалар сүрүп алгаш, оңгар эрийнге эккелген. Оңгардан озалаашта дарга-бошка кижилер тургулапкан. Командир машинадан боолар алгаш, дайынчыларга үлеп берген. Оңгарны долгандыр канчалдыр туруп алырын оларга тайылбырлаан.

Шаажылалдың доктаалын даргаларның бирээзи номчуп доо-зарга, шииттиргеннерни оңгарже киир командылааш, дайынчылары оңгарны долгандыр чыскаапканнар.

— Өршээ бурган, ажы-төлүм! — деп, шииттиргеннерниң бирээзи оңгар дүвүнден дунуксумаар үн-биле химиренип чалбарган.

— Шын дөмей-ле кажан-даа көстү бээр! — деп, бирээзи алгырган. Ооң үнүндө коргуш чок байдал илдең болган.

Командылаакчының холу карбаш дээрге, боо дааштаашкыны дизирт дээн. Дайынчыларның сагыжынга чаа-ла адыш органдан хаяазы караңгылаш дээн ышкаш болган. Сактырга, оларның аткан огу даң хаяазына база дээпкен ышкаш болган. Оларның сагыш-сеткилинге аар болган. Ынчалза-даа оозун көргүзүп болбас...

— Бо бүгүнүң дугайын кажан-даа кымга-даа сөс оскунуп болбас. Бо дээрге күрүне чажыды-дыр. Күрүне чажыды ажыткан дээш, буруудаткан кижилерге шаажылал база ындыг болурун утпаңар! — деп, даргаларның бирээзи дайынчыларже көргөш, шыңгы чугаалаан. Ол көрүштен аныяк дайынчыларның ооргалары чымырт дээн...

— Чок, дуңмам, мени албадавайн көр. Ону чугаалап шыдавас мен.

— Силерден өске, ону кым билирил, оода бир кижиден айтып берип көрүңерем, акым — деп, Сайдаш ээрешкен.

— Шыдавас мен, дуңмам. Олар ам барык чок. Шагда-ла оларны уттугулапкан мен. Ынчан бүлүртүндө бот-боттарывыстың арыннарывысче көржүрүндө-даа корткан бис.

Сайдаш олурган черинден аяар тургаш, чанып чорупкан. Буттарының аары-ла кончуг. Сактырга, идииниң ээжээ безин черге сөөртүнүп чораан ышкаш болган.

Орлан шору өзүп, доруга бээрге, оозун яслиге тургузуп кааш, катап эмчи черинге ажылдай берген. Оглун арта-ла ооң бодунуң шаанда турган ясли-садигинде тургузуп алыр аргалыг болганынга ол өөрээн. Ол бир хүн оглун алыр шагындан озалдай берген. Эгиш-тыныш-биле яслизинге маңнап келгеш, буруузун тайылбырлааш, дүрген-не оглун хепкере берген. Ооң артында бир кижини оожум кыйгырган:

— Сайдаш! Сайдаш серт дээш, хая көрнүп келген. Ооң артында кижини ортузу ажа берген орус херээжен турган.

— Сайдаш, мени таныыр-дыр сен бе? — деп ол кижини айтырган. Сайдаш топтап көрө берген. Шала чолдаксымаар тырың мага-боттуг, бажының дүгү кастыктарындан эгелеп көгере берген чазык шырайлыг херээжен олче хүлүмзүрүп кайгап турган.

Таныыры-ла кончуг, чогу м кым боор дээрзин сактып чадап, ол херээженниң оожум улуг карактарыңче Сайдаш ыт чок кайгап турган.

Сайдаш ам-на дөзээлеп танып каан. Ол ооң бичиизинде садикке кижизидикчи башкызы болган.

— Таисья Николаевна! Силер силер бе? Садиктен чоруткан ояар, силерни көрбээн, танывайн-дыр ышкажыл мен — дээш, холун дыңзыг туткан.

— Мен бо садикке чоокка чедир ажылдадым. Ам пенсиялай берген-не болгай мен. Сээн оглуң мында турар деп бо уруглардан дыңнааш, оглуңну көөр дээш келдим.

Сайдаштың ишти-хөрээ дакпыжап келген. Ооң карактарында чаш бүлдеңейнчи берген. Ынчалза-даа оозун Таисья Николаевнага көргүспезин кызып турган.

— Аваң ышкаш өде-чара, эрес-кашпагай кижин болур эвес сен бе, Орлаша. Адың безин бодуңга таарышкан-дыр — деп, Таисья Николаевна Сайдаштың байдалын билип кааш, ону алаактыраарын бодай берген. — Сеңээ чуруктар көргүзөр дээш эккелдим — дээш, сумказын үжей берген.

— Бичии туруңда, бо садикке кады тырттырган чуруувус ышкажыл. Мында кайда-дыр сен, бодуңну тып көрөм.

Бөлүк орус уруглар аразында тыва уруглар санныг болгаш бодун дораан танып каан.

— Дуңмам бо чурукта чок-тур але... Ачамны! — деп алгырыпканын боду эскерип каан. Сактырга, чер-дээрни сирт кылдыр алгырыпкан ышкаш болган.

— Ийе, ачаң-дыр. Ам бо чурукту көрөм — дээш, база бирээни сунган. Шупту-ла ак халаттар кеткилээн садик ажылдакчыларының аразында авазы база олурган.

— Авамны! Аныяк деп чүвезин але! — деп, Сайдаш ам туттунуп шыдаваан. Ооң карактарының чажы чуруктарны база өттүрүп турган.

— Сени черле ынчап баар боор деп бодадым. Ынчалза-даа ажырбас. Тураскаал-ла болур ыйнаан. Бо чуруктар сенде чогу билир-ле болгай мен. Мен боларны улустан чажырар дээш шаг болган мен. Пөске ораагаш, аптара дүвүңгө шыгжап турдум.

— Четтирдим, Таисья Николаевна! Кандыг кончуг эки сеткилдиг улус боор силер. Сактырымга, авам, ачамны меңээ диргизип берген-биле дөмей-дир. Чүү деп-даа чугаалаар аайын тыппас кижин-дир мен — дээш, Сайдаш башкызын куспактаан.

Бажыңыңга келгеш, саазыны эргижиреп саргара-даа берген болза, дуржулгалыг фотографтың тырттырганы чурукта кижин

лер тода, дириг чүве дег, көрүп органнар. Ада-иезиниң дүрзү-хевири канчаар сактып артканы ышкаш, чуруктан олар көрүп органнар. Сактырга, олар Сайдашка хөйнү-ле чугаалаксааннар ышкаш.

6.

Адазының дугайында хензиг-даа болза чырык шынны тып алыр дээн оралдажышкындан чүү-даа үнмес боорга, ол-даа болдунмас херек-тир деп бодааш, Сайдаш шуудунга кире берген. Ынчалза-даа бир-ле күштүг идегел ооң сеткилиниң ханызындан ыраваан.

Эртен оглун садикке чедирер дээш хепкерип орда, эжик соктаза-ла, Сүктер бо кирип орган. Ол экилежи сал-ла, Орланда барган.

— Садикче белеткенип тур силер бе, кады чоруптаалыңар — дээн.

— Кады деп чүңүл, улус ол-бо дей бээр-ле болгай. Ол хамаан-чок эртен моон үнүп чыдырыңда, улус көрүп кагза, маңаа хонган деп баар-ла болгай. Кадайың суг дыңнап кагза, хай болганы ол. Мээң «контр», «дайзыным-даа» чытпас оң.

— Кижиге бажыңыңа кижиге кирбес эвес... Мени кымнар кара албан-биле будулдуруп кааннар ийик, ам олар харыылаайлар аан. Мээң буруум чүгле оларны дыңнап, оларның кыжаныындан кортканы ол-ла ыйнаан. Че, дүрген — дээш, Орланны көдүрүп алгаш, дашкаар үнүпкөн. Сайдаш ооң соондан эпчоксуна аарак үнүпкөн.

Ол Сүктерден четтиниң алыксаан. Ынчалза-даа ыңай-бээр көргүлээш, соксап каан. Хензиг када кожа кылаштап чоруурга, аңаа тааланчыг, чоргааранчыгы кончуг болган. «Аас-кежик деп чүве ол-ла ыйнаан. Ооң ужу-кыдыын-даа болза, оорлаан тооннуг четтирип чоруурум бо ыйнаан» деп бодап чораан.

Кежээ Сүктер чедип келгеш, карманындан бичии саазын уштуп келген.

— Бо адресче бижиң көрээлем. Чеже-даа кижиге бо черже би-жээш, актыг черге шииттирген улустарының дугайын билип ап турар чүве-дир.

Адрести номчааш, Сайдаш арай чөгөнгөн.

— Кандыг-ла болду. Ачамны эки билир бо Тывада чүвениң аай-бажы ам-даа билдинмээнде, ол ыракта Москва аңаа огулуг харыы бериптер дээрзинге бүзүрээри берге чүве-ле-дир — деп саазынны тудуп алган аяр чугаалаан.

— Чүдөн чүү болбас деп, черле бижиир-дир. Каям, саазын, демир-үжүктөн эккелем.

Ол кежээ олар хөй-ле саазынны шорбарлааннар. Билдирииш-кинни албан-дужаал дылы-биле бижип алырга, оларның сагы-жынга четпес, хөй чүве тайылбырлаттынмас. Делгеренгейи-биле бижиирге, ону номчуур улуска бергедей бээр ышкаш. Бир саазынны бижиирге-ле, таарышпас... Эң сөөлүндө бижип алган чүвези оларга чүгээр таарымчалыг болган. Кандыг-даа буруу чокка хөй черге контр дайзын диртип нүгүлдеткеш, шаажылаткан адазының канчаар ажылдап, чурттап чораанын тода бижээш, ооң шынын тып, илереткеш, арткан ажы-төлүнгө дыңнадып бээрин олар бүгү сагыш-сеткилинден дилеп кааннар.

Бижээн чүвезин катап-катап номчааш, чагаа хавынга суккаш, аксын хырбалап кааннар.

— Идегел оскунуп болбас, Сай. Идегел-биле чурттаар бис. Чаш чүвевистиң аксының кежи бар-ла ыйнаан. Ол дээш туржур, хензиг-даа органы ажыглаар ужурулуг бис.

Сүктерниң сөглээн сөзүнүң чигези, идегелдии-ле кончуг болган. «Кижиниң чанынга шак мындыг эжи кады чоруур чүве болза, магалыг-ла чүве-дир ийин» деп, Сайдаш бодап орган. Кады чурттаваза-даа, ында-хаая келгеш, иешкилерге дузалажып, оларны карактап, Сайдаштың амыр эвес чуртталгазынга идегелдин одун кыпсып чоруур эжинге өөрүп четтиргенин илередипки дег сөстү Сайдаш тыппаан.

Бир дыштаныр хүндө оглун чааскаандырзын арттырып кааш, садыгдан хлеб сада шаап аар дээш маңнапкан. Келирге, Орлан суугу аксында дашкаар төгөр дээш узуп белеткеп каан тазта хүлдү шалаже чашканнап, былчак кара апарган ойнап орган.

— Ой, оглум, чоп хүл-биле ойнап оларың ол — дээш, оозун тургуза тырткаш, идик-хевин кактап, чунар-демирге аппараткаш, оозунуң холдарын, арнын чуй берген. Оглунуң холунда тудуп турганы дүрүшкөк саазынны ушта тырткаш, хүл кырынче октапкан. Хүл соой берген боорга, ону дашкаар төгөр дээш тазын тудуп алган. Опагар хүл кырында оглунуң тудуп турган саазынын суугу же октаптар дээш тудуп алырга, ооң кадыг, туруму кончуг ышкаш болган. Дүрүшкөк саазынны хере тырткаш, номчуп көргөн. Ооң даштында бодунуң, адын номчупкаш, арны изиш дээн. Кажан-даа, кайыын-даа чагаа ап көрбээн кижиге элдепти кончуг болган. Ол дүрген-не чаза тырткаш, номчуй берген... Бүзүрэнчиг эвези-ле кончуг. Ол ССРЭ-ниң Прокуратуразындан келген. «... Ачаңар дугайында бижээн билдириишкениңерни кичээнгейлиг өөренип, хынап көргөш, ССРЭ-ниң Прокуратура че-

ринден Силерге дыңнадыры болза: 1938 чылда Силерниң ачаңар Санчайны шын эвес шииткен. ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң негелдези-биле РСФСР-ниң Дээди судунуң шииткекчилер коллегиязы Тыва Арат Республиканың онза шүүгү коллегиязы 1938 чылдың октябрь 13-те Силерниң ачаңарны шын эвес шииткенин тодараткаш, ол херекти күш чок болдурган. Ынчангаш Силерниң ачаңарны долuzu-биле келдереткен.

Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң хай-гаарал килдизиниң начальниги, юстицияның 2-ги клазының күрүне чөвүлекчизи Г. Терехов».

Албан-дужаал дылы-биле бижээн бижиктиң утказын хандыр билип аар дээш, катап-катаи номчааш-даа, орта билип чадаан. Чүгле кара чаңгыс билип алганы — ооң ачазын шын эвес шииткен, ол буруу чок, ону келдереткен. Аңаа оон ыңай чүү херек боор ынчаш. Ооң карактарындан чаш сааңайны берген.

Бодан, харыыла, күцсет...

Тоожунуң «Озалдап калган аас-кежик» деп кезээнге кичээл-семинарның чижек темалары:

1. «Озалдап калган аас-кежик» деп кезектиң композициязын сайгарар.
2. «Озалдап калган аас-кежик» деп кезектиң сюжединиң онзагайы.
3. Сайдашка келген «чүглүг» чагааның күжү.

Василий Бора-Хөөевич МОНГУШ

(1935 — 2013)

В.Б. Монгуш — Тываның улустуң чогаалчызы, сатирик, юморист, журналист очулдурукчу. XX чүс чылдың 70-ги чылдарында тыва номчукчуларның сонуургалын талантылыг аныяк сатирик В.Монгуштуң шоодуглары хайныктырган. Ол 1935 чылдың декабрь 17-де Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергей сумузунуң Кажаалыг-Аксынга төрүттүнген.

Чадаананың 1 дугаар школазын, Москваның М. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң журналистика факультедин дооскан. Күш-ажылчы базымын «Тываның аныяктары» солунуң редакторунга ажилдап эгелээн. Дараазында чылдарда «Тувинская правда» солунуң журнализи, Бүгү-эвилел радиозунуң тускай корреспондентизи, 1971—1986 чылдарда Тываның ном үндүрер черниң директорунга, сөөлгү чылдарында Тыва Респу-

бликаның Күрүнениң радиотелекомпаниязының даргазының оралакчызынга ажылдап чораан.

Чогаал ажылынче 1957 чылда эгелээн. XX чүс чылдың 70 чылдарында тыва номчукчуларның сонuurгалын талантылыг аныяк сатирик В.Монгуштуң шоодуглары хайныктырган. Баштайгы ному «Каткы бажы каткан эвес» деп ат-биле 1975 чылда чырыкче үнген. Дараазында чылдарда «Кадай-кыстың чаңы чараш» (1978), «Каттыраңнаан чаңы чараш» (1978, 1986), «Каттырымзаан чаңы чараш» (1980), «Бодун мактаар болбас тенек» (1982), «Каттырбайн чүнү чаңнаар» (1984), «Кадай-кыстың чаңы чараш» (1986), «Каш чаңныг кадай-кыстар» (1990), «Боданыры ботка херек» (1993), «Кадай-кыска хаан-на мен» (1999), «Хамык ужур кадайларда» (2003), «Хамык ужур ашактарда» (2003), «Ыятпас херээжен боор» (2004), «Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг» (2006), «Чүге адыргай бердиң?» (2006), «Кадайыңга кагдырган сен» (2009), «Мээң кадайым — мээң кулум» (2009), «Каш катап кадай алдың?» (2010), «Адыргак ашак, адааргак кадай» (2010). Ол — сатира, шоодуглуг онзагай 18 номнарны номчукчуларга бараалгаткан чогаалчы.

Василий Монгуш амыдыралда бар багай чүүлдерни сойгалап көргүзерде, сатира (дузаашкын), юмор (кочулал-шоодуг, кочубаштак) аргаларын колдады ажыглап турар. Чогаалчының баштайгы ному «Каткы бажы каткан эвес» деп ному «Белек» деп кыска шоодуглуг чугаа-биле эгелээн. Ол чечен чугаада назыхарын кызырарын, улам аныяксырын оралдажыр, арны-бажын «дозулаан», таныттынмас кылдыр будуттунар херээжен кижилерни сойгалап көргүскен. «Сотка дүштүм» деп чечен чугаада ажыл-агый удуртукчуларында хээлиге сундулуг, эрге-дужаалга ынак, байыгырынга ынак кижилерни чидии-биле сойгалап, ындыглардан оваарнып чоруурун угаадып турар. Фактыларны, болуушкуннарны чурумалдар-биле көргүзүп келгеш, оларның кол эстетиктиг утказы болгаш моралы сөөлүндө билдиниш кээп, колдуунда номчукчу боду угаап, түңнөп үндүрүп кээр кылдыр бижири чогаалчының салым-чаяанын херечилеп турар.

Чечен сюжеттери, улусчу, чиге дылы-биле база мерген шоодуглуу-биле ылгалып турар, ук чечен чугааларның парлаттыганын чыындылары ном садыгларындан дораан-на арлы бээр. Ол болза сатира биле юмор масса номчукчуларга канчаар-даа аажок хүндү ткелдиг болгаш идея-моральдыг күштүг дээрзиниң бир херечизи.

«Каттырбайн чүнү чаңнаар» деп номунда чүгле шүлүктери кирген. Ооң шүлүктери шоодуглуг, баштак аян-биле бижиттинген. Ону «Кайын каар мен» деп шүлүүндөн көрүп болур:

Чалыы шаамдан бижип келген чогаалымдан
Чарлып черле шыдавас мен — шыны херек.
Бажым дүгү агарып-даа калган болза,
Баштак чаңым, оюн-каткым кайын каар мен.

Василий Монгуш сатириктиг болгаш юморлуг шүлүктөрүндө кижилерниң аажы-чаңының четпес талаларын шооткан. Мөзү-шынар темазыга бижиттинген.

В. Монгуш сатира, юмор жанрларынга талантылыгы-биле бижип эгелээш, бо талазы-биле республикада эң шыырак чогаалчы турган.

Василий Монгуштуң чогаалдары орус, казах, немец, хакас дылдарже очулдуртунган. Чогаалчы боду М. Горькийниң, М. Ауэзовтуң, Ч. Айтматовтуң, Р. Тагорнуң, С. Есенинниң, А. Прокопьевтиң, А. Блоктуң чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Очулдуртунган чогаалдар В. Монгуштуң литература теориязының болгаш очулга талазы-биле билииниң ханызын, сөс курлавырының байын херечилеп турар.

Василий Бора-Хөөевич Монгушту тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу дээш ССРЭ-ниң «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыштыр», «Күш-ажылдың тергиини», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле база «Парлалганың тергиини» хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. ССРЭ-ниң Чогаалчылар болгаш Журналистер Эвилелдериниң кежигүнү.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. В. Монгуштуң чогаадкчы ажил-чорудулгазы кандыг тема-биле эгелээн-дир?
2. В. Монгуштуң оон өске кандыг чогаалдарын номчаан силер?
3. Кайы чогаалы силерниң сеткил-сагыжыңарны доюлдурду, чүгө?
5. В. Монгуштуң намдары болгаш чогаадкчы ажил-чорудулгазынга викторинадан тургузуңар.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

Халаптыг эр-дир

Саң-хөөге хамаарышкан чугула документиленни сейфке шыгжааш, шоочалап кааш, кабинеттен чаа-ла үнер деп бар чорумда, бистиң клуб эргелекчизи оол бо кирип келди.

— Шымда, бээр олур! — дээш, мээң чеңимден тудуп алгаш, сандайга аппарып, барык-ла күш-биле олурту идип кагды.

Аайын тыппайн барганымдан чүү болганыл деп айтыраын безин утгупкан, анаа-ла ооң арнынче кезе көрүпкөн олур мен.

— Ам чаа «Сылдыс» колхозунуң комсомол комитединиң секретары телефоннап чыдыр. Даарта бистиинге дөрт кижиде составтыг шыдыраа командалыг келгеш, ужуражылга эрттирер деп турар улус-тур. Келбеңер дээр эвес, «моорлаңар харын, уткуп, хүлээп алыр бис, уттурупсуңарза хомудай бербес силер» депкеш, сөөлүндө бодап турарымга, шыдыраачыларывыс мырыңай чок чыгыы улус ышкажывыс чүл, ынчангаш сени бир дугаар хөлге олуртур бодап келдим. Шыдаар сен ыйнаан — деп бо.

Боданып олур мен. Олураын харын олуруп-ла алыр мен ыйнаан. Ында берге чүү боор, а командалыг кандыг үлүг кириримни черле билбес мындыг болдум.

— Ойнаарым көңгүс кошкак кижиде болгай мен, дуңмакым. Эске кижиден тып алза эки турган боор ийин — дидим.

Кижим дыңнаар-даа ужур чок. Кезек чөрүлдешкенивис соонда, конторадан эдержип алган үнүп келдивис.

— Мээң бажыңым кладовказының иштинде шыдырааны канчаар эгелеп ойнаарының дугайын бижээн ном чытканын көргөн кижиде мен, оон барып каш көштен кады өөренип алыылы — дээш, четкеш, базап каан.

— Бир эвес агы-биле ойназыңа ноян мурнунда оглуңну ийи карак бурунгаар көжер эвес сен бе! — дээш, эргелекчим салып каан шыдыраага көргүзүп олургаш, өөредип эгеледи.

Кежээ эрткени билдиртпээн. Чанып чоруп олура, өөренип алган көштеримни бүдүү иштимде катап-катап бодап-ла чораан мен.

Даартазында «Сылдыстың» дөрт шыдыраачызы комсомол комитединиң секретарына үдеттирип алган бо чедип келген.

Үр-даа болбаанда клубтуң бир өрээлин шыдыраачылар, көрүкчүлөр ээлепкен. Оюн эгелээриниң мурнунда аалчылар-биле бистиң аравыста байыр чедиржип, сөс солушкан мындыг.

Маргылдааның судьязы пенсионер Даваажап ирей ойнакчыларны олуттарыныче чалааш, кымның кандыг өң-биле ойнаарын чугаалап берди, Меңээ агы таварышкан.

Мээң дужумда «Сылдыс» колхозтуң эң мурнакчы механизатору Мижит-оол кээп олуруп алды. «Бо бир эвес шыдырааны трактор башкалары ышкаш эки ойнаар болза, мен хөөкүй кайын быражыр мен» деп бодап келиримге, сүрээдээрим дам барган. Кастыымда бажым дамырын тудуп көөрүмге; дажый берген шапкын хем дег мөөп, шурап-ла турар. Чеңим аксын карак ужу-биле көре кааптарымга, илези кончуг кылдыр сириңейнип олурар. Ам

канчаар, аңаа дүжүп бээр эвес, ноян мурнунда оолду ийи карак бурунгаар идип кагдым. Мижит-оол боданмайн-даа база ноян мурнунда оглун ийи: карак бурунгаар көжүп каан. Ооң ынчаар дүрген көшкени мени улам-на девидедип эгелээн.

Номда бижээнин ёзугаар теве, аът дээн ышкаш чиик адак бодаларымны үндүргөш, ноянымны солуп алгаш, боданып эгеледим. Сактырымга, мени бадылаплаттар-ла ышкаш болур. Көш көвүдээн тудум коргарым улам улгаткан, ынчанмас арга чок — удавас өөренип алган көштерим төнүп каар болгай, ооң соонда та чүнү канчаарын көңгүс билир эвес мен, Мижит-оол чазар дээр ужур-даа чок, номда бижип кааны ышкаш көжер мындыг кижиге болду.

Ол аразында, харлаан, өөренип алган көштеримниң эң сөөлгүзүн база уттуп алган мен. Бир бодаарымга, ак тевени аткаар-даа көжер ышкаш, бир бодаарымга, бурунгаар-даа көжер ышкаш. Элээн үр боданып олур мен. Черле сактып чадап кааш, шуудунга кире берген мен: ол көштү тыпкаш, көжүп-даа каарымга удурланакчым дөмей-ле харыы көжүн кылып каарга, чүнү канчаарын билбейн олуруп алыр кижиге-ле болгай мен. Ам бажым иштин демги чиде берген көш эвес, канчаарыл деп айтырыг ээлепкен. «Бир эвес арай бергедей берзиңзе, дүрген-не дүжүп бээрин бодавайн, баштай хайымдан саналда» деп клувувустуң эргелекчизи дүүн сүмелээн чүве. Ону сакты тыртып кааш, амыраанымдан артында хүлүмзүрүй каапканымны бодум эскербейн барган мен. Оюн дургузунда бир-ле дугаарында Мижит-оолдуң арнынче удур көрө кааптым. Кижим база каттырымзай каапкаш, хоюг үнүбиле:

— Хайымнажыптар бис бе? — деп бо.

Амыраанымны чүге деңнээр! Салып олурган шыдыраавысты тө-чаза тура халааш, эштиң холундан апкан мен.

— Бо-даа ёзулуг гроссмейстерлер дег он беш көшкөш, хайымнажып каар эрлер-дир але! — деп, бир-ле кижиге чугаалады.

Сагыш-сеткилимни оожуктуруп алыр-дыр дээш, дашкаар үнүп келгөш, херим кыдыынга таакпылап тур мен. Херимниң ындыгы талазында база ийи кижиге чугаалажып келгенин эскерип кагдым үнүн дыңнаарымга Мижит-оол биле «Сылдыстың» комсомол комитетиниң секретары.

— Мени бир дугаар хөлгө олуртпа деп сенден дилээн-не болгай мен — деп, Мижит-оол чугаалап эгеледи — чүү дээр сен, күжүрүм, номда бижип кааны көңгүс ояар ойнаар, халаптыг эр болган-дыр. Ол ам бир көш кылган болза, элдеп чүве, номдан көрүп алган харыы көжүмнү уттуп алган мен дивес сен бе!

Хөөкүй эр мени кээргээни-ле ол боор оң, хайым саналдаарымга, хүлээп алган-дыр ийин.

Мен база чүвениң шынын чугаалаар дээш, Мижит-оол сугже бazyпкан мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Бо чечен чугаада кандыг бодалды илереткен деп бодаар силер?
2. Шыдыраачыларның окур-хевириң дамчыштыр чүнү илереткен-дир?
3. Шыдыраа оюнунуң терминнерин ушта бижидер.
4. «Шыдыраа — бурунгу оюн» деп дыңнадыгдан белеткеңер.

Бижээчи

Часкы хүннүң чылыг херелдери чаактарым база катап эргеледип, суйбап келген. Ынакшылдың дүлгээзинниг аялгалары хөрек долуп, хөөкүй чүрээмни база катап дүргедедир докпаңнады берген. Кады өөренип турган оолдарым меңээ:

— Сээң ынакшылың кончуг улуг сен, Кончук! — дижир.

Чамдыктары кортпактаанзыг-даа, коргутканзыг-даа:

— Чүрээң камна, эш, оон башка дөртөн хар чедип чорааш, хоочурай бээр оң — дижир турган. Мен оларга бүзүревейн, сагындырган чугааларын херекке албайн, эрги чаңчыл ёзугаар, арнын көргеним, адын, адресин билirim уругларже ынакшылды илереткен чагааларны шелип чордум.

Баштайгы үеде чагааларны дугаарлап, улуг улустан дыңнааным эдерттип, эрги аян-биле эгелээн мен. «Чараш уруг, сеңээ, черниң ыраандан, сугнуң узунундан чалбыштыг сөстүг чагаам шелип олур мен. Чажам дивейн хүлээп алгаш, саат чокка харыылаарын манап ор мен...» Чагааның сөөлгү одуругларын шүлүктөп дооскан мен:

Бодап оргаш, бижип кагдым,

Харыылаарын бодуң-на бил.

Почтага суп-ла каар мен,

Чедирерин олар билзин...

Чагаа бижээн уруум мээң бажыңымдан үш чүс базым хире черге чурттап турган. Ол хирезинде харыы сураг барган. Бир болза уруг чагааны херекке албайн отче каапкан болуп чадавас, бир болза почтачы өскээр аппарып каапканы база чадап чок.

Харыы бербес төлдү канчаар ону. Каш хонук эрткенде, өске бир уругга № 2 чагааны бижип эгелээн мен. Бодумнуң уран-чечен дээн сөстөрүм ховартай бээрге, номнарны ажып тургаш, оон утказы тааржыр хире домактарны, шүлүктөрүни дүжүрүп

бижипкен мен. Ол хире чагааны номчааш, чүрээ сирт дивес уруг кайын турар деп! Сөөлүн база-ла одуруглаан сөстөр-биле мынчаар доозуп каан мен:

Оон артык канчаар бижиир,
Он-на салаам шылай берди.
Ооң соонда бижиirimде
Онза бижип бергей мен аан...

Чагааны чорутканымның даартазындан эгелээш, харыы манап эгеледим. Ийи хонган — сураг. Үш хонган — чүү-даа чок. Неделя эрткен — харыы чок. Арай харын хей куруг черге шугулдаксаар-даа аянынг апардым. Он хонук эртти эвеспе дээш катап-ла саазын-биле демир-үжүүм сегирип алдым — база бижиттинерим ол. Харыы келбезинге шыжыкканымдан бодалдар хойган ышкаш чиде берген, орта, топтуг сөстөр-даа тывыл-бас мындыг. Кежээ дургу муңчулуп олуруп-олуруп, адак соонда кээп, демир-үжүк бажы саазынга каш сөс шыйып каан: «Чагаам харыылап бер, уруг! Оон башка чидиг бижектиң бизинде, чиңге багның ужунда мен! Билип ал...»

Келбес харыыны чеже манаар боор. Биживес уругну алба-даар эвес. Бодумну бодум аргалап чоруп тургаш, доора алаага берген мен. Ажыы-биле чугаалаарга, мени өске бир уруг алаактырышкан чүве. Ынчангаш № 4 чагааны бижиир ужурга тава-рышканым ол.

«Эргим уруг, чараш уруг! Сээң салым-хууңнуң отчугажы болур оол мен боор мен... Мээң-биле кады чурттай бээр болзуңза, чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег чыргай бээр сен. Хептиң каазын кедер, чемниң амданныын чиир сен. Харыы херек...»

Манаары ышкаш багай чүве чок деп чүвени ынчан билдим. № 4 чагаага база харыы келбейн барган. А час дээрге кидин түлүк: куштар ында-мында ырлашкылаан, чодураа ак торгу платъезин кедипкен, ынакшааннар болчашкан черлеринге кээп ужуражып, ийи бодунга билдингир күзелдерин хөөрежип чоруп турган.

Бир кежээ ажылдан чанып келгеш, № 5 чагааны бижиир чоор бе деп бодап олурумда, эжикти кижичи соктаан. «Чаа!» деп чугаалап четтикпейн чыдырымда-ла бистиң почтачывыс бо кирип келди.

— Сеңээ чедер чагаалар бар, оол, хүндүс ийи катап келиримге чок болдуң — деп бо.

Чүрээм тиккилээни кулаамга дыңналып, кастыктарымга чыккыңайнып турган ышкаш апарган. Күжүр кыстар шелипкени ол-дур деп бодал бажымга бо кире дүжүп келген. Барык-ла

холдан ушта соп алгаш, лампа чырыынга санап көөрүмгө, дөрт чагаа болду. Адрестерин шевергин хол үжүү-биле бижээн. Чоруткан кижилер аттарын «бухгалтырлап» салганындан үндүрүп шыдавайн бардым. Че, ол-даа ажырбас.

— Он алды көпөөк төлээр сен — деп, почтачы чугаалаан. — Бо чагаалар хаптарында марка чогуун көрүп тур сен ыйнаан.

Ам көөрүмгө, шынап-ла чаңгыс-даа марка чок.

Почтачы көпөөкти ап алгаш, ол-ла дораан чоруй барган. Чааскаан артып калгаш, өөрээнимден өрү шурагылап, хары угда ынча хөй чагаа алган дээш, рубль-даа төлээри харам чок деп бүдүү чугаалангылаан-даа мен.

Чараш хол үжүктери-биле адрестерин бижээн саазын хаптар иштинде мээң уругларга бижээн чагааларым болган! Кыстар оода чаңгыс сөстен бижээн болза чүү дигей эртик...

Каш хонук эрткенде, улуг-хүнде клубка кино көөр дээш, чеде берген мен. Залче кирип чыдырымда, артымда бир кижиниң:

— Бижээчи кинолап чоруур-дур але! — дээн үнү дыңналган.

Хая көрнүп келиримге, мээң № 1, № 2, № 3 болгаш № 4 чагааларны бижип турганым уруглар чыгып алган бо каттыржып турганнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчы кандыг кижиниң аажы-чаңын шоодуп бижээнил?
2. Чечен чугааны чүгө «Бижээчи» деп адаан деп бодаар силер?

Хомудал

Чем магазининде кассир уругга кижини ортузу чеде берген күдөр кара эр кылаштап келгеш, оожум чугаалаан:

— Дем чаа силерге акша төлээн кижини мен. Артынын шын эвес санап берипкен-дир силер, канчаарыл, кассир?

Таваар олурган кыс отка кагган сиир дег апарып, артында ханада азып каан саазында «Акшаны кассадаң ыравайн сана» дээн сөстөрже айыткаш:

— Кандыг-даа хомудал хүлээп албас мен! Ажылдаарыңга шаптык катпаңар! — дээш, шириин удур көргөн.

Садып алыкчы бичии када ыт чок тургаш, база катап улам чылаан:

— Черле частынганы аргажок чүве-дир. Акшам артынын дораан санавааным мээң буруум-дур, моон соңгаар өөредиг боор ыйнаан, ынчалза-даа алдагдалды этсе эки боор.

Аныяк кыс улам шыжыгып «Силерниң-биле чаргылдажыр харыым чок» дээш, чек кагар аппарадының саннарын чызырадыр база берген.

— Ындыг болза, хомудалдар болгаш саналдар дептерин берирер — деп, күдер эр негээн.

— Менде чок, эргелекчиден барып айтырыңар!

Садып алыкчының ээрежип турары кончуг боорга, эргелекчи дептерин туралыг-туражок сунган.

Күдер кара эр үне бээри билек, эргелекчи шөлээн булуңга хая көрнүп алгаш, бижип каан одуругларны далаш-биле чүгүртү номчуй берген:

«Бо садыгдан үш акшаның чемин алгаш, санажыры-биле кассирге тудуш чээрби беш рубльди берген мен. Үнүп чоруур мурнунда алган акшам санап көөрүмге, үжен ийи болган. Бо частырыгның дугайын кассирге чугаалаар деп чыдырымда, мени чедир дыңнавайн чаңчаттынып каапты. Артык акша алыр күзелим чок. Он акшаны кассирге дедир эгидеринге меңээ дузалажып көөрүңерни диледим». Адын салгаш, адресин бижип каан болган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чечен чугаада кандыг теманы көдүргөн деп бодаар силер?
2. Бир эвес хомудалдар болгаш саналдар дептери чок турган болза канчаар төнер турган-дыр?
3. Кандыг кижилерниң аажы-чаңын көргүскен-дир.
4. Садыгжы аныяк кысты буруудадыр силер бе?

Бүткен күзел

Дүүн бир солунга очерк номчудум. Ооң маадырының тускай эртем чедип алыр дээш өөренип чораанының дугайын автор чугаалап тургаш, «студент чылдары билдиртпейн эрте берген» деп каан. Ол канчап ындыг боор болду. Мен хуумда чөпшээрешпес кижидир мен. Бодап-даа көрүңер даан: беш чылды хонукче шилчидерге чеже-дир че? Ол үениң дургузунда чеже лекция дыңнаар, семинар эрттирер, зачет, экзамен дужаар, курс ажылдары бижиир чүве. Мен бодум хуумда лекцияларга эң ынак чордум. Ооң эки чүвези чүл дээрге тураң четсе дыңнап, бижип, сактып ап олурар сен, тураң четпезе доора номчуттунуп, чаныңда эжиң-биле аап-саап чүвелер дугайын сымыранчып олур. Чамдык лекцияларга удуп-даа калган таварылгаларым бар.

Семинар арай анчыг чүве. Аңаа лекцияга ышкаш шөлээн олурар харык чок. Башкы сени туралаан-на үезинде тургускаш, айтырып, сайгарып турган темага хамаарыштыр бодалыңарны чугаалаңар деп баар. Анаа ыт чок турарга эпчок болгай, школачы эвес аан. Суг пактап алган ышкаш турарының орнунга суугадыр-даа болза харыылап ор деп үстүкү курстарда студентилерниң сүмези бар болгай. Ынчангаш семинар баарың мурнунда аңаа белеткенип номчуттунуп, конспектилээр апаар сен.

— Зачет база сараалыг чүве. Оолдар ону экзаменниң дунмазы дижир, ол черле шын хире. Семинарга аас-кежи болуп кыстынып чыдып калыр таварылга тургулаар, а зачетка ыңдыг чүве турбас. Сөзүн алгаш амыраар. Экзамен... «Экзаменнер дугайында тоожуну караам чажы-биле бижип болур мен» деп мээң ам он чыл чыгыгы студентилеп келген эжим Коля шын-на сеткили-биле чугаалаар. Экзаменнерниң бергезиниң дугайында оон артык билир кижии ховар боор. Ол институтче кирип турда, аңаа турган башкыларның элээн кажы ам пенсияже үне берген, кады өөренип турган чаңгыс курсчуларындан үш кижии ам эртем кандидаттары апаргаш, ол-ла институтта башкылай берген.

Мээң эжим баштай хүндүскү салбырга турган. Оон чүвениң байдалы арай бергедей бээрге, кежээкизинче шилчээн. Кезек болганда кежээки салбырдан үндүр чалгыштар хире апаарга, бот-өөредилгелиг черинче шилчээн. «Чүү-ле кижии экзаменни бодап тып каан чүве ирги?» дээш, Коля кезек бодангылаар.

— Сээң дуржулгаң улуг болгай, дилеп тып көрөм, Коля! — деп, эштери баштактаныр.

— Сагышта күзелдер хөй-ле, ол хирезинде салым-чаяан оларны шуптузун боттандырбас боор чүве ышкажыл, оолдар. Ыңдыгдаа бол шуут бүтпес дээр болза база арай шын эвес апаар. Бир катап, ынчан ийи дугаар курска турган мен. Чазын чүве ийин. Бачым деп чүвези кончуг, экзаменнер, зачеттар дакпырлажып келген. Оң кадында төөгү факультединиң үшкү курузунда өөренип турар узун чаштыг сарыг уруг час эгезинден бээр сагышка база кирип чоруур апарган.

Даартазында бистиң бөлүүвүс экзамен дужаар деп турган. Сөөлгү консультациядан келгеш, өрээлге номчуттунуп олургаш, баш могап кээрге, номумну хаггаш, соңга өттүр дашкаар кайгап эгелээн мен. Кудумчуда кижилер, машиналар ынаар-мынаар шуужуп-ла турар. Хөлөгелиг аллеяже көөрүмге, селгүүстеп кээп көрөм деп, манагзынып чыткан-даа ышкаш кыңнып келир.

Ынчалза-даа ынаар баар харык кайда боор. Эртежик удааш, башты бичии-даа болза дыштандырып алгаш, эртен чамдык чиг-

зинчиг черлерни каксы-даа бол көре тыртып алза эки. Чыдып алгаш, даарта экзамен хүлээп алыр доцентивиске энир чылын бир экзаменни канчаар дужааганымны сактып келиримге, чул-чургайым кижий хона берген. Ынчанмастың аргазы чок: ынчан кижинге чаңгыс эртемни ийи катап дужааган-на болгай мен.

Баштай баргаш, салган айтырыгларыңга кызып-кызып харыылап каарымга:

— Алыс уун бичии билир хире-дир силер. Ынчалза-даа — дээш, кезек ыт чок олургаш, — ам база катап ужуражып көрзүвүссө кандыг деп бодай-дыр силер? — дээш, зачет дептерин сунгаш, менче чиге көрүп келген. Канчаар боор, ужурашпас бис дээр эвес, дептерим алгаш, багайтыр:

— Четтирдим — дээш, аудиториядан базып үнүпкен мен. Эжик аксынга эштерим:

— Че, кандыг болдуң? «4» бе, «5» бе — дээш, үглөп келгеннер.

Чүве-даа ыттаар хөөн чок, чүгле ийи салаам ходуйтуп каан мен. Улузум шынзыкпас, зачет дептерин көргөш, ам кээп бүзүрөп, кээргээн ышкаш эктимни суйбагылааш:

— Чаа, ажырбас, эш. Дараазында дужаап алыр сен. Ынчан ол сени шоолуг айтырбас-даа, анаа салып бээр оң — дишкеннер.

Шынап-ла өөрүмнүң ол сөстөринге бүзүрөй бергөш, ийи дугаарында шоолуг белеткенмейн чеде бергөш, арай боорда боралап алган мен.

Ол-ла эрткен-барган экзаменни сактып, даарта канчаар дужаар ирги мен деп боданып чыткаш, удуп калган мен. Дүжүмде кезек студент оолдар бир-ле институтка чеде берген турар бис. Мында канчаар өөренип турар эвес, көрээлиңерем дишкеш, аудиторияларны кезип эгеледивис. Лекция болур дээн соонда студентилер карак-кулак чок, кижин базып каа дег, сыңмарлажып кирип-ле каан. Ам олут чок-тур, кирерин соксадыңар деп турдала, шургууру дам баар мындыг. Профессор лекцияны номчуп дооскаш, чоруур дээрге, студентилер эжикти дуй чыскаалыпкаш:

— Ам-даа номчуп көрүңер. Хондур, хүнзедир-даа болза дыңнаар бис — дээш, ээрешкеш туруп алырлар.

Канчангаш-ла бир аудиторияга кире бээривиске, экзамен эгелээр деп тур оң. Канчаар дужаар эвес, көөр-дүр дээш, бис база кире бердивис. Бистиинде болза башкылар олулар стол артында элээн каш студентилер барып олуруп алды. Чогум аудиторияның иштин буурул баштыг профессорлар, аныяксымаар доцентилер долган. Студентилерниң бирээзи билеттерин стол кырынга чада салгаш:

— Че, кээп алыңар! — деп, башкыларынга чугаалады. Олары барып ап алгаш, харыылаары-биле белеткенип эгелээннер.

Бир шак эрткен. Харыылаар чаңгыс-даа кижичок.

— Че, кээп харыылаңар! — деп, студентилер чугаалаарга-даа, демгилери шимчевес олуруп-ла турарлар. Адак соонда, шаг болганда харыылап эгелээннер.

Багай демдек алган профессорларның шалыңын казып каап турар мындыг институт болган.

Канчангаш-ла көрүптейн дээримге профессорлар аразында энир чылын экзаменге меңээ «2» демдек салып турган доцентим бо олуруп ыйнаан.

Чүзү боор, экзамен хүлээп ап олурган студентилер аразынга барып олурупкаш, салаам-биле доцентимни менче деп имнедим. Харыылаар дээш, чанымга чедип келген.

Доцентимниң билиин шак иштинде хынап келгеш:

— Алыс уун бичии билир хире-дир силер. Ынчалза-даа — дээш, кезек када ыт чок олургаш, — ам база катап ужуражып көрзүвүссе кандыг деп бодай-дыр силер? — дээш, зачет дептерин сунгаш, хүлүмзүрүп олур мен оң.

— Че-че, хүлүмзүрүрү болзун! — дээш, бир кижичок эктимден тырта каапкан. Серт дээш отту хонуп келген болдум. Көрүп келиримге, чанымда чаңгыс курсчу эжим:

— Чүү кончуг уйгулуг кижичок сен? Артында хүлүмзүрүп-хүлүмзүрүп удуур. Экзаменден озалдадывыс, дүрген-дүрген! — дээн тур.

Чүү-даа болза мээң дүжүмнү доцент кайын билген боор деп бүдүү иштимде бодап, эртенги чем-даа ишпейн, институтче чорупкан мен.

Бир күзелим дүжүмде ынчаар бүткен — деп, Коля чугаазын дооскаш, ийи дугаар бажыңы апарган институтунче базыпкан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Силер келир үеде студент болур болгай силер, бо чечен чугаадан чүнү билип алдыңар?
2. Коляның дүжүн дамчыштыр кандыг бодалды илереткен-дир?
3. Чечен чугааның темазыңга дүүштүр үлегер домактан тывыңар азы боттарыңар чогаадыңар.
4. «Халаптыг эр-дир», «Бижээчи», «Хомудал», «Бүткел күзел» деп чогаалдарын чүү каттыштырып турар деп бодаар силер?

Номчаан чечен чугааларга ниити чогаадыкчы ажылдар:

1. В. Монгуштуң чечен чугааларыңга тестиден тургузуңар.
2. Кыска чогаадыглар темалары: «Бо чечен чугаа меңээ онза таарышты», «Эң-не сонуурганчыг эвес маадыр...»

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ.

Сатира, юмор жанрының дугайында

Тыва литературада сатира жанры ХХ чүс чылдың 30-ги чылдардан бээр сайзырап келген. Ооң эгезин фелъетон, комедия, кожамык хевирлери салган. 50-ги чылдарның эгезинде, тыва басня төрүттүнген. Ооң-биле кады дузаашкыныг шүлүктөр арбын көстүп эгелээн. 60-гы чылдардан соңгаар шоодугдуг, дузаашкыныг чечен чугаа жанры идепкейжип эгелээн болгаш амгы үеде оранчок шыырак хөгжүлдени алган деп санап турар.

Сатира биле юмор чаңгыс жанрга хамааржыр чогаалдар, ынчалза-даа олар аразында ылгалдыг. Сатира дээрге ниитилел амыдыралында четпес талаларны хүлээп албайн, күштүү-биле сойгалап турар чогаалдар болур. Автор бижип турар чогаалынга төлеп чок маадырларның аажы-чаңын болгаш амыдыралга хамаарылгазында четпес талаларын кочулаашкын, шүгүмчүлел, кыжырышкын шоодуг аяны-биле чуруп көргүскенин сатира дээр. Юморга бодаарга, ол каржы, доңгун аянныг, ындыг болганда юморну арай «чымчак» деп болур. Сатираны бжири белең эвес, социал амыдыралды дузап көргүскен. Тыва литературада «сатира» деп терминни «дузаашкын» деп очулдурган.

Юмор англи дылдын очулдурага, өл-шык, суук чүүл дээн. Ооң элдээрти алган утказы-биле литература жанрынга киригени чугаажок. Юмор — ниитилел амыдыралында азы чаңгыс кижиниң аажы-чаңындан каттырынчыг, эскертинмейн барган үүрмек четпес талаларын көргүскени болур. Юмор шала «чымчак», шоодугнуң «объектизи», частырыын эдип алырынга идегелди ышкынмас. Тыва литературада ону «шоодуг» деп очулдуруп турар.

Бо ийи жанр ылгалдыг-даа болза, колдуу-ла дөмей бооп турар. Чогаалга бо жанрларның чүгле чаңгызын ажыглаар дээр болза частырыг болур. Чаңгыс чечен чугаалга ийилээн-даа, бот-боттары тускайлаң-даа туруп болур, олар чогаалдың шынарын көргүзүп чоруурлар. Амыдыралдың хөлегелиг талаларын чүгле шүгүмчүлөп каарга, оон долу уткалыг сатира үнмес. Сатирага юморнуң элементилери болур каткы, кыжырыг, шоодуг ыяап турар.

Маадырның кем чок аажызын чүгле каттырынчыг кылдыр көргүзүп каар болза, оон долу юмор үнмейн баар. Ынчангаш юморга сатираның элементилери албан турар.

Байкара Хөвөңмей — тыва литературада эң баштайгы сатира жанрынга бижип эгелээн чогаалчы. Ооң «Шүгүмчүлекчи», «Чажыдын билген», «Үнелиг хүлүмзүрүг», «Чык кылган»,

«Чөнээн доктаал» деп чечен чугаалары тыва литературага көскү черни ээлеп, сатира жанрының узун оруунуң үндезин дөзүнүң эгезин салган. Ооң арттырып кааны сатиразы узун назылыг.

1958 чылда «Шоодуг болгаш дузаашкын» деп тыва болгаш орус чогаалчыларның тыва дыл кырынга каттырынчыг шүлүктөр, кожамыктар, баснялар, чечен чугаалар, интермедиялар кирген ному чырыкче үнген. Ук ном В. Маяковскийниң «Эндере хуралдааннар» деп сатириктиг шүлүү база Б. Хөвенмейниң «Күүс-комнуң папказында», «Чөнээн доктаал» дээш о.ө. шүлүктерде ажыл чылзыр, эмин эрттир хуралдаар, бюрократсыг чорукту сойгалаан.

С. Сарыг-оолдуң, И. Медээчиниң кожамыктарында ажыл кылбас, арагалаар, күрүнениң өнчүзүн кажарлап алып, чалгаа кижилерни сойгалап турар. «Баснялар» деп эгеде С. Михалковтуң, С. Серенниң, С. Сүрүң-оолдуң, О. Сувакпиттиң баснялары, С. Пюрбю, Т. Кызыл-оолдуң чечен чугаалары, Х. Серээниң кыска шоодуглуг чугаалары амыдыралдың хөлөгеленчек, улустуң аажы-чаңында четпес чүүлдерин сойгалаан.

Ынчангаш «Шоодуг болгаш дузаашкын» деп номнуң чырыкче үнгени тыва литератураның сатира болгаш юмор жанрының сайзыралынга кончуг улуг ужур-дузалыг болган.

Т. Кызыл-оол — XX чүс чылдың 60-гы чылдарында сатира, юмор жанрларын тыва литературага быжыктырып, өзек кылдыр боттандырган кижилерниң бирээзи. Ооң «Сергеге шелдирипкен», «Бугага үстүрүпкен» деп чыындыларында ажыл чылзыр, чалгаа, арагалаар, чашпаа, бодун тогдунар чоруктарны шүгүмчүлээн. Хоочун чогаалчы Э. Донгак «...Тыва сатира болгаш юморнуң кокпазын изээринге бодунуң эвээш эвес үлүүн кирип чораан. Т. Кызыл-оолдуң чогаалдары ук жанрларга күжүн шенеп чоруурларга улуг өөредиглиг болуру чугаажок» дээн.

К. Аракчааның «Дип», «Алдын чуурга», С. Сүрүң-оолдуң «Мээң кожаларым» дээн ышкаш чогаалдарында кижилерниң аажы-чаңында четпес талаларын чидии-биле сойгалап көргүскен.

XX чүс чылдың 70 чылдарында тыва номчукчуларның сонуургалын талантылыг аныяк сатирик В. Монгуш хайныктырган. Тыва литературада бо жанрлар-биле эң-не чедишкинниг ажылдап турган чогаалчы — Василий Монгуш. Номнарының аттары безин бир онзагай: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Каттыраңнаан чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек», «Каттырбайн чүнү чаңнаар», «Каш чаңныг кадай-кыстар», «Боданыры ботка херек», «Адыыргак ашак, адааргак кадай» дээш оон-даа өске. В. Монгуш бо аттар-биле бодунуң

чогаалдарын чаңгыс аай кылдыр тудуштурган, кол уг-шийн элдээрткен.

В. Монгуштан аңгыда, шоодуг, дузаашкынның чогаалдарны В. Хомушку «Дун төл», «Мончарлыг кижиге», «Черим арны» деп чыындыларында кыска шоодулуг болгаш чечен чугааларын аңгы-аңгы темаларга бижээн.

Амгы тыва литературада И. Иргит «Элдептиг кижилер», Ч. Ондар «Галстуктуг адыг» деп хөктүг ужуралдарлыг солун аттарлыг чыындыларын номчукчуларга сөңнээннер. Чогаалчылар сатиралыг, юморлуг сюжеттерни амыдыралдың шынынга дүүштүр уран-чечени-биле бижип, сюжеттерни онзагай таарыштыр тургузуп, маадырларны сагыш-сеткилин шын дамчыдып турар — бо бүгү чогаадыкчы аргалар чогаалдарны улам сайзырадып, номчукчуларның сонуургалын чаалап ап, кижизидикчи салдары улуг болуп турар.

Светлана Владимировна КОЗЛОВА

(1933 — 1997)

«Өшкү-Саар угбайның шүлүү сүтсүг».
Черлиг-оол Куулар

Светлана Козлова — тыва чогаалчыларның ийиги салгалының төлээзи, шүлүкчү, очулдурукчу, журналист.

1933 чылдың февраль 21-де Москвага төрүттүнген. Ооң адазы Владимир Николаевич Козлов — орус армияның офицери, совет армияның полковниги чораан. Авазы Софья Николаевна Кудрина Кострома чурттуг бай кижиниң уруу, уран чүүл талазы-биле эртемниг искусствовед. Кырган-авазы черкес кижиге-дир. «Кара чажым авамдан укталган, ханым изии база оңуу-даа чадавас» деп, ол баштактангылаар чораан.

Поэзия биле журналистиканы Светлана бичизинде-ле шилип алган. Дөрт харлыында номчуй берген. Алды харлыында «Дон Кихотту» номчаан, сес-тос харлыында «Оожум Дон»-биле танышкан.

Сес харлыында баштайгы шүлүүн бижээш, уругларның «Мурзилка» сеткүүлүнге 1942 чылда январь үндүрүлгезинде парлаттынган. Ол шүлүү мынчаар эгелээн: «Вечно я буду тебе верна, Советская Родина, наша страна...» («Совет чуртум, сеңээ кезээ

шынчы боор мен...»). Ынчаарда-ла чуртунга берген даңгыраан ол бүгү назынында сагып, ыдыкшыдып келген, эъди-сөөгүндө сиңип калган коммунист сөөлгү тыныжынга чедир Коммунистиг партиязынга шынчы болуп арткан.

Ол 1955 чылда Москваның М. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң журналистика факультетин дооскаш, өөнүң ээзи шүлүкчү Анатолий Федорович Емельянов-биле кады Тывага кээп сургакчылап чорааш, ыракта онзагай булуңнуң агаар-бойдузунга ынакшып, хүндүлээчел чонунга ижигип, олчаан ажылдап, ажы-төлүн өстүрүп, республикавыстың ажыл-амыдыралынга чаа күштү немеп, аныяк шүлүкчүлерге, журналистерге арга-дур-жулгазын дамчытканнар.

«Молодёжь Тувы» солуннуң корреспондентизи бооп, «За коммунистический труд», «Тувинская правда» солуннарның килдис эргелекчилеп ажылдап чораан.

«1990 чылдарның эгезинде Тыва Республиканың Тугун, Сүлдезин база Ыдык ырын чогаадыр мөөрейлер чоруп турда, С. Козлова тыва улустуң ыры «Тооруктуг долгай таңдызын» дораан сүмелээш, орус дылче дарый очулдурганы ооң улуг ачыдузазы болур. Ол чүгле шүлүкчү, журналист, ыраажы, уран номчулга мастери эвес, а энциклопедист, дириг «словарь» кижиге болгай» деп К-Э. Кудажы үнелеп бижээн.

Светлана Козлова — Маадыр ие: Ирина, Федор, Настя, Лиза, Кондрат, Егор, Катя, Соня, Денис деп тос ажы-төлдүң авазы.

«Оглу Кондратий А.М. Горький аттыг литература институтун дооскан, уруу Елизавета ол-ла институтту дооскаш, ам Москвада чурттап, ажылдап чоруур, ооң шүлүктөриниң ному Санкт-Петербург хоорайга үнген. Анастасиязы Санкт-Петербургтуң күрүне филармониязынга самчы бооп ажылдааш, ам Бельгияда чурттап чоруур, Лизазы — режиссер, Катязы — Москвада кижизидикчи башкы, Денизи Кызылдың школазын алдын медаль-биле дооскаш, Москва университетин дооскан, Егору психология эртемнериниң кандидады, Софья даштыкы дылдар башкызы, Кондрат — биоэнергетик, Денизи хөгжүмчү, композитор — шупту кайгамчык салым-чаянныг кижилер...

Тыва чогаалчылар Светлана Козлованың фамилиязын ойзу аарак Өшкү-Саар угбай азы Анайбан (бо атты Леонид Чадамба тывыскан) деп чугаалажыр» деп чогаалчы Ч.Ч.Куулар «Шүлүү сүтсүг» деп чүүлүндө бижээн. Эртемден Дозур-оол Тинмей Светлана Тувинская деп атты берген.

«Даш чонукчuzu» деп шүлүктөриниң баштайгы ному 1962 чылда «Работяги» («Шалыпчылар») деп ному, оон ыңай чыл-

дарда «Красные дороги» («Кызыл оруктар»), «Просвет за лесом» («Шыргай өттүр чырык»), «Преодоление» («Күженишкин»), «Я слышу горм» («Диңмитти дыңнап тур мен») деп шүлүк чыындылары, «В пути» («Орукка») деп очерктер номун парлаткан. 1980 чылда Вера Байлактың дугайында «Аъттыг-шеригжи кыс» авторлуг тоолу чогаалчы Ч. Ч. Кууларның очулгазы-биле тыва дылга үнген.

Ол орус дылдыг аныяк чогаалчыларның «Исток» деп чогаал каттыжыышкынын хөй чылдарда удуртуп, оларга дузалажып, оларны өөредип чораан. Ооң өөреникчилеринден шыырак шүлүкчүлөр, чогаалчылар үнген: Галина Принцева, Эмма Цаллагова, Евгений Антуфьев, Людмила Санчай болгаш өскелер-даа.

Ооң шүлүктерин тыва дылче М. Кенин-Лопсан, Ю. Кюнзегеш, М. Өлчей-оол, Ч. Куулар, В. Серен-оол очулдурганнар. Тыва дылга шүлүктери «Ийи ава» деп ат-биле 1993 чылда парлаттыгган.

С. Сарыг-оолдуң, С. Пюрбюнуң, Ю. Кюнзегештин, М. Кенин-Лопсанның, М. Ховалыгның болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын орус дылче очулдурган.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, 1966 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Иениң медальдары база ССРЭ-ниң «Иениң алдары» орден-биле шаңнаткан, Тыва комсомолдуң лауреады, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Ооң адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче кирип бижээн.

Светлана Козлованың ады-биле Кызылда бир кудумчуну адаан.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Чогаалчының чогаадыкчы ажы-ижин чугаалаңар.
2. Светлана Козлованың тыва чогаалга база журналистикага киригген үлүүн чугаалаңар.
3. Аңаа тыва чогаалчылар кандыг шола аттарны бергенил? Чүге ынчаар адай берген деп бодаар силер?

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар. Презентация

1. Чогаалчының кол-кол чогаалдары.
2. Очулдурган чогаалдары.
3. Черлиг-оол Кууларның «Анайбанның ыржы чүрээ» деп балладазы (дыңнадыг).

Чаражын аар

Чычыы-торгу кетпейн чордуң,
Орду-сүмээ чурттаваан сен,
Чырык, чараш хоорайларның
Овурун шуут билбейн чордуң.
Ажай-буурул Хайыраканның
Майгынналчак сүвүрлерин,
Маңнык ышкаш хемнерниң көк
Агымнарын көрүп чордуң.

Байлар ижин кылып хүнзээш,
Пат-ла чилчиң үзүлзежок,
Чиңгир-ногаан тайгадыва,
Чиндигир көк кудайдыва,
Ооруг, сыннар сирттеринче
Ойбак-таар өөң өтгүр кайгааш,
— Чаражын аар, чаражын — деп,
Шагжок улуг тынар чордуң.

Пөрүк, чымаар, назы четпээн
Бөдүүн тыва душтук сеңээ
Эрги куда ёзузунуң
Эдерзин дээр угаады боор:
«Арты эдээң анай-хураган,
Артай басып дешкилешсин!
Мурнуу эдээң ажы-төлүң
Мурнун былаажып базар болзун!»

Амыр-дыжың бодавайн,
«Артык аас» деп бергезинмейн,
Өске төлдер ап-даа чордуң.
Хөглүг-шоваа бичии чашты
Өөрүп, чаптап өстүрдүң-даа,
Хөрээңче ону чыыра тырткаш,
— Чаражын аар, чаражын — деп,
Чаптап, таалап тургулаар сен.

Кандыг дошкун чылдар эртпээн,
Кандыг шуурган силгивээн дээр.
Чолдуг ава херээжен бооп,
Чоргаар туруп, хөндүрүлдүң.

Сээң арган, чинге холуң
Чепсек-боону тудуп шыдаан,
Кыдыраашка бижип шыдаан,
Кызыл тукту көдүргөн-даа.

Онзаланмас бөдүүн хептиг,
Кодан мал-даа кадарганда,
Хоор чоннуң сүрүү оъттаар
Одарлар-даа хайгаараанда,
Хову турлаа сууржугаштан
Хоор-сарыг шөлдер дургаар:
— Чаражын аар, чаражын — деп,
Сагыш ханып чоргулаар сен.

Тудуг кылган холдарыңдан
Тууйбу бедип, ханаланыр.
Бажыңнарның ишти-дашты
Малгаш-биле дескилежир —
Чарашты сен чаяп тур сен,
Чарашты сен төрүп тур сен.
Черниң бүгү чаражын ам
Четче туткан ээзи-дир сен.

А. Даржай окулдурган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүкте автор ава кижиниң кандыг мөзүлерин онзалап чурааныл?
2. Шаанда тыва херээжен кижиниң салым-чолун чураан одуругларны ты-
выңар. Ында херээжен кижини чүнүң херээнге кириштирбес чораа-
нын илереткенил?
3. Херээжен улустуң бүдүрүп турар үүлезин, кым болу бергенин тодара-
дыңар.
4. Шүлүктүң бижиттинген тургузуунда болгаш уран-чеченинде кандыг
онзагайлар барын эскердинер?

Агы

Хөлбеңейнип хатка чалгаан
Көккүр тоннуг, дошкаларлыг
Агы, сени ажыг оът дээр
Аңаа черле бүзүреве.

Сыннар кыры ам-даа харлыг,
Шынаа, дөргүн кавыскынныг,

Дошкун часка торлуу чок,
Доң чер дежип, агы үнер.
Амзап көөрге, ажыш кынныр
Агы сиден — хойнуң чеми
Кара черден кужактанган
Ханы, быжыг дазылдарлыг.
Частып үнген чечек шупту
Частың чылыын манап олар.
Агы черле эрес болгаш,
Ала харда четчип алган.

Чаашкын суунга агы сиден
Чараш кылдыр чунуп кааптар.
Көккүр өңү, маргыш-даа чок,
Хөй-хөй чечек төлээлей бээр.

С. Тамба очулдурган

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Агы деп чүл? Ону өске оьттардан ылгап шыдаар силер бе?
2. Агының онзагай шынарларын адаңар. Тывалар ол оьттү чүге хереглед чоруурул?
3. Кижиниң кандыг мөзүлерин агылыынга дөмейлээнил?

Сыра

(Шүлүглел)

*РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва
АССР-ниң улустуң артизи Виктор
Шожапович Көк-оолга тураскааттым.*

Кургаг сыра салгын кээрге,
Кургамзыдыр шыгырады,
Унун дургаар тиглер баткан...
Уяранчыын канчаар ону!

Кадып калган кургаг сыра
Кандыг кижээ херек чүвөл?
Хында шыгжаан бижек ышкаш,
Кызыл тигде чочагай бар.
Кургаг сыра сынар болза,
Куруг чыдар дазыр орта

Чочагайның үрезини
Чоргаар дыт бооп өскен болза!

Кайгамчыктыг чазы кээрге,
Каткан сыра бүрүленмес,
Кара хилег баскан ышкаш,
Кара чааскаан удуп турар.

1.

Ховуда кым човууртап чор?
Ховуда чүү диңмит болду?
Ажык шөлде чүү деп улус
Аткылажып турар чүвөл?

Казыргы-хат довуракты
Халап үндүр бөөлдей берген.
Арбактапкан доозунун
Аастыва киир хап турган.

Тыртыгның баа кожалаңны
Тыртып тургаш баглавыткан.
Караа чырып божуур ие
Какпаа кирген ышкаш болган —
Эъди-кежи саргып-аарып,
Элег-түрег көрүп орган.

Аартыш кээрин канчаар ону
Аарышкылыын канчаар ону.
Ышкамнадыр човууртааш чоор,
Ызырынгаш орап апаар.

Адар бооңну боолам, ашаам,
Азаларны коргут, ашаам.
Өгже буктар киирбейн көрем.
Өгге төлдү чиигеп божууйн.

Тыртыгның баан дыңзыдыңар,
Тыртыгның баа дөмөк болзун,
Аныяк-чаш назынның мен,
Аргастанып шыдаар боор мен...
Оорга-мойнум ыстап кээрге,
Отка-көске чирткен дег-дир...

Үүлө бүткөн — карак чыраан,
Үрен төрээш, алгырыпкан.

2.

Хөйнү көргөн сарыг дыдым,
Хөйнү дыңнаан сарыг дыдым,
Он үш катап бөдей өөмгө
Оолду, кысты божаан ийик мен.

Чаңгыс оолак он үш төлден,
Чаяан болуп, артып калган.
Бүрлү берген чаштарымны
Бүдүү сактыш, ыглап чордум.

Чалым хая баарында
Сарыг дыттың дөзүн орта
Чашта мөчөөн хензиг төлүм
Чадагайга салып кагган...

Айдың дээрниц адаа черге
Ам ол чалым хевээр туру.
Чалым тииниң аразында
Шагжаң сөөктер көстүгүлээр.

Хайлыг-буктуг ээрен-дөстөр
Харын өршээп, хайырлаан де.
Самдар өөмгө чуртталгамның
Чаагай кежи болур дээн де.

Эъди аараан ава кижээ
Эргим чүве — төлдүң тыны.
Тыртыг болган чептен апкаш,
Тынгарлыш көөйн, чиигеп көөйн.

3.

Он үш дугаар божаан оглум,
Олчам болган чаңгыс оглум,
Ээрен-дөстөр — чаякчылар
Ээ көргөн чаңгыс оглум...
Чашта мөчөөн ажы-төлүм
Шагжаң сөөгү кургап калган...

Акың күжүр мөчүп каарга,
Аалывысты каргыштыг дээн.
Чорумалдар чадыр өгге
Чоокшулавас — оюп эртер.

Ужур-шынын тывар дигеш,
Улуг хамны хогдурган мен.
Улуг хамны хамнап-хамнап,
Угум-дөзүм букшуваан дээн.

Ээрен-дөстөр хүртээн болган.
Элег көрүп, ыглап-сыктап,
Улуг хамга чалынган мен,
Ужур-чөвүн мынча диген:
«Кара черге чыткыжеге
Кадарчы боор салымың чок.
Эрте-бурун чуртувуста
Эки хамнар төнгүлээн-дир.

Эки хам боор чолдуг-дур сен,
Ээрен-дөстөр ынча дидир.
Хамнаар чаян сенде бар-дыр,
Карачылдың ижин каавыт».

Улуг хамым улай чагаан:
«Уяралга кирбес дизе,
Угуң төнүп кагбас дизе,
Улуг хамның угун уктаар
Чаңгыс оолдуг болуруңну
Чаяан-дөстен дилеп берейн».

Аргамчыны тыртыг кылгаш,
Аластанып ора хонгаш,
Адар даңда сени божааш,
Адак-бышкаам чиигей берген.

Ачаң күжүр мени көргөш,
Адазы дег оглун көргөш,
Сеткил өөрүп, амыраандан
Черге чыткаш удуй берген.

4.

Хары-кожа кадай улус
Кадай хамның оглун кээргээр:
Арган оолдуң аксындыва
Аъжын-чемин суга бээрлер.

Кадайларның кээргел сөзүн
Кадай хамы дыңнап кагза,
Кара черге турбас кылдыр
Каргыш салгаш, кырып кааптар.

Кадай хамдан бүдүү корткаш,
Кадайларның үнү читкен.
Чаяан-дөстен база корткаш,
Чаштып-хоруп олурганнар.

Байгы кончуг Чаңгы-Хаа-даа,
Балдыр кошкак ядамык-даа
Кадай хамны көрүп кааштың,
Кайгамчыктыг хүндүлээрлер.

5.

Авазының ажыг хинчээн,
Авазының чогуун-барын
Чаштан тура көрүп өскен
Чаңгыс оглу дириг арткан.

Аарып-аржааш өлү бээрин,
Аштап-суксааш өлү бээрин
Авазы хам оштаптарын
Анай кара чаштан көргөн.

Отка-көске дүңгүр дөгеп,
Оожум-топтуг кургадырын,
Кежээ-дүне хамнай бээрин
Хензиг чаштан көрүп өскен...

Мээң оглум изим истээр,
Мээң оглум улуг хам боор.

Авазы хам ынчаар бодап,
Алгыргылап алгангылаар:

— Ажыл-хожул кылгаш чоор мен,
Алгангылап чораай мен аан.
Шагда мөчөөн уругларым
Сактып келгеш, саргып чор мен.
Хайыңарны арыдар дээш,
Хамнап чоруур кадай-дыр мен.
Черниц, сугнуң ээлери,
Чедип келгер, ээрен-дөстөр.
Хамык чонну, ээрен-дөстөр,
Хамчык-бактан чарып алгар.

Алганганым анаа барбас,
Аарыг-аржык черден тайлыр.
Чылан кежи сойлуп каар дег,
Чырга-хамчык арлып чой баар...

Кадай хамның алганганын
Хамык улус көрүп орган.
Кара черниц доозуну
Хадып-эстеп турар болган.

6.

Кыдыы дээрде тудуш шөлде
Кызыл доозун чүден болду?
Арга-дашты чаңгыландыр
Аткылашкан ужуру чүл?
Чалым хая баарында
Чалбырааштар чүге кыпты?

Кижидиве кижиде боолаар,
Кижиде ханын кижиде төгер —
Чүү деп кончуг согуш чүвөл?
Чүү деп кончуг халап чүвөл?

Өгбелерниц бурун чуртка
Өлүржүрү чүден болду?
— Хайлыг халап диргелген-дир.
Ханныг-чаалыг шөлче көрбө.

Богда бурган бисти бодаар,
Борта хоруп чурттаал, оглум...

— Чүгүрүк аът Чаңгы-Хаада,
Ачылап бер, авай! — диген.
Чүгүрүктү дилеп берген...
Аалдан оглу халдып үнген.

7.

— Кеткен бөргүң чиктиин, оглум,
Херелдендир сылдыс чайнаан.
Кара чажың чүгө чогул?
Хавааң чүгө шарыглыгыл?

— Дайзын-биле тулчуп чордум.
Тайыс балыг эттине бээр.
Өөрүшкүмгө дээди шаңнал:
Өргүн чонум хостуг чурттаар.

— Адыр, оглум, чугааң чиктиин,
Аныяктың салымы бе?
Кандыг чаага киржип чордуң,
Кандыг үүлө кылчып чордуң?..
Амга чедир хосталга чок
Амыдырап чораан бис бе?

Алдыгы оран, үстүү оран
Аргый кезиир уктуг хам бис.
Хоошкунга баардан артык
Кончуг чүве каяа турар?

— Авай! Авай. Катап кээр мен.
Ам-даа бодаар чүве бар.
Авай! Авай! Мени утпа.
Аъттаныштайн. Чоруум кылыйн.

8.

Кыштың соогу киткеп турда,
Хыраа-шаңы дүжүп турда,
Хемниң кыдыы хонаш черден
Хеккиледир дүңгүр эткен.

Кадыларын хаара туткаш,
Кадай хамы хамнап турган.

Канчалгаштың хамнай берген?
Кандыг чүве чедип аар дээн?
Кандыг кижиге тынын алган?
Кандыг төлгө дүжүрер дээн?

Сарыг хамчык сураг барган,
Малдар чудап өлбөс болган.
Байлар чоорту хоруй берген,
Чадай-чадай төлгөлээш чоор...

— Хартыга бооп Үстүү оран үнүп чордум,
Караам уунга чаңгыс оглум көзүлбеди.
Чылан болуп Алды оран кирип чордум,
Чыдын чытпас орлан оглум көзүлбеди.
Караам шимгеш, канчалдыр-даа хамнаарымга,

Хайыралдыг күжүр оглум көзүлбеди.
Хоран чипкен коккаарак дег, бачыыргадым,
Коргуп-сүртеп арттар ажыр хайгыылдадым.
Кандыг черлер эргий кезип чорбадым дээр,
Кара чаңгыс оглум, кайда тояап чор сен?

Азырап каан күжүр оглум,
Аалың-чуртуң чүгө кагдың?
Төрүп кагган күжүр оглум,
Төрөөн иең чүгө кагдың?
Эдим-ханым чамдыгы болган
Экер оглум, кайда чор сен?

Чаяан-дөстүг ээреннерим,
Чаңгыс оглум көрдүңөр бе?
Шагда мөчөөн ажы-төлүм,
Чаңгыс оглум көрдүңөр бе?
Көргөниңер, дыңнааныңар
Хөрлөвөңөр, чугаалаңар.

Өөрүшкүм дөзү болган,
Өзүм-баарым чамдыгы болган,
Чолум-кежиим сүзүү болган —
Чаңгыс оглум кайда барган?
Чаңгыс оглум сураа бар бе?...

9.

Тоолда кирген араатан дег,
Довуракты буртуладыр,
Чыды-бузун бургурадыр
Чычаан шөлче маңнап орган.

Делгем шөлге чуглуп маңнаар
Дээрбек-дээрбек дугуйларлыг,
Дөштүг черге чедип келгеш,
Төккүледир чөдүргүлээр.

Кара дүне караа кывар,
Кааң хүндүс караа чайнаар...
Деспээ дөмей иштин долдур
Чорумалдар олурупкан.
Делгем ховаа халдып чорааш
Чорумалдар ырлап чораан:

— Каң-на демир чычаан мунгаш,
Караңнадыр халдып ор бис.
Казыргылай чуглуп орда,
Кайгамчыктыг чычаан-хөлге.

Чарыштырар чүгүрүктү
Чайлыг эртер чычаан-хөлге.
Саяк базып маңнап орда,
Салгын-хат дег, ылгын хөлге.

Демир чычаан хөлге кылгаш,
Делгем шөлдеп чоруп ор бис...
Демир чычаан мунган улус
Девиржидип чорбайн канчаар.

Кадыр артка торулбас бис,
Калбак ховаа доктаавас бис.
Актыг шынның улуг күштүүн
Арат чонга дамчыдаалы.

Кожамыктап чораан улус
Кончуг оожум доктаай берген...
Чычаан көргөш, өгден улус
Шымдай-дектей үне болган.

Катап-катап топтап көөргө,
Калбак хаайлыг чычаан болган.
Камныг-камныг суйбап көөргө,
Каңдан эштеп кылган болган.

Алгы тоннуг, сарыг курлуг,
Аныяк оол орап болган.
Ава кижиге топтап көөргө,
Азырап каан оглу болган.

Ээрен-дөске чүдүп чораан
Эрги шагның кадай хамы
Чырык черге туруп көрбээн
Чычаан мунган оолдуг болган...

10.

Өлең-шыктыг хонаш черде
Өгнүң эжиин ажыдып каан.
Өске-хары кижилери
Өгнүң иштин дола берген.

Өле баштыг ашак-кадай
Өскелери — кожалары
Өггө шиидин көөр дигеш,
Өгнүң даштын үглөп келген.

Кымчы туткан дүжүмет бооп,
Хыныыр-харам бай-даа болуп,
Каткы-хөгнү чиртиледир
Кажар оолдар ойнап турган.

Хам бооп ойнаан оолду көөргө,
Каттырынчыы кончуг болган.
Дүңгүр туткаш, шириин көрүп,
Түрлүү кончуг чайгангылаан.

«— Хилинчекке чораан улус,
Хирлиг хептиг чораан улус,
Аарып-аржып чораан улус
Арай-ла бээр олуруңар.

Кандыг чүвээ дужаргарны
Хамнап тургаш төлгөлээр мен,

Кандыг аарыг болганыңарны
Хамнап тургаш, эдип каар мен.

Ааста берген чүвеңерни
Ажырап мен, сыырап мен.
Аъттан ушкаш, кемдээн киж
Арай-ла бээр олуруңар.
Аъдың тудуп берипсиңзе,
Анда чүү деп, эдип каар мен.

Алдар-аттыг улуг хамга
Аъдың тудуп берипсиңзе,
Кадык киж и апаар боор сен,
Хаван чадаг апарзаяк,
Каътка хатка сывыртадып,
Караңнадыр маңнаар боор сен...»

Чыгып келген хамык улус
Сыйтыңайндыр каттыргылаар.
Чевен хамнар хамнап турда,
Чектеп-шоодуп каттыржыр боор...
— Карганып ор, оглум! — дээнзиг,
Кадай хамы көрүп орган...

11.

Часкы шагның магалы дег,
Чаяап төрээн хеймер оглум,
Эъдим-ханым чамдыгы болган
Эрге-чассыг хеймер оглум.

Демир хөлге мунуп алгаш,
Девиржидип чорупкан сен...
Огурар аң чүге мундуң?
Оглум сени кайгаар-дыр мен.

Туруп алгаш хамнаарымга,
Дуза катпас чүве болду.
Чалгынналган өлүм келгеш,
Чаңгыс оглум аппаратды бе?

...Чүлдү-чүрээм дүңгүр кылгаш,
Чүдүп-тейлеп хамнап тургаш,

Өө тынып бачыыргааштың
Өлүмүмнү кый деп тур мен:

— Чалар оттан, кара сугдан,
Чаяан-дөстөр, үнгүлеңер.
Чаңгыс оглум оскунуптум,
Чаяан-дөстөр, мени чинер!

Дедир келгеш, деткерилзин,
Дээрлерниң оглу болзун...
Кара чаңгыс оглун чоктааш,
Кадай хамы када берген...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалдың сюжеди амыдыралдың кандыг фактызынга үндезилеттин-генил?
2. В. Көк-оолдуң дугайында тыва уран чүүлде (драматургия, скульптура, музыка) чүү деп чогаалдар билир силер?
3. Төлевилел «Светлана Козлова — шүлүкчү, ава, очулдурукчу».

Тываның орус дылдыг чогаалчылары

Национал республикаларда чурттап чоруур орус чогаалчыларның чогаадыкчы ажылы тус черниң тематиказы-биле харылзаалыг болгаш чогаал сайгарылгазынга онза сонургалды оттуруп турар. Оларның чогаадыкчы ажылы, кайы-даа республикада чурттап турарындан хамаарылга чокка, дөмей-ле орус литературааның бир кезии болур, өске талазында, кайы-бир национал девискээрге үр үеде чурттап, тус черниң чону-биле аралажып, оларның национал культуразын, чаңчылдарын билип ханылаан тудум оларның чогаалдарында орус литератураның регион имдемдектери тодарап кээр.

Орус литературада уран-чечен ажыдыышкыннар Сибирьниң орус дылдыг чогаалчыларының В. Ивановтуң, В. Шишковтуң, В. Зазурбинниң, а сөөлзүредир Л. Мартыновтуң, С. Залыгинниң, В. Распутинниң, В. Шукшинниң, А. Вампиловтуң, В. Астафьевтиң болгаш өскелерниң-даа аттары-биле холбаалыг. Ол бүгү ёзулуг талант каяа-даа, кандыг-даа байдалга бодунуң чаяанын боттандырып шыдаптар деп бодалды бадыткап турар.

Орус-тыва культурлуг база литературлуг харылзаалар, Тывага орус литератураның салым-чолу база бот-онзагай. Орус чон Тывага Сибирьниң өске областарынга көөрдө орайтадыр, XIX чүс

чылдың 80-ги чылдарында, көжүп келген. Хостуг черлер дилеп келген тараачыннар колдуу эртем-суюл чок, үжүк-бижик бил-бес болганындан баштайгы орус-тыва харылзаалар дугайында бижимел ажилдар орус-даа, тыва-даа бижиттинмээн. Ынчаарда тыва бижик-даа чогааттынмаан, эрги моол бижикти ноян-дүжү меттер ажыглап турганын айытса чогуур. Ынчалза-даа Иннокентий Сафьяновтуң¹ литературлуг чогаадылгазы ол үеде хөй чылдагааннар-биле номчукчуларга таныш эвес бооп арткан.

Тыва база тывалар дугайында медээлер, эртем-тайылбырлыг чогаалдар орус парлалгага XIX база XX вектерниң аразында орус этнографтарның, география база дыл эртемденнер бижип чырыткан. Ук ажилдар төөгүчүлерге база дыл, чогаал шинчилекчилерниге улуг ужур-дузалыг дээрзи чугаажок.

Орус-тыва харылзааларның дараазында чадазы — 1921 чылда бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың тургустунганы база ооң ССРЭ-биле политиктиг, экономиктиг база культурлуг харылзаалары-биле эгелээн. Ол үеде орус парлалгага үнүп турган тус черниң база ССРЭ-ден чаладып келген чогаалчылар, журналстерниң чогаалдарындан, номнарындан тыва чон дугайында хөй номчукчулар таныжар аргалыг болганнар. Ол дээрге А. Пальмбахтың «Вектер болгаш чылдар», П. Масловтуң «Урянхайның төнчүзү (буурааны)», В. Мачаварианиниң «Таңды-Тываже», В. Родевичиниң «Урянхай край болгаш ооң чурттакчылары» (1912), Н. Леонтовтуң «Таңды-Тыва. Ак-көк хемнерниң чурту» (1927), Ф. Коннуң «Бежен чыл дургузунда» болгаш өске-даа чогаалдары болур.

Орус аян-чорукчуларның, чогаалчыларның үстүнде адааны-выс номнарында тыва чонну кочулаан база куду көргөн чаңгыс-даа одуруг чок дээрзин демдеглезе чогуур. Олар көшкүн тываларның берге ажил-ижин чуруп бижип тура, шыдамын, амыдыралга кызымаан, амыдыралга база хосталгага ынаан магадап, хүндүлээчелин, биче сеткилдиин мактап чураан.

Орус-тыва культурлуг база литературлуг харылзаалар дугайында чугаалап тура Иннокентий Георгиевич Сафьяновтуң чогаадыкчы ажил-ижин онзагайлап доктаары чугула.

Бо авторнуң уран-чечен, барымдаалыг чогаалдары Тываның амыдыралын кыдыындан эвес, а «иштинден» чуруп бижээн. Ооң бижимелдеринде чөөн чүктүң экзотиказы, тус черниң бойдузун магадаан кайгаашкыннар чок, тыва амыдыралдың хензиг үүрмек чүүлдеринден бээр билер кижиниң көрүжүндөн бижиттинген.

¹ И. Сафьяновтуң «Тува в прошлом» деп аттыг 2 томнуг чыындызы 2012 чылда ооң уйнуктарының күсели-биле парлаттынган. (Ооржак М. Н.)

Иннокентий Георгиевич САФЬЯНОВ (Эккендей)

(1873 — 1953)

Иркутсуга садыгжы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Сибирьге хамааты дайынының киржикчизи, бот-догуннаан Тываның тургузукчуларының бирээзи, совет база тыва көскү күрүне ажилдакчызы.

Ооң ачазы Георгий Сафьянов садыгжы хоорайының культурулуг амыдыралынче улуг кичээнгейни салып, Минусинскиге музей ажыдарынга Н. М. Мартьяновка болдунар шаа-биле дузалажып, Ф. Я. Коннуң Тываже экспедициязын деткип, акшаландырарындан аңгыда Тываны эки билир болгаш, «Урянхай крайны шинчилээриниң программалырын» тургусчуп берген.

Иннокентий Сафьянов Красноярскиниң гимназиязынга өөренип тура, Сибирьге шөлүттүргөн кижиле харылзаа тудуп, политиктиг демиселдиң эге билиглериңиң шиңгээдип апкан. Хоруглуг литератураны таратканы дээш, ук өөрөдиге черинден он беш харлыында үндүрткен соонда, адазы-биле Тываже шөлүткен. Оон эгелээш ооң салым-чолу Тыва-биле холбашкан. Тывага ак хаанның чорудуп турганы политиказынга удур ажылды чорутканы дээш, ону 1916 чылда Минусинскиге аппарып, кара-бажыңнаан. 1917 чылдың февраль хувискаалының соонда хосталган.

Иннокентий Сафьянов Тывага революсчу чаартылгаларга улуг рольду ойнаан, актарның база байларның үймээннерин басычырынга киришкен, орус-тыва харылзааларны быжыктырарында хөй ажылды чоруткан.

Амыдыралының сөөлгү чылдарын ол Подмосковьеге чурттап эрттиген-даа болза, Тыва-биле харылзаазын үспейн, 1913-1924 чылдарда Тывага ажылдап чурттап чораан үезинде көргөн билгенин ол «Повесть о жизни», «Гражданская война в Туве» деп барымдаалыг чогаалдарын бижээн бижимелдерин 1949 чылда республикавыстың архивинче дамчыткан.

1933 чылда «Экспедициялар болгаш аян-чоруктар» деп серияга П. Масловтуң «Конец Урянхая» деп аттыг демдеглелдери парлаттынган. Автор чартык чыл ишти Тываны кезип, чоннуң чизезин кылыр комиссияны удуртуп келген. Ол ооң мурнунда биске кээп турган аян-чорукчуларның изи-биле чоруп турган болгаш, ооң бижимелдеринде чамдык бойдус чурумалдары дөмейлежип турар, Хүт ужарының айыылдыын онзалап бижээн. П. Маслов Каа-Хемниң староверлеринге бир дугаар четкеш аян-

чорукчу бооп төөгүгө арткан. Автор оларның амыдырал байдалын, ёзу-чаңчылдарын, аажы-чаңын чуруп бижээн.

П. Маслов чаа тургустунган аныяк республиканың хөгжүл-деже базымнарын эскерип, онзалап демдеглевишаан, «Эрги колониалдыг Урянхай өлгөн. Чурттуң амыдыралында чаа арын ажиттыган» деп түднээн.

Улуг орус чогаалчы Максим Горький Сибирьниң орус чогаалчыларынга: «Бистиң чуртувус хөй дылдыг. Силер, сибирьжилер, Сибирьниң чоннарының чогаалчыларынга дузалажыр ужурлуг силер» деп чагып чораан. Ооң ол чагы амыдыралга боттанып, биче буурай чоннарның чогаалчыларынче онза кичээнгейни төптен салып, суртаалдап ажылы күштелген

«Вектер болгаш чылдар» деп очеригинде Барыин-Хемчик кожуунга четкеш, чаартылгаларны магадаанындан бижиттинген. Эртемден-филолог Александр Пальмбах латинчиткен тыва бижикти чонга өөредип суртаалдаар талазы-биле идепкейжилерниң бирээзи, тыва интеллигенцияның баштайгы салгалынгың хүндүткелдиг Башкызы чораан. Автор көдээ ажыл-агыйда, эмнелгеде, башкылаашкында эки өзүмнерни демдеглеп айыткан.

Ол тыва чогаалдың сайзыралынга база улуг үлүг-хуузун кириштирген, тыва чогаалчыларга литература талазы-биле эге билиглерни берип, үлегер-чижек кылдыр чогаалдарны тыва дылга бижип берип турган, ынчангаш тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи деп санаар бис. Тыва чогаалдың төөгүзүндө бир дугаар «Колхозка саат кылырларны узуткаалыңар» («Уничтожим противников колхоза») деп ат-биле ооң бижээн шиизи 1931 чылда аңгы ном кылдыр парлаттыган.

Орус литератураның Тывага сонуургалы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде, 1944 чылдың октябрьда Тываның ССРЭ-ге каттышкан соонда база дайын сөөлүндө чылдарда күштелген. Ооң мурнунда амыдыралды чуруп бижиир, этнография хевирлиг чогаалдар бижири колдап турган болза, чаартынган чуртун алгап-мактаан уран-чечен очерктер, чечен чугаалар, шүлүктөр төрүттүнүп эгелээн. С. Щипачев, В. Кожевников, С. Гудзенко, А. Прокофьев болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары, публицистиг илеткелдери үлегер болганы чугаажок.

1943 чылдың кыжын шүлүкчү С. Щипачев база «Правда» солуннуң шериг корреспондентизи Вадим Кожевников оларның Тывага кээп, чон-биле ужуражып, дайынның байдалын чугаалап кожууннарже үнүүшкүннерни кылганы база оларның Тыва дугайында бижиттинген шүлүктери ынчангы байдалга улуг литературлуг болуушкун, байырлал болган. В. Кожевников тыва

чоннуң Кызыл шеригге сеткили-биле бедик көдүрлүүшкүннүг дузалажып, белек чорудуп турарын караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнааш, «Тузаламчы» деп очеркти парлаткан.

Орус-тыва харылзааларның бир арны — сураглыг фронтучу шүлүкчү Семен Гудзенконуң Тывага 1948 чылда аалдап келгени болур. Ол Тыва дугайында элээн хөй шүлүктерин чыып, 1949 чылда «Поездка в Туву» деп номну бижээн.

1960 чылда Тывага алдарлыг совет шүлүкчү Александр Прокофьев аалдап кээп чораан, кыдыг-кызыгаар республика ооң сонуургалын канчап чаалап алганыл? А. Прокофьевтиң 1946 чылда бижээни «Россия» деп шүлүглелиниң маадырлары сураглыг Шумов алышкыларның чурту Тыва болгай. Ол эрестиг минометчик алышкылар-биле Волхов фронтунуң бир кезээнге таныжып алган. Каш чыл эрткенде чогаалчы «Шумов алышкыларның кайгамчык маадырлыг өг-бүлезинге четкеш өңүктештим. Мындыг улустуң ачызында бистиң чуртувус өлүмнүг фашистерни тиилеп алган бис» деп чугаалаан.

Тывага орус дылдыг чогаалчыларның бөлүү XX чүс чылдың 50-ги чылдарында тургустунуп эгелээн. Журналистикага күжүн шенеп эгелээн Владимир Ермолаев, Михаил Пахомов, Светлана Козлова, Николай Сердобов, Анатолий Емельянов болгаш өскелерниң-даа аттары илереп келген.

Тываның орус дылдыг чогаалчыларына оон аңгыда Ю. Вотяковту, Г. Принцеваны, В. Тимофеевти, Э. Цаллагованы, И. Принцеваны, И. Принцевти, Л. Батурианы адап болур бис.

Тываның орус чогаалчыларының чогаадыкчы ажылының кол угланыышкыны — тус черниң тематиказын чырыдары. Амгы үениң чидиг айтырыгларын ханы шинчилээринге, Тыва төөгүзүнге сонуургал, тыва-орус экономиктиг болгаш культурлуг харылзаалар, национал чаңчылдарны билири, тыва чоннуң аас чогаалы-биле таныжы чогаалчыларга чүгле орус эвес, тыва-даа амыдыралчы материал-биле ажылдаар арганы берип турар.

Тываның орус чогаалчыларын долу шинчилээн ажыл — Маргарита Татаринцеваның «Русские писатели в Туве» («Тывада орус чогаалчылар») деп монографиязы 2005 чылда парлаттылган. Критик Мария Хадаханэ орус чогаалчыларның парлаткан номнарынга рецензияларны бижээн.

Бодан, харыыла, кыссет...

1. Маргарита Татаринцеваның «Русские писатели в Туве» деп монографиязын долузу-биле номчуп таныжар.
2. Презентациялар кылып темалар: «Владимир Ермолаев — төөгүчү про-

зачы», «Михаил Пахомов — тыва амыдыралдың чурукчузу», «Светлана Козлова — Маадыр ие, ындынныг шүлүкчү», «Анатолий Емельяновтуң лириказының темалары».

Сергей Александрович ЕСЕНИН

* * *

Сыгыг дегбээн торгу харны дувүлендир
Сыгырган хат, мөңгүн хат-даа дагжап туру.
Эгел көңгүс бодавааным чүүлдерни
Эң-не баштай эскергеним бо-ла-дыр ам.

Дүдүксүг чыт көзенектер санында бол,
Түвексинген кударалым хайынмайн тур.
Дөмей-ле мээ амгы бөгүн амыдырал
Төнчүзү чок ынакшылым болу берген.

Эртип чыткан херээженниң хүлүмзүрүү,
Ээлгир хоюг эгиннери сагыш көзээр!
Орук-биле кошкан үш аът чаржып эртер —
Олар-биле талыгырже челзиптер мен.

Хамык бүгү чедишкимин, аксым-кежи!
Хайыралыг бүгү чоннуң аас-кежи.
Черге чорааш, чаңгыс катап ыглапсыңза —
Чедишкинниң оюп эрте бергени ол.

Чырык черде бар-ла чүүлдү хүлээп алгаш,
Шынчы болгаш бөдүүн кылдыр чурттаар херек.
Ынчангаштың борбак арыг кырын дургаар
Ырын ырлап, мөңгүн хат-даа дүймөп туру.

Очулгазы Ч. Кууларныы

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Лириктиг маадырның сагыш-сеткили номчукчуга чүнү илередиксээн деп бодаар силер?
2. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
3. Авторнуң орус дылда бижээн шүлүктерин тыва дылче кымнар деп чогаалчылар очулдуруп турганын библиотекадан тыпкаш, номчуңар.

Монгуш Баянович ДОРЖУ

(1939 — 1992)

«М. Доржу — ханы лирик. Ооң шүлүктөрүн бир дугаар номчупкаш, номчукчу дораан салдыкпастай бээр. Шүлүкчү бодунуң сеткил-сагыжын бижип турар ышкаш-даа болза, болуушкун, кударал-өөрүшкү бистиң ышкаш сагындырар...»

А. Даржай

Монгуш Доржу 1939 чылдың ноябрь 20-де Өвүр кожууннуң Солчур сумузунга төрүттүнгөн. 1958 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, ВЛКСМ Өвүр райкомнуң секретарына ажилдап эгелээн. Москваның А.М. Горький аттыг литература институтунче өөренип киргеш, 1967 чылда дооскан. Ол — Тывадан ук институттуң бирги доозукчузу.

Өвүр кожууннуң школаларына дыл, литература башкылап, «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннарга корреспондентилеп, республиканың А. С. Пушкин аттыг национал библиотеказының чурт-шинчилел килдизинге болгаш Республиканың улусчу чогаадылга төвүнге ажилдап чораан.

Монгуш Доржу школачы чылдарында-ла шүлүк бижип эгелээн. 1965 чылда «Сында одаглар» деп шүлүктөрүниң баштайгы чыындызын үндүргөн. «Ынакшыл», «Хөрлээ», «Суг-чинчилер» деп шүлүктөр чыындыларының автору. Шүлүкчүнүң новеллалары, чечен чугаалары «Сыргалар» деп тускай чыындыга үнгөн.

Бистиң хөй националдыг чуртувустуң болгаш делегейниң чогаалчыларының чогаалдарын очулдураарына улуг үлүг-хуузун кириштирген. Л. Кокышевтиң «Аринаның амыдыралы» деп романы, В. Липатовтуң «Ой күске», М. Каримниң «Аалывыста аас-кежи» деп тоожуларындан аңгыда, өске-даа жанрларның чогаалдарын хөйү-биле очулдурган.

Ол С. Б. Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады. Чогаалчының чаңгыс чер чурттугларының болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң эгелекчи саналы-биле Өвүр кожууннуң төп библиотеказын ооң ады-биле адаан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «М. Доржунуң тыва шүлүк чогаалына киирген үлүг-хуузу» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

2. М. Доржунуң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында «Өшпес кезек — оттуг чечек» деп шүлүк номунда Э. Мижиттиң «М. Доржунуң хуулгаазын ортулуу» деп эге сөс кирген, чүге ону ынчаар адаан деп бодап турар силер, боттарыңарның бодалдарыңар илерединер.

Тыва аъттар

Эки аът
Ээзин кагбас.

Тыва аъттар бурун шагдан
Тырың болгаш чараш көстүр.
Тывызыкты тышканы дег,
Тыва кижии ону билир.

Сыдым чүктээн чылгычылар
Сыгырганы адааргадыр.
Черниң күжү оон коргар.
Чечек-чимис аңаа өңнүк.

Ооң аъды дүште-даа чок
Оруун улап челип орар.
Чүгөн, суглук кыңгыражыр,
Чүглүг эзир сырбаш кынныр.

Хачыланган чалгыннарлыг
Хартыгалар сүртеп үнер.
Чадаганзыг үннүг хектер
Чаптап, аян тудуп орар.

Тыва аъттар онза силер,
Дыныңарны уштуп салгаш,
Силерни мен киженге эвес,
Сиген-көккө тудуксаар мен.

Багай эштиң чалчааны дег,
Балдырлыгның кончааны дег,
Долу улуг чаъс кээрге,
Тоовас оъттап турар силер.

Шыдамыккай силердиве
Чылгы баштаар аскырлар-даа

Хүнүн бодап шоглавастар,
Күжүн дөгөп, семевестер.

Оюн-сылдаг аайы эвес,
Одуруглар аразында
Мактап орап кижим-биле
Маадырыңар барык тудуш...

* * *

Улуг дайын. Черге, дээрге
Уё-човуур диңмиттелген.
Ындыг өйде силер-биле
Ыры база кады чораан.

Хөйнү сөглөп, хөөретпэйн:
Оттуг чаага дидм эрес,
Көшкүн Тыва оолдары
Ооргаңарга чораан болгай.

Улустарның угаанында —
Ровно, Деражно,
Өске көвөй аймак улус
Өөрүңерни черле утпас.

Богба, чаваа үңөрдөн
Боолуг шериг күзевейн,
Ажык, байлак чуртуңарга
Анаа оъттап өскөн силер.

Кижиге биле аът өңнүк.
Хирезин ап бодап көөрге,
Хини тудуш алышкы дег,
Хилис черле чурттавас дег.

Кайызы-даа маадыр дирткен
Калганнарның бирээзи — аът,
Кызыл тук-даа челге чалгыш,
Кыйгы үннү дыңнап чораан.

Ону туткан сорукутук эр
Оран-чуртун сагынза-даа,

Оттуг өйде хөлгезиниң
Оранганын черле дыңнаан.

Ындыг-ла-дыр. Аъттар муң-муң.
Ынчалзажок дайын-чаага
Ээзи-биле кады калган
Эрес, маадыр аъттар кончуг...

Хөйнү сөглөп, хөөретпес мен,
Көдээ черде аъттаар шөлээн,
Амыр-тайбың күзээн ышкаш,
Алаак-шатта оъттап чорлар.

Өйү келир. Чүү-даа чүве,
Өртемчейниң боду безин,
Чалыыткаарын күзээр болгай,
Чаштар ону чаартыр болгай.

Тыва аъттың дериг, суглуу
Тывызыкта шагда кирген.
Ону бодум төөгүвес мен,
Оюн оя чурттап артсын.

Ада-чуртун камгалаар дээш,
Аът биле кижини өңүк —
Изиг ханын төккеннерни
Иелери кайын уттур...

Кежээ дүшкен. Кавайда чаш
Херии черлер дүжес бол,
Амыр-тайбың удуп чыдар,
Ада-иези өөрүп орлар.

Агым хемниң үнүштери,
Аймак-төрөл бүгү чонум,
Аас-кежиин, өөрүшкүнү,
Ашпас хүннү мен дег уткуур.

Ындызынга бүзүрээштиң,
Ырым, шүлүүм бижип ор мен.
Мунган аъдым ылгын болзун,
Бурунгу дээр аяс турзун!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Аъттың тыва кижиниң амыдыралынга ролюн тайылбырлаңар.
2. Тыва кижиниң аът малынга ынаан көргүскен одуругларны тыпкаш, ында киирген уран-чечен аргаларны ушта бижиңер.
3. Ада-чурттуң дайынының чылдарында «Кизи болгаш аът» деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер.

Ава сүдү

Энерелдиг эргим авам
Монгуш Долума Домбулаковнаның
чырыткылыг тураскаалынга

Ава сүдү аккыр өңнүг,
Аразында холумак чок.
Агым сугнуң арыы ышкаш,
Ак-көк дээрниң аязы ышкаш.

Чаңгыс авам сүдүн эвес,
Чамбы-дипте иелерниң
Аа сүдүн мактап ырлап,
Аян тудар бодап алдым.

Шүүже отту октапкан дег,
Шүлүглелим эгезинге
Божуур бажың дугайында
Бодалдарым шелип көрейн.

Божуур бажың — мурнувуста,
Болап эрткен кижилерни
Чаштар үнү уткуп, үдээр,
Чагыг сөзүн бергензиг боор.

Ылым чаштар өткүт үнү,
Ырак дээрже ужукканзыг,
Угаан-сагыш ханызынга
Улуг бодал арттырып каар.

Чалыы ие холдарында
Чажын эптиг кужактапкан,
Көзенекти өттүр-даа бол,
Көвей чонну көрүп турар.

Ооң бүгү сеткил-чүрээн,
Ооң бүгү өөрүшкүзүн
Чогум ылап казар болза,
Чогаалга-даа кайын сыңар...

Ынчалзажок шырай-арнын,
Ынакшылга бердингенин
Каксы-даа бол чурувааже,
Кандыг чогаал моон үнер.

Кыстар көргөш, сорук кирер
Хып дээн чалыы үемден бээр
Чылдар сүржүп эрте берген,
Чылыы менде сиңип калган.

Кидис өгге төрүттүнгөш,
Хиним аңаа кестирган бол,
Божуур бажың ала-чайгаар
Бодундува чалаанзыг боор.

Ажы-төлүм авазы маа
Ала караа чыраан боорга,
Ында-хаая болап эрткөш,
Ынаар, олче көөр боор мен.

Буян-чолдуг эмчилер дээш
Муң-муң сөстөр кошсумза-даа,
«Четтирдим» дээн чаңгыс сөс бооп,
Сеткилимге чыгып кээрлер.

Ийе харын чогаалымга
Ие кижиге шырай-арнын,
Изиг от дег ынакшылын
Илередип көрейн дидим.

Чылыг чуртче ужар дишкен,
Шынаа, шыкка чагыг берген
Дуруяалар бөлүглөшкен,
Туманныг күс уттундурбаан.

Хөлүн эрттир хөөретпес мен,
Көдээ суурум ишчилери

Чылыг хевин кеде берген
Чымыштыг өй турган чүве.

Ажылымның аайы-биле
Аралажып танышканым
Эрес-шоваа бир-ле кыстың
Эъди аараан дижи берген.

Боду чогуум кайдал диген
Бодал мени хөлзедипкен.
Чугаа-даа чок, божуур бажың
Чулчургайга чым-сырт диген.

Каш хонгаш, ава келген,
Каткы-хөглүг чанып келген.
Эргеленген чассыг оглун
Эмзирип каап орап чораан.

«Дунун божаан чараш кыстың
Душтуу оолак шеригде» деп
Дамчыыр чугаа бажың кезип,
Тарады ужуп турган чүве.

Хайлыг чүве, «Демги кыска
Хамаарылгаң чогуум чүл?» деп,
Каразынар кижиге турза,
Харызынга мынча дээр мен:

«Чогуум-на ынчан өске кыска
Чогаалдарым сонуургадып,
өзүм-баарым берипкензиг,
өөрүшкүлүг чоруп турдум».

Удаваанда шиник хептиг
Узун солдат көстүп келген.
Аяк шайже бисти чалаан,
Амыр-менди солушкан бис.

Божаан кыска белек кылдыр
Богба, чаваа айытпаан бол,
Бодум шаамче киришкен мен,
Бодалдарым ажыткан мен.

Ада-ие болу берген
Аныяктар хөглөп турда,
Чадаганым хылдарынга
Чагыг ырым ойнап ордум.

Сылдыстыг дээр, сырынныг чер
Сымыранчып тура хончук.
Сыдым чаяр чылгычы эр
Сыгырты каап орап чоржук.

Бо-ла бүгү чүүлдерни
Бодарады сагындырган
Божуур бажың, байырлыг че,
Бодавыже көржү бээр бис.

Ава сүдүн алгап ора,
Ара-соора бардың дээнзиг,
Баш удур сагындырыг
Бажым мээзин хөлзедипти.

Аккыр өңнүг ава сүдү!
Айдың черде кижилерниң
Өңүн, кежин ылгавас сен,
Өскүс каарын күзевес сен.

«Хөөкүй авам аа сүдү
Хөрээмейде хөлбең-хөлбең.
Иемейниң изиг сүдү
Иштимейде хөлбең-хөлбең».

«Чоннуң сөзү — алдын» дижир,
«Чогаал сөзү — чечен» дижир.
Каш-ла сөстүг үлегерде
Кандыг утка сиңникпээнил?

Үстүнде ырдан, үлегерден,
Үнген хүннүң херели ышкаш,
Чылыг тыныш билдинип кээр,
Чымчак сеткил илереп кээр.

Ынчалзаяк бөмбүрзекте
Ыштыг дайын күзээрлер бар.

Хиросима, Нагасакиниң
Хирлиг балыын утканнар бар.

«Серемчилиг болуңар!» деп,
Фучиктиң чагааны чөп.
Секунд-минут бүрүзүнде
Буян-чолду камгалаар бис.

Амыдырал үндезини —
Ава сүдү, ава сүдү,
Чамбы-дипке алдарлыың дег,
Чаага удур суксун бооп көр!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
2. Ава сүдүнүң дугайында чүнү билип алдыңар?
3. Шүлүкте ава сүдүн чураан одуругларда кандыг уран-чечен аргаларны автор ажыглаан-дыр?
4. «Чоннун сөзү — алдын, чогаал сөзү — чечен» деп одуругларның утказын тайылбырлаңар.

Александр Александрович ДАРЖАЙ

(1944 — 2016)

«Боттун хуузунда эскериглери, идеялары, сеткил-бодалдары чокта, бижиир аяны, «холунуң үжүү» үнүп келбээнде, шүлүкчү деп бедик атты сөс эптеп бижиир кижиги бүрүзү-ле эдилеп шыдавас...»

А. Калзан

Тываның Улустун чогаалчызы, шылгараңгай шүлүкчү Александр Александрович Даржай 1944 чылдың ноябрь 3-те Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксынга мал эмчилериниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң чаш болгаш элээди үелери Чаа-Хөл кожуунга эрткен. 1962 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын дооскан соонда, «Найырал» совхозтун Кызыл-Даг салбырынга (Булуң-Терек) ажылдап эгелээн. 1970 чылда Кызылдың башкы институтун дооскаш «Тываның аныяктар» солуннун корреспондентизи, килдис эргелекчизи, харыысаалгалыг секретары, кол редактору бооп ажылдап турган. 1976 чылдан 1981 чылга чедир Тываның ном үндүрер черинге кол редакторлап, 1981 чылдан 1989 литконсультантылап,

«Улуг-Хем» альманагының редакторунга ажылдаан. 1989 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кезигүнү. 1992 чылда Тыва Республиканың Парлалга, информация сайыдынга соңгуткан. 1994—1998 чч. А. А. Даржай Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгуткаш, даштыкы болгаш парламент харылзааларының айтырыгларының талазы-биле комиссияны удуртуп турган. Тыва национал культураның база массалыг парлалга чепсектериниң сайзыралының талазы-биле айтырыгларны эрге-хоойлу органнарынга шиитпирлежиринге идекпейлиг киришкен. 1997 чылда А. А. Даржай ТР-ның Чогаалчылар Эвилелиниң даргазынга катап соңгуткан.

А. А. Даржайның чогаалга сонургалы өөреникчи чылдарында-ла илереп келген. 1964 чылдың ноябрь 1-де «Шын» солунга А. Даржайның «Мөңге дазыл», «Эртинем сен» деп баштайгы шүлүктери М. Б. Кенин-Лопсанның саналдааны-биле «Мотористиң шүлүктери» деп аттыг үнген. Оон бээр ол номчукчуларга хөй шүлүк номнарын бараалгаткан. Тываның улустуң чогаалчылары С. Б. Пюрбюнү, Ю. Ш. Кюнзегешти, М. Б. Кенин-Лопсанны ооң чогаалчы болурунга салдар чедирген башкылары деп санап чоруур. 1972 чылда А. А. Даржайның «Төрээн черим» деп шүлүктериниң баштайгы чыындызы чырыкче үнген.

1979 чылда Бүгү эвилелдин чогаалчыларының Москвага эрткен VII семинар-хуралынга улуг шүлүкчүлөр К. Кулиев, Д. Кугультинов, оларның саналдааны-биле А. А. Даржай ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнүнге кирген. А. А. Даржай 1982 чылда Украинаның Ровно облазының комсомол шаңналының лауреады болган. 1992 чылда «Өглеривис ак-көк ыжы», «Зёрна добра» деп шүлүк номнары дээш А. А. Даржайга Күрүне шаңналын тывыскан. 1994 чылда ол Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш медалы-биле шаңнаткан. 2004 чылда «Ынакшылдың ширээзи» деп сонеттер ному дээш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының С. А. Сарыг-оол аттыг шаңналының лауреады болган. 2005 чылда Россияның культура болгаш литератураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу дээш, ону Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң чарлыгы-биле Найырал ордени-биле шаңнаан. Тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыязы дээш, 2007 чылда А. А. Даржайга «Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы» деп бедик атты тывыскан.

Чогаалчының шүлүктериниң чыындылары: «Төрээн черим» (1972), «Уделге» (1975), «Эргелениг» (1978), «Артыш айдызы»

(1982), «Мөңгө чер» (1985), «Өглеривис ак-көк ыжы» (1987), «Сарыг бүрү үезиниң сарынналы» (1993), «Чогаалдар чыындызы» (1994), «Авамга боодал чечээм» (1998), «Чуртталганың шириин шөлү» (1999), «Ынакшылдың ширээзи» (2003), «Шаг уениң шылгалдазы» (2004), «Идегелдиң чыры» (2005), «Назын күзү» (2006), «Кылаңнашкан дамдылар» (2008), «Тос чүкче чажыг» (2008), «Дың-на чаңгыс» (2014) дээш о.ө.

Проза чогаалдарына «Сылдыстыгда дүш» (1979), «Чурттаарын күзезинче» (1984), «Четкер четкизи» (1991), «Шагар-оьтта шалың» (1995), «Казанак» (2006).

Орус дылда үнген номнары: «Звон стремян» (1980), «Щедрый очаг» (1985), «Пришла пора» (1986), «Благословение Неба и Земли» (2004), «Песня неоперившейся любви» (2004), «Молюь утреннему свету» (2007).

Шүлүкчүнүң чамдык шүлүктери украин, белорус, казах, моол, хакас дылдарже очулдуртунгулаан.

Бодан, харыыла, күүсет...

Төлевилел темалары:

1. «А. А. Даржай — төрөөн чериниң алгакчызы».
2. «А. А. Даржай — төрөл чонунуң алгакчызы».
3. «А. А. Даржай — төрөөн дылының алгакчызы».
4. З. О. Шожал, Ч.Х. Түлүштүң «А. А. Даржай — чогаадыкчы орук-чол» деп ному-биле танышкаш, «Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга үнелелдерден чамдык одуруглар» деп эгеден ушта бижилгелерден кылыңар (ар. 72—73).

Далайны мен караам-биле көрбээн мен...

Талыгырда
сураан дыңнаар боордан башка
Далайны мен
караам-биле көрбээн мен.
Шак бо ногаан хөөлбекти
далай дидир,
Чалгып-мөөреп,
хайынганын көрбедим чоп.
Баларзыг чыт
думчук чарып каггы дег кээр

Малгаш-тулаа
сагындырар чүве болчук.
Далайны мен
караам-биле көрбээн мен,
Талыгырда
сураан дыңнап өскөн мен.
Хөглел
болгаш
муңгаралды
деңге көргөн,
Хөлчүң-карам
хоюг караа
мени шонган
Тааланчыг
кавай уям —
Чаа-Хөл-Аксы
Далайжы дег
мөчү-сөөгү
сугга барган...
Далайжының
черде чыдар
чевээ чок дээр,
Далай боду
ооң сөөлгү
өртээли боор.
Кара чаштан
мөңгезинге бүзүрээним
Хайыралыг чуртум
бөгүн оскундум.
Өскөн черим
дужу бо дээш
ногаан сугже
Өкпең-кызыл чечектерни
октап тур мен...
Далайны мен
караам-биле
көрбээн мен,
Талыгырдан
сураан дыңнап өскөн мен...

1988, апрель 15.

Бодан, харыыла, күсөт...

1. Авторнуң ажыглаан уран-чечен аргалары номчукчуга чүнү илередик-сэнил?
2. Лириктиг маадырның төрөөн чериниң далай дүвүнчө кире бергенинге хамаарыштыр бодалдарын илереткен одуругларны тыпкаш, тайылбыр-лаңар.
3. Начын Шалыктың «Далайжы» деп графиказын сайгаргаш, боттарыңар база чурук-төлевилелден кылыңар.

Дазыл

Хүн даглар сиртин ажылдыр бөмбүк дег чуглуп үнүп келген. Дөргүн алаак оттуп, херлип-көстүп дойлуп эгелээн. Ында-мында хадың-теректерниң будуктарында улуг-биче куштарның чирилешкен үннери янзы-бүрү аялгалыг бүдүн улуг хөгжүм болуп куттула берген. Куштар үнүнге чаржалаштыр опчок сериин хоюг сырынчыгаш бүрүлери сылдырадыр дагжадып, хемчигештин агар-акпас суун бырлаңнады ойнай берген.

Каарганның казырыктыг даваннарының өңүндөн улуг-ла ылгалбас бөзүргей чоон кара дазыл, хүннээректе кырган сөөктерин чылыткан ушпа-чөнүк ирей дег, чер кырынче хөкпейип үнүп келген дамырын хүнге дөгөп, таалап чыткан. Бүрүлөр салгынга, ааткышка чайганган куштар дег, киискидир сылдыравышаан, куштарның уян-чылыг үннерин чавырып, дагдап турган.

— Куштарның эң-не эткир үннүү айлаң безин бистиң ырывыска таалааш, ырлаарын соксадыпты көрөм. Ол хире ыраажы-дыр бис. Көрөм-көрөм, дуу куду кара бөзүргей дазылды, үн чок, мелегейзии кончуг чыдар — деп, теректиң ортаа унунда бир будукта бүрүлөр сылдыражып чугаалажы берген...

— Шын эскердинер! Бо хире чараш-каасты бужартадып чыдыр мен деп малгаш-доозунда борашкан корзагар, кодур дазыл бодавас-даа ийин. Черниң чексээ чүве чер адаанга чытпайн, чүге дашкаар үне халып келгени ол мооң! — деп оларның үстүндө будукта бүрүлөр ческинген хевирлиг шылырашкан.

— Харын аан. Черде чүве дээрже көдүрлүп үнмөс, делгемнерни харап, чарашсынар харыы чок! Чүүл бүрүзү бодунуң хирешаан билзе чогуур. Бистер дег бедик үнер шаа бар эвес, бистер дег ногаан чараш хеп кедер, хүннүң эргеледиинге таалап, часып билир эвес. Бистер дег уяранчыг, ыяңгылыг үнү бар ийикпе! Дазылда чүү боор, мат кара апарган, черден сирбектенип алган сири-кавы чыдар ол-ла-дыр — деп, теректиң шыпшык бажында бүрүлөр шылырткайнып, сыңзыы аажок шулурашкан...

Кырган дазыл ону тоомча чок дыңнап чыткан. «Бүрүлерниң кымның ачызында хүн көрүп, чыргап турарын билбезиниң харааданчыын аарай! Ийе, оларның оозу шын, хүн караа көрбейн, черниң каъттарынче шымындыр сиңнигип, бар шаа-биле сирбектенип, салаа-сайгыттарның дузазы-биле өл-шыкты, чулукту ушта соруп, ыяштың унунче дамчыдары белең бе?! Эх, ам-даа кенен-тенек-тир силер, кымның ырын ырлап турарыңарны билбес. Бедиктиң таалалы, ооң өндүр-чаагайы кедергей-ле! Бедиктиң эң-не шыпшыынче көдүрлүп үнери — алдар-аттың эң-не дээди чадазы. Ооң дүлгээзинин шыдажып эртип алыры чүдөн берге. Херек кырында шыпшыктың шыпшыы кайдал? Ооң дээрде шаштыккан эң-не бажында бе? Чок, ооң дөжээнде, ооң дазылында. Ол бедикти тудуп турар, анаа-ла агаарда астына берген чүвө кайда чүвөл аан. Бодунуң дазылын кым-даа, чүү-даа уттур болза, шыпшыктан аңдарлып, молдуруун сый, чынчыра ушканы ол. Бо ыяштың, будуктарның, бүрүлерниң кара хүнү келир. Мен боларны кыш-чай чок көдүрөр дээш, салаа-сайгыдым, дамырым ыжып аарып, ыстап-саргып пат-ла бооп-тур. Өзү-тыны менде — дазылда, мээң төлдерим-дир, дөгөрезинге бир аай ылгал чокка ынак-тыр мен. Хүнүм манаан кырган дазыл мен, муңгаранчыын, хомуданчыын. Аа, халак!..» деп, кырган дазыл кударанчыг бодалын иштинде боданган...

Сырынның күжү чоорту дыңзыгып чоруп олурган. Хүннү кара булут, та кайыын көстүп келген чүвө, хөмүрөртир бүргөй апкан соонда, хат-даа дүргөктелдир силгий-ле берген. Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып, сирбектенирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары, ирик хендир дег, үстүп-частып эгелээн. «Ыяш, будуктар, бүрүлөр ат болду. Бурган авыралында хат намдап, кылыы часты бээр чүвө болза! өршээ, хайыракан! Бак-ла чүвө ыңай турзун!» деп, дазыл чалбаргылаан. Бар-ла турган күжүн чыгдынгаш, шырбайза-даа, ыяшты ол тудуп шыдавазын чөгөнип билип каан. Эң сөөлгү дамыры сөктү бээрге, дазылдың чүстери кызыр-казыр диген соонда, черден ол салдыныпкан.

Ыяш хамык будук-бүрүзү-биле катай-хаара черже чыжырт кылдыр кээп ушкан. Чер боду безин сирлеш дээн... Хенертен кара булут чиде хона берген, хүн база катап дээрниң агынче ушта чүгүрүп үнүп келген... Катап дөргүн алаакка баштайгызы дег байырымның шинчи көзүлбээн, моодаан чүвө дег, ыржым тыртып турупкан...

Ушкан теректиң бүрүлери, өзү үстүп калганындан даваннары дырбаңайнып, сириңейни берген амытан дег, сылдырткайнып чоруй, шагжок шылыратпышаан, чоорту халбайып бады барган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалдың сөзүглелинге даянып, шүлүк-чугаа жанрының им-демдектерин бөлүктөр аайы-биле үстүп алгаш, шынзыдыңар.
2. Бяштың дазылы болгаш бүрүлерин автор кандыг овор-хевир-биле номчукчуга ойзуп көргүскенил? Бяштың овор-хевиринде кандыг символиктиг утка сиңникен-дир?
3. Сөзүглелден деңнелге, диригжидилгениң чижектерин ушта бижээш, оларның ужур-дузазы тайылбырлаңар.
4. Диалог болгаш монологту автор чүге киирген деп бодаар силер? Оларның чогаалга ужур-дузазы кандыгыл?
5. «Дазылдың» философчу болгаш идеялиг утказын тайылбырлаңар.
6. И. Крыловтуң «Листы и корни» деп басязы-биле чоок талаларын деңнеңер.

Хемнер бирде...

Хемнер бирде
сыыгай-даа бээр,
дажый-даа бээр...
Кезээ шагда олар мөңгө агыш чыдар.
Даглар тоглап,
буступ болур,
чавызап боор...
Даңды олар таңдылар бооп бедип турар.
Дуруяалар
ынак эжин
оскунуп боор...
Тулаа, шыктар ээн куруг черле калбас.
Кескен сиген
орнун солуй
чаа сиген
Келир чазын улам бедип үнүп келир.
Кырган терек
чыжырт кылдыр
ужуп болур...
Кыдыы черден чиирбей тыртып үнүп келир.
Сылдыс сыылап,
чырыш кыннып,
өжүп бадар...
Сырызындан чаа сылдыс төрүттүнер.
Өртемчейде
бар-ла чүве дөгерези

Өлүмү чок,
 кезээ мөңгө дириг чоруур.
Ооң дээди чаяалгазы —
 Кижиги база
Оюн оя, чигин чире
 чурттап чоруур.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.
2. Шүлүкте автор кандыг чечен аргаларны болгаш шүлүк тургузуун ажыглааныл?
3. Хемнер, даглар, дуруяалар, сиген, терек, сылдыс, Кижиги деп чүве аттарың чүгө ажыглааныл?

ИГИЛ ЫЫЗЫ

Шүлүглел

1. Өскүс кастың аялгазы

Бирги кезээ

Эрик черниң ээтпээнде
Элбер-самдар хөгжүмчү эр шала муңгак
Аът баштыг игил хылын
Аяар оожум уярадыр суйбап олур.

Кежээкиниң кызыл хүнү
Хергеш даглар эзеринге саадапкаш,
Ажар шагын көңгүс уткан,
Аялганы куюм дыңнап олурупкан.

Саарыгланып шуралыктаан
Чалгыглар-даа аксын тыртып, оожургаан,
Салгын-сырын сырый көкче
Чаштып-сырлып, шимээн-дааш чок кынны берген.

Өртемчейниң делегеминге
Өлүм биле амыдырал көржү берген:
Өөрүндөн аскан касче
Хартыга-даа шүүргедеп халдай берди...

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап, кыпсынчыды ырлап олур —
Иштик черниң
өскүс казы ызын төктү.
Сеткил-сагыш
аар кара булут тырткан,
Септиң кыры
каас аяс хүннээректээн...
Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап, кыпсынчыды ырлап олур —
Иштик черниң
өскүс казы караа чаштыг
Хартыгадан
өршээл дилеп, чаннып туру:
«Каптагайның орлан эрес
Хартыга деп күштүг кужу,
Кара чааскаан өскүс калган
Касты мени кээргеп көрөм.

Сүвүр чидиг дыргактардан
Чүүм тоглап, бадып туру.
Хүнүм караан ажыт киирбейн,
Күжүр боттуң тынын өршээ!

Аймак-төрөл өөрүм дилеп,
Азып-тенип чоруур кас мен.
Хөглөп ойнаар, шымнып эштир
Хөлүмден сен чарбайн көр!

Өскүс чавыс амытанга
Өзер назын шаңназыңза,
Чалгынныг куш аразыңга
Чаагай адың мөңгө артар.

Хөлбегер көк аяс дээрге
Хөглүг-омак ужуп чорууйн,

Өөрүшкүм өжүрбө даан,
Өршээлден мээ көргүзүп көр».

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Түлээн арга
бүрүзү дег эстеп-хадып,
Дүргектелген
чүглер дээрни шыва апкан.
Өскүс кастың
тынын дилээн ыылыг үнү
Өзен каътка
чаңгыланып артып калган...
Ишкирнигип,
качыгдалдан ызын төп,
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап туру —
Кээргенчиг
кастың тыны үстүп калган.
Кежээкиниң
кызыл хүнү мөгүдээштиң,
Хертеш даглар
эзеринден чайлып калган.
Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Ишкирнигип,
качыгдалдан ызын төп,
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап туру...

2. Игил дугайында тоолчургу чугаа

Инек-даштыг Ишкин аксы аяң шөлге
Чөнүк кырган адалыг, ийи-үш өшкүлүг,
Ижер-чири — хымыраан шай, кичигене
Чөндөк багай өскүс-оол-даа чурттап чораан.

Куу чазын хайыраатының кырган бези
Кулуннааштың, арганындан өлүп калган.
«Өскүс, чаңгыс кулунчактан ядараар бе,
Өзен-каытче октаптыңар, оолдар!» — диген.

Чырык хүннүң херелинге быктын дөгөп,
Чымчак сиген сыя базып, девирживээн,
Өл-чаш шара кулунчакты чылгычыдан
Өскүс-оол-даа чаннып чыда, дилеп алган.

Өшкүзүнүң сүдү-биле эмискиктеп,
Кара сугнун эриин дургаар кадар чулуп,
Кара талдың чиирбейин сыйып берип,
Өскүс чавыс кулунчактың тынын алган...

Хавааның дал ортузунда кара дөөней,
Сывырып каан алдын-сарыг хола ышкаш,
Сыйдалап каан согун ышкаш, кончуг чараш
Кайгап ханмас маңган аът бооп өзүп келген.

Маңган-Акка дуогулуг мал аразында
Маңы-биле маңнап чедер ындыг мал чок —
Хаттан ылгын, куш безин бараадавас,
Кайгамчыктыг челер-маңнаар аът болган.

Думаа-халаң чөндөк багай Өскүс-оолда
Дыңнап көрбээн оглаа аъттың угун уктап,
Өргээзинге биеэги бай боданырга,
Өскүс дээштиң октадыпкан кунну бооп тур.

Улут найыр-чыыштарга чарыш болур —
Ушта маңнап, бараан бербейн эртип келир —
маңган-Актың даванының доозунунга
Байның салган аъттары шуут азып чидер.

Маңган-Акты «Мээңии-дир!» деп былаажырга,
Маргыш-даа чок, байның оозу меге апаар —
Авазының сүдүн эммээн кулунчакты
Аът кылдыр Өскүс-оол кээп өстүрүп каан.

«Оорлап алгаш ону каяа сыңыраарыл?» —
Олут бербес, чыдын бербес айтырыг ол.

Орбак самдар ядамыкты оорлаан бай деп,
Ёозажок ады үнер — ол-даа талаар...

Ары, өвүр делгеминге Маңган-Актың
Ады алгып, алдар-сураа дыргын тараан.
«Өскүс-оолдан аътты канчап чарып каарыл?»
«Өлүрүп боор!» — арга ол деп бай-даа түңнээн.

Алдын азап, мөңгүн берип, холун актап,
Арын-нүүр чок кижилерни хөлезилээш,
Байың чүү боор, бир-ле дүне хая-даштан
Маңган-Акты чайылдыр кээп иттирипкен.

Өзү-баары тутчу берген ынак аьдын
Өскүс-оолдуң дилевээн-не чери шуут чок.
Кара талдар девээзинге могап шылааш,
Караан шимгеш, күжүр оолак удуй берген.

Дүймөп хөлзээн бодалдарның тевиинден боор,
Дүжүн орта ынак аьды кире дүшкен:
«Кадыр туруг одуруунга чыгап тургаш,
Кара холдуг оор улус тыным үстү.

Кызыл-Тайга аар ийинден мага-бодум
Кызыл сөөскөн аразындан дилеп тыпкаш,
Бажым сөөгүн, хайыралыг эргелиг ээм,
Пар дыттың будуун орта азып каар сен.

Шак ол дыттан игил деп эт чазап алгаш,
Чаагым кежин хере тыртып, ону шаккаш,
Ийи хылды кудуруумдан сывыра соп,
Игилиңниң хөөнүн киир хылдап аар сен.

Деспек черге баскактандыр олурупкаш,
Уярадыр игил хылын ырладыр сен —
Дээр-кудай чылгызындан меңээ дөмей
Улуг ак аът девиржидип маңнап келир...»

Өлгөн аьды дүшке ынчаар чагыын берген —
Өскүс-оол хажык чокка олчаан кылган.
Аът баштыг эткир үннүг игил чазааш,
Аяар оожум хылын суйбап, ырладыпкан.

Игил үнү уян-хоюг кыңгырт диген.
Ишкээр алзы оолак көргөн: Маңган-Ак аът
Өөр ала, кара чылгы эдертипкен
Өскүс-оолдуң коданында савап турган.

Кара кузум сагыштыг бай падын бараан —
Хая-даштан чылгыны чууп чадажып каан...
Чымчак уян, хоюг үннүг игил ынчаар
Чырык черге аян тудуп, мөңгө арткан...

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Шүлүглелдиң «Игил дугайында тоолчургу чугаа» деп кирилде кезээнде кандыг ханы, чажыт утка барын эскердиңер?
2. Ук тоолчургу чугаада өскүс кулунчактың салым-чолунуң дугайында тоожуп тура, кандыг овор-хевирлер чергелештир немежиң, тоолчургу аянны кирип турарыл?
3. Тыва улустуң «Өскүс кастың ырызы» деп игилге ойнаар аялгазының дугайында шүлүглелден чүнү билип алдыңар?
4. Өскүс-оолдуң Маңган-Акты кайыын тып алганының дугайын допчулап бижиңер.
5. Байның кылган үүлгедии чүгө чедиргенил?

Чогаадыкчы онаалга

«Өскүс-оолдуң дүжүнүң хуулгаазын күжү» деп темага кыска чогаадыгдан бижиир.

3. Самдар игилчи азы өскүс кастың аялгазы

Ийиги кезээ

Барыын чүктүң кадыр-сүвүр сыннарының
Баштары ак — харлыг бөргүн кеткилепкен.
Кышты оштаан кыржың ажыг сырыңгы хат
Кырлар ажыр хову-шөлче үрүп келген.

Оргуулаашта кезек аалче имир каксы
Орбак-самдар чорумал эр калгып ора,
Сурап келген аалым ылап тыптым дээнзиг,
Сууду базып, өдективе кирип келген.

Аккыр өгнүң эжиин ажып, кирип ора,
«Амыргын!» — деп, чолукшааштың, чыышкын адаа —
Эжик аксы черге барып, сөгедектей
Эптии сүргей олут чазай оруп алган.

Аалдың ээзи агай кижиге чексиз дег,
Арын-базын бырыштырып, кылыктанган:
— Кара өгнүң эжиин уттуп алган сен бе,
Хаалга-дүндүк каңгыраткан кандаай хей сен!

— Чорук чораан чорумал мен, оозун орта
Чогум кайын эскерер мен, караңгыда,
Аалдар кезип, тоткан черге тос-даа хонуп,
Аян тудуп, ырлап чоруур игилчи мен.

— Ындыг болза, игилиңниң хылын тыртып,
Ындынналдыр ырладып бер, дыңнап көрейн.
Чаңгы боду аалда чок, чызаан кирген,
Чаңгыс кижээ чалгааранчыг чүве-дир — дээн.

Игилиниң хөөнүн кирип, агайдыва,
Иштинде эр боданып каап, көрүп орган:
«Уруг шаанда кончуг чараш, долбан чаактыг,
Узун чаштыг, хоюг үннүг чалы чордуң.

Ховужукка хойлар дозуп, ойнап-тоглап,
Хомус үнүң сеткил хандыр дыңнап чордум.
Кады тиккен чашкы шаавыс сайзанагы
Хая баары калбак дашта ээн калды.

Чаңгы кижээ кадай болуп, караң далдаш,
Ону бөгүн кайын кайын сактып орап деп сен.
Чаг иштинде бүүрек ышкыш чыргал көргөш,
Орбак-дыдык кара өөңнү уткан-дыр сен.

Ажыг соокта, изиг каанда менден калбас
Аът баштыг игилимни дыңнап ал че!
Аян ыры сеңээ чүнү төөгүй-дүр,
Агай, ону билип алыр шааң бар бе?!»

Уярадыр бадырыптар чалы кыстың
Уян, хоюг, тааланчыг үнү-биле
Имистелчек чула чырыын хөрлээледир
Игил хылы шөйүлдүр кээп ырлай берген:

«Артыш-шаанак, пөштер чыды
Айдызап кээр кавай черим —

Адыр-Бажы сериин чайлаам
Арт-сын ажыр чыдып калды.

Аржаан домнуг кара суглуг
Азарганчыг Ак-Хем уну
Хаяларда сайзанаавыс
Калбак дашта ээн калды.

Баа-сарыг — ыраажы куш
Башкы-Адыр шеттеринге
Часты алгап ырлаан ыры
Сагыжыңга кирер-дир бе?

Хүрегелдей, самагалар
Хүнге чассып саглаңнажыр,
Ыржым аяң ортузунга
«Ынаам!» дээниң сагындың бе

Чаңгыс аътка саттырыпкан
Салымыңны уттуп алгаш,
Чаглыг эътти дайнап ора,
Чаагай чолум дээр сен бе?..»

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...

Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап олур —
Ишти-хөңнү
кудараксап, ийлээн аңгыр
Эжин дилеп,
хилеп човааш, ынчаар ыглаар.

Бодаганын
оскундурган эңгин теве

Борбак-борбак
карак чажын ынчаар төгер.

Чалгынын сый
аттырыпкан балыг кушкаш,
Чалбак дээрин
сактып келгеш, ынчаар эдер...

Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап олур...

Агай кижн чаагын куду карак чажы
Агып баткан. Олудундан тура халааш,
Алгырыпкан: «Мер-ген!...» Боостаазынга
Кара чүве харлыккаштың, чыдып алган...

Хөгжүмчү эр ынаар хөлзеп, сагыш салбаан,
Хөөнү кирген игил хылын тыртып орган.
— Ачам кандыг чурттап чору? Оода бо
Айтырымны харыыла! — деп, агай дилээн.

Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлай каапкан:
«Кара ыштыг бөдей өөңү
Хаттыг шуурган буза шаап каан.
Ачаң ашак аалдар кезип,
Аштап-түрөп, падын бараан.

Чортуп мунар чаңгыс аңдын
Чоогага кокай чип каан.
Чырык хүн көөр ийи караа
Чылдар эртсе, соглуп калган.

Ачаң кээргээп, карак болуп,
Аалдай санай, аян тудуп,
Тоткан черге тос-даа хонуп,
Тоянчы деп атка кирдим.

Сесииргеңни эштип алгаш,
Сеспиңейнип олуруңда,
Сесегеңиң аар ийинге
Сээң ачаң өлүп калган...»

Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Кышты оштаан
кыржың ажыг сырыңгы хат
Кырлар ажып,
дүргектелдир хадып келген.

Агай киж
ишкирнигип ыглап ора,
«Ачам чок!...» — дээш,
ойта дүжүп, моорап калган...

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...

Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...

Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап орган —

Эжин дилеп,
кудараксап ийлээн аңгыр

Ишти-хөңнү
хилеп човааш, ынчаар ыглаар.

Бодаганын
оскундурган эңгин теве

Борбак-борбак
карак чажын ынчаар төгөр.

Чалгынын сый
аттырыпкан балыг кушкаш

Чалбак дээрин
сактып келгеш, ынчаар эдер...

Моораан агай чоорту миннип, ковайып кээп,
Караан чодуп, улуг тынып кезек ора:
— Хайыралыг чаңгыс ачам чанымга маа
Боду дириг элеңейнип олары кай...

Үнер-кирер, турум чурттаар аалың чок
Үвүлеңниң човулаңын билип ор мен.
Харлыг кышты бистиң аалга эрттирип ал,
Кара өгге хонуп-дүжүп тургай сен... — дээн.

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...

Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...

Имистелген
чула кыпкан делгем өгге

Игил катап
кыпсынчыды ырлай каапкан:

«Шывадаан сөөк дораан алыр
Сыяп чазый ыт мен бе?»

Кагган хейни катап эргээш,
Каткы-шоотка кирер дээн бе?

Шагда ядыы чалыы уруг
Сагыжымда дириг арткан
Чаңгы куруяа агай көргөш,
Сарыым ол деп шыдавас мен.

Эттиглерге чалынмас мен,
Эктип чайып чана бээр мен.
Чаглыгларга чалынмас мен,
Чарным чайып чана бээр мен...»

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Караңгы дээр
шывыы сойлуп челээштелир,
Хаяалыг хүн
каттырымзап чайнап келир...
Ынчан харын
игил омак ырлап үнер —
Ырак-чоокка
сергек үнү куттула бээр...

Бодан, харыыла, куцсет...

1. Игилчи биле агайның чугаазындан чүнү билип алдыңар?
2. Игилчинин агайга харызындан ооң омур-хевиринин кандыг талалары көстүп турар-дыр?
3. Шүлүглелде катаптап турар одуругларны автор чүгө ажыглаан деп бодаар силер?
4. Шүлүглелдин сөөлгү алды одуруунун утказын тайылбырлаңар.
5. Игил дугайында тоолчургу чугаага үндөзилээн кымнарның чүү деп чогаалдарын билер силер, деңнелгелиг сайгарылгадан кылыңар.

Чогаадыкчы ажылдар:

1. Хөгжүм херекселдеринин тывылганының дугайында тоолчургу чугаалар чыып бижиир.
2. Шүлүглелге даянып, тыва улустун ёзу-чаңчылдарының дугайында дыннадыглар кылыр.
3. «Тыва театрынң сценанында А. Даржайның чогаалдары» деп темага презентация кылыр.
4. А. Даржайның «Игил ызы» деп шүлүглелинин уран-чечен дылынга хамаарыштыр үнелел бижиир.

ЧЕТКЕР ЧЕТКИЗИ

Кижикчилери:

Кежик — мал оорлааш, шийтирип чораан киж
Ие — Кежиктиң авазы
Эрлик — арын-нүүрнүң шийткөкчизи
Шуваганчы — чаңгыс инээн оорлаткан кадай киж
Ирей — чаңгыс аъдын оорлаткан ашак киж
Кулунчак — иезинден чарылган өскүс мал
Оол — чаш назын, чырык күзел
Болат-оол — колонияда капитан
Данзын-оол — совхоз салбырының эргелекчизи
Чуцккөй — Кежиктиң авазының ашаа
Шириңмаа — Кежиктиң авазының эштери
Чолдак-Кара — Кежиктиң авазының эштери
Сай-Суу — чаңгыс оолдуг бот херэежен
Хураамай — бригадир
Чадамба — аът ажаакчызы
Балдаң — Кежиктиң өңүктөри
Каржаң-оол — Кежиктиң өңүктөри
Лейтенант — дежурный шагдаа
Таңныыл, шериглер, сигенчилер, дүрзүлөр.

Кежик улаарап-дембээрөп, чугааланып чыдар. Чоорту чырык өскөр-лип, игил ызы дыңналып келир. Удаан кижиниң мурнундан шывык «аът» мунган бичии оол шаап эртер. Удаан киж бичии оолду дүжүндө көргөн чүвө дег, таалал-биле каттырып чыдар. Хенертен хөгжүм өскөр-лип, Кежикти долгандыр ужуру билдинмес янзы-бүрү дүрзүлөр самнап эгелээр. Ол болза — Эрлик, ие, шуваганчы, ирей, кулунчак болгаш өске-даа дүрзүлөр. «Авай-авай! Кымнар силер? Кайда мен?» — деп, Кежик улаарап алгырып чыдар. Самнап турган дүрзүлөр хенертен тура дүжерлер. Эрлик Кежиктиң бажының дужунга кылаштап келир.

Эрлик ораны

Ие. Сени оо-хоран-биле азырап өстүрүп кагбаан киж-дир мен, бодумнуң эмиимниң сүдүн эмзирип, хензиг-ле аарый бээриңге, сени чылыглап, кыштың узун дүнелеринде карак шиммейн кавайыңны аадып өстүрүп кагдым. Сени чазый-чилби, каржы-хажагай киж болзун деп, сээң кавайың аадып ора, йөрээвээн мен. Кудумчуга базып чорунда, улус сени көргөш, магадап: «Демги кадайның чаңгыс оглун көрүңер даан. Ёзулуг эр болган. Улуг эртемден апарган. Ол бистиң суурдан үнген оол-дур!» — деп чоргаарал-биле бир шагда сөглээр боор деп күзөп чораан мен. Ачаң хөөкүй канчаар өлчүк. Шуурганныңда, арат-чоннуң малын

хөртүкке бастырбас дээш, тынындан чарылды. Ачаңның өлүмү-
даа сени доктаадып шыдавады. Ол хөөкүй аайлыг-ла чагып тур-
бажыкпа. Ачаң чүү дижик, бо-дур:

Эр хиндиң бодап,
Эгүүр шагда эрес чор!
Эр эжиңге эш бол,
Эки аьдыңга ээ бол,
Найыралды үнелеп чор,
Най-чашка өмек бол,
Ушпа-чөнүк кырганга
Ушпас-тайбас даянгыыш бол,
Бергелерге тулуп келгеш,
Мээң оглум, балдырың сып,
Маадыр уктуг ада-төөгүң
Малгаш-борга боравайн чор.
Эр хиндиң бодап,
Эгүүр шагда эрес чор!

Сен өске оруктай бердиң. Эрте чажыңда-ла өөредилгең каап-
тың. Сээң орууң моондактаар чүве турган эвес, чаңгыс кадайның
оглу дээш сени долу хандырылгага безин ап, ишти-хырның ха-
маан чок, эктиңге кедер хевинден өрү күрүне берип турду. Сен
аваң сөзүн дыңнавайн барган сен! Сээң сагыжыңдан челер-чыраа,
чүгүрүк аьтгар мени шагда-ла үндүр кызыпканын кайын билир
ийик мен. *(Ону үзе кирип, Шуваганчы чугаазын эгелээр).*

Шуваганчы.

... Халак-халак! халагым ой!..
Канчанган чоор, чоонган чоор —
Калчан шилгим канчап барган?
Каш хондур сураа чок-тур.
Ыт-куштун сол-ла турду,
Ыржым-тайбың турду-даа чоп.
Кандызы кээп чооглай берди?
Кайыын-чүүден айтырайн!

Халак-халак! халагым-на халак!..
Хайыралыг чаңгыс инээм
Одарындан келбейн барды.
Оргу-шөлден диледим —
ооң изин тышпадым.
Арга-дашты чиндидим —
Анда база көзүлдеди.
Ажап-чилби кара оор

Аксы-боскум үстү-ле.
Сарыг хоюг сүттүг шайны
Чаагайсынып ишпес болдум!

А халак! халагым-на халак!..
Чаш шара бызаазы-ла
Сагыш аартыр — кээргенчиин:
Эмиг дилеп, хилеп аштааш,
Эдээм соруп турганын көр!
Эмискиктеп канчап чооп,
Доруктуруп алыр-ла ыйнаан,
Өскүзүнден күжүр бызаа
Дора өлүп калыр эвес,
Өөдежок чазый оорнуң
Өөнделээрин мен-не көрейн!...

Халак-халак! Халагым ай!
Хайыраан-на чаңгыс инээм!

Ирей (*шугаганчының соон дарый самнавышаан, дүрзүнчү кончуг*)... Канчаайн-чоонуйн! Кара холдуг чүвелер хайыра-
лыг аъдымны караңгыны ажыглап, карак ажыт киире берди...
Тү-мен-сая сылдыстар, дүште чок чүге көрүп турдуңар! Халак-
тааш, хомудааш, кагыдым-суксадым! Халак! Каражага дүштүм!
Когарадым! Когарадым!

Чылдык черни айлык кылдыр
Чыыра тыртып челер Доруум,
Сени чүге өртеп кагдым?!
Сээдеңнээн доңга башты...
Хорум-дашты кизиредир
Хостуг маңнап чоруур кылдыр
Бошка салып каарымгай,
Болбас тенек ашак-тыр мен.
Сен чогуңда бут чок артым,
Сен чогуңда карак чок болдум
Шаар дээрже сарынналып көргөн
Чалгыннары сыйык куш дег,
Кудайдан бадып келир чүве дег,
Кударанчыг көрүп алган түр мен.

... Хайнып шураан уजारларлыг хемим, кара чаштан сууң
ижип келдим, кырың-биле чүгле чалгынныг куш кылайтып
ужар кылдыр эриң ажыр үерлей бербейн, оорларның оруун доза
моондак болбайн, оларга чоп кежер кежиң айтып бердиң?

... Хомудааш, кагып-суксадым!
Каражага дүштүм...
Когарадым!
Чаагынга мөңгүн чүгөн
Чайынналып чырып чоруур,
Чымчак сиген сый-ла баспайн,
Чындыңнадыр челер Доруум,
Чурттап келген назынында
Чуду-кара мунмаан-даа мен,
Даштыг черге шава бербейн,
Таваар чортуп чоруур ийик мен.
Ооргаңны кызыл анай
Оя мунган черим бар бе?
Саарыңны оода чаңгыс
Чарс кылдыр какчык мен бе?
Чывар соокту мээң-биле
Шыдап эртип чордуң, аъдым.

... Хаязынга өшкү дозуп, каргыраалап, ырлап өскөн, кадыр-сүвүр чалымнарлыг дагларым, ыяткан дег ыржым тыртып, ылым-чылым апарган баарымда бо тур силер... Кара сагыштыг чүвелерниң оруун доза, халдып ажар арты чок, караш кыннып эрте халдыр чиги чок, куш-даа кыры-биле ужуп эртпес, курт-даа адаа-биле союп эртпес муңгаш бедик хана кылдыр мурнун орта чүге турбадыңар?

О, даглар, үнү чок херечилер!
Ондап-остап хиледим!..
Оглаа аъдым чидирдим!..
Хайыралыг ынак аъдым,
Кара чаңгыс ынак өңнүүм,
Хаайыңны өрү сунгаш,
Канчаар киштей каапчык сен?..
Сакты-дыр мен.
Харлыг шуурган.
Чаглак чок чадагай шөл.
Карак дежип икаар чыгыы,
Караңгының согур дүнү...
Харык-шинээм төнер чыгыы —
Калчаалыг соок өзээмге киир
Ханым доңур хаарып келген...

Кулунчак (*ирейниң мурнунче ушта халааш, Кежиктиң арнынче бир былгыра каапкаш, чугаазын эгелээр*). Мен бо кижини таныыр мен. Имир-каксы-даа бол, ооң арнын кончуг таптыг

сактып алган мен. Мээң төрөөн черим — Чойганныг тайганың эдектери. Мен авамны тоттур ээп-ээп алгаш, чечектиг шыктарга дешкилектеп, даалыктап, аңдаштанып, амыр-тайбың өзүп кел чораан мен.

Бир-ле катап кежээликтей арга кыдыы шөлге хоор чылгы чаштыла берген шөлөөн оъттап чораан бис. Бистиң амырдыжывысты чүү-даа үревээн, ол кавыга какай-даа барааны көзүлбес чүве. Имир дүжүп, сылдыстар соңнуг-мурнуг дээрге көстүп, хензиг отчугаштар болуп хып келгенде, шивилер аразындан аъттыг кижиги үнө халдып келгеш, кезек малдарны чылгыдан үзе сүрүп алгаш чорупкан. Мен авамның чанынга турган мен. Чылгы-даа диг дээн. Авамны көөрүмгө, кезек малдар аразында маңнап бар чыткан. Беш-алды хире аътты бо кижиги үзе кирипкеш, кыңчыктырбайн сүрүп алгаш бар-ла чыткан. Оларның аразында — авам. Мен эзим иштиниң оруу-биле оларның соондан бар-ла шаам-биле маңнап-ла олурдум. Та кажанга чедир маңнап келген мен, өкпе-чүрээм үстүр чедип, хөрээм аартап келген.

Баарымда чапты берген шыкты көрүп каан мен. Бо ногаан хөөлбектерлиг калбак шыкты кежир маңнай берзимзе-ле, авамга дужа бээр мен деп бодавышаан, бар-ла күжүмнү чыгаш, хөрээм аарыбырын, холумнуң ыстап саргыбырын-даа уткаш, ыдып ыңай болган мен. Кезек үеде, шынап-ла, чалгынныг чүве дег ужугуп олурдум. Оон ногаан хоолбекти ажа халып чыткаш, ынаар мойтла дидим. Сактырымга, мээң холум-будумдан бир-ле чүве туткаш, тамы иштинче киир тырта берген хире болган, өрү чүткүүрүмгө мырыңай кара шору — куду алзы кирип-ле чыткан. Карактарымга ол чарыктың ногаан аргазы шала-бүлүртүң көзүлген соонда, шуут-ла караңгылаш дээн...

Кулунчак база катап чыткан кижиниң арнынче былгыра каапкаш, дээскинген дүрзүлөр аразынга самнай бээр.

Эрлик. Монгуш Кежик! Ортаа оранга үүлгеткен үүлехерээнниң аар-бергезин көрүп тур мен. Мээң ара-албаты чонумнуң аразындан сени кээргээр чаңгыс-даа бараскан тывылбады...

Кежик (*дүжүндө улааран-дембээрен алгырып чыдар*). Авай! Ав-а-ай! (*Кежик отту чаптап келир. Көөрге ооң чанында капитан Болат-оол олурар*).

Болат-оол. ...Сени чүглө ийи салым-чол, ийи орук манап турар. Үш дугаар орук чок. Бир дугаар орук — ак сеткилдиг, медреселдиг күш-ажылдың оруу. Хосталып үнө бээриңге, сени улус чылыы-биле уткуп, сээң мойнуңче кым-даа шурай бербес. Улустуң идегелин, бүзүрелин чаңгыс хүн иштинде чаалап албас-

ла болгай. Ийе, хыйыр-кылчаң карактарны көөр апаар сен, баарыңга сеңээ улус дөгере бүзүревес болдур ийин. Ону шыдажып эртсиңзе эр хей болур сен.

А ийиги орук дээрге — эң-не белен. Катап-ла, үнген дораан оорнуң оруунче, кем-херектиң адаанче кирери-дир... Ону билбес кижиги сен эвес-тир сен. Бир дугаар кирип турар кижиги база эвес-тир сен, хоойлу-дүрүмнү менден дудак чок билир сен. Ийиги орук ол-дур. Сенде үш дугаар орук чок. Бир эвес, шынап-ла, кижизиг амыдыралды эгелээр деп шиитпирлеп алган болзунза, кончуг эки-дир. Шупту чүве чүгле бодундан хамааржыр. Сээң аас-кежиң — ийи холунда...

Караңгылаашкын.

Ортаа оран

Кежик чевег черде, авазының хөөрүнүң чанында олурар.

Кежик. Эх, авай, авай! Чоп манап шыдавааның ол? Ам-на таптыг сени азырап көрейин деп бодап чордум. Бичии-ле манаптарың кай! Авай, ээп чедип келдим, авай! Ам ажылдаар мен. Кайнаар-даа барбас мен. Туруптум, авай, туруптум, билдиң бе?

Бржым-шыпшың, кулак безин шылаар чыгы.

Мени өршээп көр, авай! Че, мөңгө уйгуң дыштыг уду, ам сени кым-даа, чүү-даа дүвүредип шыдавас. Байырлыг, авай...

Совхоз салбырының конторагы. Салбырның эргелекчизи Данзын-оол телефонда чугаалашкан турар... Ол үеде Кежик конторага кирип келир. Кежикти көрүп кааш, арнында хүлүмзүрүү чидип, шириин түрү тыртыныптар.

Данзын-оол. А-а, сен сен бе? Кандыг херектиг? Ажыл бе? Чүгле сеңээ мал кадртпас мен. Чүгө дээрзин бодуң билир сен! Аар-саар ажылдар болза, ажырбас. Көдээге ажыл үстүр ийикпе.

Кежик. Чок! Ажыл дугайы эвес. Меңээ өзеп чиир хойдан чөпшээрер көр. Авамның өөрү кадайларны шайладыштайн. Ооң сөөгүн тутпаанымны билир болгай сен. Каш-даа акша-биле садып алыр мен. *(Дыка көвей акша көргүзөр)*.

Данзын-оол *(телефон тудазын туткаш, чөпшээрел бээр деп ора, хөй акша көргөш соксап каар)*. Дириг хой чок. Складта хой эъди бар-ла, оон садып ап болур сен. Арбай-оолга бижиктен бижип берейн. *(Брзаш кылдыр хүлүмзүрүрүр)*. Ма! Сен дээш эвес, аваңның нүүрү дээш ынчап олур мен...

Кежик. А сен келир сен бе? Авам дээш. Совхозтуң мурнакчы ажилчыны чораан кижидир.

Данзын-оол. Чок! Сээң-биле дашка көдүрүп шыдавас мен!..

Кежик үне берген соонда, Данзын-оол кезек када чүнү-даа канчаар аайын тышпайн, карактарын хере көрүп алган туруп каар.

Кежиктиң кожолары Намдак биле Чүсүккөй оларның хериминиң ишти. Ажаанзыраан Чүсүккөй кадайның артындан бир кижидүрүп мендилер.

Кежик. Экии, угбай. Экии, акый...

Чүсүккөй. Кир-кир, Кежик!.. Кажан көстүп келдиң?

Кежик. Чаа-ла келгеним бо. Силерниң-биле сүмележир дээш келдим. Авамның сөөгүн тутпаан кижидир болгай мен. Силер туткан силер. Ынчангаш силерге четтиргеним илередир кижидир мен. Авамны ажаарда бүдүн суур киришкен, билер мен. Ынчангаш ооң үе-чергези кырганнырны, ооң кожа-хелбээ чурттап чораан кижилерин шайладып кагаз деп бодап тур мен.

Намдак. Кажан кылыр деп тур сен?

Кежик. Бо кежээ Арбай-оолдан хой эъди садып алдым. Ынчангаш Чүсүккөй угбайны авамның өөрүн бөле шааптарын дилээр кижидир мен. А бис ийилээ эътти ол аразында дүлүп чыдар бис бе, акый. Чүү деп бодаар силер?

Намдак. ...Мен бодаарымга, шын кылып турар кижидир сен. Чоннуң сеткилин ол-даа болза өөртүп каг харын. Хөй кижиниң херээ чок.

Чүсүккөй чоруптар. Кежик биле Намдак ажилдап кириштерлер.

Кежик. Че, акым. Улус кээр деп бодаар сен бе?

Намдак. Чүге келбезил, оол. Демги угбаң таарыштыр чугаалаар-дыр ийин. Колдуу аваңның чоок улузу келир. Аваң чонунга шору чораан кижидир болдур ийин. Кезээде изиг шайлыг, аштыг-чемниг, чугаа-сооттуг олулар. *(Намдак от салып эгелээр, Кежик олче ыыт чок кайган, боданып олулар)*. Чүнү бодап ор сен, оол?

Кежик. Бир кижиниң чугаазын сактып олурдум, ирем.

Намдак. Ол кандыг аайлыг ындыг чугаа боор, ол? *(Кежик айтырыгга хары бербес боорга, уламчылаар)*. Сеңээ амыр эвес, берге чугаа болганын арнындан көрүп-ле ор мен. Ол кижидир сенден: «Моон соңгаар канчаар чурттаар сен?» — деп айтырган-дыр. Багай кижидир ындыг айтырыгны кажан-даа салбас. Ол бодавыже кончуг сагыш човаачал кижидир болгужеге. Шын угаап олур мен бе?

Кежик. Шын. Ол эки кижидир. Ийи орук дугайында чугаалады.

Намдак. Ийи орук... Че, канчаар амыдыраар, чурттаар бодап тур сен? Сени чажындан тура көрүп келдим. Мээң караамга-ла өзүп келдиң. Ындыг-даа бол, чырыткылыг чүве черле көрбедим.

Кежик. Ажылдаар апаар-дыр ийин, ирем. Ажылдаар...

Намдак. Аныяк эр ышкажың чүл! Ам-даа хөйнү кылып чет-тигиптер сен. Шынап, бо Сай-Суу-биле чүү болган улус силер моң? Ол хөөкүй мында-ла болгай, суурда. Бичии, беш хар чедип турар оолдуг.

Кежик (*элдепсинип, сактып чадап олуар*). Кайы Сай-Суу дээриң ол, акым? Чоп мырыңай сагынмас мен.

Намдак. Маңаа бир практикалап кээп турган уруг аан, оол. Ол-даа канчаар, билип көр. Улус шайладыр деп эки чүве кылып турар кижидир сен. Ол-дур харын ёзулуг чуртталганың эгези, канчаар чурттап эгелээриниң башкы базымы. Эгелеп-ле алырга, ажырбас чүве болбазыкпе, ооң соонда бүгү чүве бүдүп эгелээр.

Кежиктиң авазының чоок эштери Чүсүккей, Сириңмаа,
Чолдак-Кара чедип келирлер.

Кежик. Экии, угбалар! Бээр эртип олуруңар!

Сириңмаа (*Кежикче таакны сунмушаан*). Шуут чедип келгениң ол бе, Кежик?

Кежик. Ийе, угбай. Намдак акый быдаавыс ам черле болу берген эвес деп бе, эзип эккээйн. А силер эъдивисти тавактарга салгылап туруңар аа. (*Үне бээр*).

Сириңмаа. Чаа, Кежик! Аваңның бажыңының одун катап кыпсып турар-дыр сен, көр. Кылаштап чоруп ора, багай эжимниң чадырының ыжы буруңайнып турарын көргөш, сеткилимде дыка өөрдүм, оглум. Аваң дириг турда, Чүсүккей, Чолдак-Кара суглар бо бажыңны черле эрте кылаштавас турдуvus. Аваңның оран-савазын черле ээнзиретпейн көр! Бажың ээн, хос турбас чоор, оглум.

Херим иштинде кижилер хөөрежип орда, хүн даглар ажар чыгап келген.
Суур кедээзинде инектерниң, бызааларның эдери дыңналыр.

Чолдак-Кара. Ой, даадым... (*Аксын туттунуп, Сириңмааны белиңней аарак шапчыптар...*) Инек!... Инек даадым... Шилгим бар эвес...

Чүсүккей. Па-а, уруг, ол хевээр тывылбады бе?

Чолдак-Кара. Кайын тыптыр. Бедик-Эл баарында маржыына изи бар болду. Чүдүрүпкен. Кончуг сүткүр чүве болбазыкпе, эртен — бир кочал, кежээ — бир кочал. Ыйааслиде чаш ажы-төлге чедирип берип турдум. Орус эжим семис Үстүүреден бызаа шаанда алган инээм болбазыкпа. Ам дуую-даа кайын тыптыр.

Узун-Кайгал каш-даа орнажыыл угбай деп ээрешкен чүве, артында ийи баш чүве бээр мен деп турбажыкпа. Ол-даа өскээр сайгарыпчыкпе деп каразыр-дыр мен... (*Чүцүккөй ооң чеңинден тыртар*). Чер чедип албас, кырган-дижең улус балдырлаар апарган чүве ышкажыл.

Сириңмаа. Харын. Чудан-на чүвелер бо дээнзиг, шуваганчылар коданы тегерер оорлар ышкажыл, ок, оорлар даадым... (*Кежикче шала сестип көөр*).

Намдак. Эпчоксунма, оол. Ийи-чаңгыс чүве тудары бергедээн шаг-дыр. Чазак-нам мал-маганны тудунар деп-ле турар, семиртир азырап аарга, доорадан ээзи база тыпты бээр, шагдаага баарга, сураг-ла боор... Сен эпчоксунма. Көрдүң бе, амыдырал дораан-на сеңээ нарын айтырыгларын салып эгелээни бо-дур.

Кежик. Эпчоксунуп канчаар мен. Шын чүве-дир. Чүгле мен коданым хайдынмайн, холу кошкактарга дегбейн чораан мен.

Чүсүккөй. Шуут кымга-даа дегбес, оглум. Аваң орган болза, база ынча дээр.

Кежик. Узун-Кайгал ээрежип турду бе, угбай? Мен оон уктап көрейн, боду кайын алган деп. Ындыг-даа болза, ужу-кыдыын, уг-шиин билир болуп чадап чок.

Чолдак-Кара. Ынчап канчаар сен. Шамнаан аттыг болур ыйнаан... Че, бодуң-на болгаап көр. Тыпты бээр чүве болза, көрем... (*Улуг тынар*).

Намдак. Маңаа хонар дээн силер бе? Чангылаза чүл. Че, чанар-ла болгай.

Урук-суурук Кежик-биле байырлажыр. Чааскаан арткаш, Кежик эргин кырынга олуруп алгаш, боданып олурад. Олурган Кежиктиң мурнундан шывык «аът» мунган бичии оол кожамыктап эртип бар чыдар:

Оол. Салгын-хаттан артык ылгын
 Сараланың челижин аар, шу!
 Чараш кыстар аразында
 Саараның чаражын аар, шу!

Кежик (*бичии оолду чаптап, чугаа эрен*). Ээй, кайгал! Кайнаар шаварың ол? Болчаг бе?

Оол. Аалымче чанарым ол-дур!

Кежик. Аалыңга чедир ырак бе? Аъдың турупкан хире-дир. Ал-бодуң, аът-хөлүң-даа дыштандырып албас сен бе, кайгал?

Оол. Аъдым, бодум турупсувусса-даа, аалымда авам бар. Далашканым дээр боор.

Кежик. Аваң бичии манаай-ла... Ажырбас...

Оол. Чо-ок! Кижии авазын канчап манадыр боор. Авам чааскаан корга бээр. Чырыкта чедип кээр болган кижии мен...

Кежик (*харлыгып, цнц дунук*). Ийе-ийе, шын-дыр. Авазын манадып болбас... Шынын чугааладың... (*Караан чажырып доңгая бээр*). Шын-дыр! Эр хей-дир сен! (*Ыглап олулар*). Хомудадып болбас! Аваңны сен кажан-даа хомудатпайн чор! (*Бичии оол орган акыйның ындыг байдалын көргөш, элдесинип туруптар*).

Сай-Суу (*ырактан*). Оглум, кайда бардың? Аяс! (*Чоокшулап келгөш*). Мында чүнү канчап турарың ол чүвөл? Удуур шагың чоокшулап келди. Даарта эртен садик баарда, оттуп шыдаар эвес сен... (*Кежикти танып кааш, шак дүжер. Кежик база-ла Сай-Сууну танып каар*). Че, оглум, чанаалы!

Кежик. Сай-Суу! Сен сен бе?

Сай-Суу (*арны изиш кыннып*). Экии, Кежик! (*Оглунга*) Че, чоруулу!..

Оол. А бо кымыл, авай?

Сай-Суу оглум чедип алгаш чоруптар.

Кежик. Эрткен үе,

кыштың часче шилчири дег.

Эргип кээрин канчап черле бодаваан мен.

Шапкын хемниң саарыынче чүткүп кирген

Сараламның аксын тыртып ээрим кай.

Чайгы дүннүң саарылган мөңгүнүндө

Саарыгга манаар сен деп чагываан мен.

Ынчаарга ам.

чөгөл төтпейн чалыы кыстың

Ынча чылда чааскаан чораан ужуру чүл?

Сактыышкын Кежикти каш чыл бурунгаар үеже алгаш баргаш чиде бээр, Кежикти катап-ла эргин кырынга эккээр.

Караңгылаашкын.

Даартагы хүн. Сай-Суунуң бажыңы. Кежик аргыглыг хапта машина, бөмбүк, янзы-бүрү ойнаарактар суп алган чедип кээр. Чөдүргүлээр. Кежик Сай-Суунуң долбанналган чаагынче, чиңге белинче аксын аазадышкан көрүп турар.

Кежик. Экии. Үүлө бүтсүн! (*Ойнаарактарын артында чажыра тудуп алган*).

Сай-Суу. Мону Аяска эккелдиң бе? Бис өске улус холундан анаа хей черге белек ап чаңчыкпаан улус болгай бис.

Кежик. Өске... Канчап?.. Аяс мээң оглум эвес чүвө бе?

Сай-Суу. Чо-ок! Шын билген-дир сен? Ооң адазы өске.

Кежик. Ооң менден өске адазы чок. «Бистер ийи аңгырлар бис, бисти кым-даа чарып хоржок» — деп кежиг аксынга чугааң! Аясты мээң ханым деп бүзүрээр мен. Дүжүмге-даа көргөн мен.

Сай-Суу. Ам-на сактып келдиң бе? Дыка-ла чаагай уяралдыг сактыышкын-дыр. Бүдүн беш чыл иштинде де? Оода чаңгыс чагаа бижидиң бе?..

Кежик. Эх, Сай-Суу, ыңдыг доңгун болба. Күскү хемниң эрииниң чаакталыры дег, чүрээң кайын ынчаар дошталган деп. Дүүн оглуң-биле чугаалажып турумда, карактарыңның чылыы аажок ышкаш болчук. Мен авамның өөрүн шайладып турдум. Артында-ла авамның бичии хензиг, чавыт бажыңчыгажы херлип, чырык, улуг соңгаларлыг орду-даа ышкаш сагындырды. Саралага ушкажып алгаш чоруурувус сактып көр. «Амыдырал — хөлүвүске амыр-шөлээн эштип чоруул» деп чугаалажык мен.

Сай-Суу. Чагаа-даа биживээн сен. Сеңээ херек чок болганым ол-дур. Эштир хөлүвүс шагда-ла соглуп калбажык бе! Ону чоп билбес сен: ынак чораан мен, шын. А сен, чүгле бачым эрттирип турган сен. Ол шаанда кыйгырган болзуңза, сээң үнүңнүң чаңгызының айы-биле сени тып алыр турган мен. Ийе, Аяс — сээң оглуң. Ол сен дег аътка ынак, ынчалза-даа оглум авазын манатпас, хомудатпас.

Кежик. Оглувус дээш хүлээп ап көр. Бажыңыңның эргиниңиң адаанга чыдар коданчы ыдың-даа болур мен. Чүгле хүлээп ап көр.

Сай-Суу. Че, ам болзун. Аяс сени билбес ужурлуг. Эрги балыгга дегбейн көр. Хүлүреме бүрү сүзүп, күсче кады кирбейн көрээли. Шагда чыып алыр турган каттарывыс бисти манап чадааш, сыпка тура кадып калган-дыр. Өй-шаанда ишкир сава тыппайн барган шорувус-тур. Мени дүвүретпе, барып көр! (*Эжин хаап аар*).

Кежик. Э-эх! (*Караан чодар. Ыгыт чок, бажы халагар, ойнарактарны салып кааш чоруптар*).

Караңгылаашкын.

Кежик. «Э-эх! Канчаар мен, чүнү канчаайн, чүнү кылыйн!» — деп, чөгели оскундурар чыгыгы, эзирик чүве дег, элээр боду элең-тендиң чоруп олулар. Чевегге үзе-үзе келгеш, серт дээр. Олбо көргүлээр. Аяс хүн. Дээрниң хиндиинде ынаар хамнаарактар эдип турар.

Кежик. Оода-ла сен дириг чораан болзуңза, авай. Кайнаар-даа баарымга, бедик хана. Оруум муңгажы ол бе? Бо чер кы-

рында меңээ чүглө сээң чевээнден өске эргим чүве артпааны ол бе?... Меңээ берге-дир, сагыжымны чаңгыс сөстөн-не билип аптар шынчы өңнүүм-даа чок-тур. Моон соңгаар суурга туруп шыдавас мен, карактың углаан черинче базып чоруптар мен бе, ынчаш? Чурт делгем-не болгай, сигенче киир шывадапкан ине дег, ооң делгемнеринче шымны берейн бе? Тюмень, Соңгу чүк-даа бар-дыр. Каяа-даа күштүг, дыңзыг холдар херек. Менде күш чедер-дир, канчаайн, авай? (*Біржым. Харыы-даа чок*).

Чок, моон кайнаар-даа ырап шыдавас мен. Бажыңывыстың суугуузундан ыш буруңайнып үнер ужурлуг. Сээң сөөлгү хонажың — бо чевегни канчап каапкаш, чоруптар мен. Чо-ок! (*Суурнуң уунче көрүп*). Силерден үзүм-чигир манавас мен, дилевес мен. Бо холдар бар-дыр... Ушкан черинге кижичи катап дагын кайын ужар...

Караңгылаашкын.

Сиген шөлү. Кааң аяс хүн. Хөпээн бөлгөн оолдар, кыстар. Каткы-хөг. Кежик сараат кырында сиген салып турар. ...Кежик сараат кырындан дүжүп келгеш, чадырынче базыптар. Аныктар хөглүү кончуг суурже чоруптар. Чадырының чанынга Кежик чыда дүшкеш, шала муңгаргай ырлай бээр.

Кежик.

Саарыгже киир баскан
Сараламның изи кайыл?
Сарыым кысты ошкап хонган
Сараадымның орну кайыл?

Хөөлбекче киир баскан
Көк-ле Борам изи кайыл?
Хөлчүң кысты ошкап хонган
Хөпээнимниң орну кайыл?

Караңгылаашкын.

Даң бажы. Кежик чадырында удуп-оттуп чыдар. Шыкта чадырже кижичи хөрөктөнип кылаштап орап: «Чүү кончуг сек боор!... Канчаптар эвес мен!» Кежик чадырындан үнүп келирге, Хураамай биле Чадамба чыттыр октааш, хүлүп алып. Хураамай аңаа «Кызыл сылдыс» совхозтуң аъттарын шамнап, мотоциклге сөөртүп алгаш, кожуун төвүндө иштики хөрөктөр килдизинге эккээр. Лейтенант Хураамайга чүү болганын тодаргайы-биле тайылбыр бижик бижидип кааш, Кежик-биле таакпылап үнө бээр аразында аът ажаакчызы Чадамба маңнап келир. Кежикке шамнап турган аъттары тараага хонган, тыпты берген болур.

Кежик олардан буруу минниешкини манаан чүве дег турар. Олары ындыг барымдаа бербес хирелиг болур.

Кежиктиң монологу.

Улуг кем-даа кылып каанзыг, канчап бардым?
Ундаралдың соок хады чиңнээр чүзүл?
Өрү дээрде хүннүң изиг херелдери
Өөртүп келир харыы канчап чиде берди?
Кандыг четкер, кандыг диирең сагыжымны
Каап чадап, хилинчектеп турары ол?

Эзим адаа кара сугнуң шаалаажы
Эрес оолак хөглүг ырын оштазажок,
Мээң чүрээм ону таалап дыңнаар боду
Медереп көөр шынарын чоп ышкыныпты?

Өңгүр бойдус, өртемчейниң сылдыстары,
Өөрүп хөглээр сеткилимни кайда кагдым?
Дүүн чаа-ла кежик-чолду эриин ажыр
Дүвүрел чок четтирип-ле чорбадым бе?

Аас-кежик! Идегел чок кижиг сен дээш,
Аяс хүндүс мени каггаш чоруптуң бе?
Эжим туржук, эвим багай улуска-даа
Эрээ-хинчек күзевээн мен. Чүү болду?

Калбак эзим хоогайндыр шимээргеп тур.
Каарган ында мени шоодуп каттырып тур.
Кара сугнуң саарыы безин көвүктелип,
Каргыш-чадын менче салып турганзыг-дыр.

Караңгылаашкын.

Чайлагда аал. Өгдө ие чаш төлүн удудур чайгап, өпей ырны ырлап олар...
Ол өйдө Кежик сыдым дүрө тудуп алган кедеттинип чоруп олар. Ол-бо
талаже сезиктиг көргүлээр-даа. Хараттынар. Хенертен диг дээн чыл-
гы даванының даажы. Кежик тура халып келгеш, сыдымын чайып-
чайып октаар. Ол үеде боо даажы «дирс» дээш, чаңгыланып чоруй баар.
Чер-делегей кызаш кылынгаш, караңгылай бээр. Аал коданы дүймөп
үнер. Кежик туруп чадап, тендирип чоруй кээп ужар. Прологта хөгжүм.
Дүрзүлөрниң самы.

Эрлик. Соксаңар! Аткаар! *(Сам соксаар)*. Монгуш Кежик!
Ортаа оранга үүлгөткөн херээң аар-бергезин көрүп тур мен. Мээң
албаты-чонумдан сени кээргээр чаңгыс-даа бараскан тывылбады.
Сээң херээң үзе шиитпирлеттинген-дир. Изиг тамының халывын
ажыдыптыңар!

Чоорту Эрлик, Шuvaгaнчы, Ирей, Кулунчак болгаш өске-даа дүрзү лер чидип эгелээр. Иези база быт-дааш чок бажы халагар ырап чорултар.

Кежик. Ав-а-ай! (Авазы хая көрнүп келгеш, ажыт кире бээр. Кежик ковайып ора, кээп ужар).

Караңгылаашкын соонда чырып кээрге шывык «аът» мунган бичии оол кымчыланмышаан, хөглүү аажок: «Оой авай, ээй авай!» — деп ырлап, алгырып халып эртер.

Чырык черге кижичү дээш чурттап чоруур? —
Чылыг дөжек, амданныг чем — чүгле ол бе?
Чылан база чымчак чыдын, хырнын бодаар.
Өлгөн соонда адым артсын дээр болза,
Өөрүшкүнү дириг чорааш үлежип чор.

Көжеге.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шииниң сюжеттиг шугумун кезектер аайы-биле сайгарыңар.
2. Автор шииде кандыг чөрүлдээлерни тургускан деп бодап тур силер? Оларның боттуг амыдырал-биле харылзаазын тайылбырлаңар.
3. Шuvaгaнчының, Ирейниң, Кулунчактың чугаазындан чүнү билип алдыңар?
4. Кежиктиң монологунда автор кандыг бодалдарны оттурган-дыр? Ында кирген риториктиг айтырыглар чүнү сөглөксээн-дир?
5. «Четкер четкизи» деп шиизин автор чүү деп чогаалга үндөзилээш бижээнил?
6. Шииниң адынга хамаарыштыр тайылбырдан бериңер.
7. Шииниң тема, идеязын тодарадыңар.

Чогаадыкчы ажылдар:

1. Кежиктиң психологтуг портредин тургузар.
2. Шииниң киржикчилериниң бирээзинге (күзели-биле) үнөлөл бижиир.
3. «Четкер четкизин номчааш...» деп темага чогаадыг бижиир.

Массалыг чорудар ажылдар:

«Четкер четкизи, азы халалыг салым-чолдуң дүштери болгаш сактыышкыннары» деп темалыг диспут азы төгерик стол эрттирер.

Чинагийн ГАЛСАН
(Иргит Чынакпай оглу Калзан)

(1942)

Ч. Калзан — Моолдуң хамаатызы, тыва чогаалчы, прозачы, шүлүкчү, очулдурукчу.

Чинагийн Галсан (Иргит Чынакпай оглу Калзан) 1942 чылдың чыккылама соок кыжының кежээзинде Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Сенгел сумузунуң Кара-Даг баары Улуг-Кыштаг деп черге төрүттүнген. Ооң мурнунда ийи төлү бүрлүп калган болганындан ада-иези оглун улус караандан чажырып, ат-сывын ада-вайн, азырап өстүрген. Адазы Иргит Чынак оозун Калдар-Уруг деп чаптаар чораан. А иези Балсан кадай оглун Чурук-Уваа деп чассыдып адаар турган. Чурук-Увааның чажындан тура улустуң аас чогаалының кавайынга өскени ооң сөөлүндө барып чогаалчы болурунга салдарлыг болган чадавас.

Ол эге билигни Сенгел сумузунуң чеди чыл школазынга чедип ап, башкызының сүмелээни-биле Галсан (Калзан) деп атты хүлээп ап, чедишкинниг дооскан. Бичии Калзан улаштыр Баян-Өлгий аймактың 2 дугаар он чыл школазынга өөренип эгелээн.

1960 чылда Баян-Өлгий аймактың тургустунганындан бээр алдан чыл оюн уткуштур ук аймак чурттуг шилиндек чогаалчыларның чогаалдарының чыындызын Моолдуң Чогаалчылар Эвилели парлап үндүрген. Ол чыындыга бир өөреникчи оолдуң ийи шүлүү парлаттыган. Ол дээрге Ч. Калзанның шүлүктери болган.

1961 чылда Калзан Моолдуң күрүне университетиниң (МКУ) моол дыл болгаш чогаал салбырынга өөренип кирген.

Калзан бирги курсту доозуптары билек, бирги курсчулар аразынга даштыкыже өөренир студентилерниң шилилге шылгалдазынга чеден ажыг кижиниң аразындан шылгарааш, Германияның Лейпциг хоорайында К.Маркс аттыг университеттиң немец дыл болгаш чогаал салбырынга өөренир эргени чаалап алган.

Калзан үшкү курска өөренип тургаш, «Тываның бир төөгүзү» деп тоожузуң немец дылга бижээш, Германияның күрүне шаңналдарының каш дакпыр лауреады, чогаалчы Эрвин Штритматтертке хынадып көргүскен. Немец чогаалчы тоожу-биле танышкан соонда, ону бедии-биле үнелеп, чырыкче үндүрерин

сүмелээн. Калзан тыва аас чогаалын чыып, ону өөренип шинчилээринден аңгыда немец чогаалчылар Гете, Шиллер оларның чогаалдарының чыындыларын моол дылче очулдургаш, Улан-Батор хоорайга парладып эгелээн.

Ол 1968 чылда Карл Маркс аттыг университетти кызыл диплом-биле дооскаш, Моолдуң күрүне университетиниң даштыкы дыл факультетинге немец дыл башкылап ажылдай берген. Башкылап эгелээн чылдарында «Он айның дээриниң адаанга» деп тоожузун дооскаш, «Көк дээр», «Чээрби бир хонук» деп романнарын биживишаан, Моолдуң Күрүне шаңналының эдилекчилери чогаалчылар Л.Тудэв, Ш. Гаадамба оларның романнарын, тоожуларын моол дылдан немец дылче очулдургаш, парладып үндүрген.

1984 чылда Ч. Калзан моол дылга бижээни «Чаңныктыг чылдарның тоожузу» деп ному-биле моол номчукчуларга таныш апарган болгаш Моолдуң билдингир чогаалчыларының санынга кирген.

Ооң соонда «Он айның дээриниң адаанга», «Өртемчейниң чыры болгаш хөлегези», «Эр кара баг-аргамчы» деп номнарны моол дылга, «Көк дээр», «Чер-ием», «Ак-Даг», «Чээрби бир хүн» деп дөрт романнарны база «Тываның бир төөгүзү», «Улуг көш», «Бедик черниң оглу» дээш еске-даа он тос улуг хемчээлдиг номнарны немец дылга парладып үндүрген.

Калзанның чогаадыкчы ажыл-ижин, күш-ажылын Германияның Чазаа бедии-биле үнелеп көргөш, 1992 чылда Азий диптиң чогаалчыларының аразындан эң-не баштай аңаа «Афон Шамиссо» аттыг шаңналды, 1996 чылда «Шылгараңгай чогаалчы» деп бедик атты тывыскан.

Ооң чогаалдары тыва, орус, моол, англи, испан, япон, кыдат, итальян, француз, немец, казах, турк дылдарда парлаттынган.

2002 чылдың декабрь 15-те Германияның Президентизиниң Чарлы-биле Моолдуң хамаатызы, тыва чогаалчы Чынак оглу Калзанга Германияның эң бедик шаңналы «Федерационный крест за заслуги» деп орден-биле шаңнаан. Ук шаңналды 2003 чылдың январь 15-те Берлин хоорайга Германияның Чазак баштыңы Герхад Шредер байырлыг байдалга тывыскан.

Чогаалчыны алдан харлаан юбилейинге уткуштур Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыын ёзугаар чонунга, уран чүүлге киирген ачы-хаваязы дээш, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнаан, 2003 чылда «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы атты» тывыскан. 2018 чылда Тыва Республиканың ордени-биле шаңнаан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының чаш, элээди болгаш аныяк чылдары Моолдуң, Германияның база Тываның кандыг ниитилел-политиктиг байдалдары-биле харылзаалыг-дыр?
2. Ч. Галсанның «Чаңныктыг чылдарның чазы» деп тоожузун тыва дылче кым очулдурганыл?
3. Чогаалчының ажыл-амыдыралын, чүткүлдүүн чугаалап, чижектер-биле бадыткаңар.

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар.

1. Интернеттен чогаалчының дугайында немелде материалдар чыыр.
2. Моол, Кыдат тывалары деп темага презентация.
3. Чогаалчының намдарыңга презентация.

ДОШКУН ЧЫЛДАРНЫҢ ТООЖУЗУ

Терең суглуг хемни аъттарывысты эжиндир мунуп кээривиске, мурнувуска хову чаттыла берген чыдыр. Аъттарның сугга өде берген быгыннары хүнге чайнап, ымыраа-сээкке ызырткан черлери достайгылап, хээлиг чонак пып каан дег, кылаңайнып чорлар.

Бис холдарывыс чаңгып, а аъттар кудуруктарын шырбанып, бисти бүргөп алган кара шаар ымыраа-сээкти хойзурун кызып чор бис. Олар аш артарының орнунга, бистиң ханывысты мага хандыр соруп алгаш, өлү бээринден безин чалданмайн шургуп турлар. Изиг хүн болурун бүгү чүве херечилеп турган. Хүн дээрниң кыдыындан көстүп кел-ле, от-көс дег херелдери-биле черни чирти берди. Түвектии кончуг сээктер бистен адырлыр хөөн чок, соовустан имиңейнип кел чор. Аъттарның бышкан кызыл-тас дег эът-кежи ымыраа-сээктиң ызырганындан кыза берген.

— Хүнге быжар-ла боор бис — дей кааптым. Ынчалза-жок кады чораан эжим, кырган тевежи Шаныбек, сыр дедир харыылай-дыр:

— Чок. Удавас харлыг чаъс чаап келир эвеспе, көөр-даа сен. Дээрже элдепсинип көрдүм, ында аажок улуг төгерик хүнден өске, кайын-на чүве ийик улчуп келген чаңгыс булут салдап бар чор. Азы канчап билир, бойдушту чагырыптар күш бар эвес, тос янзы чаңнай каггылаптар-ла болгай. Дүш соондан бээр дээрниң аяны өскерли-даа берги дег деп бодандым. Бодум безин билбейн кырганның дугайын бодай берип-тир мен. Улус чүге бо кижиден дескелексээр ирги? А мен ооң-биле аңнап аъттанырыңга белеткенип турумда, авам чоп девидеп үнери ол? «Ол чүү деп чулчу-

руп турарың ол? Барып-барып Шаныбек-биле чорууруң ол бе, албыстай берген боор сен. Артында-ла боолуг, ээн ховуже! Чок... Чорувас сен» — дээш, хыйланып туруп бээрге, үш кижиге бис деп тургаш, оожургадып каан болбазык мен бе. Черле ынчаш, бо чоок кавыдан Шаныбек дег аңчы кижиге тывылбас боор. Ооң-биле быражыпкы дег улус бар-даа бол, ховар. Улустуң чугаазындан алырга, хөй чылдар бурунгаар Шаныбек актыг кижини боолап каан дээр, а чамдыктары ырбакчы дургун, сөлгүжок барасканны узуткап каан деп мактаар-даа. Шаныбек онза айыылдыг дургунну тудуп хоругдаар даалга алган улус-биле чораан чүве-дир ийин. Оларның та кайызының огу дээпкени безин орта билдинмес.

Шаанда Шаныбек башкы-даа чораан. Оон суму даргазы бооп, чоорту партия секретарына чедир депшээн. Ам-даа ону чамдык улус «эш секретарь» деп шооткан аянныг мендилээр хевээр. Мээң билирим-биле безин Шаныбек чээрби чыл тебе кадарып келген. Чамдыкта аңаа чыл-чылы-биле ужурашпайн-даа баар мен. Ында кижиге кайгаар чүве чок. Мал азыраар дээш, кижиге четпес ыраккы ыржым булуңнарже чоруй баар тура-соруктуг, дадыккан кижилер эвээш эвес-ле болгай! Элдеп чүве, чамдык өг-бүлелерниң ажы-төлү имилеме болур, харын-даа мырыңай өске улус-биле салчап эгелээр сен, а көңгүс эр чаңгыс кижилер база чоруур, оларның хөлегезинден башка менээргениптер чүве-зи чок болгулаар. Өртемчейниң үүлезин канчап канчаар боор. Шаныбектиң чааскаанзыргай салым-чолун чүү чүве каастап чоруур ирги? Бодум хуумда ону хүндүлээр мен, чүге дизе кижилер ооң үүле-херээн чедир үнелеп көрбөй турган. Сөөлүнде барып ол арат-чоннуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин шынчы күүсеткен. Шынчы, дорт чаңныг кижилерге удур өжээтеннер тургулаар, ол ындыг болур ужурлуг-даа. Хувискаалдың дүймээзинниг үезинде чаа ниитилелдин эрге-ажыын камгалаар сорулга-биле шиит-пирлиг, а харын-даа каржы-дошкун чоруктарны албан кылыры бо-ла негеттинип келгилээр. Мен бодаарымга, Шаныбекке ада-аргап турарлар-дыр. Хайлыг ок. Шынап-ла, ооң боозунуң огу бе, канчап билер, та өскени... Чырык хүндүс херечилер турда-даа, аткан болза, хамаан бе. Ында кандыг-даа ылгал чок — ол ада-чуртунга бараан бооп, берге үеде хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип кааны бо-ла-дыр. Дургун дижинге кирип чепсегленгенинден аңгыда, ыдыктыг шериг хүлээлгезинден ойталаан болганда, ону ындыг үүле чайлаш чок манап турган.

Хоп чугаалар Шаныбекти улуг-ла дыка дүвүретпейн турган. Улус-биле ужурашып келгенде, кижини мурнай ол чугаа эгеле-вес, чугаакыр-даа эвес, ындыг-даа бол, бир хөөрей бергенде, ону

доктаадыр-даа ужур чок. Ооң ынак хөлгези — теве. Шаныбекти улус оспаксыргай дижир. Харын-даа оон эрткеш, Гоби ховузунуң бөрүзү дижир.

Малдарның даваннары дегген черниң довурак-доозуну бурунайнып чыткан. Муң-муң чылдар иштинде дээрбелеп келгенинден хойй берген доозун дойлуп, дуруг бажынче киискип үнүп, чамдыктары дедир черже оожум бадып тургулаан. Чүү-хөө суп алганым хавым эзер бажынга дээп, аъттың кылажының айыбиле дагжап чораан. Дээрде хүннүң дээрбээ улгадып, сарымзак өңнүг апарган. Араазай шартылаалар орук кыдыында сай даштар аразынче чашты берген, аъттар даваннарынче дөстегер карактары-биле утка чок көрүп олургулаар. Шупту чүве шыпшың. Оът-сиген безин сылдырашпайн, оожум боданган чүве дег, кынны берген. Чаъс чоокшулап олурганындан чоор бе, агаар шыксып келди. Улуг хову кежерде, көп чугааның ажыы чок деп аян-чорукчуларның салгал дамчаан угаадыын сагып, ыт чок чору бис. Шаныбек бажын халайтып алган удумзурап чор. Ооң бырышкайтыр кестип кире берген арнын көөрге, дагның чаъс-чарга чугдуруп, хат-салгынга кургады алгададышканзыг каът-ташкактарлыг база үстүүртен бир-ле кижиниң күштүг холдарын чууктап бадырышкан улуг даштарындан оңгарланып, хооргалданып калган иемдик чери дег болган. Эриннерин үргүлчү так шып алган чоруур. Ооң ындыын бирде-бирде бодаарга, бир-ле коргунчуг чажытты сөглептеринден сезинген-даа чүве дег. Хаваанда ийи ханы сорбу бар. Эргижирей берген, узун халбыңнарлыг хураган кежи бөрттүг. Хөвөнниг эгиннээжиниң адаандан көстүп чоруур тону сандан үнген. Чүгле буттарында кеткен идиктери чап-чаа. Эрги карабининиң тонаан пөс-биле камныы кончуг ораап алган. Боо ооң мага-бодунга тутчуп калган, кажан-даа адырылбас чүве дег сагындырар. Хүнге хүрерти додуккан, хат-салгынга чиңнедип каапкан сыгыгларлыг арынныг, бо тыва ирей аът кырында саадапкан орда көөрге, хүлерден шуткуп каан тураскаал дег көзүлдү. Ол бүгү меңээ бистиң чуртувуска каш-каш чылдар бурунгаар болуп турган улуг өскерлиийшкиннерниң, хувискаалдың херечизи болуп көстүп кээрге, чонумнуң чурттап эрткен катап-таттынмас төөгүзүңге канчаар-даа аажок өөрүп, чоргаарланып чораан мен. Кажан-на бир кырганның салым-чолунуң актыг шынын база бүгү чоннуң дугайын чугаалап үнүп кээр салым-чаяанныг кижиниң төрүттүнүп кээр хүнү келир деп бүзүрөп чордум.

Кайы оранчоктан дээрниң диңмирээни дыңналы-дыр. Аъттар ону эскерип кааш, дораан-на кулактарын сүүрерти-дирлер. Караам дүрбүп, бажым көдүрүп келдим. Дээрде ынаар-ла көстүр-

көзүлбес от кызаш дигеш, чиде хона берди. Кырывыска дескин-дир ужуп тургулаан дээлдигеннер, көгө-бугалар, хараачыгай, каарганнар аразында ак-кускуннуң мөңгүннелчек ак чалгынна-ры агараш диди. Ховар кушту көрүп кааш, ону кээргей бердим: «Көк-көк делгемнерниң чурттакчызы, бо кургаг ховуже канчап чедип келгениң ол? Канчап билир, сээң өгбелериң маңаа чурттап-даа чораан чадавас. Ис чок соглуп калган улуг далайның дү-вү турган шак бо көк ховуда даш бүрүзүндө, хензиг элезин бүрү-зүндө сая-сая чылдар мурнунда сээң өгбелериңни чемгерип чора-ан эне далай сиңип калган, мөңгөдө чурттавышаан эвес деп бе?»

Бажым дескингиже, дээрде өөр-өөр куштарже көрүп мага ханмадым. Куштарның уяңгылыг алгызында кагдынган, уттун-дурган чуртун хараадаан аян барын дыңнап тур мен. Куштарның чалгыннарының тааланчыг даажын диңмирээшкин базып келди. Чылыг салгын арын-шырайымны хоюңнады суйбап эртти.

Хүн делгем хову кежир чоргаары кончуг салдап бар чор. Хенертен ону кара булут дуглапты.

Бис чугаа чокка-ла, аъттарывыстың колуннарын дыңзыды тырткаш, кара маң-биле чарыштырыптывыс. Хат бисти оруктан адыра шапкаш, агаарже дүндүүштелдирип аппаарын кызыткан-зыг, күштүү кончуг эшкедеп эгеледи, ээргииштелген доозун-довурактан тынып чадап чор бис. Хар-чаъзын, чүзүн-даа бол тө каапкаш, бо чут-чоткан дүрген-не эрте берзе деп бис ийиниң чаңгыс-ла күзеливис ол болган. Эзерде арай деп туттунуп чор бис. Ол кадында Шаныбек менче алгырып, бир-ле чүве чугаалай-дыр. Хат ооң сөстөрүн меңээ чедирер-даа хире эвес. Доктаавыт деп имнедим.

— Чаъсты дүгдө чарыкка эрттирип алыыл — деп, ашак мээң кулаамга барык-ла алгырып чугаалады. Мурнувуста кара хана дуй турупканы-биле демей, чүү-даа көзүлбестей берген. Хат аайы-биле чортуп чорааш, мурнуу-барыын чүкче углапкан бис. Элезин-кумнуг шуурган ам-даа намдаваан, доурак-доозуннуг чаъс дег саарылбышаан. Хаттың сыылаан даажынга база аът-тарның даваннарының токкулаанынга бир-ле тода эвес дааш немежип келди. Ол чоорту дыңзып, чаңнык дүжүп, диңмиреви-шаан, бөрбек-бөрбек долулар бисти сыындырып, өрү шурап тур-лар. Сан-тоо чок чаңнык оттары черже аттыгып, чырыыр курт-тар дег өжүп, хып турлар. Дээрден баткан доштар аъттарның таагыланчак челдеринге ылдыртынып, ону ак-көк өңнүг кылдыр хуулдурупкан. Малдар бажын бар шаа-биле савап, хатка удур чүткүп орлар. Салым-чолум билзин дээш, аъдым аксын бош са-лыпкан мен. Ол казыргы дег дүрген эстедип олур. Удаваанда куу

даг эдээнге кыштагга халдып келдивис. Турлаг көргөш, өөрээнимни чүгө деңнээр боор, төрөөн аалымче безин бар чыткаш, ынчаар өөрүвейн чораан ийик мен. Өлүм биске ам күш четпес. Кажжае хат-салгын дег дүрген шаап четкеш, ыжык черге кээп, аъттан дүжүп алдывыс. Өзекке киир өткен, көк мөөн апарган болдуvus. Шимчээр безин харыывыс чок. Көжээлени берген кезек тур бис, адак сөөлүнде кээп, ашак кургаг будуктар чыып эккелгеш, от салыпты. Чиңгежек ак-көк ыш дээрже оожуму кончуг шөйлүп үнүп кагды. Шаныбек тонунуң эдээ-биле отту челбиптерге, одагнын ол-бо талаларындан кызыл чалбыыштар үргүлүп, кургаг чээргеннерни харамдыгып чип эгеледи. Ам-на чыннып болур хире отчуп келди.

Мен арай деп туттунуп олурдум. Шаныбек чиктии кончуг көрүп олур — кайгап. Харын азы муңчулуп олуржук ирги бе? Ооң хүлүмзүрүп олурганын эң баштай ынчан аңаа көргөн мен. Хүлүмзүрүг ооң арнын үрөп, бурун шагнын даш көжээзиниң хевирин кирипти. Ынчан ооң арын-шырайын көргөш, хөөкүйнү кээргей берген мен. Муңчулуп-муңгаган хүлүмзүрүү чоорту өжүп, ооң арын-шырайын аян кирипкен. Ону көргөш, улуг тынып кагдым. Шаныбек бир-ле чүвени сактырын оралдашканзыг, отче чиге кайгап олур.

— Каш харлыг сен? — деп менден хенертен айтыра-дыр.

— Чээрби беш...

Карактарың хере көрүпкеш, менче кайгавышаан, бир-ле чүве сымыранды, мен ооң чүгле «...Ам-даа чаш амытан-дыр...» дээнин дыңнадым.

Чаъс ам-даа чагбышаан, ынчалза-даа диңмирээшкин ушчок ырап, кайы оранчокта хөрөктенгени дыңналып апарды. Кызаш дээн соонда, элээн үр болганда, диңмирээшкин хаяларга чаңгыланып, оон-даа күштүг дыңналып кээр болу берди. Аъттар безин сырбаш кыннып, хоюп турар. Маспактаны оруп алган кижини хевирин сагындырар дагнын эдээнде мал-маган одарладыр эки черлер хөй болду. Маңаа улус элээн үр үеде чурттавайн турганы илден. Даш кажжааның куржаа ында-мында бустугулап калгылаан, а ону чыырыктаан ыяштарны хат апарган, а олар шагда-ла элезин-сай адаанче хөмдүнүп кире берген. Ында-хаая чылгыдан үстү берген аъттарны база чер кезип тояап чоруур тевелерниң часкы, күскү үеде, агаар баксырай бергенде, чаглактанып чедип кээрин санаваска, бо хонашче чаңгыс-даа дириг амытан чеңгивес чыгыгы чер болду. Ам-на шыырныкканым чидип, чылыга бериптир мен. Чаглактанып олурган какпак хаявыс баштайгызы дег эвес, а арай чииртим кылдыр сагындырды.

— Маңаа улус үрде чурттавайн турган хевирлиг-дир але? — деп ирейден айтырдым.

— Таптыг-ла чээрби беш чыл! — деп харыы дыңнааш, кайгай бердим. Бир эвес ол «чээрби ажыг» азы «чээрби хире» диген болза, ында кижиге кайгаар чүү деп. Ынчалза-даа ол: «Таптыг-ла чээрби беш чыл! — диди. Чүге ол ыяап-ла ынча дээрли ол деп бодааш, ооң харыызын четтикпейн манай берген мен.

Шаныбек ыт чок олур.

Чаңнык кызаш кынды, ооң чырынга ирейнин арнының бырышкактары көстүш диди. Ооң соонда чер чаза теп үнген дег коргунчуг динмирээшкин көксенип үндү. Коргуп эгелээн мен.

Дүвүрээзинниг бодалдар хөректи дакпыжадып кээрге, чүрээм дүргени кончуг соп эгелээн. От таваар, чоорту имистелип бар чыдыр. Арткан чээргеннерни оонактап, отче каап олур мен. Одагның өжүп бар чыткан көстерин хан кызыл кылдыр одаптар чоор бе дээн күзел-биле элээн хөй дазыл, чөвүрээ куспактап эккелгеш, отту хөрлээледип эгеледим. Өөскүп кыпкан отче кайгап орган Шаныбек боданмышаан, чугааланып эгеледи:

— Бо кыштагның ээлеринден дириг арткан кижиге чок — дээш, ыт чок олур.

Суггур чаашкын суларап, чоорту дымырааш чаъсче шилчий берди. Ашак шимээн баарга, удумзурап эгелээн мен. Ынчап олурумда:

— Кай, сен Баянактын дугайында дыңнаваан сен бе? Ол маңаа «кызыл-дустаан» болгай. Улустаан дыңнаан-даа чадавас сен. Оларның чугаазының хөй кезии меге. Ооң дугайында чогуум шынны мен ылап билир мен. Эртең болза эртең, бөгүн болза орай, хүнүм келген кырган кижиге-дир мен. Өлүмдөн чайлаар арга бар эвес. Ынчангаш сеңээ салгал дамчыыр алыс шынны төөгүп берейн. Баянак Дойбунуң оглу дижирик база дыңнаан боор сен. Ол көңгүс меге чүве-дир! Баянак мээң кара чаңгыс төлүм-дүр! Дойбу ону менден олум иезиниң хырнынга чаш турда-ла, күш-биле былаап ашпарган. Оон бээр-ле Дойбунуң оглу ашпарган чүве. Баянактын авазы кайгамчык чараш херээжен боор: ооң чаъжындан-даа, карактарындан-даа, ак хар дег диштеринден-даа карак салбайн туруксааң кээр. Бодум дугайында чүнү чугаалап берейн?

— Миннип кээримге-ле, ада-ием, аал-чуртум база дөргүл-төрелим-даа чок, өскүс оол мен. Чааскаан-на бораланып өзүп келдим. Суяш мен ышкаш барасканга та канчап ынакшый берген төл ыйнаан? Амга дээр-ле элдесинип чоруур мен. Бай-шыырак улус мени ийи караа-биле көөр хөңнү чок турган. Ол-даа харын билдингир херек. Оода ядылар мени кээргеп, деткиир ирги бе

деп бодаарымга-даа, хей чораан. Мен ышкаш кижилерни кажан-даа көөр хөңнү чок турган-дыр.

Дойбу кайгал-дүржок дирткен кижилерниң бирээзи чүве. Орус садыгжылар-биле халбактанчып алгаш, каш-каш айларда аал-чуртун ээн каапкаш, оран-делегей кезип чоруй баргылаар. Оон кээрде үргүлчү куруг келбес, чүү-хөөнү улуска садыглап олургулаар. Кажары дээрге дилги-ле. Садыг-саарылгаже бажын супкан деп болур. Мээң ынакшаан уруумну ол көзүлдүр-ле чара кирип, хунаап алгаш барган. Ооң иштиг-сааттыын эскербээн деп бодаар сен бе? Ооң чаражы-даа, иштиг-саатты-даа анаа хамаан чок турган болбайн аан. Ооң-биле өгленирде уругнуң ада-иезинге элээн каш мал-маган берген, кыстың өнчүзү ол болган. Уругнуң акылары-угбалары, дуңмалары чок турган, ооң ада-иези уруун аргалыг-ла болза бай-кошкулдуг улуска бээрин күзеп чораан. Ачазы аажок аарып чыткан. Уруунуң кудазы болган соонда-ла, чорта берген. Ынчаарда 1920 чыл турган.

1921 чылда бистиң ыржым булуңувуска эртенги хаяа дег ачылыг чырык дээп келген. Боолажып-даа турдувус-ла. Мээң боом хараалынга үргүлчү бистиң черге тояап келген дээрбечи ак казактар таваржып турган. Чаа хүннүң чырыы дээп келирге, кижилер байлар болгаш ядыылар деп ийи бөлүкке аңгылан-ыр дээрзи билдине берген. Оларның аразында ханы тамы бар болган. Шыны-биле чугаалаарга, аңгы демиселинге, байлар-биле улуг дыка тудушпаан бис. Байлар ок-боону чеже-даа чаза тударга, күш оларның талазында эвес дээрзин билип-ле кааннар боор. Олар кажар аргалар ажыглап эгелээннер. Дүжүмет, ноян чорааннар чаа чазак кижигүннерин кадак, белек-селек тудуп, хүндүлөп уткуп турганнар. Оларның соондан Дойбу ышкаш бир-ле чүвеже чыпшына бээр, каш янзы хуулуп билир кижилер, садыгжылар, хээлилекчилер шуужуп турганнар.

А бистер, ядыылар, база анаа-ла даамай көрүп олурбаан бис, боттарывыстың кижилеривисти чаа чазакче депшиткен бис. Бүгү чон дең эргелиг апарган. Акша-төгерик-даа, эт-хөрөңги-даа, бижик-билии-даа чок ядыылар байлар-биле дең эргелиг апарган. Байларның эң-не кажар дирткеннери чазакче сыңнып кире бергилээн. Карачал чондан канчаарга-даа олар ылгалдыг болбайн канчаар: бижик-биликтигде, черле ынчаш бистен артык дуржулгалыг турганнар.

Удатпаанда бистиң черге баштайгы улусчу башкы чедип келген. Бижик билбес чорукту узуткаар ажыл эгелээн. Мен база номчуп, бижип өөренип алган мен. Ленин, Сүге-Маадыр оларны база өске чурттар дугайында билир апарган мен. Кызыл пролетариат,

Октябрь революциязының дугайында база билип алдым. А эң-не кол билген чүвем — ийи ылгалдыг аңгылар барын: хөрөңгитеннер болгаш ядыылар база ядыы улус хөрөңгиттеннерни узуткаар дугайы болган. Өөредилгемни доозуптарымга, бөлгүмге улус башкылаар кылдыр томуйлап каан. Ам канчаар, чоокта чаа-ла билип алган чүүлдеримни өскелерге тайылбырлап, өөредип кирипкен мен. Мээң салым-чолумга хамаарышкан улуг харыылсалгамны дидими-биле чүктеп чораан мен. Кым ак өглүгүл, чүс баштан өрү мал-маганныгыл, ол кижини — чоннуң дайызыны кылдыр санадып турган.

Мээң база ындыг дайызыннарим четчир болгаш артар турду. Суяш оол божуп алган. Мээң оглум. Кылаштап турар апарган. Демги Баянак ол-дур ийин. Суяш оон ыңай божуваан. Аңаа мен иштимде өөрүп-даа турган мен. Дойбу ырак-узак черлер чоруй баарга, Суяшка, оглумга ужуражып чеде бээр турган мен. Чаптанчыг чаш төлүмнү чассыда бергеш, ооң чаагай, айдызап кээр чыдындан бажым дескинип, бүгү-ле чүүлдү уттуп алыр турум. Суяш бис ийи адашкыны көргеш, карааның чажын тудуп шыдавас, ыглаптар. Бир-ле чеде бээримге: «Көрүп тур сен бе? Оглуң сени дыка дөзээн-дир» деп карааның чажын өттүр хүлүмзүрүп турган болгай. Оолдуң меңээ дөмейи маргыш чок турган. Чүгле харын ооң карактары авазыны дээрден башка. Удатпаанда оглум менче уткуй маңнап кээр апарган. Ынчалзажок «даай, даай» дээр турган. Оглумну аътка олуртуп, чедип алгаш кылаштаарымга, ооң амыраары аажок. Дойбу бичии оолду чассыдыр байтык, холунга безин көдүрбес деп Суяштан дыңнаан мен. Баянакты эттеп хол дегбези эки. Оларның аалы кедээ озалааш черге турган. Меңээ ол аажок таарымчалыг: авашкыларга үргүлчү ужуражып турган мен. Сөөлүндө барып, бо озалааш хонаш оглумнуң салым-чолунга багай салдарлыг болган дээрзин билип каан мен. Баянак үргүлчү чааскаан, оспаксыргай өзүп олурганындан шала черликсимээр, бүдүүлүк апар чыткан. Ындыг черлик амытаннарны туткаш, кажаа иштинге олуртуп каар ышкажыгай. Авашкыларны ол буктуг черден ырадып, чүге дескеледип аппаратаның ол деп номчукчу менден айтырыксаар боор. Мени ол айтырыгы үжен чыл иштинде хилинчектеп келген хирезинде огулуг хары тышпас болдум. Ол чылдарда өг-бүле база өгленчиринге хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнер чок турган. Херээжен кижини ашаан каап, өске кижини-биле бирикшип бээрге-даа, улус ону херекке албас турган. Ашаа харын сураглап, сүрер турган. А Дойбу кортук болгаш, кадайынга хол дегбес турган. Ол хыйланчак шугаганчылар ышкаш үргүлчү химиренир мындыг.

А бодумнуң дугайын чүнү хөөрээр мен? Мен херектиң бажы ковая бээринден сестир турдум. Кайгааш-даа чоор сен. Ол үеде улусчу башкы дээрге бедик алдар, хүндүткел-дир. Бодумну өске-лерден ылгалдыг кылдыр көөр чордум. Арын-нүүрүмнү хирге боравазын күзеп чораан мен. Менээргени бергеним ол-дур ийин. Менээргенири дээрге-ле калчаа аары-дыр, ынчаарда ооң өөскү-дүкчү курту мээң мага-бодумну хемдип эгелей берген турганы-даа ол.

Ядыы хөлечик. Ийе, мен ындыг чораан мен. Мени ынчаар адаар-даа турган. Чоорту үжүк-бижикке өөренип апкаш, албандужаалче шилчий бергенимге аажок чоргаарланыр турдум. Ынчаарда мээң арнымга мындыг бырышкактар турбаан. Менээргеним ужунда оон-даа артык шииткелди меңээ онаап болур турган.

Өйлеп-өйлеп Суяш биле Баянакты сактып, ийлээр чыгай бээр мен. Ынчалзажок хоп-чиптен корткаш, ынакшылымны билдирт-пезин кызып турдум. Өске кижии кадайы-биле чоруп турар деп улус чугаалажы берзе, херек буурааны ол. Ооң ужун өг-бүлө чок чораан мен. Чааскаанзыргай болгаш дидиренчиг соок боор чорду. Улуг Ленинниң өөреникчизи, эът-ханымдан делегейниң кызыл пролетарийлерниң кезии мен деп чоргаарланып чорзумза-даа, ядыы кээргенчиг бооп артпышаан мен. Хувискаалчы кижии бүрүзү быжыг тура-соруктуг, намга бердинген, шынчы ак-сеткилдиг болур. Эрги тургузугну узуткап, чаа ниитилелди тургузар деп чүвени кончуг эки шиңгээдип алган турган мен.

Үжен чылдан намның өмүнээзинден мени суму даргазынга депшиткен. Намның херээнге шынчы, арын-нүүрү арыг, шын дээш ёзулуг демиселчи деп санадып турган мен. Чоннуң эрге-ажыгы дээш, амы-тыным-даа харамнанмайн, хамык хүрээ-хиитти, ламаларны узуткап, байларның өнчү-хөреңгизин хавыргаш, бодум турам болза, боолагылап кааптар чыгыгы идекпейжи турдум. Эштерим мени «Эмин эрттир далаш, изиг болба» деп чагыыр турган. А мен оларны байларның өмээржикчилери (өмээр-жикчилери) деп кармап турган мен.

1932 чылда бистиң черге контрреволюсчу ламаларның тура халышкыны болган деп медээниң ужу-кыды дыңналып келген. Ооң салдары бистиң амыдыралывыска база көстү бергилээн. Ында-мында өлүрүүшкүн, өрттенген бажың-балгат, кызыгаар үрээр чоруктар болгулаар апарган, ындыг үүлгедиглерни намга шургуп кирип алган, ам езулуг арны илерей берген бай ызыгууртаннар үүлгедип турганы чоорту билдине берген. Оларның чамдык-чамдызын тудуп-хоругдап чадап турувуста, Алтай

ажыр десе бергеннер. Нам кезигүнериниң чажыт хуралынга: «Ам көрүп тур силер бе? Чүү деп туржук мен, а силер дээрге далаш, изиг болбас деп мени сургап пат болдуңар. Хай-чагырга чок, өмээржикчи чорук эки чүвеге черле чедирбес деп турдум чоп» суг-суг дигилеп, эштеримни кончуп шаг болдум.

Мен бодумну мерген угаанның, бүгү чүвени баш бурунгаар өттүр билип, ону болдурбайн барып болур кара чаңгыс намчы кижини кылдыр бодаар турдум. Чоннуң эрге-чагыргазының дайзыннарынга удур демиселди чедишикинниң чорудуп турдувус...

— Байларны, лама, хамнарны ажып тиилеп каан бис. Ынчалза-даа Дойбу ышкаш алды аргалың, беш мегелиг кижилер кыстынып чыдып калган — деп, Шаныбек чугаазын уламчылады. — Дойбу кооператив даргалай берген, эки ажылдакчы деп мактадып турган. Чогум ооң чонга, күрүнеге улуг ажык-дузады-даа чок, хоразы база чок турган. Ол бодунуң саарлыкчы, мөлчүкчү мөзүзүн кайын салырыл. Ону көөр хөңнүм чок-даа турган болзумза, өш-өжөөн бодаар, хыым хандыр кыжанып кочулаар күзел меңээ турбаан. Харын-даа өске улус көөрге, ооң-биле өң-тала дег оптуг-топтук ышкаш турган мен. Үргүлчү-ле Дойбу биле бодумнуң аажы-чаңымны, мөзү-бүдүжүмнү шүүштүрер чаңның мен. Чүгө диге Дойбуда чок, оон артык эки шынарлар менде бар болгулаанын эскерип кааш, таалаар апарган мен.

Айда алыр шалыңым чоорту көвүдөп-даа олурган болза, хүн бүрүдө амыдыралымга улуг өскерилге болбаан. Бай-шыдалдыг чурттаары дээрге-ле феодалдарның болгаш үүрмек буржуазтарның херээ-дир деп билип турганым ол ыйнаан. «Биче буржуаз» деп сестерни солундан номчуп алган, ону катаптаарымга аажок туралыг турган мен.

Мурнунда камбы-лама кижини чурттап турган бичежек казанакка чурттап берген мен. Суяш-биле ужуражырым чыл келген тудум ында-хаая апар чыткан. Ийи-чаңгыс чеде бээримге, Суяштың кортканы ооң карактарыңга илези кончуг көстүп кээр апарган. Мооң мурнунда суглук чокка чугаалажыр эжим ам, суг пактап алган ышкаш, ыт чок оор болу берген. А чамдыкта меңээ белекчигеш-даа сунар. Ол колдуу хөйлең, чүвүр даарап каан болур. Чеде бээримге, дүвү далаш-биле сыртының иштинден уштуп эккелгеш: «Каш айда чажырып келдим. Сыртык-даа үжей бээр ийне дээш аажок коргуп, ал-сагыш ында турдум» дээш сунар турду.

Кадайланар дугайында шоолуг бодавас, херекке албас чордум. Суяштан өске херээженнер база бар турган болбайн канчаар. Ынчалзажок оларның кандыг-бир четпес, дудуузун эске-

рип кааш, дораан-на хөңнүм калып, ол дугайын бодавастай бээр турдум. Суяшка ынакшылым чоорту өжүп, сеткилимге чүглө хензиг отчугаш имистелип арткан. Эң-не кайгамчык чүве чүл дээрге, бодум-на ол отту өжүрүп алгаш, аңаа чоргаарланып чорааным болбайн аан. Оглум Баянак күштүг шыырак эр бооп өзүп келген. Он үш харлыгында эмдик аът өөредип, бөрүлөр аңнап эгелээн. Чаңгыс-ла четпес талазы — чалгаа. Мынчага дээр бертик анай соондан кылаштап көрбөөн амытан-дыр. Аътка олурупкаш, чер кезип тояарынга ынак. Өөредире-биле суму школазынга эккеп каарга, он шаа хонмайн, дургуннап чана берген. Ол ынчан Дойбуну кыйгыртып алгаш:

— Эш Дойбу, оглуңар чүге школага өөретпес силер?! Эртем чок, бүдүүлүк кижини болуп каары ол бе? Биске сургуул-суюлдук аныяктар херек болгай.

— Силернини шын. Баянак чүге-даа өөрениксевес бараскандыр. Та чүзүн дөзөп алганы ол. Мен-не ындыг эвес мен.

Арны бажым өрт дег кыва берген. Безин оптуга хона бергеш, оон ыңай чүнү-даа ыттаваан мен.

Оглумнуң канчаар өзүп олуарын ырактан хайгаарап каап чоруп турган мен. Оглумга ынак, чоргаарланыр, ооң-биле кады чурттакасымза-даа, мээң ол күзелимни эгенип-эпчоксунганымның уржуу чырык черге көзүлбес кылдыр таптай базып турган. Улус чүвениң ужурун билип каапса канчаар. Дарга-бошка кижини шынчы болур, хир-чамга борашпас ужурлуг. «Дарга улус аразынче кирип өг-бүлө бускан» деп чугаа тарай берзе, ат болганым ол. Ону бодап кээримге-ле, эът-кежим соолаңайны бээр чорду. Шынында өг-бүлө бузуп, ийини кижини аразынче Дойбу боду шургуп кире берген-даа бол, ам херек шагда-ла сооп калган. Ону коптарган-даа ажыы чок. Эрге-чагыргага, дужаал-дулгаалга чыгыртып, ат-алдар сүрер болза, кижиниң караа көзүлбестеп, кулаа дыңналбастап, угааны тений берип болур айыылдыг чүве чораан ийин, дуңмакым. Ындыг кижини амыдырал кажан-на бир кадыг-берге шаажылылалга таварыштырар. Ынчан ол бодунуң чөгөнчиин миннип, хилинчектени бээр, аажы-чаңы тоң дора чиктиг чораанын боданып келир чүве чорду ийин. Хувискаал бистиң черге чемиш тыртып өссе-өссе, дазылдары ханылай берген. Дүмбей чүс чылдарны хүннүң херелдери чырыдып, чылыг болгаш буян-кежик дарлалды солаан.

Үжен тос чылда Суяш чок апарган. Күскү кыржаң хүн ооң хыраалап калган чевээниң чанынга ыглап тура, Суяш-биле барык ийини чыл көрүшпээнимни сактып келдим. Караамдан чаш бүлдеңейнип, дамдылай бээрге, бодум безин кайгай берген мен.

Сактырымга-ла, караам чажы соглуп калган ышкаш эвейикпе. Суяш көңгүс аныяк, үжөн чедилиг тургаш чок апарган. А Дойбу ол-ла кыжын бир бай дулгуяк-биле олуржуп алгаш чурттай берген. Ынчан херээжен кижилер эр кижилерни хостуг шилип алып эргени чаа-ла апкан турган үези-ле болгай.

Баянак оларның-биле каяа олура аар ийик аан. Бажың Дойбунуу эвес, а бай кижиниң кадайыныы турган. Бир кежээ хуралдааш орай чанып ора, багай чавыт казанаамның даштында узун, шилгедек эрни көрүп кагдым. Ооң аккыр шырайы караңгыда аажок тода көстүр болду. Ону топтап көрүп четтикелээмде-ле, ол менче уткуй кылаштапкан.

— Ачай! — деп, Баянак кончуг аяар чугаалады.

Суяш кызыл-дустаарының мурнуу чартында оглунга чүвениң алыс шынын чугаалап кааны ол-дур!

Шаныбектиң үнү сириңейни берди. Ыт чок олур. Долгандыр өлүг ыржым. Чаъс намдай берген. Одаг өжүп, чүгле көстөр ында-мында кызып чыдар. Көржеңнерни бөле-хаара иткилеп, ону кыпсы үрерин оралдажып олур мен. От хып келди ынчаш. Кедергей улуг ак булут сыннар, ховулар кежир таваар салдап бар чор. Удавас хар чаары илдең болду.

— Баштайгы дээрезинден өөрүй хона бергеш, чоорту сести берген мен — деп, Шаныбек уламчылады. Оолду так куспактааш, чоргаарал-биле: «Оглумнуң өскөн деп чүвезин, эр болган-дыр!» деп таалал-биле боданып турдум. Хенертен «Суму база кооператив даргаларының аразында чаңгыс оол дээш чогуш-содаа үнген» деп чугаа тараза канчаарыл дээш аажок корга хона берген мен. Ол бодал сагыжымга соок чылан дег союп кирип келген соонда, Баянакты салыпкаш, бодумдан ырады идипкен мен.

— Ачаң, аал-ораның бар-дыр. Чана бер!

Ынчаарда ыңдыг кончуг мелегей сөстөрни канчап сөглөпкен мирит боор мен! Күжүр оглумну бажыңга киирбейн ойладышкан мен. Баянак чожуй бергеш, кезек тура караңгыже эсти берген. Соок шоочага үзүп алгаш, кудумчуга дыка үр олурдум. Ынчал-зажок оглумну эгидип алыксаан күзелим чок болган. Баянакты шеригже кыйгырты берген. Үе-шаг дүшкүүрлүг, берге турган. Ол хүн ырак-узак орукче он ийи аныяк эрлерни аъткарган бис. Улус шутту чыгып келген. Чыскаалдың мурнунда кызыл тук киискип чораан. Күс чаа-ла дүжүп орган чүве ийин. Аъттыг, чадаг, кырган, чалыы дивейн кээп турган улус аразында каш чыл болгаш алызында барып шериг хүлээлгезин күүседип чоруур ужурлуг оолдар база хөй келгеннер. Инек саап тура, ыглажып каапкан хевирлиг, ыжык кызыл-кызыл карактарлыг уруглар

даамай көрүп тургулааннар. Чүү-даа болза хөйүнү көрүп кажараан угбайлар, кырган-авалар ыт чок, шириин көрүп турар болган. Чагырга чериниң мурнундан каш сөс чугаалап, оолдарга ада-чурттун амы-тынын харамнанмай камгалаңар деп чагып турар арамда, оолдарның аваларының бирээзи ыглап бадырышкан. Шериг оолдарның арын-шырайы муңгаргай хөөнгө алзып, карактарында чаштар бүлдеңейни берген.

— Беш чыл беш хонук дег ужугуп эрте бээр! Байырлыг, эзирлер! — деп чугаам доостум.

Оолдарны холдарын тудуп, хүлүмзүрүүрүн оралдажып турдум, ынчалзajok Баянакка дужаажып келиримге, чүрээм дүрген соп, саргый берген. Оглум чыскаалдың эң бажында, чоруурунга беле мен дээнзиг, аьдының бажын бош салыптарын четтикпейн туру. Ооң чанынга чоокшулап кээп, кужактапкаш, хаваанче, чаагынче ошкап «оглум» деп, сарыыл чок катаптап турдум. Канчаар-даа көөрүмге, эргим карактар. Суяштың карактары. Ооң карактары: «Ачай, сен мени ойладыпчык сен бе?» деп айтырыксаанзыг болду. Ооң соонда улус мени эскербезин дээш, караам чажын дүрген чода тырта каапкаш, өске оолдар-биле байырлажып, ошкап-чыттап шаг болдум. Ынчалза-даа оларга Баянакка дег үр доктааваан мен. Улус меңээ каразывазын дээш, ужур эдерткеним ол-дур ийин. «Аьттаныңар!» деп дужааптарым билек, кызыл тук туткан шериг отряды ыр-шоорлуг үнүвүткен. Улуг назылыг энелер ажы-төлүнүң соондан ак сүдүн чажып, йөрээп туруп кагдылар. Үдеп келген улус, демги шериг оолдар ынаар-ла дүдүскектиг талыгырже эстип кире бергижеге, аьттар даванындан көдүрлүп, доюлган доозун черже катап турнукуже үр-ле карак салбайн турганнар. Меңээ ол хүн төнмес-батпас, чүден берге болган. Конторага олуруп чадааш, аьдым эзертеп алгаш, аалдар кезип, шериглерни канчаар үдээнивистиң дугайын хөөрөп чораан мен.

Сеңээ дайын дугайында чүнү чугаалаар боор? Ооң дугайында хөй-хөй номнарда бижип каан. Бодуң билир сен, кым-даа кыштың соогунда, чайның изиинде чарбыттынмаан. Кижини бүрүзүн фронтуже чорудуп турган.

Фронтудан чагаалар хаая кээп турган. Дыка хөй оолдар бижик билбес турганын маңаа чугаалаары артык эвес. Ийи чылдың нүүрү үнүп олурда, оглумдан чагаа келген. Өөрэнимни чүге деңээр! Ооң бижип турары-биле алырга, ол мерген адыгжы апарган база старшинага томуйлаткан болган. «Оглумнун шымбайын көрбес бе! Эр хей, адазының чоргааралы, аас-кежиини ол-дур ийин!» деп турдум. Оглумнун халажырынга чедир муң хире

хонук арткан. Калбак ыяшка муң шыйыг шыйып алган мен. Хүннүң-не бирээзин балап турарымга, сагышка экизин чүү дээр. Чамдыкта көдээ үнүп, аалдар кезип чорааш, каш-каш хонуктарда чидип-чидип келгеш, хары угда элээн каш шыйыгларны суг балап кааптарымга, ол дег өөрүшкү меңээ кайын турган деп. Баянак шеригден келгеш, канчаар чурттаарыл деп айтырыгны бодап турар болу берген мен. Ол база мен ышкаш, бот-борзун салым эдилевезин күзеп турганым шын. Чараш кыстарны бүдүү шилип, бажың тудар чудуктарны чоорту садып ап эгелээн мен. Баянактың дайын-чаалыг черде шериг эрттирип турары, мээң аажы-чаңымның өскерлиринге салдарлыг болган. Ам чон аксындан, чемелээшкинден-даа кортпастаан мен. Оглум дугайында бодаарыңга өй апарган мен.

1943 чылдың октябрьда сумунуң нам эге организациязының секретары хенертен «кызыл дустай» берген. Ооң албандужаалыңга мени олурткаш, аймак төвүндөн бир аныяк оол эккелгеш, мээң орнумга томуйлап каан. Амыдыралым дыка өскерлип эгелээн. Нам секретарының эрги оралакчызы өскээр ажылдап чоруй барганындан мээң оралакчым Дойбу болган. Баштайгы дээрезинде мени бедик эрге-дужаалдан куду бадырыпканынга таарзынмайн турган бодум сөөлүндө барып нам секретары дег хүндүткелдиг олут чок дээрзин билип каан мен. Ынчаарда менден өске ол дужаалды ээлепки дег кижичок турганы-ла шын хире чүве ийин.

Аныяк суму даргазының ажыл-херээн эге хонуктарында барык туда хайгаарап турган мен. Херек апарганда сүме кадып дузалажып шаг болдум. Ол аныяк эр мени бүдүү иштинде хүндүлээр, арга-сүмемни шингээди алыксаар хирезинде-ле, мээң дузам аңаа хензиг-даа ажыы чок ышкаш кылдыр көргүзерин оралдажып турган.

Адырам, ынчан 1943 чылдың август 23-те чоор бе, ийе, ийе, ынчан Цагаан-Асга деп черге сарлыктар коданнарыңга аарыг өөскүй берген чүве, олче аъттаныпкан мен. Чер ортузу чедип, Аспаты-Хамар артынче үнүп бар чорумда, соомдан бир аъттыг кижичок халдып келди. Суму даргазы кыйгырткан болду. Конторага чеде бээримге, сумунуң бар чок дарга аттыг кижилери чыгып келген болду. Дарга холда бир-ле саазын тудуп алган, менче уткуй кылаштапты.

— Мындыг херек болган-дыр... — дээш, менче саазынын сунду. Ону номчуптарымга, мага-бодумче соок суг чажыпкан дег болду. Саазында бижикти каш-даа катап чүгүртү номчудум. Ооң соонда канчап барганымны сагынмас-тыр мен. Саазынны дедир

сунган-на боор мен. Карактарымга кызыл, ногаан төгериктер аай-дедир көжүп-шимчеп, улуг-улуг үжүктөр эстип туржук: «...Баянак ырбапкан... Саадатпайн тудуп хоругдаар... Удурланыр болза, боолаар...» Куу туман аразында чүвө дег Дойбунуң үнүн дыңнааш, арай боорда миннип келген мен:

— Кончуг сойлук! Эш-өөрү ханын төгө-төгө чаалажып турда, борбак бажын камгалаан ырбакчы! Бүгү сумунуң адын бужартаткан! Меңээ туттурбайн кай баар сен, ыт!

Шаныбек бажын чудуруунга чөлөп алган, ыт чок олур. Ооң бөргүнүң сөктү берген черинден көк-көк дүктөр чүткүп үнүп келген. Сактырга-ла, даштыг, кара хөрзүннүг черни кырган дыттың хурең-хурең дазылдары оя теп үнүп келген-даа ышкаш. Хар чаап эгеледи.

— Алды кижилиг тускай бөлүктү эвилелдээш, ок-чемзек, боо-биле бүрүн хандырган. Мени бөлүктүң удуртукчузунга томуйлап каан — деп, ол чугаазын уламчылады.

Ол чылын чай аажок узун ышкаш болган чүвө. Куштар безин чылыг оранче чоруур үезинден ай чыгам эрттир чурттапкан. Контора соңгазының баарында шыкчыгаш сентябрьга чедир чечектелип, ногаан-чайт хевээр чыткан. Аалдар чайлагларындан барык тос ай төнчүзүндөн көжүп үнүп, Цагаан-Голдуң (Ак-Хемниц) оьт-тут шынаазынга хонгулапкан. Дайын төнгөн. Фронтучуларның эеп чанып кээрин четтикпейн манап турган бис. Оларны уткуур хымыс база эзерлиг аьттар шагда-ла белен. Хем, хову, оьт-сиген, шынаа, арга-арыг «Чедип келдилер!» деп медээниң дыңналырына манап, ол дээш-ле тынып, хөлзеп турганзыг.

Баянакты эзер-чүгенниг аьт эвес, а өлүмнүг ок кедей берген. Шынында чогуу чүү болганын кым-даа огулуг билбес.

Ол күзүн октябрь үженниң дүнүн уйгу чок эрттирген мен. Караңгыны өтгүр оглум Баянактың чаштыг карактары көстүп-ле кээр. Ийе, беш чыл беш хонук дег ужугуп эрте берди. Караңгы-же көрүп алгаш: «Оглум, канчап ындыг херек үүлгеттиң?» деп чугаалаттынган мен. Караамдан чаш доктаар ужур чок саанайнып турган. Ынчап чыдырымда, даштын бир-ле шимээн үндү. Ыт бе дээримге, ыт база эвес. Оон шыпшың боорга, сагыжымдыр деп бодумну оожуктуруарын кызыттым. Катап чыдып алгаш, удуп чадап кагдым. Эжикти ажыткаш, дашкаар үнүп кээрим билек, чагы дег узун кижини мурунумда турар-даа ышкаш. Ол ханада чөленип алган, турза-ла тур. Чүрээм черле эндевээни ол боор, караңгы дүмбей-даа болза, оглумну танып каан мен. Мен эжикти дүрген-не хаап, дээктениптер байтык, азы октуг бооже маңнаар туржук, оглумче шурай бергеш, харамдыгып ошкап-

чыттап эгеледим. Ам кара чааскаан эвес, оглум биле иелээн бис. Оглум чүс-чүс хемнерни, чүс-чүс арттарны базым бүрүзүндө айыылга таваржып, мени адап-сурап чедип келгени ол-дур. Алтай бо-дур — ооң төрээн чери. Канчаарга-даа мээң хан төрээн оглум-дур. Ам кээп мен оон оспаксырап деп чүмүл? Оглум быт чок олур.

— Дыңнадыңар ыйнаан? — деп оожум айтырды.

Ооң айтырыын-даа харыылавайн, оглумну бажыңче кирип алгаш, дээктенипкеш, деңни кыпсыптым. Оглумнуң чедип кээрин билген чүве ышкаш, ол кежээ хөй эът дүлүп алган болдум. Бар-ла турган аъжым-чемимни салгаш, хөнөктөн соок шай куткаш, оглумче сундум. Хензиг када-ла тавактарда хамык аъш-чем куруглай бергенин эскерип кааш, кээргеп олурдум. Баянак ар-кан сөөктерни харамдыгып хемдип, кызырады дайнанып олур. Хараган баштаан бодаган-даа сагышка кирер. Баянак чемненип олурар аразында, ооң идик-хевин шинчилеп эгеледим: моюндуруу, чеңи орлуп самдарара берген хөвөңниг тонун аът дужаа-биле куржап алган. Өске кижиниң тону-ла болган боор. Идииниң кончуузу чаа хевээр-даа болза, улдуңуң кадаглары ырзайып келгилээн, оозун чиңге сывындак демир-биле так чыпшыр шарып алган. Бажында шарып алганы аржыыл аттыг чүвезиниң кыдыгларындан узун кара дүктер селберерип келгилээн. Хатка, соокка додугуп калган шырайын көөрге, түрөп чорааны илдең. Эриннери хорлааш, кестигилей берген, оон хан сыстып келгилээн. Баянак ону-даа эскерер хире эвес.

Баянак ам-на өзүн эдип алган хевирлиг: шору оожургап, сөөктерни ам таваар хемдип ор. А мен орун дужунда, ханада азып каан боомну көрүп кааш, өөрүшкүм өжүп, дүвүрөп эгелээн ийик мен. Даң адар мурнунда, дургуннуң салым-чолун шиит-пирлевес болза, хоржок апарган. Хоойлу арта базып, Төрээн чуртунуң мурнунга хүлээлгезинден ырбаан кижидир. Бо аныяк эр тоол-домакта хүлүк бора аът дег, муң-муң километрни бергелерге торулбайн эрткеш, хары черден төрээн черин адап-сурап, ээп чанып келгени бо. Баянактың бажы халагар олур.

— Ча, ам канчаарыл? — деп айтыргаш, аптарадан бир хап таакпы уштуп бергеш, столга салып кагдым. Баянак ынаар холун сунарга, салаалары сириңейнип турар болду.

— Мен чүгле чартык хап таакпылыг чорупкан кижидир мен, ону тыртпаанымдан бээр дөргөн тос хонук чеде берди — деп чугааланмышаан, саазынны сири-кавы чазып, деңден кыпсып алгаш, сора берди. Эгезинде чөдүрүп чоруй анаа апарды, ооң кастыктарындан борбак-борбак дерлер сыстып бадып тур.

— Дөртен дөрт чылдың күзүнүндө бистиң командиривисти өске кезекче шилчидипкен. Ооң орнунга өске бир кижини чоруткан болду. Ол чааскаан эвес, а кадайы-биле кады келген. Ону Тунсат дээр деп сөөлүндө билип алган бис. Ол боду, командирге бодаарга, аныяк көңгүс чаш уруг-дур ийин. Ооң чүнү бодап тура-рын арнындан белени-биле билип ап болур.

Куш даң бажындан кара дүнеге чедир шериг өөредилгезин эртип турган бис. Оон келгеш-ле, дөжективе өлүг чүве дег кээп дүшкүлээш, шыылады удуй бээр турдувус. Тунсатты көрүп каанывыста, туруп-могаанывыс безин чидип, эрестиивис кончуг апаар. Ооң үнү безин биске тааланчыг турган. Бергези аажок амыдырап турдувус. Ында час безин бистиинде дег эвес. Каш хонук улаштыр кум-сайын доюлдур хадып келир. Шуурганнай бээрге, чер-дээр муңгашталып калыр. Чайын хүннүң шонуунга элезин-кум безин кызыткан шой дег апаар. Дээрден баткан ийи-чаңгыс дамдылар черге четпейн бусталып эсти бээр. Элезин-сай доюлдурган шуурган үзүк-соксаал чок меннип туруп бээрге, төрөөн черивисти бо-ла сактып келир турдувус. Сериин Алтайым харлыг кыжын сактып кээримге безин изиг-ышкамы намдавас чорду. Тунсат бодунуң эзимнерлиг чуртун биске чугаалап, көк-көк хөлдөрүн, ногаан арга-арыын, аң-меңин сактып олурда, караандан чаш бүлдеңейни бээр турду. Ол өскүс кижини болчук. Бай төрөлдеринге өскөн. Командир кижини кадайы болганы хөөкүйнүң салымы ыйнаан. Төрөөн чуртунче чеже-даа чаныксаза, ашаанга чугаалаарындан ол дидинмес. Ооң ашаа иштинде диштиг, кадыг-дошкун кижини. Командирни Тунсат-биле канчап деңнээр. Тунсат — хүн, а ол — кара булут-тур. Командирни көрүп каанывыста, көжээленип каар бис. Ооң мурнунга сыртайты теп алгаш тура, сүрээдeves, эрес-дидим, кандыг-даа солдаттың сагыш-сеткили ооң көрүжүндөн хөмүрээрип, кастыктарга соок дери дораан сыстып келир. Командир кадайын эттээр дээрзин солдаттар та кайын билип алганнар, а Тунсат биске ыттавас турган. Када-йын солдат бүрүзүнге, ылаңгыя меңээ, аажок хүннээр турган. Чүгө дээрге ажыл-хүлээлгем аайы-биле оларның бажыңынга бо-ла салып чеде бээр чаңныг кижини мен. Кадайынга хол чедер боорга, аңаа хөңнүвүс чок турду. Ол чеже-даа каржы-дошкун болза, ажылынга ыяк бердинген, ёзулуг-ла экер-эрес шериг эр чүве. Хөрээнде орденниг-даа. Бодунуң маадырлыг чоруунуң, шериг амыдыралының дугайында, аас ашпас кижини. Ол үжөн тос чылда самурайлар-биле эрес-дидим тулчуп турган деп дамчыыр чугаадан каксы дыңнаан-на бис харын. Шиитпирлиг үе чоокшу-лаан. Бир хүн командирни штабче кыйгырткан. Ол орай кежээ

ээп келген. Ол-ла дүне бистиң кезээвис фронт шугумунче шимчеп үнүштү. Даң аткыжеге, ийи чүс сезен километрни эртип, чер дөгүп алган бис. Долгандыр хөй-ле машина-балгат, тергелер, аъттар... «Дүн дүжери билек, шимчеп үнер бис, амдызында дыштаныңар!» деп дужаал үнген. Тунсат мээң кыйыым-биле эртип чыда: «Бо дүржок чүве, орук ара мени төрелдеринге кааптар деп тур. Өске улус-биле чурттаарының орнунга, төрөөн черимче кажып чана бээер мен. Меңээ дузалажыр сен көрөм, Баянак» — депкеш, ыңай болган, харыы безин берип четтикпээен мен.

Кежээ дүжери билек, оруувус уламчылап чорупкан бис. Ынча хөй машина-техниканың шимээн, дааш-диңмидинден чер сириңейнип турган дег сагындырды. Булуттар аразындан чартык ай ында-хаая көстүп каап чораан. Мен, ол, Тунсат — үжелээ чаңгыс тергеге чораан бис. Тунсат бир черге чиигенип алыры-биле шырыш аразынче кире халаан. Мындыг караңгы дүне ээн черге бөрүлерге чемиш бооп болур турган. Тунсатты ыраваанда дедир эккелбес болза хоржок апарган. Кезек олургаш, бир чүве чидирип алган кижини бооп, карманнарым үженип, идиим унунче холдап делегзинип чоруй, тергеден дүже халаан мен. Ол аразында ай көзүлбейн барган. Карак дешпе дүмбей.

Тунсат хараган дөзүндө бора-хөкпеш дег хоруй берген олур. Ооң коргуп девидээн карактарын көргөш, аңаа дузалавас аргам чок апарган. Тунсатка пистоледим тутсуп бергеш, чагыдым:

— Алдын-Өргөн сылдысты көрүп тур сен бе? Олче көрүп алгаш, дорт кылыштаптар сен. Даң адып, чер чырып олурда, улуска таваржы бээриң магад. Ынчан пистоледиң октаптып болур сен.

— Четтирдим, сээң буяныңны кажан-даа утпас мен — деп, ол сымыранды. Куспактажышкан ыт чок тур бис. Ооң холдарын мойнумдан камныг адырып, чоруур дээш хая көрнүп келдим. Командир баарымда бо тур. Холдарында бижек кылаңнай-дыр. Ооң холундан сегирип алдым. Күш чедип чадап кааш, кээп дүжүп чыда, холун черле салбаан мен. Тунсат кыпсынчыды кышкырышты. Адаамда — айны дуглапкан чер, а кырымда бижектиң чидиг бизи боксумну кезеринге белен. Сөөлгү күжүмнү чыыпчыып, аңаа черле дүжүп бербейн, үр-ле ыймакташтым. Командирниң боскундан сегирип алдым. Ону боостаалаан салааларым билинместей берзе-даа, демей салбаан мен. Командирим адак сөөлүндө меделерин оксунупканы-ла ол боор, черже кээп дүштү. «Оолдарга барып чугаала!» — деп Тунсатче алгырдым. Ол меңээ хол боозун тутсупкаш: «Дезе бер, дүрген!» — деп шын-на сүмеледи. Хол боозун ап алгаш, дезер бодаан сеткилим-биле шимчеп

чадап кагдым, көжээлени берген тур мен. Командир шимченгилээш, багайтыр карганып чыдыр: «Бодуң-на өлүмүңнү тып алдың. Фронт четпейн чыткаш, өлүр сен!».

Дезипкен мен. Аяс. Сылдыстыг, ынчалзажок ай чок дүн турган. Алдын-Өрген сылдысты ылавылап көрүп, оруумнуң угшиин тып, билип ап чораан мен. Маңнаар черге маңнап, кылаштаар черге кылаштап чордум. Хүндүс боорга, хараганнар дөзүнге элезин-кум-биле хөмдүнүп алгаш, чыда хүнзээр мен».

Баянак чугаазын дооскаш, таакпылай берди. Мындыг чүве турган ийик... «Бичии-ле болза кижии амызынга чедер часкандыр бо» — деп дүвүрөп бодандым. Хенертен коргунчуг бодал мени силгипкен дег болган. «Фронтудан дескен кижини эң-не дээди яла-биле шиидер болгай». Аязып кел чораан сеткил-сагыжым катап-ла бүргөп, караңгылап келген.

— Командириң сеңзэ кеземче онавайн барбас турган. Ынчалзажок фронтудан деспес ужурлуг, оглум... Ырбапкан болганында шииткелиңни чүктээр-ле бооп тур сен ийин.

— Ам дораан тудуп-хоруй бербес боор силер аа. Херектин журун база билип-ле олур мен — дээш, Баянак улуг тынды.

— Чок! Шимчеве! Сени тудуп-бектээрин нам меңзэ дааскан чүве.

Баянак тура халааш, эжикче караш диди. Боомну шалыпкын сегирип алгаш, ооң ооргазынче шыгаавышаан алгырдым:

— Тур! Бооладым-на!

Сөөлгү сөстөрүн Шаныбек мырыңай алгырыпкаш, ыт чок барды. Ол чугаазын оон ыңай уламчылаvas болза деп бодал-биле:

— Хар чай берди — деп чардыктырдым.

Ашак мээң оомну-даа дыңнаар хире эвес, бодуңу бодалдарыңга алзыпкан олур.

— Баянак тура дүштү — деп, ирей уламчылай-дыр. — Арны ак тос апарган, менче көрнүп келди.

— Ачай, мени чүнү канчапкаш, кайы хире аштап-түрөп чорааш, чүге бээр чанып кел чораанымны билир-ле болгай сен?! — деп айтырганзыг, боо хараалынче чиге көрүп тур. — Дүне боорга, оруум уламчылап, хүндүс чаштынып! Чеден ийи хүн, чеден ийи дүн иштинде аан! Сарыг хүннүң төнмес-батпас шыланчыын, сылдыстыг дүннерниң кыскарган дег кыска харааданчыын, хая-даштың кадыг-чидиин, элезин-кумнуң изигышкамын канчаар ону, ачай! Азып-тенивес дээш, өлбес-читпес дээш, чеже хилинчектенмедим дээр! Коргуп-иргип падым барап чордум. Дээрде сылдыстар меңзэ эл-хол болуп чордулар. Төрээн черимге келгеш, ооң дамырак суун пактапкаш, өөрээнимни чүү

дээр, билип-ле тур боор сен, ачай! Силерден сести-сести чедип келдим, чүге дизе силер мээң кара чаңгыс чоок кижим болгай силер. Силерге дужуп, ачам силерниң үнүңер дыңнап алдым. Авамның чевээнге база баар бодадым. Даг чурттуг оол болгаш, бедиктерже үнүп, оон хову-шынааже көрүксээр, аңчы кижиге болганымда, чуңма-тени даялаксаар-даа-дыр мен. Төрөөн черимниң торгу шыгының оът-сигенин сүзүп, бүрүлөр, чечектер-биле кады хүннүң чырыын күзеп, сылдыстарны санап оруксаам кээр-дир. Мен өскерликчи, өлүрүкчү эвес мен. Дорамчылалга удурланган күжү чегей кээргенчиг хөөкүй кыска дузалаар бодаан хилинчэемне ол. Ынчангаш дезер ужурга таварыштым. Чок! Мен дайынчы хүлээлгемден, Ада-чуртум камгалаарындан ырбаваан мен. Хей черге өлүрүнден дескен чаңгыс-ла чазыым ол — дээш, Баянак ыглапкаш, ол оон ыңай чүве чугаалап чадап каан.

Намчының хүлээлгези биле оглумга ынакшылымның аразында амайланып калган, ийи башка чарлы бээр чыгыгы апардым. Чүү-даа болза ада кижиге болгаш, оглумну кээргей берген мен, боомну октапкаш, төлүмнү куспаптап, чассытпышаан:

— Чоруй бар че. Хоойлудан кым-даа чаштынып шыдапас дээрзин сактып ал, оглум! — дээн мен. Ол-ла.

Фронтудан солдат оолдар четкилеп келген. Улуг байырлар болган. Ол күзүн чылы аажок турган чүве. Хар чагбаан. Хыраа дүжүштер турган-даа бол, хүнге дораан-на эстип каар. Хүндүс чылыг салгын сырыннап хүнзээр. Дээр аяс, кылаң.

Дургуннун дугайында чаа-чаа бижик-саазыннар ужугуп кээр апарган. Дургун бир сумуда ында, мында көзүлгөн деп дамчыыр чугаалар тарап турган. Чамдык улус, оон-на сезингени ол чүве ийикпе, хүндүс безин дашкаар үнеринден сестир болу берген. Кежээ дүжери билек, эжик-хаалгазын дээктеп алыр. Аъттыг кижинин безин ай-айы-биле чорууру черден эки аът, чылыг идик-хеп чокка бо оранга канчап чедип келир болду ол дээш Баянактын мында келгенинге чамдык улус бүзүрөвейн турган. Бир кезек кижиге ону бээр каяа кээрил, улус ону таныыр ышкажыгай деп бот-боттарын оожургатчып турган.

Мен ындагы чугааларга киришпейн, бо назынымда намны бир дугаар мегелепкенимге буруузунуп, сээдеңширги апарган быт чок чоруп турдум. Талыгырда шышыктары меңги харлыг тайгалар көргөш: «Кайда чор сен, оглум?» деп айтырар-даа мен! Оглумну бодап келгөш, чамдыкта өөрүп, чамдыкта муңгарап: «Сени дээш намның мурнунга шынчы эвес болдум, мегелептим» дээш, кылыктаны-даа бээр мен...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалдың тема, идеясын тодарадыңар.
2. Кол маадыр Баянактың омур-хевирин чугаалаңар. Ооң кылган үүлгедииң силер чүү деп бодаар силер? Ону ыбакчы деп буруудадып, адып боолааныңга чөпшээрээр силер бе?
3. Чогаалдың адында символиктиг утка бар бе? Чүгө ынчаар адаан деп бодаар силер?
4. «Чаңныктыг чылдарның тоожузун» Салим Сүрүң-оолдуң «Лейтенанының даалгазы» деп чогаалы-биле деңнеп, чоок база ылгалдыг талаларын тодарадыңар.

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ

(1942 — 1994)

Владимир Седипович Серен-оол 1942 чылдың март 14-те Өвүрнүң Дус-Дагга төрүттүнгөн. Онгу классты Хандагайтыга дооскаш, «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп ажылдай берген. Кызылдың башкы институтунга өөренип чоруй, тыва театрның чанынга ажыттыңан үш чыл хуусаалыг театр студиясын дооскаш, актёр мергежилин уламчылап Санкт-Петербург хоорайга театр, киноматография инстидунуң актёр салбырын дооскан. В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажылдап эгелээн. Ол театрга актёрлап, 1975 чылдан чечен чогаал килдизин эргелекчилеп турган. Шак ынчалдыр В. Серен-оол — бүгү чуртталгазын тыва литература, тыва театр, тыва культурага баараалгатканнарның бирээзи.

Владимир Серен-оол — тыва чогаалчыларның үшкү салгалының төлээзи. Ол ховар салым-чаяанныг, шүлүкчү, прозачы, драматург, профессионал артист, мергежилдиг журналист, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1959 чылда эгелээн. Баштайгы «Чагаа» деп чечен чугаазы 1959 чылда «Шын» солунга парлаттыңан.

В. Серен-оол — он бир номнуң автору, оларның чедизи — шүлүк чыындылары: «Сыгыт», «Солаңгы», «Монолог солнца», «Өгже чалалга», «Белдир», «Почерк любви», «Өскен өөмден — өртемчейже». Тыва тоолдарга үндезилеп «Каң-кыс» деп шүлүктээн тоолу орус, тыва дылдарга 1991 чылда А.Преловскийниң очулгазы-биле үнгөн.

В. Серен-оолдуң «Белдир» деп шүлүктөр чыындызында «илиглер», «сөөмнер», «кырылар», «кулаштар», «төш чартыктары» деп одуруглары тыва шүлүк чогаалыңга чаа тывыш болган.

Ол — боодал сонет хевирин тыва шүлүк чогаалыңга баштай кииргеннерниң бирээзи.

«Хээлиг истер» деп чечен чугаалар, новеллалардан тургустунган ному тыва прозада утка-даа, хевир-даа талазы-биле онзагай туруштуг чогаал. Прозага бижээн чогаалдарының тема, идея, уран чечен аргалары номчукчуга билдингир, чоок болгаш амыдыралчы. «Хээлиг истер» деп чечен чугаалар болгаш новеллалардан чыындызының номунуң эге сөзүңге «Дус-Дагның чолаачыларыңга тураскааттым» деп бижээн. Чыынды чолаачы Торгажыктың омур-хевирин дамчыштыр төрөөн черинге ынакшылын, чолаачы кижиниң сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн чырыткан. «Чааскаан» деп монолог-рассказ чүгле чаңгыс маадырның чугаазыңдан тургустунган.

«Сөөскеннер чечектелип турда», «Сагызынның чанчык» деп шиилер номнарында «Иелер шииткели», «Оруктар, оруктар...», «Дойлаашкын», «Күдөр аңчы» дээш оон-даа шиилеринде амыдыралдың янзы-бүрү айтырыгларын, кижилер аразында харылзаларны болгаш чөрүлдээлерни тода чуруп көргүскен.

Ч.Айматовтуң «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг» деп романын, «Чиңгис хаанның ак булуду» деп чогаалын тыва дылче очулдургаш шиижиткен, оларны В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрыңга тургускаш, тыва көрүкчүлерниң сонuurгалын чаалап алган.

Моон алгаш көөрге, В.Серен-оолдуң чогаадыкчы, мерген чогаалчы салым-чаяаны шүлүк-даа, проза-даа, шии-даа чогаалыңга чаңгыс аай дески сайзырап келген.

Орус дылга Москвада «Советский писатель» деп ном үндүрер черге шүлүктөр болгаш шүлүглел кирген «Монолог солнца» деп чыындызы болгаш «Почерк любви» деп номнары үңген.

Чогаалдарыңга төрөөн чурт, ава, ынакшыл, мөзү-шынар, кижизидилге дээш оон-даа өске темаларны бир янзы чырыткан.

Ооң чогаалдары орус, украин, хакас, якут, моол дылдарда үнүп, делегейниң янзы-бүрү чурттарының номчукчуларын төрөөн Тывазының амыдыралы, ооң кижилериниң салым-чолу-биле, каас чараш бойдузу-биле таныштырып турар.

В. Серен-оол — очулга ажылының идепкейлиг киржикчизи. Тыва дылче Ж.-Б. Мольерниң, М. Тикомацунуң, У. Гаджибековтуң, Д. Мягмарның болгаш өскелерниң-даа шиилерин, А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, С. Есенинниң, С. Маршактың, Д. Улзытуевтиң, С. Могилевскаяның болгаш өскелерниң-даа шүлүктөрүн очулдурган.

Владимир Седипович Серен-оол — ССРЭ-ниң Чогаалчылар, Журналисттер болгаш Театр ажилдакчыларының эвилелдери-

ниң кежигүнү. Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы, Тыва Республиканың Культура яамызының С. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналының лауреады.

Ынчангаш чогаалчының өнчүзү хөй-хөй чылдар иштинде чурттап, номчукчуларның сагыш-сеткилин доюлдуруп чоруур.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. В. Серен-оол тыва шүлүк чогаалынга кандыг чаа «тынышты» кииргендил?
2. Монолог-рассказка бижиттинген чогаалын кымга тураскаатканыл?

Чогаадыкчы ажылдар

- В. Серен-оолдун чогаадыкчы ажылынга викторина тургузар.
- Тыва дылче окулдурган чогаалдарынга презентацияны тургузар.

Сыгыттың аяны

Сарыг сыдым астып алган,
Саяк аъттыг эрес эрний
Сыгыдының аялгазы —
Чылгычының сеткил-хөңнү,
Өрү дээрде эзир безин,
Өөрүшкүзү хайныккан дег,
Чоктап, бадып, дескингилеп,
Чоргаарланып мени дыңнаар.

Концерт боорга, сыгытчы оол
Хоюг өткүт аян тудар;
Чүрек-хөрек таалап ханар,
Чүс-чүс адыш дагжап үнер,
Чадаганга үдеттиргеш,
Чаңгыланган өткүт сыгыт
Тыва черден бүгү чуртче
Дыргын тарап, чалгып хердим.
Аржаанның аялгазы
Хөөрүктүң чудук кырлап
Хөглээни дег борбалчыңнай,
Шорга дамчып самнап чыдар,
Чонда чарлыг аржаан суг мен.

Аржаан база — чоннуң байлаа.
Ам мен улуг курорт болдум.
Аарыг-аржык, човулаңныг,

Адым адап, кым-даа келир.
Кадык чорда, кижиге сергек,
Хартыга дег кашпагай сен.
Шапкын хемнер, кадыр даглар
Чагыргаңга дүжүп бээрлер.

Ак-көк Тыва — байлак оран.
Аржааннары кайы көвей.
Бойдус кежии, хайырлалды
Бодуңнуу дег камгалап чор.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктү чүгө «Сыгыттың аяны» деп адаан деп бодаар силер?
2. Сыгыт тыва кижиге канчаар дыңналырыл?
3. Аржаан чүгө чоннуң байлаа апарганыл?
4. Шүлүктерде автор кандыг кол бодалды илереткен-дир, тодарадыңар.
5. «Бойдус кежии, хайырлалды
Бодуңнуу дег камгалап чор» деп одуругларны чүү деп бодаар силер?

Мээң Тывам

Шүлүглел

«Тыва» деп сөс дыңнавыткаш,
Дыка кайгап, «Куба?» азы «Тула?» джип,
Чартык ай дег сыгыр караам,
Шала хүрең шырайымны улус кайгаар.

«Кемзинмейн көрүңер аа.
Георграф эвес мен ийин. Буруум миннийн.
Аалыңар, бодавыже,
Азияда эвес бе?» деп айтырларлар.

Азия делгем болгай,
А мээң аалым — ооң таптыг чүрээнде ийин.
Сагышка эки артар кылдыр
Саяннарны адапсымза, четчи бээр боор.

Ол-даа арай хоомай болза,
Оон-даа тода, чиге кылдыр сөглөп берейн:
Делгем Сибирь кежир аккан
Терең хемниң — Енисейниң — бажында мен.

Саян биле Енисейни
Шал-бул дыңнааш, мени олар үглөп келир:
«Каксы-даа бол, хөөрөп көргөр,
Кайгамчыктыг оран ол деп дыңнаан бис» дээр.

Ие кижиге ынак төлүн
Ийи холдап кужактаан дег сагындырар,
Өртемчейни сиилбип чураан,
Өрү дээрже согунналган тураскаал бар.

Ийи кижиге — демниг дээнзиг,
Ийи хемнер белдирлешкен эриг черде,
«Азияның төвү» чагы —
Аъттар баглаар баглааш ышкаш хөлзөп турар.

«Чурумалдыг делгем-даа бол,
Чурттакчы чон саны арай хоомай-дыр» — деп,
Чамдык улус харыгы эреп,
Чазамыктай менче көрүп чугааланыр.

Шаг-шаандан бээр төөгүнү
Чазарлааш чоор. Ынчалзажок монуг сөглээн:
Тыва черниң салымы дээш,
Тынын берген муң-муң өгбөм — базырыкта.

Дайзын-биле сүржүп чорааш,
Даглар ынды талыгырда үстүп арткан,
Аас-дылы арыг тыва
Адаларым ызыгууру улустар хөй.

«Кудайындан хараптарга,
Куу-куу шаттар көстүр чер» — деп чүңөр чүвөл?!
Арбын малга хоолулуг
Агы шуглаан бүүрелчиннер ол-ла болгай.

Теве малдың кудуруу дээр
Тенниг үнүш ховар эмни сураар ийик сен.
Ооң өңү куу болгай,
Ону дээрден көргөн-дир сен, эргим өңнүк.

Шала часкаар ыш чок «өрттер»
Чалбыраажы өөскүй бээрге, сести бербе.

Шеңне биле кара-хаактың
Чечектелир үезиниң өңү ындыг.

«Кызыл-сарыг рябиналар
Кыжын канчап турар чоор?» — деп элдепсинме.
Чыккылама соокту шыдаар
Чыжыргана бистиң черде болбазыкпе.

«Шиник оран Тыва дээрге
Швейцария ол-дур» — дижир улус-ла хөй.
А мен хуумда ону дыңнааш,
Арай черле чөпшээрешпес кижидир мен.

Швейцария чараш-даа бол,
Швейцария боду болуп артар-ла ыйнаан.
Тыва дээрге өртемчейде
Дың-на чаңгыс боду бүткен хайырлал-дыр.

Кавказ, Гоби, Карпат, Тундра,
Кааң дээрниң каттышканы — Тывада бар.
Сарлык, теве, иви, хойлуг —
Чамбы-дипте ындыг можу ховар ийик.

«Соңгу чүктүң ивилери
Сооктан дескеш, мында келген чадавас» че?
Бөмбүрзектиң соңгу кезии
Мөңге доштуг турган шагны сактып көр даан.

Доштар чоорту эрий бээрге,
Тожудан хөй иви соңгаар көшкен деп бил.
Саха-якут, эвенкилер
Чаңы, дылы биске дөмей, бодап көр даан.

Изиг-Хөлдүң кыргыстары
Иевис дээш, Эне-Сайны адаар болгай!..
Сайгарылдыр бодаарга-даа,
Саян чурттуг, үндезин чон тывалар бис.

Эргим черим Тываны улус
«Эртинелиг аптара» деп ойзу адаар.
Чилби кижиди ону дыңнааш,
Чиик болза, көдүрүпсе кылдыр бодаар.

Мээң Тывам байлактары —
Менделеев даңзызындан безин көвей.
Теве, өшкү чөөгү ышкаш,
Тейлер безин асбест дээр дүктүг ийин.

«Саяннарга келбейн барза,
Сагыш соонда саарзыкталып артпас боор аа?»
Саяннарны көрбейн чыткаш,
Чамбы-диптиң өңүн канчап көрдүм дээр сен!

Чиргилчинниң бырлаңнаары,
Чинчи ышкаш шалың суунуң кылаш дээри,
Чараш кыстың көрнүптери,
Чаъс соонда челээш безин — мында тускай.

Каптагайда хамык үннү
Каңдан кылган хомус-биле дамчыдыптар,
Херек болза чүрөөн безин
Кезип бээрин харамнанмас чон-на болгай.

Хөөмей, сыгыт чаяалгазы —
Хөрек-чүрек эң-не ховар эргинези.
Чонар-дашты диргизиптер
Чогаадыкчы салымныглар база мында.

«Чайы изиг, кыжы дошкун,
Чазы, күзү кара доңдак , кавыскалыг
Бедик черге улус канчап
Белен-селен аарбас чоор?» — деп сонуургадым.

Аът мунгаш челдиргилеп,
Арыг, кылаң соок сугга шымныгылап,
Аңнап-диинчеп, кадарчылап,
Ажыл-биле эмненип аар мындыг чон бо.

«Телер турар бизеңнерден
Делегейни кым-даа эргий көрүп албас.
Өгбе, салгал төөгүңде
Өртемчейни дээскинген кижиге бар бе?»

Аъттыг, чадаг, корабльдиг
Аян кылган тыва кижиге дыңнаваан мен.

Угувустан черлер кезип,
Улчуп чоруур улус ховар турган боор ийин.

Оскал-оолдуң оолдары
Орук туржук, чиңге дузак кырлап чорааш,
Бөмбүрзекти эргип каапкан,
Бөдүүн чижек сөглөзимзе, четчи бээр боор.

«Аас-сөс кады болганчок-ла
Аъттар мактаар чаңчылыңар чылдаа чүдел?»
Көшкүн арат ызыгуурлуг
Хөөкүй чүгле аът билир дивейн көргөр!

«Аът өлүр — баглааш артар,
Ада өлүр — оглу артар» дижир чон бис.
Амгы шагның кижизи бол,
Аът меңээ — сүлде-сүзүк, сагызын дег...

Дөрт чүкте төрөл чоннуг,
Төре херээ чогул бүткен — хамаарышпас,
Саян эдээ ыжык черде
Чараш ак өг — мээң Тыва Республикам!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчы төрөөн Тывазын өске чонга кандыг чоргаарал-биле таныштырар-дыр.
2. Тывага ынакшылын, чоргааралын кандыг уран-чечен аргалар-биле дам-чыкан-дыр?
3. Кайы одуруглар сагыш-сеткилингерге эң-не таарышты, чүгө?
4. Тывага тураскааткан кандыг шүлүктөрнү билир силер, ону бо шүлүглел-биле деңнеп сайгарыңар.

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажилдар

1. Шүлүглелдиң темазыңга дүүштүр презентациядан тургузар.
2. **Чогаадыг.** Мээң Тывам-биле — таныжыңар!
3. **Төлевилел.** «Мээң Тывамче» аян-чорук.
4. **Эртем ажылы-биле таныжар.** А. Даржай «Уран сөстөн угаан сергээр». «Шынап-ла, Владимир Серен-оолдуң уран, мерген чогаалчы салым-чаяны шүлүккө-даа, шии-даа чогаалыңга чаңгыс аай, дески сайзырап келгенин номчукчулар-даа, чогаал шинчилекчилери-даа билир. Тыва шүлүкчүлөрнүң үшкү салгалының болгаш оларның соонда көстүп келген салгалдарның үлүг-хуузу база-ла өкпеленчиг эвес. Эң ылаңгыя, Вл. Серен-оол, М. Доржу, М. Өлчей-оолчижектиг шүлүкчүлөртыва шүлүк чогаалыңга чаа темаларны, аянарны, хемчээлдерни тус-тузунда кирип, ону байытканын черле демдеглес аргавыс чок деп санаар мен...»

УИЛЬЯМ ШЕКСПИР

(1564 – 1616)

Уильям Шекспир 1564 чылдың апрель 23-те Англияның Стратфорд-апон-Эйвон деп хоорайынга төрүттүнгөн. Ачазы — Джон Шекспир (1530—1601), ус-дарганчы. Авазы — Мэри Арден (1537—1608). 1582 чылда Энн Хатауэй-биле өг-бүлө тудуп, 3 ажы-төлдүг болганнар. Өг-бүлө туткан соонда Лондонче көшкөш, «Слуги лорда-камергера» деп труппаның актеру болган. 1594 чылдан эгелеп ооң бижээн шиилерин ук труппаның артистери ойнап эгелээн. 1599 чылда «Глобус» деп аттыг театрын тургус-кан, а 1613 чылда дедир төрөөн хоорайынче чедип келген. Уильям Шекспир 1616 чылдың апрель 23-те 52 харлыгында чок болган. Ооң чогаалдарына «Ромео биле Джульетта», «Гамлет», «Лир хаан», «Отелло», «Макбет», «Чайгы дүне дүш» болгаш оон-даа өске чогалдар хамааржыр.

Сонеттер

Далайның суу эрикче чалгыры дег,
Даарта хүнче шак база ынчаар дагжаар.
Мөңгө үе делгеминче үе маңы
Мөөң күжүн соксаал чокка чууп чыдар.

Айның чаазы холга тудар хадыр ышкаш
Хонук бүрү «боозаары» база ындыг,
Аакталып хүнге дуглай туттурза-даа,
Хосталгазын төлүнге ол чайлап чоруур.

Чуртталганың чаяакчызы чидиг хадыр
Чаа сиден тавычалай кезип бээри,
Чуглуп орап далай чалгы тавараан дег,
Чаа тараа узун сывын кыргый шавар.

Сонетке мээң сиңирип каан одуруумну
Соң даарта өлүм балай шаппас.

* * *

Чер, далай, ары-чигири — дөгерези
Өйү кээрге, казыргы бооп арлып чидер.
Чечек ышкаш кем чок арыг хөөкүй бодуң
Өлүм-биле месилдежиң оңа бээр сен.

Үе маңы соксаал чокка биске удур,
Розаның чидиг каазы хензиг када.
Үжүүр мөңге чалым-хая, бетон орук,
Ордулар-даа бүдүү тоглап эмирлип каар.

О, Сүлде! Үе маңы — кударал-дыр.
Чараш чүвээ хоргасталыр орук бар бе?
Октаргайның чырыын эрткен үрекчи чок,
Салым-чаяан база оңуп читпес деп бе?

Ындыг эвес кара будук шыйган изи —
Ынакшылды алгап шыдаар сеткил бар-дыр.

* * *

* * *

Хөөрлерниң маны дажы
Хөй чүс чылда эвирлип каар.
Овур-дүрзүң чураан сөзүм
Оон дириг мөңге чурттаар.

Үүле-иштиң үре-түңүн
Үе холу үзе соп чиир.
Чүс чыл нүүрү төөгүден
Чүү-даа артапайн эстип хадыыр.

Дайын-чааның чакпыыл огу
Дашты буза таварып боор.
Номга парлаан сээң адың
Оон артык тураскаал боор.

Далай кыдыын ээлеп чурттаан
Күрүнениң өнчү байлаан
Даарта көөрге, изи-даа чок
Күштүг үер алгаш баар-дыр.

Сеткил-чүрээм чалбыжынгга
Сээң адың бурганчыттым.
Чүс-даа чылдың доозуну
Чүлгүп төтпес шүлүүм чүве.

Күчү-күжү буурап дүшкен
Күрүнениң албатызы
Өйү кээрге мен-даа база
Өлүп-чидип сураг баар мен.

Ынакшылым чалым оду
Ындыг күштүг сорунзалыг.

Аас-кежик ындыг хээрек
Алгаары-даа хомуданчыг.

Очулгазы Ч. Кууларныы

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктү чүге сонетке хамаарыштырып турарын бадыткаңар.
2. Сонеттиң тургузуун тайылбырлаңар. Кандыг рифма колдап турарыл?
3. Бөлүк сонеттерде уран-чечен аргаларны тыпкаш, тайылбырлаңар.
4. Сонеттерде лириктиг маадырның кандыг ыдыктарын эскердиңер, сөзүглелге даянып сайгарыңар.

Ромео биле Джульетта

Киржикчилери:

Монтекки } өжээннешкек ийи аалдың баштыңнары

Капулетти }

Капулетти акый

Ромео — Монтеккиниң оглу

Меркуцио — ноянның төрели, Ромеонун өңнүү

Бенволио — Монтеккиниң чээни, Ромеонун өңнүү

Тибальт — Капулетти ээжиниң чээни

Лоренцо лама — Францискан шажынның ламазы

Монтекки ээжи — Монтеккиниң кадайы

Капулетти ээжи — Капулеттиниң кадайы

Джульетта — Капулеттиниң уруу

Джульеттаның эмзирикчизи

Бирги акт

Бешки сцена

Капулеттиниң бажыңында зал.

Капулетти, Капулетти ээжи, Джульетта, Тибальт суглар хөделдерин эдертип алгылаан, аалчыларже болгаш чажыра кеттингеннерже кирип кээр.

Капулетти

Аалчылар, хүндүткелдиг синьорлар,
Амыр-мендим бараалгадып, айыткадым!
Даванында хавырык чок эгечелер,
Даңны атсы меннип билир ажыл бар-дыр.
Танцылаवास кижиге болза, ол-ла дораан
Даван-даяа хавырык деп каразыыр бис.
Холувуста кирген силер, көрдүңөр бе,
Хосталыр деп бодаваңар, кыңчытпас бис.
Аалчылар, хүндүткелдиг синьорлар,
Амыр-мендим бараалгадып айыткадым.
Кулааңарга сымьрандым, эгечелер,
Хуусаазы төне берди, төне берди.

Ромео, Меркуцио, Бенволио болгаш өскелер-даа киргилеп кээр.

Аалчылар, синьорлар, өңүктерим!
Амыр-мендим бараалгадып, айыткадым!
Хөгжүмчүлөр, хөгжүмүңөр ойнадыңар!
Хөглүг танцы хөлбеңнедир чалгып үнзүн!
Хөгжүм ойнай бээр, аалчылар танцылап эгелээр.

Ромео

Кыдыында дөө бир эр-биле кожа турар
Кым деп кыс боор?

Хаа

Билбес-тир мен, хайырааты.

Ромео

Араб кыстың сыргазында эртин дег
Айның, хүннүң херели дег, чайынналган,
Каржы дүржөк өртемчейге таарышпас,
Кайгамчыктыг, эвин эртир чырык кыс-тыр.
Каарганнар аразында иле көскү
Кара чаңгыс көге-буга ышкаш-ла-дыр,
Чанын орта чеде бергеш, кезе көрейн.
Чаңгыс катап ылап шынныг ынакшаан мен бе?
Мындыг кончуг шынап чараш дарийгини
Мынчага дээр көрбейн чораан кижидир мен...

Джульетта

Эргим күжүр эмзирикчим, чугаалап көр:
Эжикте дөө турар аалчы кымыл аан ол?

Эмзирикчи

Тиберьонуң өнчү салгаан оглу-ла-дыр.

Бенволио үне бээр.

Джульетта

Бетинде бо, хаалгада турар кижиди?

Эмзирикчи

Петручьонуң оглу ышкаш, ол-дур, харын.

Меркуцио үне бээр.

Ийиги акт

Ийиги сцена

Капулеттиң сады. Ромео кирип кээр.

Ромео

Барасканнар сеткил аарыын билбес-тирлер.
Балконда бо чүү кончуг херел боор ол?
Солаңгы-ла. Джульетта, хүн-не-дир сен!
Соңгаа барып, айны өжүр херелденем:

Аккыр чырык чайыныңга шыдап чадааш,
Адааргаан ай бүлүрерти аарый берген.

Джультетта балконга көстүп кээр.

Арыг шээрлел бурганынга чалбарба ам.
Аяны чок шээрлел хевин уштуп каавыт.
Эргим сарыым! Алдын тыным! Өөрүшкүм!
Кайы хире кайгамчыктыын боду билбес.
Эрни шимчээр, чугаа-домаа дыңналбайн тур.
Карактыгда, чугаа-соотту чоорул ону!
Доора чугаа кылып турар кижидийн моң.
Топтап көрбес мелегейни, мени-даа ыңай!
Караңгыда чорук кылып, дээрден баткан,
Тергиин чырык ийи шолбан далашпышаан,
Карактарың шиммейн көр деп, дилеп чорлар.
Дээрже үнүп, ооң караа чыраан болза!
Хаялыг хүн үнген-дир деп чандыр билгеш,
Хамык куштар өөрүп, хөглөп, ырлажыр боор.
О, хол-хавы болуп алгаш, оода-ла
Ооң холун чылыктырып чораан болза!

Джультетта

О, халагым ыңай! Ат-ла болдум!

Ромео

Чүнү-ле ийик, бир-ле чүве чугаалады.
Чүглүг бурган караңгыда мени эргип,
Черде турган, кайгаан чоннуң кыры-биле
Курбустунуң шапкынчызы болу берген
Чедер аайжок, бедик дээрде ужуп чор сен,
Кудум-чамым, чүлдү-чүрээм сенде сиңди.

Джультетта

А, Ромео, адың ындыг хомуданчыын!
Адаңдан шуут чарлып алгаш, адың солу.
Хоржок болза, кадай кылдыр мени ап ал,
Хоорай чону Капулетти дишпезиннер.

Ромео

Ам-даа чугааң дыңнаар мен бе, харыылаайн бе?

Джультетта

Адам ады хамык бакче мени чыгаар.
Монтекки бооп төрүттүнген эвес-тир сен.
Монтекки деп чүл ол ындыг? Мага-ботту:
Оорга, мойнун, холун, будун ынча дээр бе?

Оон өскээр аттар таан-даа канчап чогул?
Ат деп черле чүү чүвөл? Дивеске-даа,
Агы дээрге, өске чыт чок. Агы чыттыг.
Кандыг-даа ат Ромеога багай эвес,
Кайгамчыктыг боду хевээр артып калыр.
Өске аттан тып ап көрөм, о, Ромео,
Өртээ кылдыр бүрүн-бүдүн мени ап ал!

Ромео

Холуң эккел! Шилип алган эжиң болдум!
Хора болган эрги адым адатпас дээш,
Хомудавайн, адымны-даа солуп алың.

Джульетта

Хандыр шыгжаан, камныг арыг күзелимче
Караңгыда кымы шургуп, кирип келди?

Ромео

Адым адап шыдавас мен. Сени дыңнааш,
Адам адаан адымдан шуут хөңнүм калды.
Адым кирген чагаа келзе, үзе соккаш,
Алды чүкче быдарадыр чажыптар мен.

Джульетта

Он-даа хире сөстөр солчуп четпедивис,
Ооң үнүн чандыр албас болу бердим.
Монтеки-даа, Ромео-даа эвес сен бе?

Ромео

Борта бистер аттар адаар ужур чок бис.

Джульетта

Кажаа бедик, кижиги эртер арга-даа чок.
Канчап боже кирип келдиң? Чүге чор сен?
Ада-ием, акы-дуңмам көрүп кагза,
Амы-тының чайлаш чокка оскунар сен.

Ромео

Ынакшылым ужуктуруп, эскээп кагды,
Ырак-чоокта ону дозар хана-даа чок,
Ындынналза — коргар сестир чүвези чок,
Ынчангаштың төрелиңни тоовайн тур мен!..

Джульетта

Бээр келир орукту сен канчап тыптың?

Ромео

Меңээ ону ынакшылым айтып берди.
Далайжы-даа эвес-ле мен. Ынчалза-даа
Менден ырап коңчазыңза, сени сүрүп,
Далайже-даа ол-ла дораан халый бээр мен.

Джувьетта

Кандыымны-даа дыка эки билген-дир сен.
Караңгы дүн бүдээлгелей дуглап алган.
Арным кызып, ыятканым көзүлбес-тир.
Алдар адым сактыр бодаар хөлү эрткен.
Ынча дыка аштып турган дүжүү чүү боор.
Ынак сен бе? «Ийе» дээриң билип тур мен,
Ынчалза-даа далашпайн көр. Улуургактар
Ынакшылдың даңгыраан-даа тоовас джир.
Мегелеве, Ромео. Оюн эвес.
Мени көрөм, сарыылы чок кыс-тыр мен бе?
Канчаар боор ам, часканымны эдип алың,
Кадайың бооп шыдавас мен, хоржок мен дэейн,
Анаа кайын ындыг мен деп чугаалаар мен,
Арга чоктуң хараазында ынча дидим.
Ынакшааным күштүг болгаш, ындыг ыйнаан,
Мелегейзиим кончуг кылдыр көстүр боор мен,
Ынчалза-даа баажылыг кыяң кыс дег,
Мегеленип, чажырттынып шыдавас мен.
Чүткүлүмнү сула салбайн, тударым кай,
Доора кижидыңнап каар деп сезинмээн мен.
Чүлдү-чүрээм от дег, изиин чектевейн көр,
Доскут кенен уруг-дур деп бодавайн чор.

Ромео

Чыгаанга-даа кирип берейн, күжүр сарыым,
Чырык ай бо, ындыг чүве сагынмас мен.

Джувьетта

Анаа турбас айны айтып, чыгаан кирбе.
Азаан сөзүң ай дег, ындыг өскерлип боор.

Ромео

Чүнү айтып, чыгаанга ам кирип берейн?

Джувьетта

Чүү-даа чүве азава. азы канчаар,
Амы бодуң азап тургаш, чыгаанга кир,
Арыг чаагай, оон дээди чүве-даа чок.

Ромео

Аазайн, сарыым чүлдү-чүрээм өскерилзе...

Джульетта

Ынча диве, бүзүрээр мен. Чежемейниң
Ынак-даа бол, сестип тур мен. Кызацнааш дег,
Далаш-биле, карак чивеш аразында
Таныжып ап, иштивисти билиштивис.
Менди чаагай удуп хонам! Баш тырткан
Чараш чечек дараазында болчаавыста
Часты берген. Саглаңайнып турар боор оң.
Менди чаагай удуп хонам! Хөрээм долган.
Чайынналып херелденген өртемчей дег,
Чаагай дүштү дүжээринчи күзээр-дир мен.

Ромео

Ындыг дүрген канчап чарлыр кижичи боор мен?

Джульетта

Ынчаарга ам дугурушпаан чүвевис чүл?

Ромео

Даңгыраамны берип кагдым. Ам сээң ээлчээң.

Джульетта

Даңгыракты мен баштай дем-не бердим.
Далашпас-даа чүвемни деп бодап тур мен.

Ромео

Даңгыракты эгидерин күзээр сен бе?

Джульетта

Дагын катап берген сөзүм бадыткаар дээш,
Даңгыраамны эгидип ап болур-ла мен.
Ындыг-даа бол сеткил, чүрээм чагыртпас-тыр.
Ынакшылым дүпчок ханы, узуп төтпес,
Уян, чымчак далай ышкаш. — Ынакшаан тудум,
Ужу-кыдыы көзүлбестеп, улам дендээр.
(*Сцена артында эмзирикчининиң цнц цнер*).
Байырлыг, че. Кыйгыра-дыр. Мен-даа чорууйн. —
Баадым, баадым! — Байырлыг, че, мени утпа.
Маа тур, адыр. Ээп-даа кээр чадавас мен. (*Үне бээр*).

Ромео

Ачылыг дүн, ачылыг дүн! Дүжүм бе бо!

Аас-кежи эннешки дег кызыгаар чок,
Анаа эвес, элдеп чиктиг тоол-даа ышкаш!

Джульетта балконга ээп кээр.

Джульетта
Эйт, Ромео, ийи-ле сөс. Мени шынап
Кадай кылып алыр дээниң ылап болза,
Эртен сенче кижиге ыдып чорудар мен,
Кажан, каяа дүгдөжир бис. Меңээ дыңнат.
Бар-ла турган байлактарым арттырбайн,
Баарыңга дөгөрезин делгеп бергеш,
Каяа-даа бол, сенден черле чарылбас мен.

Эмзирикчи *(сцена ындындан)*
Аа, Джульетта!

Джульетта
Баадым, баадым! Ам бо дораан! —
А бир эвес мегелээр деп семезиңзе,
Ана, ана

Эмзирикчи *(сцена ындындан)*
Аа, Джульетта!
Джульетта
Дүрген моон чор.
Дагын катап бээр келбе, харыы сөзүң
Даарта эртен билип аар мен.

Ромео
Кырым сынар...

Джульетта
Чүс муң катап байырлыг, че. *(Үнө бээр)*.

Ромео
Чүс муң катап
Чүрээм саргып, сени сактып, улуг тынайн.
Кыска баарда, — школадан чанган дег бис,
Кысты каарда, — кыжын классче баарлар дег бис.
(Үнөр эжикче бар чыдар)

Джульетта балконга дедир үнүп кээр.

Джульетта
О, Ромео кайда тур сен? Амдыы кушту
Кый деп алыр өткүт үннүг шоор болза!

Кыйгы салбас, хоругдалда кижидир мен.
О, Ромео, кайда чор сен, кайда сен? — деп,
Санчок катап мээң кыйгым өттүнер дээш,
Чаңгы көңгүс үнү үнмес апаар ыйнаан.

Ромео

Ыдык арыг сүнезиним кыйгырадыр.
Ынактарның үнү дүне өткүт-ле-дир!

Джульетта

Кайда тур сен, Ромео?

Ромео

Эргим, ынаам!

Джульетта

Харың негеп, даарта эртен сенче кижидир
Каш шакта чорудар мен?

Ромео

Тос шак турда.

Джульетта

Халак ыңай, чээрби-даа чыл чыгам үр-дүр!
Канчап манаар... Чүнү сөглээр дижик мен оң?

Ромео

Сактып ал даан, а мен маңаа манап турайн.

Джульетта

Сакты тыртып алгыжемче, моон чорбайн,
Чанымга тур, сени ам-даа көрүп алың.

Ромео

Уйгу-дүште улаараан дег манап турайн,
Уттуп-уттуп, катап-катап сактып-ла тур.

Джульетта

Чорзуңа аар. Чер-даа барык чырып келди.
Чооп-канчап сенден чарлыр кижидир боор мен?
Коя кыстың удазында өртеп алган,
Холдарында кушкакжы дег, ындыг-дыр бис.
Удазынын узадыпкаш, сала кааптар,
Ужунга дээр ужуктургаш, кызырыптар.
Ындазында бистер база олзуг-дур бис.

Ромео

Ындыг кужуң боорум кай!

Джюльетта

О, мен база. Ындыг-дыр мен. Ынчалза-даа чассыдар дээш,
Ырымыңны эрттирип каар чадавас мен.
Байырлыг, че! Чарлыр хөңнүм көңгүс чогул!
«Байырлыг» деп, чугаалап-ла туруксаам кээр. *(Үне бээр).*

Ромео

Байырлыг, че! Менди, чаагай удуп хонам,
Магалыг дүш сени эргип, хөрээң долзун!
А мен барып, лама-башкаа херээвисти,
Аас-кежии, өөрүшкүнү авыралдаайн.

Ийиги акт

Үшкү сцена

Лоренцо ламаның өрээли.

Ромео *(сцена артындан).*

Мындаагылар, амыргын-на!

Лоренцо лама

Мындыг эрте меңээ чоруур, кымы боор бо?

Ромео кирип кээр.

Аа, сен сен бе? Эзе менди, кадык сен бе?
Аскыр дагаа мурнай туруп, чооруң ол?
Чымыжы хөй, кырган улус бистер дээрге
Чыдын чытпас, караңгыда туруп кээр бис.
Чалыы улус ындыг эвес, кылын уйгу —
Сагып чоруур кара чаңгыс дүрүмү ол.
Караңгыда одунганың анаа эвес,
Кандыг-ла бир чылдагаанныг болган боор оң.
Карак шиммейн, одуг хонган ышкаш-тыр сен.
Канчап баардың, аарый берген эвес сен бе?

Ромео

Уйгу-чыдын сагынмадым. Сээңии-ле шын.

Лоренцо лама

Розалинаң төөретти бе? Бурган өршээ!

Ромео

Розалина кайда боор ийик, ады безин
Уттундурган, ону шагда каапкан мен.

Лоренцо лама
Чүүлдүг-ле-дир. Чүгө мынчап, өөрүп тур сен?

Ромео
Чүгө дизе, ам бо дораан биле бээр сен:
Хайлыг чүве, балга чорааш, балыгландым.
Халдап кээрге, харыы кылдыр сокчуп үндүм.
Балывысты божуу дүргөн шарып берем.
Башкы сеңээ келгенимниң ужуру бо.
Өөредиини ыдык, бедик сагып чор мен.
Өжээн сүрбейн, өжээтини өршээп кагдым.

Лоренцо лама
Ылап сөгле. Айыткалың будалчак-тыр.
Ынчангаш мен сеңээ чүү деп харыылаар мен?

Ромео
Капулетти уруунга мен ынакшый бердим,
Амыраам кыс меңээ база ындыг ынак.
Кагжып, чарлып, чаңгыс-даа шак шыдавас бис.
Арткан чүве — алгап, йөрээп езулаары.
Дораан барып, херээвисти бүдүрээли.
Тодаргайын соонда сөглөп бергей мен аан.
Ашак-кадай болушкан деп сөзүвүс ап,
Алгап каарын баштай маңаа азап көрөм.

Лоренцо лама
Орта чоор бе, ыдык бурган Франциск!
Розалина дугайында сөс-даа үнмес.
Чалыыларның сонуургалы сеткил эвес,
Чалымыржык карак-кирбии апарган-дыр.
Кымны сактып, мындаа чаа-ла ийлээр чыгыы,
Кылаңайндыр чажыңны төп туржук сен оол?
Кээргел-биле чемиктирген чеже чажың
Херек чокка буга суунче бадыржык сен?
Улуг тынган шимээн даажың кажан төнчүк?
Уяралга човууртааның кажан читчик?
Караң чажы калдаратыр кажан катчык?
Кандыг хейниң сеткилил бо, билдинмес-тир.
Розалина дугайын сен хөлүн эрттир
Онза мактап, хөөредип турбаан сен бе?
Кедилиг сөс эрлерде чок болган соонда,
Херээженден кандыг чурум негеп боорул?

Ромео

Ооң уъжун кеземчени көрбээн мен бе?

Лоренцо лама

Ол дээш эвес, — эвин эрттир дөспөзүң дээш.

Ромео

Ынчангаш оон ыңдыг дүрген хөңнүм калды.

Лоренцо лама

Ында бирге хандыкшыыр дээш ыйнаан, але?

Ромео

Амдыкыга дөмейлөшпөс, дошкун эвес,
Амгы бо кыс сеткил, чаңы уян чымчак.

Лоренцо лама

Дошкунуурааны эки бооп-тур. Ынакшыл деп
Домак чугааң хоозунун эндевээн-дир.
Ындыг-даа бол, сени кайын каар ийик мен.
Ынчаарының алызында ужуру бар:
Амгы чаа бо амырааңга ынакшылың
Ада-өгбө адаан өжүн үзөр магад.

Ромео

Далажып көр, дилеп тур мен!

Лоренцо лама

Дилеп тур мен,
Далаштырба: шапкын кижини аъттан уजार...

*Орус дылда Б. Пастернактың очулгазындан
тыва дылче С. Пюрбю очулдурган.*

Бодан, харыыла, кыңсет...

1. Ромеоңуң Джульетта дугайында бодалдарыңдан чүңү билип алдыңар?
2. Ынакшаан кижиниң аас-кежи чүдө деп бодаар силер?
3. Ынакшааннарның чугаазында ажыглап турар адалгаларының онзагайын тайылбырлаңар.
4. Ромео биле Джульеттаның аразында диалогтарыңдан уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның уjur-дузазын тайылбырлаңар.
5. Орус литературага өөрөңгөн билиглеринерге даянып, У. Шекспирниң чогаадыкчы ажылының дугайында рефераттан бижинер.
6. С. Пюрбюңуң орус дылдан тыва дылче очулдурган чогаалдарының даңзызын тургускаш, «С. Пюрбю – очулдурукчу» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

Эдуард Люндюпович ДОНГАК

(1941 — 2008)

Эдуард Донгак — тыва чогаалчыларның үшкү салгалының төлээзи, прозачы, уруглар чогаалының тергийннериниң бирээзи, публицист.

Э. Л. Донгак 1941 чылдың март 1-де Тыва Арат Республика-ның Өвүр кожуунунуң Дус-Дагга төрүттүнген. «Бичии Эзир-оол (төрүттүнүп келгенде-даа, аныяанда-даа чаңгыс чер-чурттуглары ынчаар адаар турган, Эдуард деп ат сөөлзүреди күштүг апарган) угундан-на чогаалчы төрелдерлиг болган: Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол ооң төрээн даайы, авазының акызы, а тыва сатира, юморнуң үндезилекчизи Түлүш Кызыл-оол (Степан Сарыг-оолдуң акызының оглу) база-ла чоок төрели.

Ынчап кээрге, ол Өвүр Дус-Дааның төрел салгал чогаалчыларының аразынга өскен. Амыдыралга-даа, чогаалга-даа бодунуң тускайлаң оруун изээрин оралдажып келгеш, шынап-ла, ол чогаалчы деп атка төлептиг болуп, улуг даайының адын сыкпаан...» деп чогаалчының төрел дуңмазы, Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар ооң «Кежик-кыс» деп сөөлгү романының төңчү тайылбырында бижээн.

Эдуард Донгак Торгалыг ортумак школазын, Кызылдың башкы училищезин дооскан, Хабаровск хоорайга СЭЖП ТК-ның партияның Дээди школазынга өөренип чораан.

Башкылап, Тес-Хем кожууннуң Күркамгаладылга черинге даргалап, «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга корреспондент бооп, республиканың радиотелекомпаниязынга радиожурнализи кылдыр, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге консультант, харысалгалыг секретарь албан-хүлээлгезин күүседип, Тываның ном үндүрер черинге редактор, дараазында кол редакторлап ажылдаан.

Чогаал ажылынче 1975 чылдан эгелеп кирген. Ол — «Талыгырда чаңгы» (1978), «Чолдак-Аңчының чугаалары» (1982), «Эрги хонаштар» (1983), «Сыын чады» (1986), «Хөлегеден дескеш» (1990), «Бүрен ховузунуң чажыды» (1990), «Салымның шаажызы» (1995), «Эрлик оран киргеш келдим» (1997), «Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар» (2006), «Четкерлерге чагааларым» (2006), «Оспаксыралдың тоожулалы» (2008), «Меңниг-Сегел» (2008), «Хөгжүмчү бора-хирилээлер» (2008), «Кежик-кыс» (2010) деп проза номнарының автору.

Ол А. Чеховтуң, М. Зоценконуң, Н. Гогольдун чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (2001), «М.А. Шолоховтуң төрүттүнгенинден бээр 100 чылы» медаль-биле шаңнаткан (2005).

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң, 1993 чылдан бээр Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының чаш, элээди болгаш аныяк чылдарын чугаалаңар.
2. Авторнуң чогаалчы болурунга чүү салдарлыг болганыл?
3. Э. Донгактың кайы чогаалы силерге солун болду? Чүгө?

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар.

1. «Чогаалчының кол-кол чогаалдарының маадырлары» деп презентация.
2. Орус дылдардан очулдурган чогаалдарыңга презентация.
3. «Э. Донгактың чогаадыкчы ук-ызыгууру» деп темага презентация кылыр.

ЭРГИ ХОНАШТАР

(Романдан эгелер)

Пролог

Теве мөгени дег ийи кожагарның дап-дал ортузунда кес баанының кырынга аът четкен кижин үне халдып келгеш, ишкээр хемче бараан хараан. Күскээр чайның аяс дээри Улуг-Хемге көрүнчүктелип чыдар. Ооң бетии эриинде каш өглер кажарарган, а ол чарыкта, таптыг-ла өглер дужунда инек-хараганнар ындында, тарамык ыяш бажыңнар ында-мында бизиртежи бергилээн. Кызыл хоорай ол-ла болгай.

«Төрээн черим-даа болза, Хем-Белдири коданы көрүп көргөн эвес мен. Соңгаарга тургаш, хоорайны Кызыл дээр деп билип алдым. Шынап-ла, Каа-Хем, Бии-Хемниң белдиринде боорга Хем-Белдири деп адааны чөп-түр. Кызыл дээнинде чаа утка сиңникени чугаажок-тур» — деп, аъттыг кижин боданы каапкан.

Элээн албадап мунупкан аъттары турупкан. Узун орук чорааш, боду-даа шылагзаан. Оларының дерин бичии кургадырын бодап база боду-даа секпереп алыр дээш аъдындан дүжүп, бозага дашка сандайланып олурупкан. Кээшпелиг хавын уштуп, солунга таваар ораап, мурнунда бырлаңайнып чыдар хемни топтавылаан. Дөө-ле харлыг баштыг бедиктерден шынааже бады келген куу-куу даглар ийи хемниң белдиринге кээп чула моңнааш бе-

лицнеп, бир талазы чалым хая апарган. Белдир хая ийи хемни ужураштырып, оларны куспакташтырыпкан.

Ырак черден үнгөн, узун орукка могап-шылапкан кижги карактарын имирертипкен. Күзүнгү дег аяс дээр безин бүлүртүң апарган. Ол карактарын көрүптеринден коргуп, бирээзин шала ажыдыштарга, ийи хемни ужураштырган чалым хая дээрде шаштыга берген болган. Каа-Хем биле Бии-Хемниң чараштарын канчаар ону! Олар мырыңай чаа танышпас боттары чорук чорааш, ийи орук белдиринге хеп-хенертен ужуражы бергеннер. Хол тутчуп мендилежип чолукшааш, куруг черге одаг шап, сарыг шайын хайындырып, кудайынга өргүп, хөөрежи-хөөрежи кээрге, хан төрөөн угбашкылар болуп тур. Олар куспактажы каапкаш, узун оруун уламнап, унунга таварышкан улус чонга ие болуп ыдыш орган.

— «Кайын үндүңер, угбашкылар?» — деп, чорук кижизи кускуннаан.

— «Ырак-та-аан!» — деп, угбашкылар деңге харыылааннар.

— «Кайнаар баарыңар ол?»

— «Ыра-аак!»

— «Аян-чорук кылып бе?»

— «Чок? Че, харын аян-чорук-даа болгай-ла. Болур боорда, арга дег чонувустуң аас-кежии дээш амыдыралдың аян-чоруун кылып бар чор бис».

— «Каяа доктаар силер?»

— «Каяа-даа эвес».

— «Кажан чарлы бээр силер?»

— «Хоржок бис. Оруувуска чалым хая-даа турар болза чарылбас бис. Таварышкан кандыг-даа кадыр-бертти үзе-чаза булгап эрте бээр бис. Унувус дургаар чурттаан чон — ажы-төлүвүс ол. Оларга аас-кежик дээш кажан-даа салдынышпас бис. Сонгу үре-ачы дээш дүн-даа, хүн-даа дивейн, чайның изии, кыштың соогу-даа дивейн ырлап-ла, ырлап-ла чоруур бис. Найыралдың мөңге ырын үзүк чок ырлажыр би-иис!» — деп, угбашкылар деңге алгыржыпкаш, оруун уламчылап чоруп берген.

Чорук кижизи карактарын көрүп келгеш, дыка хомудаан. Куспакташкан хуулгаазын угбашкылар-биле чугаазы үстү хона берген. Ам ол чүгле боду-биле чугаалашкан.

— Оранны одурткаш келген Амырың-дыр мен. Алыс төрөөн черим бо Улуг-Хем күчүтөнниң бичии адыржыгажы хемчигеш. Аңаа эң-не баштай чырык көргөш, кышкырган мен, чылбай сугну ээгий ишкеш, суксунум ханган өскөн черим моон ырак. Дөө-ле ол көк-көк мөөрүктерлиг, харлыг сыннар ындында кызыл-даштыг

Шивиттиг хем. Ында оолдарым, алган кадайым бар. Оларымны он чыл көрбедим — деп, Амырың чугаалангаш, келген оруундува хая көргөн. Ону кадыр даглар дуглап алган, чүү-даа көзүлбес.

Өртээл улап чорааш келген оруу дыка узун. Дүүн кежээ Өөкке келгеш, бертен ийи аът садып мунуп алган. Чанар дугайында чөпшээрел алган хүнүнден бээр ам ай четкен. Абаканга чедир демир-орук-биле бир хонган. Абакандан маңаа чедир өртээлдер дамчып чорда беш хонган.

База катап хая көрүнгөн — Саян сынының кырында кара булут диргелип, көжеге ышкаш дуглап алган. Эх! Ону ажа соп октапкаш дедир харап көрзе! Сибирьниң бир улуг сууржугажы ынчан ооң база бир төрөөн чери болу берген. Ында хары чон төрөөн ха-дуңмазы апарган. Олар-биле куспактажып, чарлып тура, ужуражы бээр бис деп аксын-сөзүн удур дедир беришкеннер.

Аът-хөлү-даа, боду-даа секпереп алгаш, каш чавыс бажыңнарлыг Кызыл хоорайның дужунда өглер чоогунда паромче шошкудуп кирипкен.

Аржаан суглуг өскөн хемим

|

Амырың Улуг-Хемни паромнап кежип келген дораан-на, эриктен ырак эвесте элээн каастап туткан бажыңга келген. Ында ССРЭ-ниң элчин чери турар. Аңаа келгеш, хамык документилерин көргүскөн. Элчин чериниң төлээлери-биле орус дыл кырынга саат чокка чугаалажып, эрткен-барган амыдыралын коптарлап, орук ара канчап чедип келгенин сонуургадып олурда, бир хүн ынчаар эрткен. Даартазында бир төлээ ону Чазак черинге эдертип аппараткаш, херектиң ужурун улам тодарадып, үүле-херектиң бүдерин улам дүргедеткен.

Чорук шак ынчаар дүргөн чогууй бээр деп ол бодаваан-даа. Кызылга ийи хонганының кежээзинде аалынче чанар апарган. Чүгле садыг-саймаа кылып алыры арткан. Тываның акша-төгериин безин Россияда дег. Чүгле Тыва Арат Республиканың таңмазын каккан.

Ол-ла кежээ чоруптар дээш дап бээрге, орайтааны кончуг. Ооң бодунуң сагыжы болза, дүн-биле кады тутсуп олурар хире. Ынчаар дээрге орук-чирик база билбес. Хоорайның адаанда доңмас кара суг үнүп чыдар теректер аразында турган өглер чанынга

чорда, хүн даг бажында олудундан чылбырып баткаш, хенертен көзүлбейн барган. Дүн чарып албас болза кайын болур деп бодалга алзып, теректер аразында өглерже углай аьдының дынын ээй соп, эң бетиндээзинге барып дүшкен.

Амыр-дыш чок, чүгле бут кырынга тура хүнзээн болгаш сырткка бажын салыр-салбайн чорааш, чык кылдыр удуй берген. Уйгузу аажок мага-ханган оттуп келгеш чорупкан.

Орук ара ужурашкан улузундан айтыртынып чорааш, Шагаан-Арыгга чедип келген. Ооң таныыр-билир черлери бо. Ам дөө-ле көк-көк мөөрүктер аразындан баткан Хүүле хемни өрү хаптар. Хемчигештиң бажынга келирге, улуг кадыр арт бар. Ону ашкан дораан кудургайлаар. Шивиттиг ол-ла болгай. Амырыңның өскен чери. Олады ары, Өвүр аразынга та чеже катап аргышкан? Кайда кежиг, кайда одаг бары, оларның кайызынга дүн чарып ап болурул, кайызы чаъс-бораңга чаглак болгу дегин ол ам-даа утпаан.

Улуг-Хемге келгеш, өскен чери Өвүрнүң Шивиттиг хемче углай, Хүүлени өрү бир аьдын мунгаш, бирээзин четкеш, челзи-плеткен. Хүүле иштиниң орук-чирии биеэги дег-даа эвес, арт-сын эвес болза, аьт-даа тергези чорудуп болур кылдыр аштаттыңган. Мунган аьды элээн чоржаңзымаар-даа болза дөшпери кончуг. Четкен аьдының безин мойну деридип чорда, оозу канчанмаандаа. Шала дески чер таваржырга Кызылдан садып алган кулузун сыптыг, салбактарлыг, улуг-эргек дег чоон өрүшкү баглыг кыдат кымчызы-биле дөшпер-шилгизиниң ээн эьдинче дарс кылып, дөшпелдирге шошкудуп-ла олурган. Төрээн хеми Шивиттиг. Ооң дээрде шаштыккан чалымнарлыг тайгалары, бичии-ле чаъс чааптарга аптара дег хаяларны чууктап чыдар чиңге хеми, ооң унун чурттаан, кара чажындан аралашкан төрел чону, аал-чурту, алган эжи Долзаң, ийи оглу Хорагай биле Нүүрүп. Оларга-ла дүрген чедер. Дүн-хүн-даа чок чоруур, дөшпер шилги шыдаар. Ол турупса-даа, четкен аьды база бар.

Ындыг бодалдарга алзып чорааш, ол улуг арт баарынга кезжээ дүшпээнде чеде хонуп келгенин эскербейн барган. Суг бажы черниң чанында чөкпек будуктарлыг улуг пөштүң баарында улуг одагга доктааган. Арыдан дустан, Өвүрден тараалаан араттар маңаа келгенде ыяап бо одагга доктаар. Амырың сөөлгү катап маңаа база улуг коштуг ажып олура, дүн эрттирип хонган. Ол чорааш, бо-ла одагга бижэениң кожун азып каапкан. Аьттары биче када-даа болза, оьттай тыртып алзын дээш суглуктарын уштуп, өртей баглагылап алган. От ужудуп, чүгле ааска өй шай хөөреди шаапкан.

Хола паш дүвүндө шай артыгын сыскап ижип, одааның кырынче суг кудуп, өжүрүп каан. Сагыжының далажы кончуг. Дери секперексевзэн аъттарын чедипкеш, дээр-шаар бедий берген кадыр артче дыйлаңайнып үне берген оруктап базыплаткан.

Арт кырынга чедир чеже-даа дыштанган. Мырыңай тайга тазынга үнүп келирге, муңгаш эзим төнүп, артында чырыткылаш дээн ышкаш сагыжы безин ажыш дээн деп апарган.

Орук хажызында оваага келген. Аъдының кудуруундан база таалыңында пөзүндөн салбактай кескеш, оваа ортузунда куурара берген ыяшка баглап каан. Өгбелерниң үе-дүптөн бээр сагып чорааны чаңчылын ол утпаан.

Ийе, харын ону кайын уттуптар деп аан. Он чыл кижинанынга узун хуусаа эвес аан. Ары, Өвүр аразынга аргыжарда чүдүртүнер, мунар аъттарының кудурук, челиниң хылдарын ол та чечени маңаа азып чорду ыйнаан. Шынап-ла, шак дөө даскара хылдар ооң бир улуг кара аъдыны-дыр. Ол ыяап-ла шак ол адырга хылдар баглаар турган эвесикпе. «Арам, мону ынчан чоруурум чылдың эрткен күзүнүндө баглааным аъдым кудуруула-дыр. Арт аксынга бижээм кожун азып кагдым. Күжүр аъттарымын ай!» — деп, Амырың чугааланы каапкан.

Ынчан шак мындыг бирээни мунган, өскезин четкен ийи аъттыг эвес. Аштаан, суксаан үш иешки улуг артты өрү арай деп чөшпүртүп үнүп келгеннер. Авазы кулун кежи тулуп хавының дүвүндө адыш ишти четпес хонаан шымчым хирени алгаш, йөрээл сөзүн сөглөп, таңдызынга тейлээш, овааже каапкан... «Ажы-төлүм амы-тынын өршээ, Таңдым!» Авазының чалынганы кулактарынга чаңгыланып келген. Амырың барыын чүкчө көргөн, Шивиттигниң бажын алган сүвүрлериниң артындыва күскү хүн чаштып кире бээринге белеткешип алган. Чүгле «че-ве!» дээрин манагзынган-даа ышкаш. Амырың оваа ортузунда куурара берген адыр будуктарлыг ыяшта эңме-санчок ээремманчак ышкаш пөс-кас артынчылары, кудурук, чел хылдарынче кылаш кылдыр көргөн. Аъттарын солуй эзертепкен. Маңаа, бо арт кырынга бир дугаар үнүп келген хүнү сагыштан үнместээш туруп берген. «Ажы-төлүм амы-тынын өршээ, Таңдым!» — деп, авазы кускуннаан. Алыс бодунуң назы-хары улгатпаан-даа, он хар чедер-четпээн уруг, дөрт-беш хар аразында оол эдерткен херрээжен дөө-ле сүвүр-сүвүр хаялары дээрде шанчар чеде берген таңдыдан дуза дилеп чалынганы ол чүве-дир ийин. Оозу безин чадаарда «аа!» деп харыылаваан.

Ооң оглу Амырың ол хаяларже ам база катап чиге көргөн. Олары ыыт-даажы чиде берген, хөлүйжү бергилээн турбушаан-

нар. Аъттаныпкаш бурунгаар үзеш кылынган. Арт кырының дески черинге сыылады челзип олурган. Кудургайга безин аьдының дынын кошкатпаан.

Ооругда аалдарга дүн дүшкелекте хап кире бээр дээш чүткүдүп-ле олурган. Шынап-ла, ол шай хайындырым хире болбаанда эң ыракта чайлагларны эрте кага берген. Чүгле чайлаглар адакталы бээрге, ам аьдының аксын тыртып алган. Аът-хөлүн тургузу мунган кижиге көргөш, улус кайгай бээр деп ол боданган.

Ооң караанга бир-ле дугаарында деспек кырынга чораан киженин аът көзүлгөн. Ооң кедезинде оймак бажында дандыла сайдак инектер ыяштар аразында чыткылаан. Дөң кырында чуртта дөрт өг турган. Аът даванының даажындан аалдың ыттары бир үн-биле ээрип, уткуй маңажып келгилээннер. Хүн шагда-ла даглар артында ажа берген. Хем ишти имиртин апарган. Ыт ээргизинден өглерден улус үнүп, ыттарын кончуп, орус хеп кеткен кижиге көргөш, үр-ле кайгап, магадап, сонуургааннар.

Амырың шагда бо чуртка база күзеглеп хонуп тургулаан. Аалдың арт талазынче өгже хөмө чортуп кире берген.

Өгнүң эр ээзи келген аалчы-биле мендилешкеш, ыдын ай деп, чорумал өгже кире бергиге дээр даштыгаа тургаш, ооң соондан кирип келген. Өгнүң херээжен ээзи аныак уруг оттапашта чүү-хөө кылып ажилдаан, чай чок. Амырың чүк баарынга дискектендир олурупкан. Кирип келген өөнүң байдалын көөрге, ээлери өгленге-ле үр болбаан янзылыг. Он ийи баштыг алды ханалыг, дээвирлери, адаккылары чаа хевээр өглүг.

Мал-маган хүр-ле сол-ла чоор аа? — деп, Амырың карманындан кээшпелиг хавын ужулгаш, ораап олура чолукшаан.

— Сол-ла-дыр! Силерниң ынаар база амыр-тайбың-на чоор аа? — деп, чээрби харны үзе-ле ажып чоруур аныак эр көк мань даш соруулдуг даңказынга мөнгүн соңгулуурлары шыңгыргайнып турар хавындан таакпы тип олура, өгнүң дөр талазынче угландыр бажын аткаар октай аарак, удур айтырган.

— Менди-чаагай-ла! — деп, Амырың ужур эреп харыылаан.

Өгнүң эр ээзи оол төгерик изиг демирниң дөр талазында ээгизинде бичии көзенектен көстү кыскаш-биле уштуп, таакпызын кывыскаш, чорумалче даңказын сунган. Амырың ораап алганы кээшпезин изиг-демирни дескиндир салган шала кырынга сала тыртып кааш, даңзаны сонуургап, шагда бодунуң ындыг даңза, хавын сагынган. Хаш соруулдуг даңказын, мөнгүн соңгулуур, чушкууштуг хавын ол дөрбет кижиден үжен кара чылгызының аразынга чораан бора сарбаазы-биле садып алган. Сарыг дүңзе тыртпаандан бээр дыка үр болганындан чаңгыс даңзаны шала

тырткаш, соңгулуурга кактааш, кээшпезин аңаа тип, даңзаны ээзинге харыылаан.

— Суундан немевит! — деп, өгнүң ээзи оол кадайыңга чугаалааш, орун алдындан деспини уштуп, баарыңга салгаш, ханада азып каан хой белин адыргаш, аңаа салып алган. Курунда бижэениң кожун ужулгаш, бизин улуг-эргээнге хынааш, эъти кезип олурган. Өгнүң херээжен ээзи уруг пажынче суг немепкен. Оон ол үнгөш, даштыгыртан доорап каан кургаг талды кирип, демирже кашты суккулапкан. Үлгүүрдөн шаажаң уштуп, ону чоткаш, изиг-демирниң өөжүндө салып кааны хөнөкти дүжүргөш, Амырыңга изиг шай куткан. Ооң баарыңга ааржы холуктуг арбай далганының кырыңга саржаг база салып берген.

Амырың шайлап олурар аразында, пашта долдур дүлгөн эът, мүн база хайны берген.

— Изии аажок өг боор — деп, Амырыңның арнында дер көргөш, өгнүң херээжен ээзи чугаалаан.

— Ажырбас, дом! Тайгада сериини аажок. Шайга деридип олур мен — деп, оозу кедээр сойгаш харыылаан.

Чүглө чугаа үнүп келирин манаан чүве дег, аныяк ээ хөрөөн ажыдып, илбек алгаш, пашта эъти аңдарып олура айтырган:

— Че, кайын үндүңөр, акый?

— Мен-даа ырактан үнгөн, дом. Силерни танывас-тыр мен, дуңмаларым. Моон чоруп турумда бичии турган боор силер — деп, ол доңгууну шала кырынче тургузуп, тавакты отче чоокшудып салып каан.

— Силерни мен дораан танып кагдым. Баштай харын танывайн бардым. Шаанда ак оруска чылгыңар алзыпкаш, ооң соондан сүрүп чорааш келбейн барган акый-дыр силер — деп, өгнүң эр ээзи харыылаан.

— Ыы! Ол акый бо чүве-дир, але? Мен мырыңай танывайн олурдум. Чүү-ле мындыг орус хептиг кижини боор дээш кайгап олурдум ышкакжыл — деп, херээжен ээзи мүн дузун амзап көөргө, шала четпес болурга, үлгүүрге үстүндө азып каан хавындан дус адыштааш, пашче каап тура чугаалаан.

— Мен демги Калзың-оол ашактың оглу-дур мен. Бо кижини Арбактың уруу-дур.

— Ийе, ийе! Силерниң ада-иеңерни таныыр мен. Өг-базыңга кирип, кожа-хөлбээ чурттап шаг болдувус. Сени харын ам-на танып олур мен. Ол ашактың хеймер оглу ышкакжык сен. Адың сактырымга Чимит-оол ышкакжык?

— Ийе.

— Бо, дуңмамны арай билбес-тир мен.

— Шивитмаа-ла болгай. Силер чоруп туруңарда чеди харлыг турдум.

— Сен ынчан он хар чеде берген боор сен аа, Чимит? — деп ол айтырган.

— Ындыг. Мугур он харлыг. Эзер дергизинден туттунуптар, чүвениң ужур-бажын билиптер апарган турган мен.

— Мээң Эзир-Карамны суг чарышка мунуп турар ийик сен бе?

— Ийе. Бир катап эрттир мунуп келдим ыйнаан. Кончуг-ла узак аът чүве ийик. Ооң-даа ам чок чүве-ле ыйнаан?

— Кайда боор ийик — дээш, Амырың чаа-ла хөөрөп олурган боду харык чок болу берген. Чимит-оол-даа, Шивитмаа-даа чүвениң ужурун билип кааш, база ак хар ашпааннар.

Дөңмек, ужаның чүстериңден адыргылаан эъттерни ыяш тавакка салгаш, Амырыңга салып бергеннер. Шивитмаа чүгле мүн эстинери билек, улуг тос таңма ышкаш кыдат пашты отка тиккеш, хойтпаан быжып-быжып, ынаар бир улуг-ла ыяш хууң иштин кудупкан. Чимит-оол чүккү үстүндө олуртуп каан бүлгээрни пашка олурткаш, кыдыгларыңга даштар кызыткылапкан.

Шивитмаа-даа, Чимит-оол-даа Амырыңга ийи паш хойтпак тип бээр дээш ажаанзырап чай чок апарганнар. А оозу тавакка салып берген эддиниң чартыын безин чип шыдаваан.

— Чоп кончуг дүвүрөп туруп бердиңер, дунмаларым. Боттарыңар чемненип көрүңер — деп, ол сагыш човаан...

Амырың даштын өг доразында дүжүрүп кааны артынчаан ам-на сактып келген. Ол Кызылдан үнүптерде, таалың чартыы чыгыы кагжыргайлар, конфеталар, ак чигир колдады садып алган. Дашкаар үнүп келгеш, таалыңын үжеттиниң, кагжыргайларын чаа шокар песке ораап, конфета, чигирлеринден ап алырын база утпаан. Чүү-хөөзүн тудуп алгаш, өгге дедир кирип кээп, оларын Шивитмаага тудускан. Садыгның чаа пөзүнүң, конфет, чигирниң чаагай чыды думчукка айызап келген. Аалчыдан алган белээн Шивитмаа хөрээнге чыпшыр тудуп, чаа пөстүң элдеп чыдын айыс алган чүве дег база катап чыттагылаан. Шивитмаа үлгүүрүнүң үстүкү кадының бир талакы хаалгазын ажыдып, аңаа пөзүн салып, ягаан-кызыл конфетаны буза тудуп, одунче каапкан. Кагжыргай-биле чигирни база ынчанган. Отка кагган кагжыргайының артыын аксынче суккаш дайнаан.

— Бо чүү деп чем боор? Дааш деп чүвезин. Артында кулак дүлейлей бээр. Чаагайын. Ма! — дээш, ашаанче бир борбакты сунган. Кагжыргайларын ыяш тавактарга үлей каггылааш, оларың кырынче конфета, чигирлерин база немей салыпкан. — Ут-

туп алдым. Бо кампээттиң чаагайын көрөм — деп, каш борбакты ашаанга сунган. Кагжыргайларлыг тавактарын ап алгаш, үнеринге белеткени берген.

— Улуг-Хемден тараалап чорааш, Улуг-Шөлге бир орус ба-жыңыңга мындыг чем чиген мен. Хилээп кара ояар чүве. Чогум ады та чүү? — деп, Чимит-оол айтырган.

— Кызылда улус ону кагжыргай-ла диштилер. Отка кады-рып каан хлеб-тир ийин — деп, Амырың харыылаан. — Орустап сухари дээр.

— Магалыг-ла чем-дир, үрелбес-тутпас. Ам-даа чиксеп олур ышкаш сен. Шайга суп чи — дээш, Шивитмаа тавактарын де-дир салып кааш, арткан кагжыргайларын эт деспизинге уруп, Чимит-оолче сунган. Пөзүн чада туткулаан. — Дыка-ла чараш пөс-түр. Хөйлең даарап кедер мен — дээш, оозун аптаралап ал-ган.

Кагжыргайлыг тавактарын алгаш дашкаар үне берген. Кады-зында өглерге чаа келген аалчының солун белек чемин сонуур-гадыры ол...

— Даштын өглер ам сөктүп келирлер боор — деп, ол кажар сагындырган. Ол ынча дээрге, Амырың далажы берген. Аалының ишти чогуу кайдаазын, кандызын шөлээн дыңнап алыксаан. Чүрөөн оожургадып, база катап туттунуп алгаш, ам-на айтырган:

— Че, дуңмаларым! Мээң багай улузум он чыл иштинде кан-дыг чурттап турдулар? Аал-чурту ам кайдал?

Ооң ындыг айтырыыңга харыы дораан дыңналбаан. Олар удур-дедир көржүпкөш, чиктии кончуг апарган сөөлүндө, ам-на Чимит-оол арай деп эрнин шимчеткен.

— Багай деп чүү дээр боор. Эки-ле турдулар. Оолдарыңар ам шору эрлер болу берген. Чүгле кат-иеңер-ле кызыл-дуस्ताан мындыг ийин бо. Аалыңар амдыызында Кезек-Дытта-ла болгай.

— Моон дыка херии-дир. Ол кат-ием кадай үрде чок болган бе? Кырый берген шугаганчы-ла болгай, хөөкүйнү.

— Чээ, оон бээр ам дөрт чыл ажып, харын-даа беш чедип туру бе? — дээш, Чимит-оол даңзазыңга таакпы тиге берген. — Эйт! Дем кел дээн улuzuң чоп чиде бердилер? Барып көрөм! — деп кадайын айбылаан.

— Чамдыктары дем-не дыңнаан. Черле келир деп турган улус-тур. Бичии чүвелерин ылбырадып турлар. Ам база ба-райн! — дээш, оозу үне болган. Кадайы өгден ырай берди-ле бе дээн ышкаш, Чимит-оол чугаазын шала оожум эгелээн.

— Харын ам! Мындыг чүве бо, акым. Бо кижиниң улуг хазы Бавууну таныыр болгай силер але?

— Кайын танывас боор, дуңмам — деп, чугаа чогуу чүгө оон эгелээнин Амырың эндевейн харыылаан.

— Силерниң аалыңар ишти-биле өг-бүлө тудуп, олуржуп алла ам үш чыл болду. Бичии оглу база бар — дээш, Чимит-оол өрү-даа көрбейн даңзазын шыйыладыр соруп олурган. Амырың дүвүрелин көргүспес дээш кызып-ла туттунуп, ораап алган кээш-пезин узун-узун соруп, ишкээр тыныпкаш, думчуундан үзүк чок ыш бургуураткан. Олар ыытташпайн үр-ле олурганнар...

— Ол-даа шын-дыр. Ис-дажы чок чиде берген мени кым-даа болза чеже манаар. Мынаар орус чуртунга чорааш, эки кижини кадайымга олуруп, оолдарым азырап чоруур болза буюн-на болзун деп бодап чораан мен — дээрге, Чимит-оол амырай-ла берген ыш-каш апарган. Ол аразында Шивитмаа кожаларын эдертип алгаш кирип келген. Кижини бүрүзү-ле Амырыңны таныыр. Ооң-биле хол тутчуп мендилешкен.

Аал-чуртундан үнге-ле он чыл иштинде каяа, чүгө чоруп чораанын Амырың чугаалаваан-даа. Ону кым-даа айтырбаан. Чүгө элээн эзириксеп, дылы чештине берген Дүмөн-оол шыдан-майнар барган:

— Че, бо каяа, канчап чорааш келдиң оол, Амырың? Кижини чугаа-сооттуг болур болгай. «Ак оруска-ла туттурган. Өлүрткен болгай аан» дээрден өске чонуң ам чүнү-даа билбес болгай.

Өгдө олурган улустуң ыыт-шимээни-даа читкен. Амырың база хөрөөн ажыдып, кээшпезин солунга долгап ап, ыжын бичии-леп үндүрүп олурган. Ооң мурнунда Шивиттиг хеми-биле байыр-лажып чоруурда кат-иезинге өрүдүп алганы чоон кара кежегезиниң орнунда сырый кара бажының дүгүн үндүргөш, чолдайты таартып, ийи чара дырап алган. Өйлөп-өйлөп-ле оозун эде суйбап каап, актарга туттуруп, ооң соонда балыгланганын, госпитальга чытканын, байысаалга эртип турганын, ССРЭ хамаатызы болуп бир колхозка ажылдап, чурттап амыдырап чораанын-на бирден бирээ чокка хөөрөөргө, бир-ле солун тоолчу келгенинден артык сонуургап, өгдө олурганнарда артында ыыткыр чөдүрөр кижини безин чок.

— Мээң амыдыралым ындыг янзылыг чүвө ийин. Оран кезип, ондап-остап, аал-чуртумда чаш ажы-төлүм дээш-ле дүн-хүн чок сактып чораан бо-ла — деп, шаанда белен-селен чүвө хөөрөп, чалчыравас, көргөн чүвезин безин белен көрдүм дивес Амырың сагыжын хандыр хөөрөп алган.

Ол кежээ өгнүң ээзи кижини болгаш, Чимит-оол-ла дашка тудуп олурган. «Ырак-узак черге, аң-араатан дайзыннар холунга киргеш, азып-тенип чораан амытан төрөөн чонунга келгеш,

сагыш-сеткили ундарап, хөй арага ишкеш, ыглап-сыктап туруп бээр ирги бе деп бодааш, дашка тударын ол өжегерээн оожумнадып олурган. Шала хөөремик, чамдыкта болбаан чүвени безин болган, көргөн кылдыр хөөреди кааптар Дүмен-оол ышкаш кижилерге дашка орту четпес арага кудуп олурган.

Амырың Россияга чурттап чораанын чугаалап олурда, дүн ортузу ашкан. Аяс дээрде өг дүндүүнден чырыдып турар үгер сылдыс эжик бажын эрте берген.

— Бисте мында бай-хөреңгиттеннерниң эт-севин, мал-маганын бо чылын чаа хавырды. Хөлечиктеп чораан мал-маганы чок кижилерге үлеп берди. Ынаар орус-деңгис чуртунда база ындыг чүве ыйнаан, але? — деп, Дүмен-оол улай-улай куткан дашкадан чугаазы катап үнүп айтырган.

— Ленинниң чуртунда ол чорукту чээрби чылдарның эгезинделе боттандырган. Ам ында көдээ черлерде колхозтажыышкын шагда туруп, хөнүккен — деп, Амырың кыска харыылаан.

— Шынап бистиң бо Ары черлерде-ле ол кадының ажылы деп чүвени тургуза берген чүве болгай. Чогум чүү ындыг чүвел аан? — деп, чугаага киришпейн олурган Чимит-оол ам-на айтырган.

— Ажыл-агыйны шупту эвилелдежип кылыр. Эт-сеп, мал-маган шуптузу колхоз кежигүннериниң болур чүве, дом.

— Ажылдаары кандыг болур чүвел аан бо?

— Ында нарын чүве чок. Тарааны чазын эвилелдежип тараырыр. Ында тракторлар бар. Олар черни аңдарып бээр. Трактористер база колхозчулар. Тарааны күзүн база деңге ажаар... Оон кым-на хөй күш-хүн ажылдап алганыл, аңаа ыңча тараа бээр. Чыл төңчүзүнде акша-шалың база бээр.

— Магалыг амыдырал-дыр ол. Бистиң Шивиттиг хем сумузунга ол кадының ажылы деп чүвени дораан эгелээр деп турар. Ынчангаш байларның хөреңгизин хавырган — деп, Чимит-оол чугааның уг-шиин улам тодаргайлаан. — Бистер аревэге кирип турувуста кожуундан келген сургакчы Маркс-Ленинниң номналын өөренир, ону чонга чарлаар, нештередир дээн болгай. Хирезин бодаарга, силер база бижик-билигиг кижини ону база шыырак өөренип алган боор силер аа, акызы? — деп, шагдагы бодап алганы айтырыын ол ам-на салган.

— Орус бижикти саат чокка номчуп, бижип турар мен. Ленинниң намдар-төөгүзүн номчуп, биске база үргүлчү башкылап турдулар. Ленинниң номналы ССРЭ-де боттанып турар. Ооң хөрээниң уламчылакчызы Сталин. Ол боду орус эвес, грузин сөөк кижини.

— Силер ол улуг баштыңчыларны база көргөн-дир силер аа, акым? — деп, Шивитмаа сонуургаан.

— Чок, дуңмам Ленин башкы чээрби дөрт чылда калырда, бижик-даа билбес, орус сөске пат, чүгле багайтыр чугаалап билир турдум. Ленин өлгөн деп сөс чүгле ССРЭ-ге эвес, бүгү делегейге чаңнык ышкаш тарап турган болдур ийин. Оларның өөредиин ном-сеткүүлден номчуп-билип чоруурга, бо Шивиттиг хемге-ле даглар белинге чортуп өскөн, яды арат мен ышкаш кижилерниң ёзулуг-ла караа чырыыр боор чораан. Орус чоннуң дылын-даа хала чок чугаалап турар кылдыр өөренип алдым. Ленинниң үжүк-бижиин-даа өөренип алдым. Ам-на чырык өртемчейге ийи караам чыраан деп санап чоруур мен. Мээң кем-буруу чок, ак оруска дээрбедедип чорааш, орус чуртунга чедип келгенимни орус чекистер тодараткан сөөлүндө ССРЭ хамаатызы болу берген мен.

— Адырам, ол чылыг-чырык бажыңныг, аас-кежиктиг ораныңдан чүге чоруй бардың, аал? — деп Дүмен-оол эзириичеңнеп, шала орааштыг айтырыын салырга, Чимит-оол «Ойт!» деп чыдырда, Амырың ону үзе кирген.

— Аал-чурту, чаш ажы-төлү дээнде кижини ынчанмайн канчаар. Оон ыңай ССРЭ биле Таңды-Тывазы эп-хол найыралдыг болганда, ол ийи чурттуң хамаатылары каяа күзей-дир, аңаа чурттап болур деп меңээ чугаалаан.

— Херек апарза, Орус чуртундува арлы берип болур ышканың чүл але? — деп, Дүмен-оол харын-даа шорлур сагыштыг апарган.

— Че, ха-дуңма! Ам черле даң атты. Мал-маган база бар болгай. Удуур-дур. Бо Амырың акый база Арыдан хүнзедир шошкаан, турупкан-дыр. Ооң солун чугаазын моон соңгаар чеже-даа дыңнап четтигиптер бис — деп, Чимит-оол чаа хып олурган багай хөрлээни шалыпкын өжүрүпкөн.

Кожалары тарап чангылаан. Шивитмаа база бичии чүве ишкеш, бажым аарды дээш удуп чыдыпкан...

II

Эртенинде Амырыңга изиг хан чидиртир дээрге ынавайн далашкыш чорупкан. Шаанда кады ойнап өскөн эжи Дагба Доржунуң аалын айтырып алгаш аъттаныпкан. Ону Чимит-оол эдерипкөн. Дагба-Доржу суг тайгадан бадып келген, Алдын-Мортукутуң баарында хонган.

Чимит-оол чоруурда, Дүмөн-оолга кажан-даа бүзүрөп болбазын чагыырга:

— Силер ышкаш кижилер-биле туттунчуп, өскөн черим Шивиттиг хемге чаа амыдыралды тургусчур бодап алган кижимен. Олар байырлашкаш, ийи тарай чорупкан.

Амырың эжиниң аалыңга халдып келген. Ийи эжишкилер хөөрөшкөн. Кадайы Долзаңның, оолдарын айтырып алган. Оолдары чүгээр чурттап чоруур. Хорагайы ёзулуг эр апарган.

Долзаңның өгленип алганы Бавуу чалгаа шүшпөң, ажыл кылбас болган.

Бодан, харыыла, күцөт...

Эпилогка хамаарыштыр. Кызыл хоорайның онзагайы чүдел?

Презентациялар:

1. «Шаандакы Кызыл». 2. «Амгы Кызыл»

«Аржаан суглуг өскөн хеми» деп эгеге:

1. Төөгү материалдарыңдан чүнү билип алдыңар?
2. Амырың деп кымыл? Төрөөн чери, чону канчаар уткуп алганыл?
3. Романда тыва улустуң кандыг ёзу-чаңчылдарын ажыглаан-дыр, чүгө?

II

Амырың Алдыы-Мортуктугнун хемче кирерге, чодур дыттың баарында шала боралдыр өг көзүлгөн. Дамба-Доржунуң өө ол.

Амырың шаанда маңаа чурттап турар үеде, оон бээр он бир чыл чоокшулаан. Дамба-Доржу эжин көрүпкөш:

— Кайы Амырың сен бе? Көк дээр-ле бо! Бо канчап черден үнүп, дээрден дүжүп келгениң ол? Ылап-ла Амырың-дыр сен але? Дүжүм бе, дүлүм бе?

Дамба-Доржу эжин хүндүлөп изиг ханнаткан. Дамба-Доржунуң аалында кижиде хөй. Чүгле ол аалдың эвес чоок кавы аалдарның улузу чыгып келген.

Амырыңга Долзаңның үш чыл буруунгаар Бавуу-биле чурттай бергенин Дамба-Доржу чугаалап, Бавуунуң багай аажычаңын дыңнаткан. Бавуунуң сарыыл чогуң тоовайн, ажы-төлү, кара чажыңдан кады ойнап өскөн эжи өске кижиде кадайы болза даа, ужуражырын дилээн.

Долзаң Амырың дыка хилинчектелгеш, ашаа сес чыл чыгап чорда, Бавуу-биле өг-бүлө туткан. Ол ажыл-агый билбес, эки чүвези аалдар кезиир, арагалаар, багай кадайын эзирип алгаш Амырың дээш эттээр.

Амырың, Дагба-Доржу-биле кады оолдарыңга, кадайыңга четкен. Оолдары Хорагай, Нүүрүп өскөн. Хорагай 16 хар четкен.

Долзаң Амырыңдан оолдарыңга дуза чедирерин дилээрге, чөпшээрешкен. Ол үеде Бавуу эзирик чедип келген.

...Актарның үжен шаа чылгызының чаңгызы-даа өске чүзүн чок. Шупту хөө кара. Актарның келген сураа дыңналган. Оларны көргөн улустан ужуражырга, кара-кара аъттар мунганын бадыйткаар болган.

Амырың — үжен кара чылгымны арай! Сүлде-сүнезиним чамды болган чылгымны! — деп өөнгө кирип келген. Үжен кара чылгымны ак орус алгаш барган. Чылгымны сүрүп ап көрейн дээш, өг-бүлези-биле байырлашкаш, Эзир-Каразының эзеңгизин хере теп, кымчызы-биле аа берипкен.

Аал-чуртун каапкаш, аг-шериг соондан кара чааскаан чорупкан. Дескен акттар мунгаш хем иштинге хонуп аъттарын дыштан-дырып ап турда, Амырың чедип келген. Солааннар атаманның чаныңга чедире бергеннер. Амырың эзер кырыңга эдер тоор чүве чок олурган. Чанчын ооң мурнунда орланның орланы кайгалдың кайгалы бөдүүн тыва кижиге турган.

— Чылгым бериңер — деп багда кара-кара аъттарже айтылган.

Атаман Казанцев Амырың-биле чугаалашкаш, билип чадашкан.

— Бурунгу хүн туткулап мунуп алган чааш чылгының ээзи бо-дур. Чылгым бериңер деп тур — деп, эр чанчыңга чугаалаан. Атаман Амырыңга ак хаанның хевин кедирерин дужааган.

Солааннар Амырыңның кара кежегезин үзе кескеш, хевин ужулгаш отче каапкаш өрттедипкен. Ооң соонда шериг хепти кедирипкеннер.

Амырың аайын тышпастаан, кедип чорбаан шериг хеви эпчогу аажок болган. Аъттар ажаар сен, ооң соонда аъттарың алгаш дедир чанар, чылгың алыр сен дээрин Амырың ону шала-була билген. Аңаа ок чок ланчыы чүктеткеш, шапты селеме азындырып каан. Чонунга эрес диртип кайгаткан Амырың ак хаанның шерииң хевин кеткен, чиге бурунгаар чоруп орган.

Каш хондур тайга-таксыл аразы-биле чоруп келген. Солааннар соондан сүрүг кел чыдарын билгеннер. Оларның аразында шериг хептиг тыва кижиге эзериниң кырында ыт-дааш чок чортуп олурган.

...Боо даажы даагайны берген. Эзир-Кара чанчынны алгаш караш дээн, Амырың чоржаң ады-биле соондан каккан. Эзир-Кара дедир маңнап олурда, Амырың узун-тыныңдан алган. Чан-

чын шоодай дег, бир ийинче барып ушкан. Амырың дүже халааш, Эзир-Карага олурупкан. Эзир-Кара сыр-кара маңы-биле кушталдырып олурган. Чанчын маузери-биле шаап бар чыткан кижиге аткаш чазып алган. Амырыңның кыры-биле октар ок сыыгайнып эртип турган...

Хенертен Эзир-Кара барып ушкан. Амырыңның ийи ай ажыр кады чоруп келген шерии оранчок чыдып калган. Аъттары көстүр, боттары шагда чыткылапкан. Амырыңның эгин бажынче докпак-биле тутсупкан ышкаш болган. Оон ыңай чүү болуп турганын ол билбээн.

Эмнелгеге оттуп келген. Аңаа кызыл партизан Сергей-биле таныжып алган. Бир ай ажыр чыткаш, орус дылга чоорту өөрени берген. Оон бээр он чыл ажа дүшкен...

Катап эгеледим

III

Амырың адашкылар багай чадырының чанынга хүнзедир чүү-хөө кылып-ла чай чок турганнар. Дагба-Доржу сугнуң багай ыяш чарар балдызының сынык сывын ушта тыртып октапкаш, бизи төнгөн балдыны отка суп чымчадып-чымчадып, чугалады катап бис үндүргөш, хой, өшкү мыйыстарын өрттедип, ооң хуюнга катап кадырып алган. Чоок-кавыда аалдарны бир кылгаш, чолдак хирээ база ачылап, солуун эдип, чидиткеш, бизин көзүлбес кылдыр алгыга ораап алган. Паш-савазын, орун-дөжээн артынгаш адашкылар бир хүн Шивиттиг аксынче чорупканнар. Олар чуртка келгеш, эрги өөнүң орну турган черниң дажын аштап, черин дескилеп алганнар. Шивиттигнің Остуг-Хемче кирген аксында лаа дег саң дорт дыттарлыг арыгга барып, күдүрээге чүү-хөөзүн дүжүргөш, аъттарын өртегилеп, арыг иштинге кезек кылаштакан соонда балды, хирээ чаңгыланып, ушкан ыяштарның даажы арыг иштинге аңаа-маңаа чирзигайнып турган.

— Ыяшты мынчаар ужурар чоор, оглум — дээш, Амырың кажаа ыяжы хире суук дыттарның мырыңай дөзүнден, мурнуу чүк талазынче будуктары ээлдир базып турар унун кертээш, бир талазындан шавыштыр хирээлеп эгелээн.

Хорагай ол хүн назынының иштинде бир дугаарында хирээ холу туткан. Хирээ тыртары база чурумнуг дээрзин ачазы өөрөткен. Ол-бо талазынче эглиңнедип, база бээрге чанында

эжинге дыка эпчок. Күш-биле баспайн, дорт тырткаш, эжи тыр-тарга идип бээр. Дүъшке чедир ол эглиңнедип, шавыжаңнадып чорааш, элээн өөрени берген.

— Бажың тудуп алырынга чеже чудук херек чүвөл? — деп, ол ужуруп алганы будуктарын аштап каапкан, чээрби шаа чудукче көргөш, ачазындан айтырган.

— Шала базымча кылдыр чингежек ыяштар кезип алдывыс, оглум. Чүдүрерде база эптиг. Көдүрерде, чонарда база белең. Бажың дөрт ханалыг болур. Кажаа ышкаш аан. Хана бүрүзүңге он алды — он алды кур херек. Оорга кылырынга бо чоон-чоон чудуктарны кириер бис. Алдан хире чудук болза биске четчир — деп, Амырың ужуруп алганы ыяштарынче көрүп олура харыылаан. — Туруптуң бе? Шайдан хөөредип олур, оглум. Чүък дүжүртүнүп алганывыс дыдывыс баарынга үш ожук дажындан тып алыр сен. Ажыл улуг. Мен бо ужуруп алганывыс чудуктарны чонуп турайн — дээш, ол балдызының бизин салаазы-биле суй-бааш, чыткан чудуктуң бир ужун көдүргөш, өскезинге сыртан-дыр салып алган.

Хорагай шай хайындырып олура, ачазының чудук чонганы балдызының даажын дыңнаарга таптыы аажок. Сактырга-ла, «шайдан!», «шайдан!» деп чугаалап-даа турган ышкаш. Хола паш удадыр эвес. Адаанга кургаг будук салыштарга-ла хөөмейлеп чоруй мөөп-дывылап, эриинден ажып төгүлгөш, чалбыраашты оожуктура каапкан. «Ажыл-иш бүдүңгүр болур-дур!» деп, улугларның черге хайындырган шайынче көргөш, чугаалай кааптарын Хорагай сактып, шайын саарыпкаш, калгак дүвүңге сыкырым хирени ускаш, дээрже чашкылаан. Одун оожуктуруп, кезектерни кедээр тыртыпкаш, шайы даамай хайнып турар аразында, ол ачазынга чедип келген. Оозу дөрт кулаш хире ийи чудуктуң чөвүрээзин аштап, чоон талазын элээн деңней чонуп каан болган.

— Ооң соонда дөрт кырлай база чонар сен бе, ачай?

— Чок, оглум. Бажың ыяжы боп-борбак болур чоор. Чүгле дескилештир чонуп алыр, ол-ла.

— Мен база чонар мен бе, ачай?

— Хоржок, оглум. Көөрге ыңдыг. Чудук чонары берге.

— Мынча хөй ыяшты канчап чааскаан чонар сен ынчаш, ачай?

— Дузалажыр болган улус бар, оглум. Чонарын маңаа чонуп каар бис. Ооң соонда бо-ла аалдарның тыртар шарыларын ачылап алгаш, чаңгыс хүн-не чуртка чедирип алыр бис. Көөрге ыңдыг. Чогум кыла бээрге база удавас. Мында ыяш дээрге магалыг-

дыр. Өг орну дег черден безин бүдүн бажың ыяжын ужуруп ап болур — деп, адазы чугаалаарга, Хорагайның сагыжы ажаан.

— Бергезинип туру сен бе? — деп, ачазы оглунуң байдалын эндевейн айтырган.

— Чок! — деп, оозу сеткилин чажырган.

Адашкылар дөрт хондур ажылдап чорда, хүнезини-даа төнгөн. Баштай олар бажың курунга четчи бээр хире ыяшты ужуруп алгаш, даңды-ла дөрт метрге деңней кезип алганнар. Оглу будук аштап турда, Амырың амыр-дыш чок чонгаш турупкан. Баштайгы хүнде ол чээрби курну чонупкаш, ооргазы ээлбестеп, холдары ыстап келген.

Чудук чонганының ийиги хүнүнде ам чуурулган эъди-ханы эттинген. Ооң кадында оглу балдызының бизин ийи удаа дашка каккан. Беш дугаар хүнге чедир ол бажыңның курун, эрген куш-даңындан кезээ караңгылааже чедир ажылдап келгеш, мүн-не доозар чыгаан. Оорга ыяштарын база каш курну арттырып кааш, олар чаныпканнар.

— Че, адашкылар кайы хире ажылдааныл? — деп, Дагба-Доржу чадырга кылаштап келгеш, айтырган.

— Барык доосту берди — деп, Амырың харыылаарга, Дагба-Доржу бүзүрөөн шинчилиг көргөн.

— Бо удаада балды сывы тудуп, бызаднапкы дег улустарның шуптузунга чордум. Баар болдулар. Өрү ооруг аалдарын Чимит-оол соңгузуу хүн бадырып келир. Хөреңгизин база тургузуп эгелей берген улус. Чүдүртүнер шарылар база ачылап кагдым. Менде үш шары дыка шыырак. Чүгле кош-ком бар-ла болза ажыр-бас — деп, Дагба-Доржу Амырыңның бажың тудар ажылынга дузалажыр улус дилеп ап турганының түңнелин дыңнаткан.

— Суму даргазы Кончук-оол-биле база чугаалажыр болган кижини мен. Аңаа душтуң бе?

— Боду-ла чугаалап олур. Сээң дилээңни хандыра деп олурду. Кожуун, Чазак черлеринден келген даргалар ам-даа мында. Олар база билир. Хавыртынган малдан ийи саар инек, он беш хире шээр чүве үзүп бээр деп-ле турар улус болду. Аът-даа ажыр-бас. Мунуп келген ийи аъттыг деп даңзылап ап олурду — деп, байлардан хавырган хөреңгини Амырыңга база бээр деп суму чериниң доктаатканын база дыңнаткан.

— Ол шээр малы кым сугда чүве ирги?

— Сүрүң адашкыларның аалында чүве дидир. Ам үргүлчү мээң-биле кады чоруур кижини-дир. Аалывыстың малынга кадып алып ыйнаан деп чугаалаан кижини мен...

— Чеже кижиге кээрил? — деп, ожука суглуг пажын тип олура ол айтырган.

— Харын ам. Даштын кижиге-биле алды. Кечилээң ам балды сывы тудуп көргөн эвес. Барыксаары кончуг. Шай-даа хайындырып турар ыйнаан.

— Чонар чүве ам чок. Чимит-оол, сен, мен үжелээ дөрт борбак оорганы, каш курну чүү деп. Шаа-даа кайын чедирер бис. Даштын кижиге чорзун. Шарылар, кош-ком арбын болза-ла ажырбас. Улуска өлүрүп-өзөп бээр чүве херек болгай. Бөгүн мен Дыттыг-Кара-Суг үнүп, Кончук-оолдан барымдаа бижик алгаш, Сүрүң адашкылардан берген хөрөңгизин ай деп келийн. Ооң аразында чүгээр чүве бар боор ийин он.

— Чок-даа болза улустан орнап алыр ыйнаан. Ол талазы-биле ажырбас оң. Сен харын дүрген Кончук-оолга барып арай деп берген малды ай деп алыр чүве-дир — дээш, Дагба-Доржу чаныпкан.

Адашкылар чүгле шайлап алгаш, Дыттыг-Кара-Сугда суму даргазының аалынче чорупканнар.

— Шаандан тура-ла мал-маган соондан эдерип, шору диртип чораан кижиге болгай сен. Арат чазаа доктаага-ла он чыл болза-даа, бо бай хөрөңгитеннерниң мал-маганы-даа хевээр турду. Ам харын чазак доктаалы-биле оларның хөрөңгизин хавырды. Яды, хөлечик чорааннарга үлеп бердивис. Сен база оларның санынга хамааржыр кижиге болганынга каш малды бээр деп хуралга доктааткан чүве. Ам колхозтажышкын эгелээн. Хамык мал аңаа хамааржыр. Ынчалза-даа сеңээ мал бербейн кымга бээр — деп, суму даргазының өөнге Амырың кире бээрге, оозу мону сөглээн.

— Мен база хууда амыдыралым шуудадып алгаш колхозка кирер мен, дарга. Шивиттиг аксында чуртумда бажың тудар деп бардым. Бо багай оглум-биле кады ооң ыяжын кезип чордум. Аңаа каш хондум. Ам каш хонгаш, улус дилеп алгаш, ооң ыяжын дүжүрүп, бажыңым курун салыштырып алыр мен. Улуска өлүрүп-өзөп бээр чүве херек болгай. Ынчангаш далажып чоруурум ол-дур ийин.

— Шын-дыр. Оолдарың база ап алган ышкаш болдуң але.

— Амдызында бо оглум-биле кады мен. Бичиизи база эдере бээр болза ап алыр мен ыйнаан. Шору апарган эрлер меңээ аажок дузалыг ийин болар.

— Бавуу база колхозка кирип алды. Ажыл-агыйын колхоз кижигүнү кижиге ам шуудады бээр ыйнаан моң.

— Оолдар харын ам ачазынга-даа, авазынга-даа үнүп-кирип чоруурлар ыйнаан — деп, Амырың оолдарын айтырган чугаага катап эглип келген.

— Улуг оглуң чайлаг школазынга өөрөнгөн кижиге. Ам уда-
вас школа тудар деп айтырыг тургустунуп турар чүве-дир. Ону
кожуундан база Чазак черинден келген даргалар дугуржуп чу-
гаалажып туру бис... Сен харын соңгаарга орус чуртунга чоруп
чорааш, тудуг кылып өөрөнгөн дээрлик бе?

— Колхозка ажылдап, бажың-балгат тудуп турдум. Чазаны-
рым шаандан черле шору чораан болгаш дораан өөрени берген
мен. Кайы ол школа улуг болур чүве бе? — деп, удур айтырган.

— Улуг! Улу-ууг! Ыяш-дажын ам ужуруп белеткеп алгаш,
кыжын шанак оруу үне бээрге, үндүрер деп-ле дугуржуп турар
мындыг бис. Колхоз тургузуп алган улус ону дүргедетпес бол-
за кайын болур. Колдуу-ла колхозчуларны аңаа кириштирер.
Өреге бүрүзүнге чудук онаар. Кескеш, ыяжын сөөртүп бээр кыл-
дыр дугуржуп туру бис.

— Тудугжулар база бар чүве ыйнаан але?

— Кайда боор чүве ийик. Кызылдан, Шагаан-Арыгдан тудуг-
жулар чалаар диштивис.

— Бир эвес медээжок улуг бажың эвес болза араттар боттары-
выс тудуп-ла алгай бис, дарга.

— Ындыг улуг бажыңны кымнар шыдаарыл. Мында ки-
жилер чүгле кажаа тудар боордан башка оон ыңай чүнү кылып
билир ийик. Сен-не харын ону аажок билир хирелиг болдуң.

— Харын ам, улуг тудуг болза берге ыйнаан. Черле тудуг-
суур тудуп тургузар чүве болганда, тудугжуларны кайыын ча-
лап күш чедер деп бис. Араттар черле тудуг кылырынга өөренир
апаарлар ыйнаан. Мен дугайты тудугга ажырбас мен. Соңгаарга
шору-ла өөрөнгөн чүвем ол болгай. Тудуг кылыры, тараа тары-
ры. Ол чокка колхозчу амыдырал кайын туруп шыдаар.

— Бир дугаарында, бистиң Шивиттиг хемге бажыңга чурт-
таар кижиге сен-не-дир сен. Дүргөн бажыңың тудуп көрөм, че! Ооң
соонда бистер база чоорту сууржуур ындыг бис ыйнаан. Ко-
доорайга чурттаары дег магалыг чүве чок джик — деп, суму
даргазы ынчанган.

— Бажың тудары берге болур чүве, дарга. Чаңгыс кижиге-даа
хоржок. Мен хире-шаа-биле дөрт-дөрт метр бажың ыяжы кезип
алдым. Ыяжы база чиңгежек. Дуза херек болу бээр чүве. Ам ийи
хонгаш ыяшты арыгдан ушта сөөртүп, бажыңны тудуп кириштер
мен. Аңаа элээн улус дилеп алдым.

— Чүүлдүг чүве-дир. Дүргөн шуудап ап көрөм че, харын —
деп, суму даргазы ону деткээн.

— Чогум Чазак, намның меңээ берип турар хөрөңгизиниң
сан-түңү чүү хире чүве ирги, дарга? — деп, ол айтырган.

— Ийи саар инек, бир мунар аът, он беш шээр мал деп доктааткан чүве болгай. Сээң аъттарың база бар. Ийи инек, он беш баш шээр мал алыр сен. Бо хавыртынган мал ядыларның холунда. Ол мал колхоз кежигүннеринии болу берген. Ниитиниидир ийин але — деп, дарга шоолуг-ла ужурун ам-даа билбээн янзылыг чугаалаан.

— Мал чок болза амыдыраарының аайы чок чүве болганда, меңээ амдызында эки дуза-дыр. Чазаамга ол дээш улуу-биле өөрүп четтирдим, даргам — деп, Амырың үнүп чыда даргазынга өөрүшкүзүн илереткен.

Сүрүң ашактың аалындан он беш баш шээр малды ай деп эккелгеш, ажыргы чарты кулактарыңга оюк им салгаш, Дагба-Доржуларның хоюнга кадып алган. Ооң аразындан бир кыс хой-биле Дагба-Доржунуң хоюндан дөнен иррти орнап, бажың туттурар дээш дилеп алганы улузунга аъш-чем кылып бээр дээш дөгерип алган.

Дыттыг-Кара-Сугда кодан башка хонгулаан аалдарның чанында өртегде аъттар кажараңнаар. Үүр даргазы Бапыыжай дугурушканы ёзугаар Дагба-Доржунуң аалынга чыгып келген. Шивиттиг сумузунга колхозтуң бирги хуралын кылып, ону тургузар деп айтырыгны шийтпирлээр дээш чыылган. Элээн хей кижилерни кежигүнге хүлээп алгаш, колхозту тургускан, ону «Шивиттиг» деп адап алган.

IV

Адашкылар ажылдап чоруптарыңга ыяк белеткелди кылып алганнар. Бажың тударыңга база бир чугула херексел болур — бажың курларының аразының эвин таарыштыр шыяр кыскашты Амырың соп алган.

Чимит-оол, Дагба-Доржу олар арткан каш курну, дөрт ооргаларны чонуп турда, Кечилек, Чамбал-оол беш шарыга курларны чүдүрүп дажыглаан. Хорагай база анаа олурбаан. Ол ачазының кезип бергени ыяш айыыры-биле кара сугнуң чиңгизин уштуп, талдарга кургады аскылапкан. Олары кургай бээри билек бар-балааш, дажыглап алган. Оон ол быдаа хайындырып, улусту ашкарып-чемгерген.

Бажың курун сөөртүп эккелген дораан-на ооң таваан эрги өөнүң орнунуң улуг даштарын хооруп дескилээш, баштайгы курну аргажып салганнар. Ийиги курунуң кертиглерин белеткээш, ийи чудуктуң аразын адыр баштыг кыскажы-биле шыйып, кырындаазын дедир дүжүрүп, шыйыг дегген черин балды ээжээ-

биле кертип-кертип, когжаптарга ховул үнүп келген. Ооң адаанда курну чиңгистээш, ховулдуг чудуун салгаш, ыяш докпак-биле тырый шаапкан. Ынчаптарга, чудуктар аразында чиңгис безин көзүлбес апарган.

— Чыртаа деп чүвең бо ышкажыл. Бажың деп чүвени мынчаар тудар боор чүве-дир моң. Дараазында чыртааны мен кылып хап көрейн, адыр — дээш, Чамбал-оол дараазында курну сала берген.

Ол хүн Шивиттигниң хой, мал кадарып өскөн араттары Чамбал-оол, Чимит-оол, Дагба-Доржу олар бажың тударының аргазын көрүп, өөренип алганнар. Чүгле чудуктар аразының ховулун үндүрүп эвес, соңга, хаалга курларының аразынга докпак хап быжыглаар деп чүвени база бир дугаар көргөннер.

Олар аалдарынга турупкан чедип келзе-даа, өөрүшкү-маннайы аажок. Шивиттигге кода-хоорай тударының эгелекчилери бистер болур бис деп-ле барган-кирген черинге, ужурашкан улунга хөөрөп чорааннар.

Амырың адашкылар чадырын шала туткан бажыңының чанынга көжүрүп эккеп, ооң сөөлгү курларын салып турганнар. Кур-даа бедээн. Дөрт метр чудукту бедикче үндүрерде баштай бир ужун аргамчылааш, үндүр тыртып, улуг бергедээшкинге-даа таварышпааннар.

Ооргазын салып алган сөөлүндө кырын шыварда хоолай дег чиңге шеттерни калбартыр чонарда база-ла биеэки өөрүн дилээр ужурга таварышкан. Олары чажам-даа дивейн чоон шеттерниң бир талазын калбартыр чонуп, ооргалар аразынга серилей салчып бергеннер.

Амырыңның Шивиттиг аксында кончуг дүрген бүде берген бажыңын көөр дээш күзеглеп бады келген аалдарның улуг-биче кижилери чедип келгилээрлер. Оларның аразында хувискаал мурнунда-ла чаңгы дужаал эдилеп чораан, мал-маганы-даа шыырак, оозун эрткен чылын хавырткан Чимит-Очур чортуп келген. Ынчан Амырың оглу-биле кады чанында дагдан калбак даштар чыып, оларын аътка чүдүрер дээш чоруй барганнар. Чаңгы аъдын азыгга баглааш, бажыңның эжиинден бакылаарга, кырында бир талазын калбартыр чонган ыяштарны серилей салып каан. Оларның аразы ам-даа шаараш.

«Мооң кырындан довурак уруп каар чүве болгай-ла. Шагаан-Арыгда бажыңнарны көөрге аан. Бо мелегейниң моозундан довурак саалаар боор-дур-ла. Чаъс болурга база суг моон ыяп-ла дамдылаай-ла. Ана Амырың ышкаш ядараан кижилерниң эди-дир бо. Мен-не докулчак ак өөмге өлгүжемге чурттаар мен.

Орус-деңгис чуртунга тояап чорааш өөренип алган чүвезин аарай мооң» деп, иштинде ол боданган.

Бажындан үнүп, азыгда баглап каан аъдын мунуптар дээш көк чычы-биле додарлап каан хураган кежи тонунуң эдээ шаптыктавазын дээш ажа тыртып, ызырып алгаш эзеңгини тевериниң кайызы чорда, Амырың оглу-биле арыгдан бо үнүп келген.

— Па, бо калбак хаяларны канчаарың ол, аал? — деп, Амырыңның мендизиниң харызыңга чаңгы айтырган. Амырың дөшпер шилгизинден ийи барбаны черже дүжүр октапкаш, калбак-калбак чуга даштарны чый салып эгелээн.

— Пешка кылып алырым ол-дур ийин.

— Ол чүң чүвел, ыңар?

— Чүү боорул аан. Өг-оран ожук-паштыг болур чүве ыйнаан.

— Даштар-биле кылып каан изиг демир көрбээн мен.

— Соонда мээң бажыңымга кирип, тос-тостуң соогунда чылыг пешкамга чыннып алыр силер.

— Сээң мооң-даа херек чок эт-ле-дир.

— Чүге херек чок чоор?

— Көжер-дүжерде бо чудуктарны чүнүң-биле чүдүрер-тударыл? Кажан ону кылып белеткеп алырыл?

— Ажырбас. Ам бо Шивиттиг аксынга кода-суур удавас туруптар. Бир дугаарында, мээн бажыңымдан ыш буруңайны бээр. Ооң соонда школа тудар. Өреге бүрүзүңге-ле дөрт чудук дүжүрер кылдыр онааган деп суму даргазы дүүн маңаа чорааш ынча диди. Силер ооңарны канчалдыңар?

— Оо шынап, дуңмакыжыым! Ону харын силерге кылыштырып алыр бодалдыг кижини мен. Дем-билем бар эвес. Бодуң билер болгай сен. Соңгаар орус чурту кирип чорааш, аажок чүвеге өөренип алган кижини деп дыңнадым — деп, Чимит-Очур ам аажок чымчак домактанган.

— Мен-даа силерге дуза болуп шыдавас мен. Эрте дээрэ өске улус-биле бир баг болуп алганыңар дээрэ боор. Школа тудуун дарый эгелээр деп дүүн он ийи дугаар арбанның хуралыңга чугаалажып турдулар. Дүмен-оол, Чимит-оол даргалар-ла ону чугаалажып турар улус. Кош-комнуг улус силер черле чайлыг болгай силер. Бо ажылды харын дүргедедир болза эки боор. Бо чылын маңаа школа ажыдар деп кожуун-даа, Чазак-даа чери шийтпир хүлээп алган чүве-дир — деп, Амырың оожум чугаалаан.

«Көрбес бе монун! Ёзуургаан! Мооң бо өдээнде салып алганы, амыдырап олурар каш малы кымны дээрзин эки билер ирги бе?» — деп, Чимит-Очур иштинде боданып, чугааны база эптит

чорударын бодап, аап-саап чүүлдер дугайты мегелеп хөөрөп чоруй, чортуп чорупкан.

Дагдан бадырып келгени калбак даштарындан суугу тудуп, дой-довуракты чүдүрүп, ону элезин-биле холааш, суугунуң бөзүр черлерин билдиртпес кылдыр чаапкан.

— Дээвириңиң шалазы кургаан-дыр, оглум. Шалаларның аразыңга кылынналдыр чингис чаткаш, кырын довурактаар болза ажырбас, оглум? — деп, бажың кырынче үне бергеш, ол оглунга чугаалаан.

Суугузунуң хоолайын бажың кырынче үндүр чыыпкаш, от салып, ышталып турар черлерин элезин холумактыг хоюдуу-биле чаггылапкаш, Амырың бажың чаныңга олуруп алган. Чаа туткан суугунуң даш хоолайындан шала харлыгыш үнүп турар ышче көрүп алгаш, амыр-дыш чок ажылдапканын чаа эскерген чүве дег, ооргазын хөндүрүп, соок дүшкүжө чүнү кылырын база катап ылавылаан. Ол чаа бажыңын дескинди кылаштагылааш, бодунга чугааланган:

«Амыдыралымны база катап эгелээним бо-дур ийин!»

V

Ол чайның оът-сигениниң элбээ кедергей. Кайда-даа дески үнген. Хемниң шык черлеринде кезер сиген болза-даа дыка дүжүткүр. Кадыыр-биле кагарга угдунмас чүве. Мооң мурнунда бызаа-сараат хире сиген кезип ап турган шөлдерден бо чылын сес буттуг сарааттарны ында-мында тургускулапкан. Оът-сиген бо хире турда тараа дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Колхозчуларның бо чазын алаактарны оюк-деликтеп туруп, чарып алганы тараазының чаагайы аажок. Чаашкынның чыл болгаш ыңдыг ыйнаан, тарааның быжып чыдары база дең-дески.

Шивиттиг араттары мооң мурнунда база тарааны тарып чип чорааннар. Тарылга шөлү улуг-даа эвес. Хөй эвес өг-бүлелер улдуң хире черге арбай, сула тарып алырлар. А колхоз тургузуп алганда, Бапыжай Амырыңның сүмези-биле анаа кызыл-тас база тарыырын организастан. Ооң үрезинин кыжын шанак оруу үзүл-бээнде Улуг-Хемден сөөртүп алганнар. Чүгле кызыл-тастын-даа эвес, арбайның үрезинин база элээн артыкшылдыг кылдыр тыптынып алган болгаш тарылга сөөлүндө артыын колхозчуларга күш-хүн кылдыр база берген.

Кызыл-тасты чүгле сугаттыг черге тарыыр деп дугурушканнар. Амырың бодунга бүзүрелдиг, ажылга тудунгур-кавынгыр

кижилерни баштап алгаш, бажыңының үстүндө алаакты кажаалап, буга казып үндүрүп, аңаа кызыл-тазын чашкан. Ол шөлдү боду ийи катап суггарган. Үезинде өл-шык-биле хандыртынган шөлдүң тараазы алды айның эгезинде изиг хүннерге амырап, кедергей-даа өзүп чыткан. Ооң соонда чаашкынның хүннер улажырга мырыңай дендээн.

Сес айның таптыг-ла ортан үезинде ажаап чайлааны тараазының аразынга Амырың кире кылаштай берген. Тарааның чаагайын канчаар ону! Курлак чедип турар. Сыптар саргарып эгелээн. Быжып олулары ол болгай. Салам сыпты сывыра соккаш, адыжынга ууштап, хавыын үрүптерге, дош дег арыг арбай адышка чуглуп, эртенги хүн караанга чаражы аажок кылаңнашканнар. Ийи-үш хонгаш кезер болза ажырбас апарган.

— Кызыл-тасты чыда быжар кылдыр кезер өй чедип келиптир. Чаагайы дээрге кушкаш бажы-ла, Кечил. Бөгүн бир кезек черни кежээге чедир кезер-дир — деп, Кечилек сугга баргаш Амырың дегийт сөглээн.

— Тараа кезер өй чоокшулай берген-дир аа, дуңмам? Чоп мооң мурнунда улус тараазын тос ай чаазында кезер ийик — деп, Тас-Уруг айтырган.

— Суггаттыг черде кызыл-тастың чаагайы аажок. Силер база урууңар-биле кескен тараа бөле баглап көөр силер бе?

— Ынчаалы харын, дуңмам. Колхозчу кижии ажылдаар чүве ыйнаан. Ойт, Долзатмаа! Кайда бардың — деп, кадай кый дээн.

— Чүү чүвел, авай? — деп, кадызында өгнүң уруу-биле хой кажаазынга турган уруу өгге кире маңнап келген.

— Бо акың суглар тараа кылыр-дыр бис. Хевээң чип ал, уруум — деп, Тас-Уруг белеткени берген.

От орну хире черни бичии дап кылдыр кезиптерге, эңдерли берген. Колхозтуң турган-барган эди болур он шаа хол кадырларын ораап каан кидизинден чежип, дөрт кижии үлежип алганнар. Бир дугаарында Долзатмаа солагай холунуң биче-эргээн кадырга кезе алзыпкан. Уруунуң холу ханзырай бээрге, Тас-Уруг курун чара соккаш шарып берген.

— Кедергей-даа чаагай үнген тараа-дыр. Ам силер, ийи иешки, кескен тарааны боодалдай баглаңар, шүңме — деп, элээн черни кезипкен соонда дыштанып олурда, Амырың кезип каан сыптарны биче куспак хирени алгаш, тараа сывы-биле бөле куржапкаш, бажын өрү кылдыр олурту шанчып каан.

Тас-Уруг Амырыңны өттүнүп, кескен сыпты бөле баглап каарга, оозунуң куру чештине берген.

— Эки дыңзыг кылдыр куржап каңар, угбам. Мону моожа дээр — деп, Амырың авашкыларга база катап өөреткен.

— Моожа дээр чүве-дир але, акым? — деп, Долзатмаа шагдала үш хирени баглааш олурту шанчып тура айтырган.

— Каям, уруум. Шарып алганыңның шевергинин але — деп, Тас-Уруг уруунуң баштай баглаан сноптарының, куржаңгызын канчаар шарып каанын көргөн.

Алаакта тараа кескен улустуң кадырының даажы шартылаалар үнү-биле чаржалашкан. Кескен черде олурту шашкылап каан моожаларның чаражы аажок. Сактырга ховуда тарады оъттаан хой-даа ышкаш. Кечилек дүъшке чедир шору ажылдааш, ооң соонда ооргамайлап, таакпылап олуруп алыры көвүдээн. Тас-Уруг биле Долзатмаа баглаар сып төне бээрге, база катап улуг дүъшке чедир удур кескеш, моожалар баглааш туруп бергеннер. Дөрт кижини аал орну хире черни кежээге чедир кескеш, сыптарны моожалай баглапканнар.

Ол хүннүң кежээзинде Шивиттигиниң колхозчулары тараанының баштайгы дүжүдүн ажаап алыр дээш, быштаан кызып, тараа, далганын соктап ап, белеткени бергеннер.

— Тел-Алаакта тараа база болу берген. Часкы-ла кижилериң биле кады турувут. Шаң эжер кижилерни база чорудупкан мен — деп, Чимит-оол өггө кирип кээри билек, Бапыжай домактанган.

— Каш шаң эжер бис, дарга? — деп, ажылдаар улузунуң даңзызын тургузуп алганы саазынын хойлап ап чыда, Чимит-оол ыдавылаан.

— Билбес звес сен. Үш шаң болза ажырбас. Ол-ла кезек черни алды чурттан бээр алыр болдур силер ийин.

— Амырың суглар суггаттыг черин доозупкан. Алды-Өдектиң адаанда оймак чанында одагда доктааганнар чорду.

— Оон эгелээри ол-дур. Кадыр четчир бе?

— Кайда боор чүве ийик. Чамдык улустуң кадыры мырыңай дөгөй чүве-дир.

— Ам канчаар. Амыланыр болган-дыр бис. Дүргедевес болзусса хамык тараа үгдерээр деп барган-дыр.

— Бисте чүү боор. Бертен кара даң бажында кириптивис. Чамың баштаан кезек эрлер суг болза шай хайындырым хиреде бир шаң чыгыгы черниң тараазын ап каапкан.

— Ынчап көр, дуңмам. Мен улуска чиртир малдар бадырып келийн. Бирээни Дүмен-оол эккээр болган кижини. Ону манап олур мен. Ам тараа бастыгар мал база херек. Чылгыны черле чоокшуладып алыр болган-дыр бис.

Чимит-оол аалдардан немей тыптынып алганы кадырларын дергилээш аъттаныпкан. Дүмөн-оол мелдер аскырак чедип алган, алаак дүвүнден үнө шапкаш, колхоз даргазының албан кылыр өөнүң чанынга-даа эвес, Амырыңның бажыңының чанынга баглаашка аъттарын баглап кааш, өгге маңап келген.

— Согар аьдыңар канчалдыңар? — деп, Дүмөн-оол өгге кирип кээри билек-ле колхоз даргазы айтырган.

— Амырыңның бажыңының даштында баглап кагдым.

— Бээр чүге эккеп чытканыңар ол? Аңаа соп албас. Одаглар амдызында чоок турда, Алды-өдекке барып согуңар. Улус аштай бээр болгай.

— Ам барып аайлаар бис ыйнаан, дарга. Бо чогуум чүү болу берген чоор дээш хап келдим, дарга.

— Чүү болу берди?

— Бо алаак чогуум колхозтуу чүве бе азы Амырыңның бе?

— Канчап Амырыңны болу берди. Ону эки туразы-биле биске кажаалап берген кижидир. Бо чайын база кара чааскаан суггарып чайлаан.

— Бистер база буга үндүржүп бержик бис. Улуг суггат-даа хереглеттинмээн чер чүве — деп, Дүмөн-оол таакпызының ыжын думчуунуң үттеринден бургурады үндүр тынган. Бапыжай аңаа чүве ыттаваан.

— Тарааның чаагайын көрбес силер бе. Дүүн көк-хевектеп шенээн. Чаагайы дээрге кушкаш бажы-ла! — деп, Бапыжай хүлүмзүрэн.

— Кончуг чаагай тараа чорду. Ынчаарга чаңгыс чүве билбейн бардым, дарга. Бо Амырың деп кижидир тарааны көк турда чүге кестирип турар кижил?

— Амырың дээрге тараа тарып өөрөнгөн кижидир. Ол бисти аңаа өөредир.

— Кижидир тараа тарып чорбаан бе? Ары улузу дег эндере-чазатараа тарываза-даа Шивиттигге база арбайны тарып чип чордум. Көңгүс көк тарааны кезип турар кижидир.— Кызыл-тасты ол хире турда кезип каарга, чыда быжар. Дүжүдү элбек болур деп Амырың боду чугаалады.

— Элдеп чүве. Тарааны көккө кезип каарга, боду быжа бээр деп кым дыңнаан боор. Оон-даа элдеп чүве — көк тарааны кезип каарга, боду немежи бээр деп чүве кайгамчык-ла-дыр ам!

— Ажырбас. Амырың-на эки билир кижидир ыйнаан бо.

— Амырың мен дээш канчаптарыл. Ол көк тараа анаа дырышка кадып калыр болза, кым бир кижидир харыылаар апаар чүве ыйнаан бо!

Дүмен-оол Бапыжай-биле чугаалашканда, бодалдарын хостуу-биле илередип, сагыжында чүү барыл, ону шуптузун тө кааптар. Бапыжай ону кичээнгейлии-биле дыңнап-дыңнап, чамдык чүүлдерге аажок таарзынар. Дүмен-оол хуузунда Бапыжайны шала чүве билбес, оожум шүшпең деп бодаар. Ынчангаш колхоз даргазынга бадылап турда, чадаарда-ла холун көдүргөн. Сумуга нам үүрүн тургусканда, Бапыжай намчыларны баштай бээрге мырыңай элдепсинген. Назы-хары база аныяк, чугаа-сооду өткүт, чидиг эвес кижини канчап үүр даргазынга соңгуп алган чоор деп, ол хаая эвес бодагылаар.

Амырыңның бажыңының чоогунда ала акты кескеш, моожалап каан кызыл-тасты адыжынга чууруп көргөш, Дүмен-оол кайгай берген. Аксынга дайнаарга быштак чемниг...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Амырыңның кижизиг чоруун канчаар көргүскөн-дир?
2. Амырың чуртунга келгеш, кандыг чаартылгаларны кылганыл?
3. Кижиге бүзүрел деп чүл? Ук одуругнуң чогаалга хамаарыштыр утказын тайылбырлаңар.
4. Чогаалдың композициязын, тема, идеязын тодарадып бижиңер.
5. Романны чүге «Эрги хонаштар» деп адаан деп бодаар силер?

Монгуш Борбак-оолович КӨЖЕЛДЕЙ

(1943 — 1998)

М. Көжелдей — тыва чогаалчыларның үшкү салгалдың билдингир, тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезинге улуг үлүүн киирген авторларның бирээзи. Төрээн чер-чурт, ава, ынакшыл база мөзү-шынар темалары чогаалдарының маадырлары чуртталганың кол ыдыктыг чүүлдерин ожаап билир, ону үнелеп чорууру арыг сеткилдиг, бедик мөзүлүг кижилер кылдыр чуруттунган.

Монгуш Борбак-оолович Көжелдей 1943 чылдың октябрь 9-та Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакыга төрүттүнгөн. Кызылдың башкы институтунуң география факультедин дооскан. 1965—1977 чылдарда республиканың школаларынга башкылап, «Ленинчи орук» солунунга редакторлап, Күрүнениң телерадиокомпаниязынга радиожурналистеп ажилдап чораан.

М.Көжелдей чогаадыкчы оруун 1964 чылда эгелээн. Баштай номчукчуларга «Үлежиили» деп «Шын» солунга үнгөн шүлүү-биле шүлүкчү болуп көстүп келир.

Дараазында чылдарда «Бодал» «Шын», «Хемчигешке», «Кызып чор мен» деп шүлүктөри «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган. Ол үеден эгелээш, ооң шүлүктөри, чечен чугаалары «Ленинчи орук», «Шын», «Тываның аныяктары» солунарга база «Улуг-Хем» альманагынга удаа-дараа парладып турар апарган. Аныяк чогаалчының «Эремаа» деп баштайгы тоожузу 1974 чылда тускай ном кылдыр үнгөн. Чогаалчының «Часкы хаттар», «Казах аялга», «Шын кайдал?», «Орай миннишкин», «Даглыг черниң даңгыназы», «Долаан бургандан келген уруг» деп тоожулары болгаш «Мөңгүн билзек», «Ава дугайында сөс», «Шаптараазынның оруктар», «Чылгычының уруу», «Чаңгыс көрүштен ынакшыл», «Кушкаштарның төлү» деп чечен чугаалары «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп дөрт номнарга парлаттынган. Чогаалчының төрөөн чер-чуртунуң, төрөл чонунуң дугайында бижээн чогаалдары номчукчуга эриг, чараш сеткилди, чоргаараан хөөннү оттуруптар.

М. Көжелдей проза-биле чергелештир шиилерни база бижээн. Тыва улустуң аас чогаалынга үндезилеттинген «Үш чүүл эртемниг оол» деп шиизи тыва театрның сценазынга тургустунган. Ол шиизи орус, англи дылдарже очулдуртунган.

Алдан-Маадырларга тураскааткан «Мунгарава, авай» деп шиизи «Шын» солунга, а «Ак-ак чечектер» деп новеллазы, «Улуг-Хем» альманагынга, «Кадарчы кыс дугайында балладазы», «Хойжунуң хомудалы» деп юморесказы «Ленинчи орук» солунга чырыттынып турган. Ук чогаалдар номчукчунуң сонuurгалын чаалап ап, тыва литературага туружун тыва берген.

Проза чогаалдарының аразында «Часкы хаттар» деп тоожузу тыва литературада бир онзагай теманы чырыткан болгаш өске чогаалдарындан ылгалдыг. Чогаалчы төөгү темазын «Часкы хаттар» деп ийи кезектиг улуг хемчээлдиг тоожузунда чуруп көргүскөн.

1930 чылдың чазынында Хемчиктиң Чадаанага, Шемиге, Чыргакыга, Өвүрнүң Бора-Шайга болган үймөөнниң дириг арткан киржикчилери Кыдат Алтайынче, Барыын-Соңгу Кыдаттың тыва кожуунунче чашты бээр. М. Көжелдей тоожунуң кол маадырлары Мартаажык, Алдын-Херел, Байырмааның хары черге амыдыралын, ажыл-ижин, салым-чолун, тывынгыр-сагынгырын, ус-шеверин, тура соруктуун, төлөптиг мөзү-шынарлыын тодаргай чуруп көргүскөш, номчукчуларның сонuurгалын чаалап ап шыдаан. Олар чеже-даа төрөөн чуртундан, төрөл чонундан ыракка чурттап турган-даа болза, чуртунга, чонунга чүрөөниң ханызындан ынак болуп артканнар.

Чогаалчы тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалын кончуг эки билир болгаш оларның делегей көрүүшкүнүн бодунуң уран-чечен, чончу дылы-биле чедимчелиг илередип, тыва кижиниң иштики делегейин, бодалдарын, көскү, чараш кылдыр чуруп, бижип шыдаан.

Амыдыралдың хөй янзы өңнери авторнуң чогаалдарында сиңген. Ооң хайныышкынныг сеткили номчукчуларга хей-аътты, дүвүрелди оттуруптар күштүг. М.Б. Көжелдей — үезиниң кижизи, ол чурттап чорууру ниитилелдиң кезик-чамдыы болгаш амыдыралдың ак, кара талаларының дугайында мөзү-шынар темазынга бижиттинген чогаалдары ооң хамааты туружун, чогаалчы мөзүзүн тодарадып туруп.

Ынчангаш Монгуш Көжелдейниң чечен чогаалының делегейи тематика, проблематика болгаш овор-хевирлер талазы-биле бир онзагай черни ээлеп, тыва литературага тускай үнү тыпкан чогаалчы. Ооң чогаалдары номчукчуларның ынакшылын чаалап алган болгаш бодунуң үнезин чидирбейн чоруур.

М.Көжелдейниң чогаадыкчы чечен чогаалының делегейи бүгү талазы-биле сайзыраңгай. Ол — шүлүкчү, прозачы, драматург, журналист.

ССРЭ-ниң журналистер Эвилелиниң кежигүнү, 1993 чылда Россияның чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнүнге кирген.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. М.Көжелдейниң дугайында немей чүнү билип алдыңар?
2. Авторнуң бижээн, очулдурган чогаалдарына презентациядан кылыңар.

ЧАСКЫ ХАТТАР

Тоожу

Бирги эге

1930 чылдың чазынында Өвүрнүң Бора-Шайга Тываның революстуг шерии-биле месилдешкен соонда, Барыймаа, Чозар, Мартаажык, Сөөк-Санчы, Алдын-Херел, Бүрбү, Солумбил баштаан бөлүк кижилерниң салым-чолу берге байдалга келген. ТАР шерии-биле аткылажыышкын соонда, оларга каттышкан дыка хөй араттарны тудуп алган. Оларның дыка хөйүн байысаап, сургааш салган. Чамдыктарына аар-берге үүле онаашкан. ТАР Чазаанга удурланып, контрреволюстуг херек кылганы дээш, боо-

лап шииткилээн. Дээди ялага онаашканнарның херээн шиидерде истелге-байысаалга-даа орта кылбаан. Нам-чазакка удурланган, феодалдыг ёзу-чурумну катап тургузар деп оралдажышкын кылганы дээш оларга кандыг-даа өршээлди ТАР-ның хувискаалчы чазаа көргүспээн.

Барыймаа, Мартаажык баштаан бөлүк каш хондур аъттарның сыр маңы-биле дескеш, Хемчик бажынга Дүжерлик сынынга бүзээледипкен. Кадыр кырынче үне берген кара чаңгыс орукту чазак шерии дуй бүзээлепкен. Оларның дүжүп бадар чаңгыс оруу ол. Ам олар муңгаш тулуп иштинче кирген торлаалар-биле демей апарганнар. Шериглер аъттарындан дүшкеш, а'ш-чем кылып, дыш ап, манааннар. Дээрбечилер ам кайнаар-даа барбас. Чайлаш чок аштырышкынга келген деп олар санааннар.

Дүн дүжүп орда, Барыймаа, Мартаажык-биле иелээн бүгү өөрүнге айтышкын берген:

— Аъттарны шуптузун ужур баскаш, борбайты хүлүңер.

Эрлер аъттарны кестээш, ужур иткилээш, дөрт даваннарын бөле хүлүпкеннер. Чүгөннерни ужулгаш, аргамчы, киженнерни, таалыңнарны аңгы-аңгы борбактааш, чүктөпкеннер. Улуг отту ужуткаш, одаан каггаш, ийи баштакчы Барыймаа биле Мартаажыктың аайы-биле кижиде бадып шыдавас дижип турган кадырны куду аъттарны чуңгуладып аяр бадыпкан. Даш чок сөөскенни кадыр ийлерни олар хүндүс-ле черзилей көрүп алганнар. Аъттар ол аар-берге чуңгулаашкын үезинде, кемдээшкинге таварышпаан болганнар. Чер оргузунга дүжүп келгеш кончуг дүрген аъттарынын Алдын-Херел, Барыймаа, Мартаажык өөрүнге дужааннар. Аъттыг кижилер кончуг дүрген бурунгаарлап чорупкан. Ол үеде тайга кыры хадып шуурганнааш, орук-чирикти дуй хөртүктөп каапкан. Хондур-хүнзедир дыш ап алган шилиттинген шыырак аъттар хүндүс талыйып келген.

Ийи хондур тайга одуртуп чорааш, Моол кызыгаарын дүне када эртип алгаш чоруп берген. Хүндүс ээн сайырларга чаштынып хүнзеп чорааннар. Чазак шерии ийи хонгаш, дээрбечилер дүжүп бээр үези келген дээш база хондур манаан. Сын кырында одагда от өшкөн. Чүве шимээн чок болган. Олар уткуштур үнүпкеннер. Хенертен улуг даш оваага таварышкаш, көшкеленип болур айыылдан арай боорда чайлааннар. Даштарны оожум аштап база бир хүннү чарыгдаан. Оон даартазында дескеннерни одаанга келгеннер. Оларның изи-даа чок, тазарты хадып каапкан болган. Шип-шимээн. Олар көргөш, пат кайгааннар...

Моолдуң делгем ховулары ыракта чыдып каап эгелээн. Каш хонганда харлыг тайгалар көстүп эгелээн. Бөлүктү Барыймаа,

Мартаажык, Алдын-Херел үш кезекке үскен. Калга дөрт аймакта сезен кожуун бар. Оларда ийи кожуун тыва дылдыг кижилер бар. Оон аңгыда Кыдаттың соңгу кызыгаарында тыва дылдыг бир кожуун бар. Байларга чалчалаар, малчы-кулчу болурун база өөренип көөр. Хары черге чалгаа болбас. Оор-сук кылбас. Биче сеткилдиг болурун аныяктарга улуглары чагаан. Бичиилеп үстүп, аңгы-аңгы черлерге чоорту тараар планны улуглары тургускан. Оларның чамдыктары бай аалдар санай тарап эгелээн. Олар колдуу моол, казах, баят дылды билир болганнар.

Барыын-соңгу Кыдаттың тыва кожуунунга Мартаажык, Барыймаа, оон мурнунда-ла, Хомду дайынынга киржип тургаш, четкен турганнар. Ында оларның таныыр кижилери база турган. Барыймаа биле Мартаажык кады келген эш-өөрүн каш хонук иштинде аңгы-аңгы аалдарга тарады тургузуп четтигипкен. Оларның чамдыктарын биче бүдүрүлгелиг хоорайга ажылдадып каан. Чамдык эрлер хөмүр-даш казар уургайга аар-берге ажылга элээн чаңчыга бергеннер. Кыдат Алтайы үлетпүр талазы-биле Тывага көөрдө, элээн сайзыраңгай чер болган. Мартаажык, Эренцен-Дорж дээр, кожуунда чок дээн бай кижиге чылгычылай берген. Тыва уктуг ол кижини моол болгаш тыва дылды билир болган. Мартаажык кожайга соңгу моол кижизи мен дээн. Эренцен-Дорж ындыг кончуг каржы эвес-даа болза, кончуг кажар эр болган. Улуг үр болбаанда, Мартаажыкка Эренцен-Дорж дуңгужун төрүүр бежен кыс хураган үзүп берген. Кожайның чылгызы муң чедип турган. Шээр малы ийи муң хире болган.

Кайгал Мартаажык үш чыл иштинде, бежен баш дуңгуш хоюн ийи чүс ажыг баш кылдыр өстүргөн. Ооң кадарган чылгызы база хорамча чок, онча-менди болуп келген. Мартаажыкка артык өгнү, чамдык эт-херекселди кожай берген. Чааскаан ыңча малды азырап шыдап турар боорга, Эренцен-Дорж Мартаажыкка элээн бүзүрөй берген. Бир катап кожай Мартаажыкты шенээр бодап алган. Ону өөнчө келдирипкен. Мартаажык кончуг каас-шиник өггө кирип келгеш, чолукшуп мендилешкен. Эренцен-Дорж айтырыг салган:

— Аал-чуртуңче чаныксап тур сен бе? — деп айтырган.

— Чанар дээрге аал-чуртум бар эвес. Каяа-даа чоруурумга демей кижини-дир мен, кожай.

— Соңгу моол аймакка кем-херек үүлгедип кааш, дезип келбээн ирги сен бе?

— Чок ийин, хайырааты.

— Ам-даа аныяк эр-дир сен. Овур-хевириң база багай эвес эр-дир сен. Кадай ап чурттазыңза кандыг чүвөл?

— Өске черден келген кижиге маңаа кадай алыр хире харык кайда боорул аан. Кандыг-бир дулгуяк аныяк кадайга олуруп алыр дээр болза, оларның төрели болур эң чоок кижизинге бе-жен хойну, бир шыырак аътты өнчү кылдыр тудар апаар болгай, дээргим.

— Сээң кадарганың бежен хоюң үш чыл иштинде үш чүс апарды ышкажыл. Оон чүстү берейн. Кадарып кааның чаңгыс аскыр өөрү чылгым база оранчок барган-дыр. Оон малдардан шилип бээр мен. Кадайдан ап ал. Чүгле мээң негелдем күүседир апаар сен.

— Кандыг-даа негелде болза күүседир мен, кожай. Чүнү кылырын айыткап боор ирги силер бе?

— Кадарган хоюң-биле чылгыңга база малдан немээр мен. Ону өстүрүп бээр сен бе?

— Силерниң даалгаңарны күүседип бараан боорунга белең мен ийин.

Эренцен-Дорж ол хире ажыл кылып, мал азырап билир эрни салбас деп бодап алганын Мартаажык эндевээн. Каш чыл иштинде Көк-Дугайга ол чаңчыгып бар чыткан.

Бир катап ол кожайындан дилег кылган:

— Меңээ чээрби хонук хуусаалыг шөлээден берип боор силер бе? Соңгу Калгада даайым ашак бар чүве, ол бар чүве, чок бе, кадыын айтырып алгаш келийн.

— Ол даайыңны бээр эккээр деп бодап тур сен бе?

— Чок, чок. Ол кырган кижиге чүве. Дөмей аңаа сөөк салыр ийин ол, хайырааты.

Эренцен-Дорж кезек боданып олура, чугаалаан:

— Бир эвес ол хуусаандан ийи хонук-даа ажа бээр болза, кожуун чагыргазыңга дыңнаткаш, Калгаже база бижик салыптар мен. Ынчан сени ол чуртундан туткаш, кеземчеге онаар апаар болгай. Дезип кээринге чүве оожургай берген дээш база чиде бээр эвес сен бе?

— Чок ийин, ыңар. Ынаар барып шыдавас мен. База катап Калгага дайзыннарым холунга кирериниң орнунга маңаа сөөк салганым дээр болур.

Эренцен-Дорж иштинде амырап орган. Ындыг халас малчын каяа турар боор. Ону улам быжыглап алыр-дыр. Соңгу Калгада чурттап турар бо тывалар Кыдатта тывалар-биле бир дөмей, кара ажылга кончуг шыдамык улус-тур деп билген. Эренцен-Дорж Мартаажыкты моол дылды арыг билир, Калга тывазы деп санаар турган. А Мартаажык аңаа моол кижиге мен деп тайылбырлаар турган. Ол дээш олар аразында маргышпас турганнар.

Каш хонук эрткен соонда, Мартаажык узун орукка белеткени берген. Ол кижиге тыппас черде суп каан ланчы боозун база уштуп, үзеп-чаап алган. Хоорай кирип, аар-саар чүвелер-даа тыптынып алган. Ланчыга немей бежен ажыг ок база тып алган. Хол боозун ол чурттап турар аалының улузунга билдирбейн, бодунга шыгжап ап чоран.

Мартаажык бодунуң аьды-биле Эренцен-Доржтуң эң шыраак дээн аьдын база ачылап алган. Кожай аьдын күзелдиги-биле берген. Чүге дээрге, чылгычы кижиден аьт харамнанып болбас деп ол санаар турган. Күш-хүнезинни-даа белеткеп алган.

Бир хүн кел деп кожай кыйгырткан. Чеде бээрге, Эренцен-Дорж маажым айтырган:

— Кажан үнүптер сен?

— Даарта эртен эртелеп чоруптайн, кожай.

— Ынчаар бооп-тур сен ийин.

— Мээң аьдымны база мунуп аар сен ыйнаан?

— Ийе, хайырааты. Соңгу Калга ырак чер болгай. Чаңгыс аьттың даваннары даштыг черге шыдашпас, дозуңгуй бээр. Ийи аьтты элип-селип чоруур мен. Ол хуусаада келир мен.

— Ынчал че. Ырак черге чаңгыс аьттыг канчап чоруур боор.

Бир ай хуусаа Мартаажыкка канчап-даа четчир турган. Үнүптериниң бетинде, Мартаажык хой чарнын хойлап алгаш, шишпи-шишпи боданып орган. Хойлап алган чарнын ужулгаш тарбыдааш, белеткеп алганы агбанын кыпсы каапкаш, кыварын манап орган. Чарын белен болу бээрге, топтап көрүп шаг болган. Аал-чурт Тываже четкеш кээп болур, чаагай чарын болган. Улуг шаптык болгаш айыыл чок. Мартаажыктың кара чаңгыс таарзынмаан чүүлү чарында дүшкен. Аалынче чанар бир кол сорулгазы — чер-чуртунда кара чажындан хандыкшааны, ийи Чыргакы белдиринде Балдаң уруу Кара-кыс чүве-дир. Хайхалапка кирип, чер-чуртундан дезип чоруурунга чедир сорулдаалашкан кызын көрүп, ужуражыры ооң бир чугула сорулгазы турган. Кыдат Алтайындан үнүптерде Мартаажык Кара-Монгуш Алдын-Херел-биле чажыт болчажып алган. Олар бир хонгаш таваржыр ужурлуг. Адак соонда Чадаананың Чанагаш-Аксы чурттуг кайгал Барыймаа үшкү хүн оларга ужуражып келир. Ынчангаш Тывага олар дуокаа чедер. Дөргүл-төрелдин, казак төрениң байдалын база кичээр ужурлуг.

Мартаажык эртен эртелеп шошкудуп үнүпкен. Аьттары тергиин эки, дыжы ханган малдар болган. Четкен аьды бодунуң Тывадан дезерде мунган аьды ол хевээр. Ол аьды Тывадан дезип үнерде, чаа чедишкен турган. Дас кара аьт. Ам оон бээр дөрт чыл

эрткени ол... Аяс дүн дүжүп орган. Маңаа удавас Алдын-Херел чедип кээр. Үр болбаанда аъттар даваны дагжаан. Ырак эвесте аът четкен кижичоокшулап кел чыткан.

Дээр актап топтап көргөн. Алдын-Херел ылап болган. Эрлер оожум мендилешкенер.

— Мени үр манадың бе? — деп, Алдын-Херел айтырган.

— Чок, шай хайындырым хире болдум. Чарын база салып чыттым. Бертен үнерде база салган кижичоок мен.

— Кандыг болду? — деп, Алдын-Херели сонуургаан.

— Мында дүшкени-биле алыр болза, чорук-шоорда багай чүве чогул. Мен бир-ле чүвеге арай хомудаар кижичоок мен. Сен база көөр кижичоок болгай сен. Дээр актап көрөм.

Алдын-Херел чарынны тудуп алгаш, ай чырынгга андара-дүндере туткулаан. Бичии одаг кыпсы каапкаш, аңаа база топтап көргөш, чугаалаан:

— Чарынны кайыын алчык сен?

— Бодумга аалга азырап турган хой чарны болгай. Ында өске чүве чок болур ужурлуг.

— Чарын, шынап-ла, эки чүве-дир, оол — деп, Алдын-Херел уламчылаан: — Барыймаавыс база чогуур үезинде каттыжып кээр-дир. Чер-чуртка баргаш, бир кижичоок мегеледир чадавас кижичоок-дир сен — деп, ол түңнээн.

— Ындыг болур чадавас боор, харын — деп, Мартаажык аңаа каттышкан.

— Бүрбү канчалды? Чаа чагып кагдың бе? — деп, Мартаажык айтырган.

Тывадан дезип үнерде, Алдын-Херел оглун Бүрбүнү эдертип алган чүве-дир. Шаг-үе өскерилген. Бүрбү аалга артар болза, ТАР-ның хувискаалчы чазаа адаң контрлаан дээш, өөделиг чүве көрбөс сен дээш, анаа олурган оглун база Алдын-Херел эдертип алган. Ооң оозу алызы барып бадыткаттынган-даа.

— Бүрбү эки турумчуй берген. Чаа черге чаңчыга бергени харын чүгээр болду. Чүү-даа болза аныяк кижичоок ажырбас боор. Ында иези тыва, адазы кыдат бир бичии уруг-биле таныжа берген. Элээн башкарылган улус. Ам алызы ажырбас боор.

— Чоруу аайлажып турар эр-дир — деп, Мартаажык түңнээн.

Алдын-Херел элээн болганда чугаалаан:

— Барыймаа суг эки турар улус болду. Ол-даа ашак кижичоок ажырбас. Дуңмазы Чозар чаныксаарымны деп каап орган. Бис Барыймаа-биле чаа сургаан бис. Дургун-чакпыыл улус чаныксаан херекчок. Сен, аныяк кижичоок, куруяктан ап алзыңза кедил-дир деп энир чылдан бээр сургап келдирис. Чозар харын чээрби

хар ажа берген. Бир уруглуг дулгуяк уруг-биле холбажы берди. Оон башка арай сарык кулугур болду — деп, Алдын-Херел аяар түңнээн.

Чеди-Сылдыс эргилип орда, шошкуп үнүпкеннер. Биче дүшп чедип орда, бир өзенге кирип келгеш, сыстып чыдар кара суг тып алганнар. Аъттары-даа, боттары-даа харамдыгыш ишкеннер. Чедип алган аъттарынга артынчактардан хой улуг-хырыннары уштуп эккелгеш, сугга чаза шыгыдып алгаш, суг-биле долдур-гаш, артынчаанда таалыңнарже суккулап алганнар. Орук частынгаш, элезинниг ховуга аза берзе, хой хырнында суглар оларның амы-тынын алыр ужурлуг. Тываже баары оларга улуг берге эвес болур ужурлуг. Чүге дээрге таныыр черлери хөй. Тывадан Кыдат чуртунче углай баары оларга амыр эвес турган. Ийи хонук кежээзинде кайгал Барыймаа оларга каттыжып келген.

Болчашкан черинге дораан ужурашканнар. Чугааны баштай Барыймаа эгелээн:

— Хүн ашпаанда-ла силерни дуран-биле көрүп ордум. Мартаажыктың аъдының бирээзи өске болду. А сээң аъттарыңны кайызын-даа танывадым — деп, кайгал чазык хөөрээн.

— Сен чарын салдың бе? — деп, Алдын-Херел Барыймаадан айтырган.

— Дүүн эртен үнерде салдым. Орук суурда багай чүве чок хире болду. Силер салырыңарга канчаар дүжер чүве-дир? — деп, Барыймаа удур айтырган.

— Чарын салып көөрүвүске, чаагайы кончуг болду. Онза берге чүве таварышпас хире-дир ийин бо, кайгал. Силерниң бодалыңар чүү ирги? — деп, Мартаажык оон айтырган.

— Чарынга часпас кижини мен. Бир каракче чүве дүшкеш, каш хонук аарып келди. Ам чаа чүгээртеп тур. Бистиинде калга хайнаа бир кыдат лама бар чүве. Кыдат төлгезинге черле тергиин эр. Аңаа мөңгүн чоос бергеш, төлге кагдырдым. Мырыңай чүве эндевес майынды болду — деп, Барыймаа чугаалаан. — Ырак чер баар дээн кижини ышкажыл сен? Ындыг бе? Чааскаан эвес, эштерлиг кижини-дир сен. Силерге чүү-даа моондак болуп шыдавас чүве-дир. Кончуг ажыт-чажыт черде хатөрелдериңерден дыка өөрүнчүг чүве дыңнаар улус-тур силер дээрге, төлге сала албас апарган кижини-дир силер деп кагдым, оолдар.

Аъттарын мунуп алгаш, шошкуп үнүпкеннер. Кырлаң-кырлаң шаттарлыг ыйгылак хову, карак чедер черже шөйлүп чоруй барган. Долгандыр элеш дээр чүве чок, хову-ла хову. Ындахаая дээр дүдүскээнде дээлдиген киштеп каап, ыракта салдап

чорааны көстүр. Чамдыкта ховунуң терең сигени Успа-Далайның чалгыы дег кырлаңайнып келгилээр... Хүн изип кээрге, аъттыг кижилер бурун шагның базыры болур төп-төгөлчик хорумнун кырынче чортуп үнүп келгенер. Аъттарны хорумнуг базырыктың дал ортузунда аянче кииргеш, суглуун ужулгаш, чуларлыг сала каапканнар. Човагзаан аъттар кадар оътту харамдыгып оъттай берген.

Алдын-Херел биле Мартаажык кургай берген хола-хараганнар чыйы шаап эккелген. Барыймаа бичии хола пашка кара шайны хайындыра каапкан. Таалыңнарындан дазыл аяктарын уштуп алгаш, боова-боорзаа-биле чемнени шаап алганнар.

Орукту уламчылаар мурнуу чарында Барыймаа эштеринге чагаан:

— Даарта кежээликтей чер-чуртувустуң кызыгаарынче кире бээр бис. Аңаа дедир Кыдат Алтайынче кирерин сүмележир бис — деп чагаан.

— Тывада байдал кандыг ирги? — деп, ийи эжи Барыймаадан айтырган.

Барыймаа өөрүнче чырыын чырташ кылдыр хүлүмзүрээш, чугаалаан:

— Кандыг боор. Бистиң чедип келгенивисти билип каар болза, хувискаалчы чазактың элчилери ол-ла хүн Хем-Белдиринче хоптай кааптар. ТАР-ның Иштики херектер яамызы шериг күжү-биле туда шаап аар. Ийи хондурбайн, карактарывысты дуй шарааш, Шоол бажында Манган-Элезинге боолап кааптар. Ол боолаарда, арткан өөрлериңер кайдал дээш, ланчыы-биле улдай бээрге, өчүп бериптер силер. Билбес эвес силер. Байлар хөрөңгизи хавырарда кайы хире каржы туржук. Оон аңгыда бис бээр дезип турувуста, Чадаананың Бора-Булак ховузунуң аксынга үжен ажыг эрни чаңгыс хүн боолагылап каапканын көрдүңер чоп — дээрге, өөрүнүң ыды кезек када чиде берген.

Ийиги эге

А аъттыг кижилер болчажыр черинге хонук-хуусаазын дугурушкаш, чажыт медээлерин бот-боттарынга чугаалап бергеш, үш тарай чорупканнар. Кым-бир кижин холга кирер болза, арткан өөрүн кымга-даа сөглөп бербезин даңгыраглашканнар. Кара-Монгуш Алдын-Херел Дагыр-Шеми баштааш, Шеми бажынче ажа берген. Ында ооң идегелдиг кижилери бар. Оларны дамчыштыр чугаалажырын шиитпирлеп алган.

Чадаана аксының Баян-Тала кууларларының Кайгал-Барыймаа Чанаш-Аксы таварты Хемчик арыынче дүне кире берген. Ол чүгле идегелдиг кижизиниң аалынче чаштына берген. Мартаажык Час-Адыр баштааш, Улуг-Чыргакының Теве-Адар хем иштинче кирип келген. Оон улаштыр Чыргакы белдириңде аалдарга баргаш, кымның кайдаазын дүне када билип ап чораан. Оларны тудуп алыры ындыг белең эвес. Олар дезип читкениңден бээр дөрт чыл ашкан болгаш, кайдаазын кым-даа билбес турган.

Мартаажык кады төрөөн акызы Чагдыны тып алган. Ол Мажалыкка чаңгыс өг чайлап турган. Ооң-биле аалга эвес, эң черге мага хандыр чугаалашкан. Кызылда байдалды, ында дарга-бошкалардан кымның кайда ажылдап турарын билип алган. Ырак-чоок дөргүл-төрелдериниң канчаар чурттап чоруурун билип алган. Чагды дуңмазының серте чок маажым байдалын, коргуш чогуң, чоргаарын магадап каан. Мартаажык акызынга белек кылдыр чүү-хөөнү, кыдат чаңгайны, шай-таакпыны, кижичи көрүп көрбээни аъш-чемни берип орган.

— Кайы черде, канчаар чурттап чор сен, оол? — деп, Чагды карактарын чаштарын чодургай чоон салаалары-биле чодуп ора, айтырган.

— Мээң чурттап турар черим моон ырак. Кончуг аъттыг чоруур болзуңза, алды хире хонуп чедер. Мени сенден айтырып шаг болганнар боор аа?

— Шаг болганнар. Кызылга аппарып бажыңнап-даа чытты. Ийи ай болгаш үндүм. Буян-Бадыргы нояң болгаш өске-даа чазак даргалары кижичи орнунга өске кижини шиитпес дээрге, соксадылар. Чаа ёзу-биле акызының орнунга дуңмазы харыыла-вас, адазының орнунга дун-даа болза оглу харыыла-вас. Ол хамаанчок, эрги шагда-даа кижичи орнунга кижичи ялала-вас дээрге, соксаан болбазыкпе. Каш боданы, ийи мунар аъдымны шүүдел дээш кожуун чагыргазы, Араттың революстуг чазааның болгаш намының шиитпири ындыг чүве дээш, хавырып алгаш барганнар. Чазын тараа тарыырда падын бараан болбазык мен бе.

— Ол-даа канчаар. Мен сени дээш, аажок муңгарап олурдум. Та канчап барган улус силер. Та кайда өлүртүп каан чүве деп-даа бодап чордум. Ававыс сен читкен соонда, ийи чыл болгаш чорта берди. Оваалыг-Өдекте орнукшудуп кагды-вас.

Чагды арныңдан баткан дерин чотпушаан, улуг ала карактары-биле дуңмазынче кичээнгейлиг көргөн:

— Кижичи чурту кончуг болгай. Аштап, түрөп чор сен бе?

— Шыны-биле чугаалаар апаар. Шымбай мен. Эгинден эле-вейн, хырыңдан аштавайн чор бис. Мээң база бир чугула херээм

— Белдирде Балдан, уруу Кара-кыс чааскаан чор бе? Ону билип алза деп бодап чор мен. Бир эвес кижиге барбаан болза, ужуражыксаарым аажок.

— Кара-кыс чааскаан чурттап ор-ла. Ада-иези база ооң чанында. Мындаа чоокта оларныын таварып, Чеди-Тей үнүп чордум. Өөндө олурар уруг болду. Оглу ам дөрт хар чедип тур боор.

— Ындыг боор, акым. Мээң бир сагыжымда артып калган чүвем ол-дур ийин.

Чагды Мартаажыкче оваарымчалыг көргөн:

— Кижиден кижичи кончуг, киштен киш кара. Ужуражыр-ла апаар кижичи-дир сен ийин. Кончуг оваарымчалыг бол. Шаг берге болгай. Силерни Иштики херектер яамызы истеп турарын уттуп болбас. Чүвени канчап билир сен. Кандыг-бир чүве дыңнап кагза, кедег-даа туруп болур.

— Ындыг харын. Каш хонгаш чоруур мен, маңаа үр туруп болбас.

— А... Биеэги Бадыкай Бүрбү база читкен дижик. Ол база бистиң ырак төреливис улус болбазыкпе. Олар кайдал?

— Бүрбү бистиң чурттап турар черивисте. Сен, мыя бо Моол безин барбаан кижичи, билбес-тир сен ийин, акым.

— Мен-даа кайын билир мен аан. Ол адашкылар база эки чорлар бе?

— Чүү дээр боорул аан. Ажырбас болган бис. Аныяк оолдарның чамдыызы ол чер чурттуг кыстар-биле доңнажып, кадай-хөөгеттиг-даа апаргылаан болдур ийин... Ийи чыл болгаш маңаа база бо үеде келир мен. Ынчан сени бичии өрү тыртып каарын бодаар мен. Эр кижичи үш хомудалдыг болгай. Мени дээш алыскан шүүделиң эгидип бээр мен.

— Аа, ону чоор сен. Бодуң-на менди чорзуңза, аас-кежик ол-дур. Мен чуртумда кижичи маңаа борастанып чораай-ла мен.

— Ындыызы ындыг. Мен база катап маңаа келир мен. Бо-лаага олурумда Белдир четкеш кээр сен бе? Кара-кыска дуокаа, чүгле бодунга, мени ужуражыылы деп чугаалап көрөм...

— Ынчанмайн канчаар деп, Чагды барык сымыранган. Мартаажык төрөөн черинге келгеш, ооң чаагай агаарын харамдыгып тынган. Ийленип чыткан Мартаажыктың чуга тонунуң хойнундан хол боозунуң уну көстү бээрге, Чагды салаазы-биле айтып имнеп каан:

— Боо-моңгуң уштунуп чыдып калбазын моң.

Ынча дээрге Мартаажык боозун эде хойлап алган. Акызының даңза-хавын тудуп алгаш, аңдара-дүңдере тудуп ора, ол идииниң хончузундан хаш соруулдуг, час баштыг сандан ыяш уннуг кон-

чуг чараш кыдат даңза биле мөңгүн соңгулдуурлуг, мөңгүн чуш-кууштуг, ногаан кыдат торгудан даараан кончуг чараш таакпы хавы уштуп келгеш, акызынче сунган:

— Мону белек кылдыр база эдилеп каг. Бо даңзаның өртөөн кыдаттар эзер-чүгенниг аът дээр улус чүве. А мен сээң бо сөөскен даңзаңны хавы-биле катай ап алыын. Чыргакының кызыл сөөскенинден кылган даңза төрөөн чурт дугайында сактыышкын болгай аан, акым. Буян-Бадырғы ноян дугайында сөөлүндө чүү дыңналды?

Чагды дуңмазының берген даңза-хавын ап алгаш, магадап көрбүшаан:

— Буян-Бадырғы ноянны ТАР чазаанга ажылдап турганының соонда ажылындан Тока дарга суглар дүжүргөн. Ооң соонда Кегээн-Булак аксынга кыштаанга орган кижини, силер тывылбайн барганыңар соонда, Кызыл кодаже алгаш барган. Олчаан барган. Хувискаалчы чазак, Тока дарга сугларның Араттың революстуг намының шиитпири-биле боолап каан деп дыңналган. Берге чүве ийин бо... Үжен чылдың соонда коргунчуг чүве болбазыкпе, оол. Байлар хөреңгизин хавырар дээн соонда, бода-даа, шээр-даа малды кожуун-сумуларга эккеп кажаалап, самчыгдап чок кылган. Чамдыктары ээ чок, азырал чок чудап өлүп, кырлып калды. Хөреңги хавырар деп чүве мал бажынга улуг когаралдыг болду. Хувискаалчы даргалар канчап ону тоомчага албаан чүве. Кижиге кайгаар.

— Мал төтөчеглээрге кончуг багай. Алызы барып ону эде көрбөс болза, айыыл улуг. Ам чоннуң мал-маганының байдалы кандыг-дыр?

— Сөөлгү ийи-үш чылда катап өзүп тур. Харын-даа шыдажып турар мал-маган-дыр ийин бо. Чугаа узай берди, даарта база хөөрежир бис. Мен Чыргакы Белдиринче чорткаш келийн. Кежээ ужуражы бээр бис — дээш, Чагды тал хөлегезинде баглап каан аъдынче базыпкан.

Чагдының сагыжынга хөй-ле бодалдар кирген. Дуңмазының чедип келгени ооң сагыш-сеткилин ханы хөлзедипкен... Балдаң аалының чанынга келгеш, элээн оваарны берген. Ооң сагыжынга дуңмазы Маргаажык кирген: «Кара-кыска ужуражыр дээш келгени чөп-тур. Кускун кара-даа болза, төлүнге хараа. Ол уругда чаңгыс оглу дөрт харлыг болгай. Адазының дуюун базар төл-дүр ийин. Оозун аажок көрүксээн боор ийин. Оо де, чүү дээрил аан. Амыр-тайбың, турган чүве болза эки чурттап чоруур кижиге-дир ийин. Ам дедирленир аргажок болган херек-тир ийин» деп Чагды бодап чораан. Дү'ш соонда Кара-кыстың өөнге чедип келген.

Кенни болур уруг өг чанында одагда тараа хооруп орган. Ооң чанында дөрт харлыг оол маңнап турган. Дуңмазының оглун көрүп кааш, Чагдының баары саргыыр болган...

— Эки-ле тур силер бе, дуңмам... Аваң-ачаң суг эки орлар бе? — деп чугаа эрээн.

Долбаннын кызыл чаактыг, ак шырайлыг, шала чолдаксымаар думчуктуг Кара-кыс шаанда-ла аянынг уруг. Мартаажык-биле олар барык кара чажындан ойнап өскөн болгаш аажок чоок чорааннар. Мартаажык 1930 чылдың үймээнинге каттышпаан кижиги турган. Бо Ары-Өвүрде таныш оолдары-биле аъттар шамнаткаш, 1929 чылдың Чадаанага шүүгүге байысааткаш кара бажыңнаткан. 1930 чылдың үш ай ортан үезинде, Чадаана кара-бажыңыга хоругдалга чыткан байлар оолдары-биле ону үймээнчилер хостапкан. Алдыы хүрээниң ламалары чурттап турган борбак казанактарны кара-бажың кылып алгаш, аңаа оор херектиг улус-биле кады хөрөңгиги хавырарыңга удур байдалдыг чугаа үндүргөн бай кижилерни суп каан турган. Хөй аъттыг кижилер кара-бажыңның хаалгазын ажыткаш: «Үнүңер, силерде кандыг-даа буруу чок, биске каттыжыңар» дээн. Мартаажык олар-биле каттыжып алгаш, дедир чанар аргажок турган.

Кара-кыс бээ болур ужурлуг Чагды ашакты көрүп кааш элээн сүрээдей берген. Хооруп турган тараазын дооскаш, шай чылдып, аъш-чем сала берген. Чагдының даңза-хавын көргөш, ол кайгап каан. Мындыг каас-шиник улуг өртектиг данза Мартаажыктың акызыңга кажан-даа турбаан. Мырыңай чап-чаа даңза болган. Ону чүгле кончуг бай-шыдалдыг кижилер Кыдаттан садып эккеп турган. Чыргакыда ындыг чараш данза-хаптыг, мөңгүн илчирбелиг соңгулдуурлуг таакпы хавы ийи-чангыс кижилерге турган.

— Авам суг менди чайлап орлар ийин. Силерниинде солун чүү тур, акым? — деп, Кара-кыс айтырган.

— Солун чүү боорул аан, дуңмам. Мажалык шадында арыг кыдыында чайладым. Хөй малдыг эвес мен, тайгаже үнмедим. Сеңээ чугаалаар дээн чүвөм бар ийин, дуңмам — деп, Чагды кезек тыртылып каап олурган.

— Чүү боор ол, акым? Чүнү чугаалаар деп олурарыңар ол?

— Сээң бо даштын маңнап турар дөрт харлыг оглуңнуң ачазы келген-дир, дуңмам. Силерге кончуг дуюкаа ужуражыксап турар кижиги-дир, чөпшээрежир силер бе?

Ол сөстөрни дыңнааш, Кара-кыс кезек када чожуй берген. Элээн болганда девидей аарак чугаалаан:

— Кайда кижиги боор? Улус көрүп кагза халап болур болгай, акым. Маңаа кажан чоокшулап кээп болурул?

— Бир эвес сен чайлыг болзунза, бо дүне кежиг аксынга келир кижиги. Маңаа чедип келзе, ужуражы бээр чадавас силер.

— Ийе, коргунчуг болгай. Кончуг чажыт байдалдыг келбес болза, айыылдыг. Мен хайгаарап тургай мен аан. Маңаа чедип келзин деп дамчыдыңар аа, акым?

— Ынчаар чугаалаайн. Мени маңаа чораан деп кым-даа билбес ужурлуг. Ам дораан аъттаныштайн. Чон караа кончуг болгай.

— Ындыг харын, акым — дээш, Кара-кыс девидеп-мөгүдеп чыдып калган. Чагды аъттангаш, шошкудуп чоруй барган. Чагды чоруй барган соонда, шай хайындырым-даа четпээнде, сумунуң нам үүрүнүң даргазы Токтак-оол, Номук, база бир танывазы кижиги келген. Оларны көрүп кааш, Кара-кыс дыка чиктигинген. Анаа эвес чүве болган. Мартаажык сугнуң чедип келгенин билен чадавас. Нам үүрүнүң даргазы хувискаалчы Токтак-оол дораан айтырган:

— Бөгүн маңаа кым келди, дуңмам?

— Кым-даа келбеди.

— Аваң, ачаң бар бе?

— Өөндө бар улус, бөгүн ынаар четпедим ийин.

— Ындыг-дыр, дуңмам. Кожуун черинден биске дыңнадыг келген. Ам силер кайнаар-даа үнмес силер. Аваң-ачаң сугда база бистиң улус бар.

— Чүү дыңнадыг боор?

— Ол сеңээ хамаанчок чүве-дир.

Танывазы кижиги олче көрнүп келгеш:

— Ашааңар кайдал, дуңмам? — дээн.

— Ашак чок мен. Чаңгыс бот кижиги мен.

— Оглуңарның адазы кайдал?

— Оглум адазы та кайда. Оол төрүттүнмээнде-ле, ис чок читкен. Дээрбечилерге катгышкан-даа деп сураг дыңналган. (Өлүгдириин-даа билбес мен).

— Ол-ла хевээр келбээн бе?

— Келбээн.

— Силерге кандыг-бир дыңнадыг келди бе?

— Ам дөрт чыл ажып тур. Ооң дугайында чүнү-даа дыңнаваан мен.

— Аваң-ачаң суг база билбес бе?

— База билбес. Кандыг-даа медээ дыңнап көрбээн бис.

— Ооң дириг барыңга бүзүрээр сен бе?

— Сураг барган кижиниң өлүгдириин билбес мен.

— Ынчаарга ам кайнаар-даа барбас силер. Силерни бөгүндөн эгелээш онзагай хайгааралга алган бис. Биске келген медээден

алгаш көөрге, чоннуң дайзыннары, ТАР чазааның болгаш арат-чоннуң бүтпес идегеттериниң чамдыызы бир-ле черде чаштынып чоруп турар. Оларны тутпас болза, хоржок. Ол дээш силер база бажыңар-биле харыылаар апаар силер... Ам шыңгыы чугаалажып көрээли. Бисти бээр дыңнап алыңар. Дашкаар үнмес силер. Бис силерниң өөңерни долгандыр кедээр бис. Дүне кижиге келзе, кандыг-даа сагындырыг бербес силер. Билдингир-дир бе?

— Ийе, билдим.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының төлээлери, Чөөн-Хемчик кожууннуң Иштики херектер килдизиниң ажилдакчылары «контр» улустар тудуп хоругдаар деп айтышкын алгаш, Чыргакыга чажыт хурал эрттирип турганнар. Аар-саар херектер ужун тудуп хоругдаашкыннар, революстуг бедик серемчилелдиг болур деп ТАР-нын Төп хораазының суртаалы бүгү Тываны шыва ап эгелей берген турган.

ТАР-ның ап чорудуп турар хемчеглеринге удур хөөннүг деп каразыттырган кижилерни тудуп ап турар аразында Чыргакыга нам үүрүнүң, чажыт хуралыга бир намчы кижиниң «Бир-тээ, Иштики херектер яамызының ажилдакчылары бисте келген чуве төлээде, дөрт чыл бурунгаар ис чок читкен Мартаажыктың кээп болуру Кара-кыс деп аныяк бот иениң өөңгө бичии кедег кылыр-дыр» дээн саналы согур душ бооп, Мартаажыктың келген үезинге таваржы берген. Мартаажыктың ында келгениниң дугайында чогуум кым-даа ол үеде билбес турган.

Кара-кысты шериглер өөндөн үндүрбээн. Өг даштынга аъттар-даа тургуспаан. Кедегни кончуг кажар чоруткан. Мартаажыкты дүн ортузу чедип турда, Кара-кыс суглаар чер чоогунга уткуур турган. Кара-кыстың хөңнү карарган. Кедегни Кара-кыс өжегээр тургускан деп Мартаажык карадаар апаар. Бо согур душ бооп таварышкан таварылга ол ийи кижиниң аразында харылзааны бажы-биле үзеринге улуг идигни берген.

Мартаажык черле эмин эрттир каралыг келген. Дүне келгеш, ийи аъдының бирээзин шыргай иштинге тургускаш, бирээзин аал чоогунга чедип эккелген. Канчангаш-ла, ол ырак эвесте, хөй аъттар турганын эскерип каан. Чоорту кедеп турарга, аъттарны бир кижиге кадарып турар болган. Кедег бар чадавас деп бодаан. Ындыг-даа болза ол өгже аяар кеденгирлеп чорупкан. Оглун көрүксээни ону күш-биле албадапкан. Өггө чоокшулап кээрге, Кара-кыс удур келбээн.

Дыка үр манагып тургаш, Мартаажык өгже чоокшулап келген. Шип-шимээн болган. Бир удаа медээ бериптер дээш соксап каан. Ыракта кара сугнуң шулураары безин дыңналып келген.

Суг унунда талдар аразында сыгырга эткен. Мында канчап кедеп чыдар деп болар деп бодал бажынга кирген. Чагды баарга чүү-даа билдирбээн болгай.

Азы арыг иштинде чүү аъттар турары ол? Ол бодунуң бир аьдын өске талада тургузуп каан. Ооң аьды чанынче өске кижичагдадыр ужур чок. Ээзиниң чыдындан-на билир. Бир аьды талыгыр ыракта. Өгже каш базып, чоокшулап келген. Шимээн чогу анаа эвес деп ол сезиг апкан. Бир болза Кара-кыс өжегээр кедег кылдыргаш тудуп бээр деп бодай берген чоор бе деп бодал бажынга кирген. Ыя ол аразында боо-даа дарс-ла дээн. Ревшеригжи чораан Токтак-оолдуң үнүн ол танып каан:

— Тур, шимчеве, боолаар бис?

Боолар даажы чыжырткайны берген. Ок ооң шыва тонунуң чеңинче улдай каапкан. Мартаажык долгандыр турган бүзээлел аразындан ушта халый берген. Аразы ынча-мынча турган улустарның чамдызын дээр актап көрүп каан. Ол аразында өгден база каш кижичүне халчып келгеннер. Мартаажык кижичүзүрээр аргажок болган-дыр деп чүвени ам-на билген. Аьдынга келгеш, кырынга хона каапкан. Таныыры черлеп, чымчак сиген, ыяш-даш аразы-биле Белдир арын кеже хаккаш, белге өртеп каан аьдын улай чедипкеш, Кожаягар сыннарынче тепсип үне берген. Сүргүн өске талаже куйгаш, Чыргакы белдириниң Чуңмалыг талазынче аьттар даваны дагжаан. Кожаягарга баргаш кылы хайынганындан Мартаажык ыглаптар часкан. Боолашкан болза, ол каш-даа кижини адып каап болур турган. Кажан-бир шагда холга кире берзе талаар дээш, маузеринден чаңгыс ок-даа үндүр атпаан.

ТАР шериглери Кожаягарның өске талазында Мартаажыктың каргыраазын дүне када дыңнаан. Бедик черден ол өжегерээн каргыраалап каап ырап чоруй барганын ТАР шериииң кедегге келген төлээлери база дыңнаан. Ол ылап-ла Мартаажык деп чүвени Чыргакының нам үүрүнүң даргазы база-ла дыңнаан. Улуг-Алаак болгаш Белдир аалдарының чамдыктары база дыңнаан болган.

Оон, даартазындан эгелээш, Мартаажык дугайында шала хөөреткен дамчыр чугаалар чаңнык-биле дөмей дүрген тараан. Мартаажык дириг-дир. Мартаажыкты душтуунуң өөнге кедеп чыткан Иштики херектер шагдаалары тудуп чадап каан-дыр. Өгге орган кижини чээрби хире кижичудуп чадап каан-дыр. Аалдан ырай бергеш, Иштики херектер ямызының шагдааларын шоодуп, каргыраалай берген-дир суг деп чугаалар нептэрээн. Чөөн-Хемчик кожууннуң Иштики херектер килдизи бүгү кожуунга элээн улуг дүвүрээзинни үндүрген. Ындыг болза-даа

Мартаажык ис чок чиде берген. Кара-кысты тудуп алгаш, кожуун шүүгүзүңгө эккелген. Кызылдан келген бир дарга келгеш, чаш оолдуг аныяк херээжен кижиге читкен кижини шамнаан херээ чок дээш, шүүгү даргазын са кончааш, дедир аалыңга чедирип каар деп айтышкын берген. Кара-кыс аалыңче чанып келген. Ооң-биле кады Чагдыны база эккелгеш, бажыңнап каан. Шүүгү даргазы Калбак Кызылдан келген даргага Мартаажыктын акызын бажыңнап алганын чажырган. Кажан ол дарга чоруй баарга, Чагдыны кирип келгеннер:

— Кым деп кижини сен? — деп, Калбак айтырган.

— Чагды — деп, ол харыылаан.

— Чүү дээш сени эккелген чүвөл?

— Аалга олурумда иштики херектер улузу деп аъттыг кижилер келгеш эккелди.

— Мартаажыкты көрдүң, бе?

— Көрбээн мен. Ону шагдагы ояар көрбээн мен, дарга.

— Бир эвес көрүп каан болзуңза, канчаар сен?

— Чемгерип каар ийик мен.

— Бир эвес моон соңгаар Мартаажык тыптып келзе, биске дыңнадыр сен. Бир эвес чажырап болзуңза, бажың-биле харыылаар сен, билдиң бе?

— Ийе.

— Ам чоруй бар че.

Чагды бодунуң кулактарыңга бүзүрөвейн барган. Ол шүүгү даргазынче удур көрүп алгаш турган.

— Чоруй бар дидир мен — деп, ол кылыктанган.

Чагды ыгыт чок дашкаар үнүп келген. Ону салыпканыңга даштыгаа үнүп келгеш безин бүзүрөвээн. Шүүгү даргазы Мартаажыктын ужун ооң акызын бажыңнап алган деп чүвени кым-даа дыңнавазын деп бодаан. Удаваанда Чагды аалыңга чанып келген.

Ол чанып келген дораан дунмазының берип кааны кыдат даңзазын, таакпызының, хавын талыйтыр чажырып каапкан. Ону чажырып тура, чааскаан чугааланган:

— Бо шагда хензиг чүвө бүрүзү-ле кижиге шаптык кадар апарган. Бо кыдат даңзаны чоор мен, Талыйтыр чажырып каайн. Мени ам мегелеп салыпканнар боор. Каш удаа кээп шенээри чадавас. Кымга-даа бүзүрөп болбаан берге шаг-дыр бо. Элдеп чүвө-дир, Кара-кыстарже бар чыдырымда мени кым-даа көрбээн чүвө болгай. Кара-кыс боду Мартаажыкты тутчуп бериптер-дир дээш, медээ берген турган-дыр. Оон башка Мартаажыкты кым-даа көрбээн болгай. Ам моон соңгаар кажан-даа бээр кээп шыдавас болган кижини-ле-дир ол. О-ох, чүү деп берге салым боор.

Та канчап чоруткан кижн. Канчап өгге бүзээледип алгаш, ок-боога таваржы бербээн оол боор. Оода ыраарда балыг-бышкын эвес ирги бе? Каргыраалап чоруй барганын бодаарга, кадык, анаа мен дээрзин бүгүдеге дыңнадыры ол. Ийи талазында, шүүгү шагдааларынга хорадааш, мени шыдавас силер дээрзин көргүзери ол болдур ийин.

Чагды чааскаан карактарының чажын чоткан. Чаңгыс дуңмазы ындыг салымга онаашканы ооң сеткилин ханы дүвүреткен.

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Тывага кандыг үе турган-дыр?
2. Мартаажык чүге кезек үеде дезер ужурга таварышканыл?
3. Эренцен-Дорж Мартаажыкты чүге үнелеп хүндүлээр апарганыл?
4. Алдын-Херел, Мартаажык база Барыймаа Тываже каш чыл болгаш келгеннерил?
5. Оларның сорулгазы кандыгыл?
6. Төрээн Тывазы оларны канчаар уткуп алганыл?
7. Мартаажык чүге эрте дезип чоруур ужурга таварышканыл?

Үшкү эге

Барыймаа Хемчик арынга чаштынып, ийи хүнзээш бичиидаа сезик алдырбаан.

Кончуг эптиг манап оргаш, Баазанның аъттар суггарар кара суунга келген. Баазаң биле Анаймаа өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг улуг кижилер апарган. Барыймаа эрин салын үндүргеш, сегелинге узун сал чыпшыр хырбалап алган. Топтап көрбээн кижн ону танывас турган. Баазаң аът суггарып турда, узун салдыг танывазы эр уткуштур чортуп келген.

— Менди-ле тур силер бе, дом? — деп, танывазы эр мендилээш, Баазанче удур көрген.

— Амыр-ла, силер амыргын-на бе? — деп, Баазаң эвилең мендилээн. Барыймаа оожум:

— Анаймаа эки тур бе, уруг-дарыыңар каш апарды? — деп айтырган.

— Ой, авайым, сен сен бе, күжүр акым. Чүү кончуг таныырым үн боор дээш аайын тыппадым — деп, Баазан чугаалаан:

— Бир оолдуг, бир кыстыг мен, акым. Дадайым ай. Дүжүм бе, түлүм бе?

— Сеңээ идегээш келдим. Мени чогуур черже дыңнатпас боор сен аа?

— Оожум, оожум, күжүр акым. Кайгамчык чүве-дир але. Че, бээр чортуп олур. Маңаа сагыш хандыр хөөрежиили.

Базаң Барыймааны өөндөн ырак эвесе кара суг унунда талдар аразында булунга эккелген. Ынаар аъш-чемни өөндөн эккелдирген. Барыймаа чүнү-даа мурнай Кызылда чазак черинде кымның кайда ажылдап турарын сонуургаан.

Барыймаа даңза-хавын дискээниң чанында шыкка сала тыртып каап, ыңай-бээр көрзүнмүшаан, оожум айтырган:

— Мени мында келген дээш кортпа. Кымның-даа караанга көзүлбээн мен. Сен Баян-Тала сумузунуң нам үүрүнүң даргазы кижилер болганыңда мээң-биле ужурашкан деп чугаа дыңнаар болза, чазак чери сени база халапка таварыштырар. Мен дораан дедир келген черимче чоруй баар мен. Сеңээ бала-чываам халдатпас мен, дуңмам. Бир эвес кара бодаар болзуңза, ажы-биле чугаала. Мен моон көзүлбейн баарым билек, чогуур черлерже дыңнат. Бир эвес мээң дилээм күүседир деп бодаар болзуңза, база шынын чугаалап бер.

— Тынның чүвеге дыңнадып болбас. Мен сени кажан-даа көрбээн эвес мен бе. Карадай бербейн, чугаалаар дээн чүвөң чугаала.

— ТАР чазаанда кымнар тергидеп турар-дыр. Моол дамчыштыр чугаалардан дыңнаарга, Тока халапты хайындырып эгелээн дээрил. Намга ашталга кылыр дээш чүгле бодунга тааржыр чашпаа кижилер чыып эгелээн хире. Чурмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол, Тоткан сугларның туружу кандыг деп бодаар сен?

Базаң боданып ора элээн тыртылып чугаалаан:

— 1929 чылдан бээр-ле Тока бүгү чүвени холгаарлап эгелээн хире. Амгы байдал-биле алырга, ТАР-ның чазааның бүгү сайыттары нам Төп Хораазыңга чагырты берген. Оон чайлаан кижилер чоннуң дайзыны деп атка кирер. Биске дыңналып турары-биле алырга, Чурмит-Тажы дарга суглар ол-ла кезек сайыттар Тока дарганың кара даңзызында кире берген чыгыы. Намның Төп Хораазының сөөлгү үеде хуралдарыңга ТАР чазааның сайыттарын олуртпайн, чажыт эрттирип турар таварылгалар бар апарган. Тока дарганың ыйыдып турары-биле алырга, тыва кижилер бүгү тала-биле орусчуур ужурулуг дээр хөөн тыптып тур. Бистиң тыва улустуң шаг шаандан тура сагып келген езу-чуруму шуптузу эргиниң азы балар шагның артыышкыны дээр-дир. Кыс уруглар, бээ-кунчуу дыңнап турда, оларның адын адаар ужурулуг. Ам бо-дап көрөм, кым каты-кат-иезиниң ат-сывын адаар чүвөл?

...Мындыг чорукка удурланган кижилерни чоннуң дайзыны дээр-дир. Чаңгыс боо-даа чаза тутпаан, чүгле мал-маганны төтчөгөп, кыргып-хыдыр чорук шын эвес депкен кижилерни Чазактың болгаш намның дайзыны деп кээргел чокка эттеп-соп тургаш, боолап каан таварылгаларны көрдүм. Чадаана Дөргүн

үстүндө элезиннерлиг хавакка үжөн ажыг аныяк оолдарны байлар ажы-төлү дээш кыра боолап кагды. Оларның идиктери, тоннарының эдектери, куу сөөктери ам көстүп келгилээн чыдырлар. Шуптузу 20 хар чаа чедер-четпес аныяк кижилер-дир. Мен бо бүгүнү кандыг-бир хуралга чугаалаптар болзумза, дораанна контр болу бээр мен. Мени база намдан үндүргөш, боолап кааптар, акым. Мындыг коргунчуг меге, ийи арынның чуртталга көрбөөн мен. Нам ажылы кажан шынчы ёзу-биле орталанып кээр ыйнаан. Барыймаа Баазаңның чугаазын дыңнааш, өңнүүнүн ижин кара чок шынын чугаалап орарыңга бүзүрээш, каразып органы чайгаар эсти берген:

— Чоокку хүннерде нам хуралы эрттирдинер бе? Аңаа ТАРН ТК-дан кижиге келди бе?

— Чок, ийи ай иштинде биске оон кижиге келбөөн. Ворошилов аттыг, Хемчик-оол аттыг МЧАЭ-лерниң часкы тарылгага ажылын дыңнап, аңаа нам хуралы эрттирдивис. Ам күзүн намга ашталга болур деп турар. Аңаа Кызылдан төлөөлер келир чүве.

Барыймаа Баазаңга чагаан:

— Кончуг оваарымчалыг бол. Нам ТК-ның чорудуп турар ажылыңга карышкак чугаа чугаалаптар болзумза, бажың алзыр сен. Моолда Суңгар-оол дамчыштыр биске билдинип турары база ындыг. Суңгар-оол эртемниг кижиге болгай. Тока дарганың чорудуп турар шугуму чонга болгаш тыва ёзу-чурумга кедергей каржы-дыр. Каарган кас эдергөш, даванын доңурган чүве дээн. Кайы-даа чоннуң чаңчылдары бодунга турар ужурлуг. Оон башка чоннуң омаа чиде бээр болгай. Моолда байдал база бистиинден дээредевес хире-дир. Сен чоокку үеде Моолдуң чоок аймактарыңга бардың бе? — деп, Баазаңдан айтырган.

— Эрткен күзүн Увс аймакка четкеш, улуг найыр көргөш, база-ла бодап көөрүмге, бистиң-биле дөмейлешип турар чүүлдер бар-дыр деп билдим. Оларда харын бистиинде ышкаш кыс уругларның баштарын докпайты кезер чорук чок чорду. Сээң билип алганың-биле алырга, Суңгар-оол Моолга элчин болуп ам-даа турар-дыр бе?

— Турар ужурлуг. Суңгар-оолдуң аңаа турары биске кончуг ажыктыг деп санаар мен. Ынчалза-даа Суңгар-оол бистерни Кыдат Алтайында деп билбес. Ында ооң бодунуң бир акызы, бир дуңмазы бар. База дескен эрлер-дир ийин. Шаг бо хевээр кайын турар, оол. Кажан-бир чүве өскерли бээрге, чедип кээр бис. Тока кайын мөңгези-биле олурар деп.

— Ийе, харын. Мен база иштимде ынчаар бодаар-дыр мен. Ам даарта кожуун төвүндөн Дыртый-оол дарга кээр, нам хура-

лынга олуржур кижн. Ооң соонда чүү болурун, кайнаар баарыңны чугаалажып алыр бис.

— Мээң уругларым каң кадык-тыр бе? Базыр, Дакаа суглар ам дөрт чыл иштинде оранчок барган боор аа?

— Ам көре бээр сен. Мен чаавайга чугаалап каар мен. Уругларыңны дүне када, удуп чыдырда, чассыдып алыр сен.

— Маңаа олурар сен, акым. Мен бүгү чүвени таарыштырып кааш, нам хуралынче четкеш келийн. Долмажап чаавайга чажыды-биле дамчыдып каайн. Эң-не оваарымчалыг болурун билир-ле болгай сен. Канчап билир, кандыг-бир кижн билеп кааш, шивишкиннептер болза, кайывыстың-даа бажывысче сугну кутканы ол.

Баазаң Барыймаага чагыын бергеш, Баян-Таланың Улуг-Шыкта кызыл-өгде нам хуралынче чорупкан. Аңаа намчылар шупту чыылган. Кожуундан төлээ база келген. МЧАЭ-лерде тараа-быдааның байдалын сайгарып чугаалашкан. Кожууннуң нам комитединиң төлээзи Дыртый-оол дарга хуралга киржип, тараа-быдаа ажаалдазынче бүгү күштү мөөңнээрин, арат кижн бүрүзү күрүне планынга дужаар тараазын күзүн чүс хуу күүседирин чагаан. Бир эвес кандыг-бир арат кызыл-тасты болгаш өске-даа тараа планын чаңгыс пуд-даа чедир дужаавайн баар болза, онза айыылдыг херек үүлгедии кылдыр көөрүн чугаалаан. Хурал төнүп турда, Дыртый-оол дарга база катап сөс алган. Аңаа сумуда кежигүн эвес активчилерни чорудупкаш, чүгле нам кежигүннерин арттырып алгаш, дарга даштын кызыл-булуң даштында дыңнап турар кижн чок боор аа деп манап алгаш, онза чажыт дыңнадыг кылган:

— Нам кежигүнү кижн бүрүзү эң серемчилелдиг болуңар. үш хонук бурунгаар Чыргакыга Иштики херектер яамызының төлээлери чораан. Аңаа нам хуралы эрттирген. Аңгы демиселинде байдал чидиг болбушаан хевээр-дир. 1930 чылда нам болгаш чазакка удур үймээн үндүргөн бүтпес идегеттерниң дыка хөйүн туткаш томаарткан. Эң айыылдыг дайзыннарны хувискаалчы хоойлу-биле дээди ялага онааган болгай. Чамдык чоннуң онза айыылдыг дайзыннары ам-даа димзенип чоруп турар. Кайнаар-даа чорутканы билдинмес дайзыннар бар болгай. Олар амдызында ис чок читкен. Чыргакының онза айыылдыг херектиг, контр, дайзыны Мартаажык үш хонук бурунгаар аңаа келген хире болган. Намның эң бердинген кижилери — Иштики херектер яамызының ажилдакчылары-биле келир ужурлуг черинге кедег кылырга, ол дайзын алдырбайн барган-дыр. Харын-даа Кожагар сыннары деп бедик шат черден нам-чазакты шоодуп, каргыраа-

лап чоруй барган болган. Боолаашкын үезинде ол дайзынга ок безин дегбейн барган-дыр. Баян-Тала сумузундан база оларның-биле чоруткан дайзыннар бар болгай. Барыймаа, Чозар алышкылар. Оларны кончуг эки билир силер. Серемчилелдиг болуңар. Олар-биле харылзаалыг кижиге бар болза, доп-дораан чогуур черже дыңнадыр-дыр — деп, ол түңнээн.

Ында-мында олурган нам кежигүннери хөлзей берген. Дыртый-оол дарга оожум уламчылаан:

— Байдал билдинди бе? Билдинген болза, нам кежигүннери серемчилелдиг болуңар. Канчап билир, дайзыннар мында чаштынып чоруп турар чадавас болгай. Сен, эш Баазаң, аалдарга баарыңда кичээнгейлиг бол. Дайзыннар кончуг кажар болгаш кара сагыштыг болгай. Ындыг-мындыг багай чүве болур болза, бажың-биле харыылаар сен, билдиң бе? — дээш, Баазаңче көргөн.

Баазаң Дыртый-оол даргаже көрнүп келгеш, оожум чугаалаан:

— Билдингир-дир, бистер шуптувус билип тур бис.

Хурал ынчалдыр тарай берген... Баазаң аалга келгеш, дораанна Барыймааны тып алган, бүгү байдалды чугаалаан. Ол аразында Барыймааның кадайы чедип келген болган. Долмажап чүгле ыглаарыңга өйлөшкөн. Барыймаа кадайыңга шыңгыы чагыны берген. Бо өртемчейге мындыг берге чуртталганы шыдажып эртер ужурга таварышкан улус-тур бис дээрзин ол кадайыңга угааткан:

— Быжыг туттун че. Бистиң байдалывыс ам берге айыылда келген-дир. Мартаажыкты кедеп турганын бодаарга, коргунчуг чүве мыяда-дыр. Уругларыңны эки өстүрүп ал. Мени маңаа чораан деп чаңгыс сөс-даа ыттава. Кажан-бир шаг өскерли бээр ужурлуг. Ынчан сеңээ чедип кээр мен. Байдалды алгаш көөрге, бүзүрөл чок болган-дыр.

Барыймаа кадайының карааның чажын чоткан. Ооң карактарыңдан чаш дырт-даа дивээн. Аар-саар үп-савын, уругларыңга бээр белекчигештерин салып каан чери — кара суг кыдыында хараган дөзүн айтып берген. Ээн черге Барыймаа, Баазаң, Долмажап үжелээн ыт чок сымыранчып органнар. Дээр аът кулаа көзүлбес кылдыр дуй бүргөп келген. Караңгыны ажыглааш, баарыңда кара даш хойлап алган чүве дег, аар-берге ковайып туруп келгеш, кайгал Барыймаа Долмажаптың бажын суйбаан:

— Че, муңгарава, че. Беш чаш уругну өскүс-чавыс арттырып кааным дээш меңээ хомудава. Бүгү аар-берге чуртталга сеңээ онаашкан-дыр. Мен-даа канчаар, үүлөм бодум эдилэйн. Дириг

чыткаш, дүжүп бербес мен. Ам чүнүң-даа хөлү эрткенин билир болгай сен, кадай. Мен чүгле силерге багай чүве болу бербезин дээш бүгү назынымда Чеди-Хаанга, Алдын-Өргенге бай Хемчиимге, эртинелиг Кызыл-Тайгамга тейлеп чоруур мен. Кажан-бир шагда хары черге сөөгүм салырым бетинде төрөөн кижилеримге, силерге бир катап эеп кээр боор мен. Амдызында байырлыг че. Мээң бо салымымны ажы-төлүм кажан-даа эдилевес болзун. Хайыралыг кыстарыңны карактап чорунда, олар сеңээ бир үеде эш болуп өзүп кээрлер. Мен төрөөн чуртумнуң дайзыны эвес болгай мен. Мени мындыг байдалга эккелген салым-чолум дээш кымга-даа хомудавас мен. Чүгле Тываның хостуг, хамаарышпас чоруу дээш, чашпаалар болгаш саттыныкчылар мурнунга сөгүрбес дээш мындыг орукту шилип алган-дыр бис... Манчы дарлалды дүжүр октажыр дээш Хомду дайынынга кириштим. Ооң соонда Тываның хувискаалынга кириштим. Ак орус солааннарны үндүр ойладырынга кириштим. Чадаанага камың кыдаттарны үндүр сывырарынга кириштим. ТАР-ны тургусчуп каан кижилерни ам дайзыннар деп санай берди. Хөреңги хавырар дээш ортумак араттарны-ла феодал дайзыннар деп, чоннуң мал-маганын төтчеглей бээрге, канчап боорул... Мен чоруптайн.

Барыймаа аътанырда бодунуң даңза, хавын кадайынга сунган:

— Шеми Кууларынга дүне када дамчыдып каайн, ыглава че. Дөмей-ле бистиң хүнүвүс үнүп келир. Ада кижини кортук болбас ужурлуг. Базыр чүве билир эр апаарга шупту чүвени чугаалап бээр сен, Долума. Эр угаанныг бол. Адам төрелдеринден бир кижиге дамчыдарымга, өскелери чоорту дыңнажы бээр. Алдын-Херел чүве дыңнаваан болуп, улус караанга сезик кылыпса, бүгү кижилерге багай апаар. Мен хаптайн. Ужуражыр алдын хүн үнүп кээр деп идегеп чор...

Барыймаа караңгыже эсти берген...

Мартаажык дугайында чугаа кончуг дурген Чөөн-Хемчик кожуунунуң бүгү сумуларынга чаңнык дег тарай берген ужунда Кара-Монгуш Алдын-Херел дөргүл-төрелдери-биле харылзаазын хенертен үскеш, далажыр ужурга таварышкан. Шеминиң хувискаалчылары хензиг-ле чүүл дуюп каар болза, Кара-Монгуштарның бажынга хан кударының кырында келгендир деп чүвени ол эскерген. Алдын-Херел кадайындан чарлып чоруурда каш-ла сөс чугаалаан:

— Бир шагда дириг чедип кээрим магат чок. Бүрбү дээш саягыш човава. Оглумну дириг чыткаш, хувискаалчаан кижилер холунга киирбес мен. Чаш чүве, хары черге-даа чорза, чуртталга-

зын| чурттап алгай аан. Мен чырык хүнден чарылгыжемге чедир оглумну карактап чоруур мен. Кара-Доруг аскыр баштаан каш чылгывыстың үрезинин үспезин бодаар сен. Арткан калган ажы-төл бар болгай. Сени даайларың база карактап чоруурлар болгай. Мен маңаа бичии-даа сезик алзыр болзумза, сээң бажыңга бала-чывак халдадыр мен, туттун че, көшкүн, салымны эдилээр апаар, сарыг сыдым үзүлгүже Сарала аът чүткүүр апаар. Амытанга чиш болурунуң орнунга өлгени дээр.

Шеминиң Узун-Кара-Суг бажы-биле караңгы имирде Алдын-Херел чиде берген...

Барыймаа хүндүс ажыт черге чаштынып, дүне када оруун уламчылап чорааш, кызыгаарны эртип келген. Херек элээн будулгаазыңга таварышкан ужун ийи эжи-биле ужуражыр черге элээн манаар апаарын ол билген. Шимээн-дааштыг, дүвүрээзинниг болгаш хайыралыг төрөөн чурт, ажы-төл, ха-дунма база каттап ыракта калган. Дүп чок ээн сайыр бажыңга кайгал Барыймаа чедип келген. Күш-хүнезин база четчир. Чедер чер ырак эвес. Ийи эрни маңаа манап алып апаар.

Ийи аъдының суглуктарын ужулгаш, ханы чоогалыг сайырның терең одунга аъткарып, манап чыткан. Сылдыстарже көрүп каап, сагыш-сеткилин оожум каргыраа-биле алаактырып ырлап чыткан. ...Аъттар ыракта шимээни кижини мурнай эскерип каар. Барыймааның аъттары кулактарын сүвүрертип, дыңнаалай көргөн. Элээн болганда чер дүвүнде чүве дег шимээн, аъттар даваннырының даажы дыңналыр болган. Ийи эжиниң чоокшулап олуарын ол эндевээн. Даң адар чоокшулай бергенде, Мартаажык биле Алдын-Херел чедип келгеннер.

— Далашпаңар, аъттарны маңаа дышкарыңар — деп, Барыймаа өөрүңге чугаалаан: — Чер-чурттан үнерде сүргүңге таварышпаан боор силер аа. Сени канчап билип кааннар чоор, Мартаажык? — деп, ол декти мурнай кайгап айтырган.

Ийи эр аъттарындан дүжүп, эзер-чонаан аайлай бергеннер.

Мартаажык таалыңын дүжүрүп тура, чугааланган:

— Кайгап ханмадым. Кадайым болур ужурлуг уругже сөс чоруттум. Кады төрөөн акымдан. Чедип кээримни дугуржуп алган турдувус. Дөрт харлыг оглум база бар чүве. Ону көрүк-сээш чеде бээр ужурлуг турган мен. Ол кижим канчап дамчыткан чүве ирги?

— Биригээр бодап көөрге, согур душ болганы база чадавас. Чыргакыга нам хуралы бооп турда, Иштики херектер яамызының улузу аңаа чораан чүве дидир — деп, Барыймаа сагыш човап чугаалаан.

— Кандыг-бир кижиге эскерген болза, дүвүрээзинни бис аалдарга четпээниviste үндүрер турган. Ол та чүнүң ужун болган чүвө?— деп, Алдын-Херел түңнээн.

Чер чырып келгенде, Алдын-Херел чарын салган. Ону шуптузу шинчилеп көргөннөр. Түңнел чаңгыс болган:

— Ам бистиң соовустан кел чыдар айыыл чок-тур, оолдар. Сээң ооңну кадайың сөглөвээн-дир. Душ бооп хайдынып чораан шагдаларга бүзээлеткен чадавас-тыр сен, Мартаажык.

— Дөмей-ле Кара-кыска бүзүрелим оскундурганы ол-дур — деп, Мартаажык чугаалаан.

Аъттыг кижилер оруун уламчылап чорупканнар...

Бодан, харыыла, күсөт...

1. Барыймаа, Алдын-Херел төрөлдери-биле канчаар ужурашканнарыл?
2. Барыймаа биле Алдын-Херелдиң чагыгларында кандыг дөмей чүүлдерни эскердиңер, чүгө ындыг болган деп бодаар силер?
3. Кымның чагыгы силерге таарышты, чүгө?
4. Алдын-Херел, Мартаажык, Барыймааның Тывага кээп чораанын чүү деп бодаар силер?

Дөрткү эге

Мартаажык айыткан хуусаадан үш хонук эрте келген. Тывадан кады үнген эштери тус-тус черлеринче тарап чоруй барган... Кожай ону көрүп кааш, дораан-на ажыл-херекче кирген:

— Эки чордуң бе? Даайың кандыг болду?

— Мүн-не чүгээр турар-дыр. Ийи кулаа дүлей. Чугаа-соот-даа чок, багай ашак-тыр ийин, кожай. Дириг чыдырымда караамга көстүп келгениң дээш, өөрүп четтирдим диди. Чанында чаңгыс оглу биле кенни бар чүвө, олары карактап олурар болду. Меңээ шөлээ бергениңер дээш, өөрүп четтиргенимни база катап илереттим, хайырааты — деп, Мартаажык мөгөйип каан.

— Ол-даа ажырбас, оол. Күс дүшкөн. Кылыр ажылдар бажын ашкан болдур ийин. Хоорайже арыглаан дүктү база боодалдап чорудар бис. Кезек када мени эдерер апаар сен. Мал-маганыңны амдызында карактап тур...

Каш хонганда кожай, кежээликтей апарганда, Мартаажыкты кел дээн.

— Бээр эртип кел, Мартаажык.

Шалазын өң-баазын хевистер-биле шып каан каас өрөөлдиң дөрүндө кожай саадап олурган.

— Бээр, бээр. Мээң чанымче чоокшулап чедип кел. Аныяк херээжен бичежек ширээ кырынче аъш-чем делгепкен.

Мартаажык кожайның ындыг хүндүткелинден арай чожуй берген. Бир болза кандыг-бир чугаа кылыр, бир болза сезинчиг чүве дыңнаан чадавас боор деп бүдүү каразаан. Ынчалза-даа каразыышкын хей болган. Кожай дорт айтырыг салган:

- Ханың кажыл, дуңмам?
- Ам үжен үш ийин, хайырааты.
- Аал-чуртунда кадайың бар бе?
- Кадай-хөөгет чок ийин.

— Бистен ырак эвесте мончак уктуг кадай-кыс бар. Өөнүн ишти калгандан бээр үш чыл ажа берген кижиг чүве. Бир кыстыг уруг. Ада-иези чок. Улуг акызы база элээн хөрөңгилик чүве. Ол кадай-кыс-биле өг-бүлө болзуңза кандыгыл?

Кожайның дорт айтырыгындан баштай эр элээн сүрээдей хона берген. Талыгыр ыракта аал-чуртта көрүп четтикпээн оглу база ооң иези Кара-кыс Мартаажыктың сагыжынга кире дүшкен. Кара-кыс биче-ле болза мени ИХЯ-ның шериглеринге каап бериптер часкан-на болгай деп бодай каапкан. Азы өске чылдагаан база турган ирги бе? Шала тула аарак харыылаан:

— Силерниң ол сүмеңер бир ёзуда мүн чүве-дир. Мен ол кижини көрүп көрбээн амытан-дыр мен, кожай. Оон аңгыда мончак уктуг кадай кыстың төрелдеринге сунар кадак-саңым, аас-белээнге бээр мал-маганым чок. Ол-ла берге-дир.

— Хаа, ол дээш муңчулуп олур сен де? Энир сеңээ чугаалаан болгай мен. Сеңээ өнчү кылдыр кылган ажылың дээш хол куруг салбас мен. Кадарган хоюндан чүс башты үзүп бээр мен. Чылгың менди болган ужун каш кызыракты, он ажыг богбаны бээр мен. Даарта сеңээ чеде бергеш, ол бүгүнү аңгылап хүлээдир мен. Кожуун чагыргазындан күрүне майыының бүрүткелинге чугаалааш, чогуур саазыннарны база долдуруп каан мен. Ол ёзугаар арткан малды база малдап бээр сен. Чөпшээрэжир сен ыйнаан?

— Силерге өөрүп четтирдим, хайырааты.

— Меңээ кожуун чагыргазындан бир төлээ база каш хонгаш келир эвеспе. Ук төлээге мээң элеге төрелим деп сени дыңнадып каан мен. Үш ада ажылдыр төрөл улус бис дээр сен. Ынчаарга, сээң-биле өг-бүлө болур деп турар уруг боду сени көргөн кижиг. Болур-чогуур чүве-дир деп чажыт чок чугаалаан кижиг — дээн.

— Мен силерниң чугааңардан эртип, маргыш үндүрүп шыдавас-тыр мен — деп, Мартаажык харыылаан.

— Маргалык уруу Долгарны бээр киириптиңер — деп, кожай дашкаар улусче айтыышкын берген.

Ынчан чингежек дурт-сынның, хилиң ышкаш дас кара чаштыг, сыгырзымаар карактарлыг, кызыл чаактыг, үжен хар чет-

келек хире назылыг уруг кирип келген. Ол уруг олурганнарже мөгеш кыннып мендилеп каан.

Эренцен-Дорж ажыт-чажыт чок чугаалаан:

— Бистиң чылгычывыс Мартаажык бо-дур, Долгар. Акыңга өргүп сунар аас-белээнге өнчү болур мал-маганы-даа бар эр. Алыс боду калгага үр чурттап келген, мээң адам төрели болур эр-дир бо. Сен дээрге мээң авамның даай-авазының уруунуң уруу болгай сен — деп тайылбырлаан.

Долгар арны кыза хона берген:

— Мен чүнү-даа билбес мен, акым. Боларны ында-хаая көөр кижини мен — деп каан. Аныяк кадай-кыстың ынча дээни тыва уругларны-биле барык дөмей болган. Мартаажык база сүрээдей берзе-даа адын сыкпаан:

— Силерлер мончак уктуг улус-тур силер. Бистиң Соңгу Калгада мончактар эвээш эвес улус. Бо черде база хөй-дүр. Эренцен-Дорж акывыс мээң-биле элеге төрөл болур кижини. Мен-даа бо черге тааржып чурттай бердим. Калгада арткан-калган орта төрөл-даа чок. Колдуу өскүс өскөн кижини-дир мен ийин — деп чугаалаан.

— Долгар, сен чаңгыс кыстыг кижини болгай сен. Ажыл-хожул туда бээр болзуңарза, Мартаа база хол куруг эвес болдур ийин, шээр-даа, чылгы-даа малы бар кижини.

— Мен удурланып шыдавас-тыр мен — дээш, кадай-кыс аяны кончуг үне берген.

Ол чугаа олурган ийин кижиге четчир турган.

Каш хонганда, Мартаажык Долгарның өөнге чеде берген. Ол баштайында моолдап чугаалажыр турган. Маргалык уруу Долгар аян-шинчилиг уруг болган. Уруг ол хүн Мартаажыктың аңа келирин билир турган.

— Бээр эртинер. Силерниң келириңер арай элек боор деп бо-дап ордум. Держе эртип саадаңар.

— Ажырбас, ажырбас.

Долгар аъш-чемде-ле барган. Мартаажык Тывага турган дег үзүлбес сарыг шайны аартап, чаглыг эътти чип, чугаалаан.

— Урууңар кайыл, Долгар? Бээр кирип болур силер бе? Азы мени көргөш, корга бээр ирги бе? Мен чаш уругларга аажок ынак мен. Өг-бүле тудуп көрбөөн кижини мен.

Долгар дашкаар алгырган: Чамаа, Чамаа, бээр кел, уруум. Кып-кызыл чаактарлыг, алды хар үези бичии уруг маңнап келген. Мартаажык ону чаптап холга тудуп алган. Чамаа удурланмаан. Ол чүве билбес чаш турда-ла, адазы калган. Уругнуң баары эндевөөн боор.

Мартаажык чассыда аарак чугаалаан:

— Чамаа, мен маңаа турайн бе, кызым? Сен хорадавас сен бе, уруум?

Ол хүнден эгелээш, Мартаажык Долгар-биле чурттай берген. Эренцен-Дорж Долгарның акызынга Мартаажык-биле кады барган. Долгарның акызы Көк-Дугайның база бир шыырак кожайы кижиге болган. Ол Мартаажык биле Долгар олуржуп, чурттай бергенин деткээн. Чогум топтап көрүп олурарга, дунмазы-биле дыка демей, кыстар ышкаш чараш шырайлыгы болган. Ол база күдээзи болур эрни чазык-чаагай хүлээп көргөн. Мартаажыкты олар моол кижиге деп билип алганнар.

Күс дүшкөн. Эренцен-Дорж Алтай хоорайга Мартаажык-биле кады каш хонгаш, Урумчи хоорайга келген. Аңаа Долгарның акызы Балчыр оларны уткуп алган. Баштай дүк арыглаар фабрикага келгеннер.

...Элээн үе эрткенде, Эренцен-Дорж биле Мартаажыктың ажылы шакпарылган. Бир хүн дүштөп орда, Эренцен-Дорж Мартаажыкка чугаалаан:

— Дүк-биле кылыр ажылывысты колдуунда доостувус. Ам дүгдө бир складта хой-өшкү, инек, сарлык кештери бар. Ону дажып эгелээр — деп чарлык болган.

Олар бир складтан алгы-кешти дажыглап кирген. Ол ажылыш ийи хүн иштинде доозулган. Алгы-кешти болбаазырадыр цехти Мартаажык магадап ханмаан. Ында хой болгаш өшкү кештерин арыглап болбаазыраткан соонда, бир фабрикаже дамчыдып бергеннер. Эренцен-Дорж алгы-кештен болгаш дүктен алган орулгазын тускайлап, бир-бир черлерни эргий кезип чораш санадып, түңнөп каш хүн эрттирген. Адак соонда бүгү чүве доозулганда, ол Мартаажыкка тайылбырлаан:

— Бо чылын орулга, эрткен чылга деңнээрге, оранчок хөй болган-дыр. Келир чылын кылыр-ла чүве хөй болдур ийин, оол. Хойдан дүктү кончуг бедик шынарлык кылдыр кыргып алыр. Аалдарда аңаа садар дүктерни база садып алыр бис. Аңаа сени тургузуп каар мен. Канчаар садып алырын өөредип каар мен. Ам бисте бараан-даа, акша-даа бар-дыр. Мал бажын улам өстүрери кончуг чугула. Сен бодунга хамаарышкан дүктү база маңаа дужаагаш, акшазын санажып алыр сен. Ынчан сен Долгарны кириштирип алгаш ажылдаар сен. Сээн каттың Балчыр силерге улуг дузаны база көргүзөр болгай, оол.

— Малды азыраары дээрге — өске херек-тир. А ооң дүгүн, кежин мынчаар болбаазырадып сайзырадыры солун-дур — деп, кожайынга чугаалаан.

Фабрикадан савыяа хөрөктээштерни, элээн каш хевистерни боодалдап белеткеп алганнар. Эренцен-Дорж аңаа чугаалаан:

— Бо бараанны аалга баргаш, улуска көргүскөш, кадарчыларга садыптар бис. А мында арткан хөй бараанны садыглар боттары-ла саарыптар.

— Ооң өртээн канчаарыл?

— Канчаар боор. Саарган дээш, оларга дугуржулга ёзугаар төлөп бээр мен. Артканы мээң орулгам болур. Акша дээрге бүгү чүвениң эң чугулазы болдур ийин, чылгычы. Сен мал малдаарындан аңгыда, акшаны канчаар ажылдап алырын база өөренип алыр ужурлуг сен. Адыр, дыка далашпа. Ону мен сеңээ айтып бээр мен.

Бир хүн иштинде хоорайга садыглар кезип, аар-саар чүвелер садып ап хүнзээннер. Эренцен-Дорж Мартаажыкты база хол куруг кагбас кижиге болган.

Эрээн-шокар садыгга кирип келгеннер. Ында Мартаажыктың көрүп көрбээни ойнаарактар эндерик болган. Ана карак шокараңнаар.

— Челбииш ышкаш ала чүвени уруум Чамаага ап алыын — деп, Мартаажык сонuurгаарга, Эренцен-Дорж эрни деткээн.

— Бодуңга чүнү садып алыр сен? — деп, Эренцен-Дорж айтырган.

— Меңээ онза чүү-даа херекчок.

— Херекчок деп чүве канчап турар боор — дээш, — доңгуракты сонuurгавас-тыр сен бе? Дөө ол таакпы хавы сеңээ тааржырдыр бе? Мыя бо турар хөйлең база багай эвес-тир.

Олар хонар черинге пат турупкан чедип келгеннер. Мартаажык пат турупса-даа, бүгү көргөн чүүлдеринден сеткили ханган.

Идик-хевин эде тыртынып, шеверлеп алгаш, чемненир черинге келгеннер. Келирге, Мартаажыктың ала караа-даа даалыктаар болган. Ында кижилерниң кеттингениниң шевергини аажок болган. Моол, казах чугаадан аңгы кыдат чугаа база дыңналган. Оларның аразында орустар-биле дөмей, ак-көк карактарлыг, ак сарыг баштыг кижилер база бар болган. Олар оруставас болганнар. Мартаажык орус дылды шору билер болган. Олар бо черде даштыкыдан келген кижилер болган. Эренцен-Доржтуң чугаалааны-биле алырга, олар ырактан келген англи делегация болган.

Бир черге олуруп алганнар. Аянныг кеттинген эр чедип келгеш, чүнү чагыдарын ээлдээ кончуг айтырган.

Эренцен-Дорж элээн хөй аыш-чемни чагыткан. Олар чемненип эгелээн.

Чемненип дооскаш, хонар черинге ам-на чедип келгеннер. Эренцен-Дорж чунуп каапкаш, удуурун сүмелээн. Хүнзедир шаг-зыраан эрлер мага хандыр удаан.

— Бөгүн чанар бис. Бүгү алыр ужурлуг чүүлдеривисти шоодайлап белеткеп аалы. Чорук улузу эртелээрге эки болгай.

Мартаажык үп-саап белеткеп турда амыр эвес эр болган. Бүгү чүүл-дерни белеткеп шарып кааптарга, Эренцен-Дорж ооң ажылгырын магадап каан. Бо черле амыр эвес эр-дир. Билбес-тутпас чүвези мырыңай чок. Аалга мал-маган ыдып-тудуп турда база эрестиг эр деп кайгаан...

Тергелиг аъттар хоорайның кудумчузу-биле шаккыладып бадыпкан. Мартаажык аңаа келгеш, чартык ай чеде берген болгаш, аалынче далажыксаан. Долгар ону бир янзы уткуп алыр боор деп эр идегээн. Аңаа сунар аар-саар белекчигештер база садып алганынга Мартаажык иштинде өөрүп чораан.

Бешки эге

Мартаажык каш чыл иштинде ол черге чаңчыгып кады чурттай бергени Долгарның хамаарылгазы база аңаа багай эвес болган. Аалынга чедип кээрге, Долгар улуг өөрүшкү-биле уткаан:

— Садып алган чүүлдериниң хөйүн аа. Ха-а, бо кымга чүвел, бо кымгал? Чамаага эккелген ойнаарактарың мырыңай аажок солун-дур. Уруум, Чамаа, Чамаа, Хүүхенчамаа — деп, уруун чассыдып кый дээн.

Уруу ырак эвеске ойнап турган болгаш дораан маңнап келген.

— Ачам келген, ачам келген. Улу дээр ойнаарак ол бе?

Ол Мартаажыктан чаза куспактаныпкан. Мартаажык уруун көдүрүп алгаш, чассыдып каан.

— Ачам чедип келген. Ам даштын өөрүмге бо ойнаарактарымны көргүзейн аа, авай? Бо чимистерден, үзүмнерден база ап алыйн аа?

— Ап ал, уруум.

Долгар Мартаажыкче көргеш, ээлдек хүлүмзүрээн:

— Чаныксап турдуң бе?

— Ынчанмайн канчаар.

— Ам чүнү кылыр сен? Акымга ужураштың бе? Чүнү чугаалай-дыр?

— Акың-биле чугаалажып шаг болдум. Сени база катап-катап айтырды. Ам удавас бистиинге база кээр мен дээр чорду.

— Эренцен-Дорж-биле иелээн база акың суглар дыка хөй чүүлдер дугуржуп алдывыс. Келир чылын хөй дүгүн, алгы-кешти оон-даа хөйнү садар кылдыр дугуруштувус.

— Эренцен-Дорж сээң кадарып турарың чылгың кырынга ам-даа элээн хөй башты немеп бээр мен дээн чорду, але? Оон аңгыда, хойну база немээр дизе күш четтигип шыдаар бис бе?

Мартаажык аңаа элээн боданы берген. Эренцен-Дорж амыр эвес кажар болгай. Ооң малын шыдаар шаа-биле өстүрүп бээр апаар. Оон башка Мартаажыктың маңаа чурттаар аргазы элээн бергедей берип болур.

— Шыдавас дээш, канчаар боор? Шыдавыже малын малдап бээр апаар.

Мартаажык биле Долгар мал-маган ажаар-тежээринге, өдек-кыштагда ажыл кылырынга кызып турганнар. Долгар база ажылга кызымак кижиге болган.

Мартаажык Эренцен-Доржка таарзынар турган. Ол чеже-даа бай болза, Мартаажыкка хамаарылгазы канчап-даа ажырбас турган. Чылгы болгаш хөй хойну кады малдаары эвээш эвес күштү негээр. Мартаажык уйгу-чыдын чок ажылдап турган. Эренцен-Доржтуң кадарчылары элээн хөй болган. Олар аңгы-аңгы черлерде, мал-маган азырап өстүрүп турар. Нийтизи-биле кожайның бодунуң ажылдадып алган кижилеринге хамаарылгазы кадыг-дошкун эвес кижиге болган. Оон аңгыда, ажылды башкарып сайгарары тергийн, ындыг кижиниң мал-маганы өзүп турбайн канчаар деп Мартаажык санаар турган.

Орай күзүн, эрте чазын Мартаажыктың сагыш-сеткилинге төрөөн чурту бо-ла кирип кээр. Чамдыкта чүректи аар кударалсы базып келген ышкаш кыннып кээр. Хары черге чоруурга, чиик чүве кайда боор. Чазын хүн дурту узап орда, Мөңгүн-Тайга ышкаш чавыс долгай ыяштыг, бозур-даштыг даштарлыг шаттарны көрүп каанда өскөн-төрөөн Чыргакының ногаан эрии, кара чажындан ойнап өскени Кара-кызы бо-ла кирип кээр. Кижиге амытанга төрөөн чурт дег эргим чүве чок. Ол чааскаан чылгы кадарып хүнзээш, улус чок ээн черлерге, буугуп келген сеткил-сагыжын часкарып, каргыраалап, сыгырты бээр. Ынчан хөрөк-чүрек хозаш кынныр.

Күзүн куш чанып турда, база кударанчыг болур турган. Хиндиге чок ак-көк дээрде, дуруяалар дистинчипкеш, чүректи саргыдыр кыңгырадып ырлажып эртер. Мартаажык бөргүн уштуп тудуп алгаш, үш-булуңнай чыскаалдыр ушкан куштарның барааны үзүлгүже кайгап алгаш боданып турар турган: «Аа, чүү дээрил аан. Кажан-бир шагда төрөөн чуртумга чедер ирги мен бе? Бо узун

моюннуг чараш куштар чүге мээң сагыш-сеткилимге дээр коор. Чыргакының Мажалыктан, ооң кара суглуг хөөлбектеринден-даа ушкан чадавастар боор ийин ооңар. Эргим Чыргакы, ооң ногаан дөргүннерин сактып кээрге, ала-чайгаар чаныксай бээр. Часкы шагда эрээн-шокар чечек үнүп кээрге, хек эде бээрге, дуруяалар соңгу чүкче ужуп эртерге база кара баар саргып кээр болган. Соңгу чүкче ушкан дуруяаларның дистинчээнче көрүп алгаш, Мартаажык база боданып турар. Хемчиктиң делгем шынааларынче баар ирги силер бе? Чыргакының улуг шыктыг Мажалыкка барып хонар ирги силер бе? Азы Таңдының оюннарының карак четпес хөлбөң шыктыг Межегейинче ужуп чеде бээр ирги силер бе? Сагыш ышкаш чүве болза, мени чалгыныңарның кырынга ап алган болзуңарза. Бир эвес мени ап-даа алыр болзуңарза, аңаа каяа чурттадырларыл аан. Контр чүве дээш туткаш, боолап кааптарлар ыйнаан.

Мартаажык хөрээн хозадыр чөдүргөш, ала-хөңнүнде каргыраалай кааптар:

Уш-ле айның төнчүзүнде,
Үстүү-Дыттан хараар боор сен.
Үстүү Межегей, Кужур-Булуг
Узук ногаан чыдыр боор оң.

Алды-ла айның төнчүзүнде,
Адыр-Дыттан хараар боор сен.
Алды Межегей, Кужур-Булуг
Ажык ногаан чыдыр боор оң.

Межегей деп улустуң ырызының аялгазы Мартаажыкка онза тааржыр турган. Сактырга бүгү Тыва дүдүскектиг ногаан апарган көстүп чыткан ышкаш кыннып кээр. Ооң карактарындан изиг чаштар ала-чайгаар хап бады кээр.

Чамдыкта Мартаажык Алдын-Өлгий дээр чайлаанга чааскаан чылгы бажы дозуп чорааш, хөрээн хозадыр чөдүрө каапкаш, химиренни ырлаар турган:

Чеди-Сыдыс, Долаан Бурган
Өрү-дүр бе, куду-дур бе?
Черивистиң уруглары
Четче-дир бе, менди-дир бе?

Кезек-Терек чурттуг болгаш,
Келигени ындыг уруг.
Кезек аскыр өөрлүг болгаш,
Киштегени ындыг кулун.

Черге чааскаан хүнзээнде, аал-чурт дугайында бодалдар-биле хүнзээр турган. Аалга келирге, Долгар оон чассыда аарак айтырар:

- Чүге карактарың муңгак-даа ышкаш, канчап бардың?
- Чок-чок, каракче курт чажышкан. Арай боорда кузум кудуп тургаш, аштап алдым. Ам-даа аарыыры намдавайн тур.
- Даштын шай хайындырар черде, чылыг суг бар. Ооң-биле чуп каавыт — деп, Долгар сагыш човаар.

Инек ышкаш улуг-улуг кара даштарлыг, ногаан деспектер-лиг Алдын-Өлгий Мартаажыкка чамдыкта эргим ышкаш кынып кээр. Ол бедик даш кырынга, мал бараадап ора каргыраалай кааптар:

Хадымарлап турзунза-даа,
Мээң чуртум эвес-ле сен.
Каттырымзап орзунза-даа,
Мээң эжим эвес-ле сен...

Чамдыкта Мартаажык эзир хаайлыг, шоолуг чүве ыгытавас, херекчок чүве ужун байысаадып-шүүдеп чоруур багай акызы Чагдыны сактып кээр. ИХЯ-ның ажилдакчылары кедег кылгаш, тудуп чадап каан ужун, Чагдыны база шүүдеткен боор деп ол бодап кээр турган. Бир кижиниң херээ дээш, өске кижиге чүге шорлур чүве ирги? Мартаажык ТАР-ның чазаанда, чаа кирген ажилдакчыларны Улан-Батор дамчыштыр билип ап турган. Тодаргай медээни Барыймаа эккеп турган. Алдын-Херел, Барыймаа суглар-биле ында-хаая душчуп, ужуражыр турганнар. Олар бир черге таваржып келгеш, байдалды сайгарып, моон соңгаар чүнү кылза чогуурун дугуржуп ап турар апарган.

1928 чылдың соонда, чазакка улуг өскерилгелер болган. 1938 чыл чоокшулап орган. Сөөлгү дыңнадыглардан алгаш көөрге ТАРН-ның ТК-зы бүгү чүвени холгаарлап эгелээн. Тока эрге-чагыргаже улам ханылап, бодун долгандыр чүгле аңаа чоок, ооң айтышкыннарынга дыңнангыр кижилерни кирип ап эгелээн деп сураг дыңналып турар апарган. Чурмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол, Сунгар-оол болгаш өске-даа чазак кежигүннеринге удур ТАРН ТК-зы ажилды калбартып эгелээн. Алдын-Херел биле Барыймаа Улан-Батордан янзы-бүрү медээлерни ап тургаш, өөрүнчүг чүве чок деп түңнелге келгеннер. ТАР чазаан намның Төп Хораазы дорт чагырып, феодал болгаш лама-хуурак чораан кижилер дээш Хемчик-оол, Чурмит-Тажы ышкаш даргаларны кыңчыктырбас байдалды тургузуп келген.

Ол бүгү кээп турар медээлерден ангыда Барыймаа, Алдын-Херел сугларның амыдыралында база эки эвес чүүлдер эгелээн. Кыдат Тывазында, чүгле Мартаажыктың хуу чуртталгазы чүгээр байдалдыг аайлажып келген. Өске эштериниң амыдыралы нарын-берге байдалдыг апарган. Урумчиниң хөмүр-даш уургайының ажылынга кирип алганының соонда, Барыймаа, Алдын-Херел, Бүрбү чуду кара аар ажилдан бергедеп келген. Ханы чер иштинге хөмүр-даш үүрмектеп бузар, ону дашкаар үнер тергежиктерге чүдүрүп үндүрери амыр эвес ажил болган. Ажилды

канчаар-даа күүседип каарга, өртек-төлевири оларга ындыг кончуг өөрүнчүг болбаан. Уургайның ээлери кыдаттар эң аар-берге ажылдарны оларга чүдүрүп турган.

Аьш-чем-биле хандырылга база ындыг кончуг эвес болган. Уургай ажылынга элээн каш чылдар иштинде өөренип калганнар. Бир катап Мартаажык Барыймаага ужуражыр дээш Урумчиге чедип келген. Уургай ажылчыннарындан айтырарга, ам элээн үр болгаш рудниктен үнүп кээр деп тайылбырлааннар. Шак ажыр манаан соонда, Барыймаа, Алдын-Херел, Бүрбү суглар үнгүлөп келгеннер. Узун, кара, арган эрни Мартаажык баштай танывайн барган. Хөмүр-даш казар черден үнүп келген кижиниң чүгле карактары кылаңнаар болган. Шупту боду кап кара доозун-биле шыптынган. Арны-бажын аштанып, чоттунуп, чунуп кааптарга, ам Барыймаа болган. Олар чазык-чаагай мендилешкеннер.

— Кандыг чурттап чор силер?

— Кандыг дээр боор. Алды хонук иштинде хөмүр-даш казар. Ооң соонда бир хүн дыштанып алыр, мындыг-дыр бис. Кижичеринге чоруурга, чүзү эки дээр сен. Ажылдавас болзувусса, мырыңай оон дора болгай.

— Чер-чурттан онза-солун чүү дыңналы-дыр? — деп, Мартаажык айтырган.

— Улуг өскерилге чок. Тока дарга хамык эрге-чагырганы холга туткан. Чазакта өскерилгелер болур чадавас — деп чугаалар кээп турар апарды — деп, Барыймаа муңгаргай чугаалаан.

Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа, Бүрбү суглар ол-ла чугаалашпышаан, уургайның чемненир черинге келгеннер. Мартаажык аьш-чем алдырып алгаш, өөрү-биле кады чемненип ора, чугаазын уламчылаан. Моолда Тываның элчини Суңгар-оол чапчаа Тываже чоруй барган болду. Ол Москваже өөренип чоруур деп чугаа келди. Ооң орнунга Достай-оол дарга деп кижичеринге элчин болган-дыр. Мооң-биле харылзажыры берге-дир. Ол кижичеринге биске хамаарышпас. Бистиң дугайывыста дыңнаар болза, дораан-на ИХЯ-же дамчыдыптар чадавас.

Оларның чурттап турар черинге база келгеннер. Тар өрээлде үш орун салып каан. Чогум арыг-силини шору болган. Бүрбү чүгле ээлчег эрттирерде аңаа хонар. Арткан хостуг үезинде, ырак эвесте биче бажыңчыгаштыг. Өөнүң ишти уруг хөмүр-даш уургайының сан-хөө ажылында бухгалтер бооп ажылдап турар моол уктуг уруг болган. Аңаа база барганнар. Бүрбүнүң кадайы сыгырзымаар карактарлыг, кыскажак сынныг, силиг деп чүвези аажок уруг болган. Оларны багай эвес уткуп алгаш, хүндүлээн-даа. Оларның ажылдап турар байдалын эки-

жидер дээш, элээн чугаалашканнар. Оон орта түңнел үнмээн. Хоорайда оон өске ажылдаар чер тывылбас болган. Алдын-Херел өске эштеринге бодаарга, демир-дестен болгаш мөңгүнден чүве соп, дарганнап турда, чок дээн ус-шевер кижиге турган. Хары черге келгеш, оозун ажыглаар эптиг үе тывылбайн шаг болган. Төрээн чуртунга, Шемиге тургаш, пар дыттын хөмүрүн өжүргөш, ооң-биле сырылап тургаш, оттук-бижекти, эзер-чүгөн кызыгларын болгаш базыткыштарын, шооча, кыскаш болгаш янзы-бүрү каасталгалар соп турда, ат-сураа алгаан турган. Ооң мөңгүнден шуткуп куткан каасталгалары сумуда туржук, кожуунга сурагжып турган.

Барыймаа биле Мартаажык ону сактып келгеш, дарганнаар черге ону ажылдадып каарын чугаалажып шаг болган. Ынчалза-даа ол үр үеде бүтпейн келген. Адак соонда Мартаажык Эренцен-Доржка барып чугаалаан:

— Урумчи хоорайда бис ышкаш сонгу Калга чурттуг бир эр бар. Амгы үеде хөмүр-даш уургайында ажылдап тур. Эт-херексел, шооча, мөңгүн каасталгалар кылып турда, кайгамчык ус-шевер кижиге чүве. Ол кижиге дарганнаар чер тургузуп бээр болза база дыка ажыктыг болур ужурлуг кижиге. Мен аңа дузалажыр дээш чадаштым — деп, чугаа кадында ээрешкен. Кожай дыңнап ора, элээн сонуургай берген:

— Чүл, дарганнаар эт-херексели чок бе, азы дарганнаар чүүлдер черек чүве бе?

— Бичежек узаныр чер база тывылбас-тыр.

— Ол кижиге меңээ көргүзүп көрөм?

— Көргүскей-ле мен. Мен силерниң-биле Урумчи баар апар-зымза, таныштырып каайн.

Ол чугааның соонда, каш хонганда, Эренцен-Дорж-биле Мартаажык Урумчиге чедип келгеннер. Боттарының ажылын башкарып алган соонда, хөмүр-даш уургайынга чедип келгеннер.

— Че, ол дарганың тып эккел, оол — деп, кожай Мартаажыкче көрүнгөн. Мартаажык-биле иелээн уургайга келгеннер. Ээлчег төнгөн соонда чүгле карактары кылаңнаар, шупту бодун хөмүр-даштын кара доозуну шыва алы берген эрлер чер иштинден үнгүлөп келгеннер.

Барыймаа, Алдын-Херел суглар Мартаажык каас-шиник хептиг кожай эр эдертип алган чедип кээрге, олары баштай чоужуй бергеннер. Дидим эвес мендилешкеннер.

— Демги мөңгүн шуткуур шевер киживис кайызыл?— деп хөө кара эрлерге көрбүшаан, Эренцен-Дорж Мартаажыктан айтырган.

— Ол кижн бо-дур — деп, Алдын-Херелче айыткан.
Таныжылга ынчаар эгелээн.

Эренцен-Дорж хоорайның ол-бо черлеринче чугаа кылып, каш-даа черге барган. Адак соонда улуг эвес дарганнаар черни кожай хөлезилеп берген. Алдын-Херелге дарганнаар херекселдерниң чамдызы база бар болган. Каш хүн иштинде хөмүр-даш-биле демир-дес сырылаар хөрүктү база кылып алганнар. Шемиге ышкаш пар дыттың хөмүрү каяа турар. Ол чер ыяш биле кончуг чегей оран болган. Ынчангаш хөмүр-даш-биле хөрүктеп сырылаарын арай боорунда таарыштырып алганнар.

Каң демир удазыннар, черге октапкан аар-аар демир артынчылары чыып, боктанганнар. Септелге кылыр заводтан демир-дес, каң артынчылары база тыпты берген.

Баштайгы дээрде Алдын-Херел дадарбас каңдан бичежек хемчээлдиг кош бижекти соккан. Сандан ыяш быжындызы-биле кош бижектиң хынын чараштап сиилбип кылгаш, хырбалаан. Барыймааның таалыңыга чораан оттук-бижектиң эрги мөңгүн-неринден, бижектиң мөңгүн дергизинден чаа соккан кош бижектиң тудазын болгаш дергизин шуткуп кылган. Каасталгазы багай эвес болган. Ол бижекти Эренцен-Доржка белек кылдыр сунганнар. Шынап-ла, кайгамчык чараш бижек болган. Ону көргөн улуг-даа, бичии-даа кижилер чарашсынмас аргажок болган. Белекке берген кош бижекти Эренцен-Дорж кезек када аңдара-дүндере тудуп, топтап-шинчип шаг болган. Бижектерни хынындан уштуп алгаш, улуг-эргектериниң дыргактарына бизин шенеп шаг болган. Бактаптар хире бичии-даа эскил тыппаан.

Тудазында болгаш дергизинде арыг мөңгүннүң карак чылчырыктаар чайыры хоочун кожай Эренцен-Доржтун карактарын даалыктадыпкан. Ол түңнээн:

— Бо дээрге тергийн эки ажил-дыр. Бир-тээ дарганнаар чер чаа ажыттыңган чүве болганда, мону улам ыңай деткиир апаардыр бис. Мен хуумда силерге шыдаптар шаам-биле дуза көргүзүп, деткиирин оралдажып көрейн. Хоорайга чарлалдар тарадыр. Агар сан ажыдарын бодум хүлээнип алыын. Шупту демниг ажилдап көрээлинер — деп, Эренцен-Дорж чугаалаан.

— Силерге четтирдивис — деп, Алдын-Херел биле Барыймаа харыылаан...

Документ кылдырып турда, бүдүрүлгениң ээлериниң аттары элээн кыдатчый берген болган. Алдын-Херелди ооң эргелекчизи кылып каан. Барыймааны дузалакчы дарган, Бүрбүнү хөрүк базыкчызы кылып кааннар. Бүрбүнүң ады Пурев болу берген. Барыймааның ады мырыңай кыдатчый берген болган. Ону Ба

Линь Ма дээр апарганнар. Дарганнаар чер ажыттыгнан соонда, чамдык дерилгелер-биле Эренцен-Дорж хандырып берип эгелээн. Алдын-Херелдин ады чок дээн дарган кылдыр нептереп бар чыткан. Барыймааны моол-даа, кыдат-даа кижилер кыдат кижиде санаар турганнар.

Дарганнаар черниң ады алгып барган. Алдын-Херел баштаан ус дарган янзы-бүрү каасталгалар, кайгамчык чараш кош бижектерни, аът дагаларын, мөңгүн чулар-чүгеннерни, өске-даа эт-херекселдерни соп эгелээн. Оларның бүдүргөн барааннарын Эренцен-Дорж саарып-сайгарарынга кончуг шалыпкын кижиде болган. Ооң кирген орулгадан чүгээр телевири оларга берип турар апарган. Кезек берге байдалдан олар уштунуп эгелээн. Демир-дес аймаан Эренцен-Дорж тып турган. Кожай боду ажыдып кааны дарганнаар мастерскаязындан эвээш эвес орулганы ап эгелээн. Дарганнар боттары, ону билип турза-даа, Эренцен-Доржка бичии-даа хомудаан сеткилин илеретпээннер.

Эң нарын дээн мөңгүнден кылыр каасталгаларга херектиг мөңгүнү ол боду тып берип, хемчээп, хынап, деңзилеп бергеш, бүдүргөн каасталгаларның шынарын хынамчалыг көөр апарган. Олар аар өртектин металлды бичии-даа боттарынга артыктап албайн турарын Эренцен-Дорж шыңгы хынаар турган. Бир катап Эренцен-Дорж албан-биле ырак мочу чедип, оларның билбези хоорайдан мөңгүнү албан-биле эккелген. Ону көргөш Ба Линь Ма, Пурев суглар мырыңай магадап ханмааннар. Кожай амыр эвес тывынгыр-сагынгыр кижиде турган. Холга сугар билзектерден эгелээш, кулак сыргаларын база шуткуп кылып турар апарган. Ол бүгүден Эренцен-Дорж улам байып турар апарган. А ону бүдүрүп турар дарганнары база багай эвес чурттап турганнар.

Дарганнарынга чурттаар черни база шору экижиткен. Урумчи хоорайның эрге-чагырга туткан кижилери-биле кожай шыырак харылзаалыг кижиде-дир деп чүвени олар билип кааннар. Эрлерниң кылып бүдүрүп кааны каасталгаларны садыгга улустун канчаар садып ап турганын олар база көргөннер. Ол чорук дарган эрлерниң сеткилин өөрткен.

Бир катап Алдын-Херел өөрү-биле сүмелешкеш, ынча кончуг улуг эвес хемчээлдиг шоочаларны база элээн кашты кылганнар. Ону көрүп каан чамдык кижилер дыка сонуургаан. Ындыг тыва шоочалар база кончуг дүргөн сааргына бээр болган. Чамдык чагыдыкчылар аңмаар, садыгга тааржыр улуг хемчээлдиг шоочаларны база чагыдып турар апарганнар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Кижиниң төрөөн чурту деп билиишкин чогаалда канчаар чуруттунганыл?
2. Алдын-Херел, Барыймаа, Бүрбү бүдүрелгеге канчап ажылдаар ажыл тып алганнарыл?
3. Оларның аттары чүгө ынчаар өскерли бергенил?

Дараазында эгелерде Тываның ол үениң амыдыралын бижээн.

Алдыгы эгеде Барыймааның дуңмазы Баян-Таланың нам үүрүнүң даргазы Баазаңның, кадайы Долмажаптың, Мартаажыктың акызы Чагдының, таныжы турган оглунуң авазы Каракыстың салым-чолун бижээн.

Баян-Таланың нам үүрүнүң даргазы Баазаң баштаан идепкейлиг араттар суму төвүнге, эге школа тудуун эгелээн. Аът-ынаалыг араттарга чудуктарны онаап каан. Ол ажылга араттар идепкейлиг киржип чедиишкинниг күүсеткеннер.

Чедиги эгеде Барыймааның кадайы Долмажапка 20 пуд кызыл-тас, 10 пуд арбай онааган. Ол дээрге чаш уругларлыг бот херэежен кижиге кончуг хөй деп санаап Баазаң чаавазын кээргээш, Тока даргадан дилег кылырга, Барыймаа ТАР чазаанга болгаш намга база революстуг шеригге удур тура халышкан дайзын болган. Контрларга болгаш оларның ажы-төлүнге кандыгдаа өршээл турбас дээн. Ынчангаш Долмажап хөй ажы-төлүбиле аар-берге чуртталганы чурттап турган.

Сески эгеде Мартаажыктың кады төрөөн акызы Чагды хам Сүрүңгө бүдүү баар. Ол Чагдының холун көргөш, сени дыка хинчектээр-дир. Ынчалза-даа сен черле кортпа, Мартаажыкты билбес мен чугаалаар сен деп чагааш, дериг-дүңгүр чокка алганган. Мартаажык чиге мурнуу-барыын чүкте эки чурттап чоруур, өөрү база анаа улус-тур. Оларга чүү-даа күш четпес, бо чазак дынымас. Мартаажык чоокку үеде маңаа келбес, кадайлыг, хостуг, мал-маганныг, аас-кежиктиг чурттап чоруур деп чугаалаан. Чагды Сүрүң хамга хонгаш даң атпаанда аалынче чортуп чоруулар.

Өөнгө чортуп кээрге, үш танывазы аът турган. Келген шагдаалар Чагдыны туткаш, үжеп чиндип шаг болганнар. Олар өг иштин чиндээш чүнү-даа тыпааннар. Шак ынчалдыр кадайы 9 харлыг уруу көрүп турда, Чагдыны тудуп алгаш барганнар.

Тоску эгеде Чагдыны Чадаана хоорайга эккелген. Кожуун прокурору Чагдыны контрреволюстуг Мартаажыкка дузалашкан бүтпес идегет, онза политиктиг кемниг херектен деп яла берген.

Байысаалга үезинде Алдын-Херел, Бүрбү, Барыймаа, Мартаажыктын дугайында байысаап, эттеп каапкан. Ол чартык ай хире чааскаан кара-бажыңга чыдып келген.

Бир хүн Мартаажыктын таныжы Кара-кысты эккелгеннер, а Кара-кыс олардан кортпаан, шагда ис чок чиде берген кижини мен канчап билир мен дээр. Кара-кыстан чүнү-даа билип ап чадап кааннар. Ынчангаш чортупканнар. Чагдыны баштай адып шииткеш, ону 8 чылга солаан. Чагды баштай Тожудан Кызылче тудуг ыяжы салдадып турган. Үш чыл эки ажылдап чорда, Кызылга кара-бажыңга чыдар улуска хлеб быжырар ажылче шилчээн. Хлебтен каш ай быжырып, аажок мактадып чорда, ону кел дээн:

— Кайы сумудан келчик сен, Чагды?

— Чыргакы сумузундан.

— Кандыг херектиг ийик сен?

— Орта билбес мен. Контр херектиг дижир чораан.

— Бодуңнуң кылган херээни билбес кандыг ужурлуг кижии боор сен?

— Харын де. Мартаажык деп дунмам кижии чораан. Оон бээр дүп болган. Ол кижии ис чок читкен дээш, мени шиидип каан мындыг чүве.

— Сени тускай даңзыга кирип каан бис. Ам моон соңгаар контрлар-биле каттышпас боор сен аа?

— Ийе, черле каттышпас мен.

— Ынчаарга бо бижикти ап алгаш, чана бер шүве.

Чагды бижикти ап алган. Ол номчуп-даа, бижип-даа билбес турган. Ынчалза-даа бижикти ап алган. Чагды даштыгга үнүп келгеш, өөрээнинден ыглапкан. Иштинде мынчаар бодаан: «Сүрүң хамның чугаазы шын-дыр. Ол эвес болза, мен шагда-ла өлгөн мен». Каш хонганда Чагды чанып келген.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Автор бо эгелер дамчыштыр чүнү көргүскен деп бодаар силер?
2. Мындыг теманы тыва литературада кым деп чогаалчы чырытканыл?
3. Сүрүң хамның Чагдыга чугаазын чүү деп бодаар силер?
4. Контр деп сөстүң утказын канчаар билип тур силер, тайылбырлаңар.

Оңу эге

Мартаажык Эренцен-Доржтуң бүгү даалгаларын чедишкинниг күүседип турган. Аңаа малдадып каан мал-маган-даа мениди болуп келген. Чыл эрткен тудум Долгар Мартаажыкка улам

хандыкшып, ону хүндүлээри дам барган. Мартаажык мал-маган кадаргаш келирге, Долгар дүлген эътти хола тавакка эскеш, ооң баарынче идип бээр. Хола хөнекке изиг шайны куткаш тургузуп бээр. Ооң кадында Эренцен-Дорж Мартаажыктың мал-маган азырап өстүреринге билдилиин үнелээр турган. Мартаажык шынапла, чылгы-даа, шээр-даа малга аажок, өдек-кыштаг дээнде уйгучыдын чок ажылдаар кижиге болган.

Долгардан Мартаажык ийи оолдуг болган. Оларны Эзир-оол, бичезин чер-чуртун сагынгаш, Эдеккей деп адап алган. Мартаажык час санында Чыргакының Бедик-Шатта ачазының кыштаан, чазагларын, чайлагларын сактыр турган. Долгар оолдарының ачазына база таарзынган. Чамаа дээр улуг уруу Мартаажыкка аажок ынак турган. Ол ачазы Эренцен-Дорж-биле хоорай кирерге, ыяап-ла эдерер апарган. Мартаажык уруун эдертип ап чаңчыга берген. Ол дээш Долгар бүдүү иштинде база өөрүүр турган.

Хоорайже чорупканда, тергелиг аъттар шошкуп орда, Мартаажык каргыраалап-хөөмейлээр кижиге. Каргыраа-хөөмейге Эренцен-Дорж база аажок ынак болгаш ону улуг таалал-биле дыңнаар. Эренцен-Дорж хоорайга келгеш, кылыр дээн херектерин чогуруп алгаш, Мартаажыкты эдертип алгаш, дарганнаар черге келирлер. Ында улус үзүлбестээн. Кыдаттар-даа, моолдар-даа Барыймаа, Алдын-Херел, Бүрбү сугларның дарганнаар черин Ба Линь Маның дарганнаар чери дижир апарган. Барыймаа азы оларны-биле Ба Линь Ма, шынап-ла, база бир онзагай кижиге болган. Оларның кылган эт-севи бедик үнелелди алган. Ба Линь Маны кыдаттар ёзулуг кыдат кижиге деп билир турган. Чүгле ооң дылы төп Кыдаттың эвес, кайы-бир можудан тояап келген дарган кыдат деп билип турганнар. Ооң ужун Циңцянга Кыдат революцияның чалгыгы оларны айбыл-халаптан чайлаткан.

Кыдат Алтайына Чан Кай Шиниң база Мао Цзе Дуннуң аразында эрге-чагырга эргилдези эвээш эвес салдарны чедирген. Кыдаттың ол революциясы Алтайга чурттап турган кыдаттан өске сөөк кижилерге аар-берге уржуктарны база таварыштырган. Гоминьданчылар чедип келген соонда байдал чидигленген. Олар биче-буурай улустарның төлээлеринге аажок каржы болган. Ооң уржуундан чамдык моол, казах чурттакчылар соңгу Калгаже дезип көжүп эгелээн.

Алдын-Херел, Бүрбү, Чозар, Барыймаа дарганнаар черинге каш-даа катап айбылга таваржыр часкан. Оларга гоминьданчылар келгеш, документилер хынаан. Эренцен-Доржтуң кылдырып

бергени шынзылгазы айыыл-халаптан каш удаа чайлаткан. Бир катап олар келгеш, дарганнаар черни үжеп-чиндип шаг болган. Бүрбүнү, Чозарны, Алдын-Херелди тудуп алгаш чоруур деп барган. Аңаа чаңгыс Барыймаа артып каар хире апарган. Барыймаа оларга сынык кыдат дыл-биле чугаалаан:

— Хайыраатылар, оларда кандыг-даа буруу чок. Анаа дарганнар-дыр.

Гоминьданчыларның удуртукчузу Барыймаадан айтырган:

— Сен кым сен?

— Мен Ба Линь Ма мен.

— Кайыын келген сен, Ба Линь Ма?

— Оо, мээң өскен черим ырак. Шеньянь можуга өскен мен.

— Маңаа үрде келген сен бе?

— Шагда-ла.

— Бо улусту кайыын тыпкылап алганың ол? Кыдаттар эвес-тир, моолдар бе, уйгурлар бе? О-о, хайыраатылар, өршээп көрүңер. Бо черниң чонунуң эт-херекселин кылып бээр ат-сураглыг дарганнар-дыр. Мен олар чок болза чүнү-даа кылып шыдавас мен. Олар силерге болгаш эрге-чагыргага удур чүнү-даа кылбас улус. Шаг-төөгүден тура болаага өскен кыдат уктуг моолчуй берген кижилер-дир.

— Бир эвс олар кандыг-бир политика-биле холбажы бээр болза, бажың-биле харыылаар эвес сен бе, Ба Линь Ма.

— Ынчаар мен, хайырааты.

Барыймааны олар шын-на сеткили-биле кыдат дарган кижип деп билгеннер. Гоминьданчылар Ба Линь Мага бүзүрей бергенер. Алдын-Херел, Бүрбү, Чозар суглар Барыймааның ачызында ынчаар хосталганнар. Келген беш кыдат шеригге болгаш офицерге кижип бүрүзүңге кончуг нарын кылдыр соккан бичежек мөңгүн тудалыг бижектерни, холга билзектерни, хааш соруулдуг даңзаларны олар белекке сунганнар. Кыдат шериглер ол-ла бүгүдени топтап көрүп, магадап шаг болганнар. Офицер шын-на сеткили-биле өөрээнин илереткен:

— Сээң бо дарганнарың ёзулуг шевер улус-тур. Кылып каан белекчигештери кижип сеткилин өөртүп кээр-дир. Көрдүң бе, Ба Линь Ма бо кижилерниң корум-чурумун бажың-биле харыылаар сен. Оон башка мындыг тоянчыларны кым билер дээр сен. Кандыг-бир кемниг херектеннер бооп чадавас болгай.

— Ынчаар-ла бараан бооп көрейн, хайырааты.

Гоминьданчылар эткен сөзүңге ээ болганнар. Ооң соонда оларны дүвүрөтпээн. Ындыг болза-даа ол хүннерде коргунчуг болуушкуннар Алтай хоорайга хөй болган. Чамдык моол болгаш

казах, уйгур кижилерни туткаш, боолап кааннар. Ону көргөн кижилер дүн-хүн чок дезип көжүп эгелээн.

Ол коргунчуг үеде Мартаажыкка база берге байдал тургустунган турган. Мартаажык кадайынга бүгү чүүлдү тайылбырлап бергеш, кезек үеде Калгаже кирип шаг болган. Үени манап тургаш, хамык чүве оожургаанда ээп келген. Долгар ашаа дээш дыка дүвүрөп турган. Акызынга база каш-даа катап четкен. Акызы Мартаажыктың айыыл чок чоруу дээш анаа олурбаан.

Долгарның акызы Балчыр дуңмазы өөнге чедип кээрге, мырыңай девидей берген:

— Мартаажык-биле иелээн келдиң бе, Долгар? — деп шымдай-дектей Балчыр кожай айтырган.

— Чок, акым. Чааскаан келдим.

— Чүге чааскаан келдиң? Кыдат шериглер калга, уйгур, казах кижилерни көөр хөөн чок чүве-дир. Мартаажык сезингеш, тур када өскээр чаштына берди.

Балчыр дүвүрөй берген:

— Кайнаар дестириптиң?

— Кызыгаар эрттирип, Калгаже.

— Ам ооң-биле харылзажыр арга бар бе?

— Сөс бердирер болза, харылзажып турар кижилер бар-ла.

— Кортпайн чедип кел де. Мен гоминьданчыларның мында улуг дужаалдыг кижизин таныыр мен. Аңаа бараан база бердим. Мартаажыкты чедип кел де.

— Адыр, акым. Арай чүве оожургазын. Бистиинде калга, казах, уйгур уктуг кижилерни туткаш, боолап каап турду. Мончактарның (олар тываларны мончактар дээр турган) чамдыызы база Калгаже дезе берди. Шуут көжүп чоруп турду.

— Бичии манаан-даа херек чок. Чок болза, мен Мартаажыктың турар черинге четкеш келийн.

— Хоржок, акым. Сеңээ база амыр эвес болдур ийин. Чүвени канчап билир сен. Дайзыннар аксынче кире берип болур болгай.

— Ынчаарга Мартаажыктың адынга кыдат чанчыннан күштүг бижиктен кылдырып берейн.

— Херек апаар чадавас. Мартаажыктың адынга бижиктен кылдырып бер.

— Сенде ооң чуруу бар бе? — деп, Балчыр айтырган.

Долгар ширээде шайны аартап, үзүм-чигирни бичелеп дайнавышаан, чугаалаан:

— Канчап билир, херек апаар чадавас дээш ийи бичии чурук ап чор мен.

— Кай, бээр эккел. Ол болбазык бе.

Долгар акызынга чуруктарны ап берген. Бирээзин Балчыр ап алгаш, бирээзин дунмазынче дедир сунган. Долгар акызының бажыңыга ийи хонган. Бир хүн акызы хоорай киргеш, кара кезжэ келген. Гоминьданчыларның чанчынынга четкени шын болган. Ол Мартаажыктың адынга шынзылганы кылдырып эккелген.

Балчыр шыңгыы чугаалаан:

— Кандыг-бир херек ужун хоорай баарда ыяап-ла ап алгаш чоруур. Ол чокка чоруур болза айыылдыг. Хей черге бооладып каап болур. Мартаажыкка ынчаар чугаалаар сен.

Долгар акызы-биле чөпшээрешкен:

— Бижик кылдырып бергениң дээш, улуу-биле четтирдим, акым. Силерниинде коргунчуг эвес-тир бе?

— Чүге коргунчуг эвес боор. Дөмей-ле-дир. Маңаа каш-даа кижини боолап кагды. Шаг өскерилген чүве-дир. Соң даарта та кандыг эрге-чагырга доктаар чүве. Боларның база дөзү үстүп турар хире болдур ийин.

— Гоминьданчылар бе?

— Ийе, гоминьданчылар иштинде база ийи аңгы кезекке чарылган. Кыдаттың коммунистиг партиязы бүгү чуртту шыва ап бар чыдар. Ам бичии-ле шыдажыпсывысса эрге-чагырга доктаай бээр ужурлуг. Ынчангаш Мартаажык оваарымчалыг болзун. Мындыг кайы хамаанчок чорук удавас доостур эвеспе деп чугаала. Херекчок черге кыдат националистер холунга кирзе каража болур болгай.

— Чугаалаар мен, акым.

Долгар акызының өөндөн сеткили ханган үнген. Ол кезжэ аалынга чедип келген. Келирге уруу Чамаа дунмаларын ап олурган. Чамаа муңгаргай чугаалаан:

— Дүне ачам кончуг аяар келди. Бисти, кортпаңар мен-дир мен уруум, дизе-ле ачам болду. Дораан-на сени айтырды. Хоорай кирип, Балчыр даайымга ужуражыр дээш чорутту дидим.

— Оон ачаң чүү дидир, уруум?

— Үш хонгаш келир мен. Келирде дүне келир мен. Хүндүс кээр болза, кыдат националистерге таваржы берип болур. Олар халапты хайындырып тур. Кымны-даа камнаvas, кончуг кара сагыштыг хөделип турар улус-тур, уруум — диди.

— Кайыын келдим дидир?

— Ырактан диди. Биске орта чугаалавады. Калгада бир чер чугаалаар чорду. Биске үзүм-чигир, ойнаарактар база берди...

Долгар уруглары менди турган боорга, ашаа база уругларынга ужуражып, оларга белек-селек эккеп чораанын дыңнааш,

аажок өөрээн. Ол уругларынга аъш-чем кылып, идик-хевин аштап, чуп хөделип-ле үнгөн. Долгар тергийн ажилгыр кежээ кижитурган. Ашаа Мартаажык мал-маганга, иштин-даштын ажилышке шалыпкын, эрес-кежээ, уругларынга сагыш човангыр боорга, Долгар аажок чоргаарланыр турган.

Ол дүвүрэнчиг үеде кайгал Мартаажык дезип өөренген кижитурган болгаш Моол күрүнезинче баар кызыгаарны бүдүү эртип, ында таныштарынга хоргастанып турган. Херек апарганда, ол чаңгыс хонук иштинде аалынга чедип кээр турган. Мартаажык дүне чоруурда ланчызын октап белеткээш, аъдының ажыргы чарыкы дергизинге чеже тыртар кылдыр дөңмээниң алдынга эзер төрөпчизинге баглааш, маузерин хойлап алыр турган. Херек апаар болза, карак чивеш аразында ланчызы холга келир.

Мартаажык үш хонганда, дүне када өөнге чедип келген. Долгар дүн ортузу ажа бергенде, улуг кара ыды чаңгыс катап ээргеш сураг баарга, ашаа келген-дир деп билип каан. Удаваанда Мартаажык кирип келген. Долгар, оожум тура халааш, ашаандан куспактанышкан:

— Даштыгаа үр болдуң бе? Аштадың бе, дондуң бе? Кыдат шериглерге таварыштың бе? — дээш-ле кадайы ашаандан кустактангаш кезек када салдынмаан.

Долгар аъш-чем кырында барган. Мартаажык дүлүп каан эътти, үзүм-чигирни, изиг шайны аартап чемненип олура:

— Шериглерге таварышпадым. Аътты чажырып кагдым. Чүвени канчап билир. Дүне удуурда бараан шыгжаар аңмаар артында ээн казанак ындында чер бажыңче кире бээр мен. Хүндүс база аңаа хүнээр мен. Чамаага ыттава шүве. Менче хүндүс маңнап туруп берзе, кандыг-бир кижилер сезик аптар.

— Сагыш човава. Чемни бодум дагаа чемгерерде чедирип бээр мен.

— Ынчаар сен. Мен эртен далашпас мен. Бир эвес сезинчиг чүве болу берзе ыңай сиген аразы-биле үңгөп киргеш, чоога ишти-биле чаштынып чоруй баар мен.

— Акыңга ужураштың бе? Чүнү чугаалай-дыр?

— Сени айтырды. Кыдат шериглерниң бо дүвүрээзини улуг үр болбас. Чаа эрге-чагырга доктаай бээр диди. Гоминьданчыларның чанчыны-биле акым таныш кижитурган болду. Сеңээ мындыг бижик кылып берди.

— Каям. Чүү дээни ол?

Долгар оожум сымыранып харыылаан:

— Бо бижикти кыдат шериг документ хынай берзе, көргүзер сен дээр чорду.

Мартаажык шынзылганы ап алгаш, тудуп суйбап көргөн. Ооң чуруун чыпшыргаш, кыдат бижик-биле чүве бижээш, таңма баскаш, ат салып каан болган.

Кадайынче удур көргөш чугаалаан:

— Амдан эгелээш ап чорууйн. Акың чоокку үеде бээр кээр мен диди бе?

— Каш хонгаш келир болду. Чүгле сен маңаа чедип келгендинде келир мен дээр кижичорду.

— Кончуг эки-дир. Мен ам чоруткаш, каш хонгаш база дүне када чедип кээр мен. Бир эвес чүве тайбың болза бажың хаалганың даштыңга кажая өргөнгө ийи-үш хире куруг доңгалардан өргөннерге кедирип каар сен. Бир эвес доңгалар чок болур болза, мен байдал нарын-дыр деп билир эвес мен бе?!

Долгар иштинде дааш чок каттырбышаан чугаалаан:

— Сагынгырыңны але. Мен ону ыяап күүседир мен. Мартаажык Долгарже хүлүмзүрүп көргөн:

— Чамаа-биле оглувусту оттуруп алың бе? Азы удузуннар бе? Мени сагынганнар боор ийин.

— Чок, ону ам оттурба. Удаайлар аан. Даарта хүндүс ужуражыптар сен. Кадарчы ашакка мындаа сээң чагып кааның ёзугаар акшаны төлөп берген мен.

— Мени айтырды бе?

— Ийе. Кожая кайда барды деп айтырарга, Урумчи чоруткан. Оон келгеш база ырак хоорай баар деп кагдым. Сени хууда чоруун кылып чоруткан деп билир ашак чорду.

— Ол-даа ажырбас боор.

— Хоорайда бистиң эштеривис ашактар бар чүве. Анаа турарлар хире болду.

— Кайы демги Ба Линь Ма суглар бе?

— Ийе, ийе.

— Оларга кыдаттар каяа дээрил. Харын хүндүс хоорай иштинге кайы хамаанчок көзүлбес болза эки-дир ийин.

— Олар хүндүс хоорай иштинге каяа көстүрлөр. Хоруй берген дарганнап чыдарлар-дыр ийин, олар.

— Ынчаар чурттап турза, чүве оожургай бээр-дир ийин.

— Че, ындыг-дыр. Мен шынап-ла уйгузурап олур мен. Ийи карактарым ала-чайгаар шимдинип тур — деп, Мартаажык эзегилээш, карактарын адыжы-биле дүрбүй берген.

Мартаажык удуп чыдырда, Долгар каш-даа катап дашкаар үнүп дыңнаалаан. Ол бичии-даа карак шимээн. Дан адып келгенде мал-маганын хайгаарап, кажая-хорая кыдыгларыңга четкен. Оон келгеш, а'ш-чем кылып, Мартаажык-биле шайлап органнар.

Чер чырып олуарын эскерип кааш, Мартаажык кадайы-биле дугурушкаш, бүдүү дашкаар үнүп келген. Эң озалааш, долгандыр чашпан дуй үнген, ээн чер бажыңче кирип, аңаа шуглак-дежек кирип алгаш, хүндүс бузуп чыдар турган. Бир эвес өгге гоминьданчылар дүвүредип келзе, дааш-шимээн дораан дыңналы бээр. Ынчан Мартаажык казанактан союп үнгөш, чоога ишти дамчыштыр арга иштинче бүдүү дезип кире бээр деп ашак-кадай аразында дугуржуп алганпар. Ол хүннер ынчаар чогуумчалыг бооп эрткен.

Чоорту гоминьданчылар Кыдаттың улусчу хувискаалынга бастырган. Эрге-чагырга турумчуй берген. Ол үеде Калгаже дезип көже берген чамдык чурттакчылар моолдар, казахтар, мончактар база катый төрөөн черинче эеп келгилээннер. Олар мал малдап, аар-саар ажыл кылып чурттай бергеннер. Чүгле ынчан Долгар чийги-биле улуг тынган:

— Ам кайнаар-даа чаштынмай, тайбың чурттаар боор бис. үргүлчү коргуушкун-биле чурттаарга берге-дир — дээш, ол ашанче көргөн. Оозу чазык хүлүмзүргөн.

— Кортпас аргажок Базым бүрүзүнде өлүм турган үе болгай, Долгар. Мен чүгле чаш ажы-төлдер-ле коргунчуг-дур деп бодаар кижиге турдум. Гоминьданчыларның каржы-дошкуну кымны-даа кээргевес болгай. Хилинчек чок черге чеже кижини чок кылбанды дээр.

Долгар ашаандан айтырган.

— Ам чүнү канчаар деп тур сен?

— Хоорай киргеш, Ба Линь Ма сугларга ужуражыр мен. Удавас алгы-кешти, дүктү Урумчиже чедирер болгай. Ооң соонда акыңга дүргөн баргаш, дугуржуп алыр бис. Хоорайда дарганнап турар ашактарның бараан-сарааны база чыдып берген боор. Оларның оозун дүргөн сайгарар апаар. Оон аңгыда дарганнаарыңга херектиг демир-дес, каасталгалар база төнгөн боор. Оларга каасталгаларга кирер мөңгүн, хола-чес дээн ышкаш чүүлдер база чугула херек.

— Оларны кайыын алырыл?

Урумчиде демир заводундан садып алыр. Ында база таныштарывыс бар болгай.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Гоминьданчылар деп кымнарыл, оларның дугайында чүнү билир силер?
2. Долгарның сагынгыр-тывынгырын чүү бадыткап турар-дыр?
3. Мартаажыктың эштери дээш сагыш човаашкынын кайыын көрүп болурул?

Он бирги эге

Мартаажык хой болгаш өшкү дүгүн, алгы-кешти сөөртүп алгаш, Урумчиге чедип келген. Саарылга кылып өөрөнгөн Эренцен-Дорж алгы-кешти, хой-өшкү дүгүн фабрикаларга Мартаажык-биле кады дужаапкан. Савыяадан кылган эр-херээжен хөрөктээштерни, дүктен аргаан хеп аймаан фабрика бүдүрүп эгелээн. Оларның чамдызын Мартаажык биле Эренцен-Дорж хоорай садыгларынга киирген. Эренцен-Дорж өртек-үне санажып турда, сагыш-биле дөмей кижиге болган. Орулга ынча-мынча, ону аңаа бээр, мону маңаа бээр дээш-ле боду санап бадырыштар.

Адактың соонда Эренцен-Дорж Мартаажыкка чугаалаан.

— Сээң бодунуң дүгүңнүң өрттө бо-дур. Аңаа алып чүүлдерниң бо. Бо чүүлдер мээниң. Сээң орулгаң база амыр эвес-тир, оол.

Мартаажык чүглө карактарын аңгайткан:

— Шуптузун билдим, кожай. Сээң санап каан чүүлүңнү мен санаан херээм чүү боор.

— Ам мен кожай эвес, харын сен бодун база кожай-дыр сен, билдиң бе, Мартаа?

Мартаажык чүглө аксын ажыткан. Эренцен-Дорж таваар чугааланган:

— Мында херээвис колдуу доозулган-дыр. Ам дарганнап турар улузувуска баар бис ыйнаан. Оларның демир-дези төнөр четкен боор. Аар-саар чүүлдер тыштынып бээр бис. Кылган чүүлдерниң сайгарылгазын база хынаар болгай бис.

Хоорайны мага хандыр кезип-кезип алгаш, дарганнаар черге келгеннер.

Барыймаа, Алдын-Херел, Бүрбү, Чозар суглар чанаштанып каапкан кончуг улуг хөрүктү бирээзи баскан, бирээзи чоону билек ышкаш кызыдып каан демирни ийи эр элчип-селчип соккан, база бирээзи кырлайты соп каан демирлерни эптеп сайгарган, чай чок-ла турганнар.

— Чаа, күжүр эрлерни. Кайы хире тур силер, Ба Линь Ма?

Барыймаа топтуу аажок тайылбырлаан:

— Биске бар турган чес-холаны, өңнүг демирни доостувус. Нарын чүүлдерни шуптузун силерниң садыңарже берипкен бис. Ам бисте мөңгүн аймаа, чес-хола барык төнгөн. Даңза кылыр хаш соруулдарга херек мань база үзүлдү. Шуптузу садыгда кирген болдур ийин, Эренцен-Дорж. Силер ам биске чүнү эккеп бээр силер?

— Билдим, билдим, Ба Линь Ма. Херектиг чүүлдерни шуптузун даңзылап аайын. Мартаа кожай маңаа чоруп турда, мен

ам даарта нарын чүүлдер согар мөңгүн болгаш өннүг демир-дес аймаан садып эккеп берейн. Мартаа, даштын тергеде шоодайвысты кирип эккел аа? Ында аыш-чем аймаан, чүүхөөнү бо дарган эрлерге сөңнөп көрээли. Мындыг улуг маскалыг эрлерни хүндүлевес болза, бистерни ат кылыр болгай боларың.

Дарганнар чөмнөнип эгелээн. Эренцен-Дорж Мартаажыкка чугаалаан:

— Сен дарганнар-биле хөөрежип олур аа. Мен демир заводу четкеш, даарта чедип келир мен. Хонар чериң ажырбас боор сен. Мен чоруптайн. Даарта маңаа чедип кээр мен. Бүгү чоруктары-выс дооскаш, даарта кезээ чана бээр бис.

— Силерниң ооңар шын-дыр, кожай — деп, Мартаажык, Барыймаа биле Алдын-Херел база деткээн: — Биске нарын дериг-херекселдер кылыр демир-дес, мөңгүн аймаа кончуг чугула. Олар үзүктөлбөс болза, бистиң кылыр чүүлдери-вистиң саны-даа, шынары-даа кудулавас болур.

Эренцен-Дорж дарганнарже көргөш айтырган:

— Бо кылып туларыңар улуг демирлер аймаа кымнарның чагы боор, оолдар?

— Хоорай төвүндө бир кожайның чагы-дыр. Бир чамдызы соңга караанга көзенек демирлер-дир. Ол кожайның хууда садыының соңгаларыңа хана-карактар-дыр. Бир чамдызы аңмаар эжиктери шывар демирлер-дир. Шыырак кожайлар үп чүүхөөзүн кадагалаарда кевин-херекчок улус кирип шыдавас кылдыр камгалаар апаар чүвө-дир.

— Шыырак-ла ажылдап турар улус-тур силер, оолдар. Карак бо, амыр эвес-тир. Чүглө ол кожайга дыңнадыңар, силерни эмин эрттир чиик өрте-к-биле төөрөтпезин. Мындыг аар ажылды бо-даар ужурлуг.

— Силерниң ооңар шын харын, кожай. Ындыг болза-даа ол кыдат биске хомудал чок төлөп бээр болган кижини. Баштайгы хүн-нерде биске ногаа-чимис аймаан безин эндере берди. Акшазын бо ажыл доостурга бээр болду ийин.

Эренцен-Дорж хаваан дүйүп чугаалаан:

— Чазый сойлук силерни үзүм-чигир-биле көгүдүп алгаш, чиик өрте-к-биле санажы берзе, меңээ чугаалаар силер. Мен бодумнуң дарганнарымның күжүн халас ытпас болдур мен ийин.

Эренцен-Дорж чоруурда эрлерге акша бергеш, ат-сывын салдыргаш, Мартаажыкка чугаалаан:

— Че, мен чоруптайн. Даарта маңаа ужуражып алыр бис.

Эренцен-Дорж үнө берген соонда, дарган эрлер узаныр бажыңының иштин аайлап алгаш, даарта кылыр ажылдарын хуваа-

жып алганнар. Барыймаа шала кырында чыткан демир кагын бок урар калбак кара тавакче ширбип урупкаш, Мартаажыктан айтырган:

— Эренцен-Дорж даарта келир болду але?

— Ийе, даарта келир. Ол келирде силерге херектиг демир-дести, өңнүг металлдарны ээкээр кижиге.

Чугааны Барыймаа уламчылаан:

— Бистиң Тывада байдал амыр эвес-тир. Улан-Батордан келген бистиң кижилеривистиң чугаазын дыңнаарга өөрүнчүг чүве чогул, Тываның бажында Тока хевээр-дир. Ол Тываны баштап олурда, бистер дедир чуртувусче чанар аргавыс шуут чок-тур. Эң-не берге чүве чүл дээрге Тока Москва-биле харылзашкаш, эрткен күзүн Тываны ССРЭ-ге кадыпкан чүве-дир... Ам канчаар боор. Силер аныяк кижилер маңаа чаңчыга берген чүве болганда кымга-даа билдирбейн манаа чүгээр черге чурттап турар апаар-дыр. Бистерге оон өске орукту бурган башкы берип шыдавас болган-дыр. Мен-даа ынаар Тываже чурттаар бүзүрелим бүтпес хире-дир. Аңаа баргаш Коммунистиг кызыл Орустуң холунга кирериниң орнунга өлгени дээре. Силерден Тываже барып, оларга дүжүп бээр күзелдиг кижилер бар бе, оолдар?

Барык шупту деңге чыгыы оожум харыылааннар:

— Билдингир чүве ышкажыл. Бистер Тывага чеде бээр болзувусса, дораан-на туткаш, боолап кааптар. Коммунистиг кызыл чазакка чагыртырының орнунга маңаа дүвүрэнивис дээре.

Барыймаа оларны деткээн:

— Шын-дыр. Бистер маңаа тайбың чурттап турганывыс дээре. Улуг Орус черде немец-биле дайын-чаа доозулган. Чурт аш-чутка, үрегдээшкинге кончуг качыгдаан. Тывада мал кончуг эвээжээн-дир. Хөй малды фронтуга берипкен. Хөй мал фронтуга бергени дээш Тывыкы Ленин ордени деп чүве-биле шаңнаткан.

Ам Тывада араттарның малын каттыштырып эгелээн. Хууда мал турбас чүве-дир. Аът чок чадаг, мал чок хол куруг кижиге чүнүң-биле амыдыраарыл. Тараа тарыырада трактор деп демир даван-ныг чүве-биле тарыыр дидир. Ол чүвеңер черни оран-делегейи-биле үрөп кааптар чүве-дир. Каш тараан соонда чер үрелип каар. Бо бүгү алызы барып кончуг багай чорукка чедирер. Келир үеде кандыг-бир өскерилге болу бээри чадавас. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас болгай. Тыва чурту орталанып кээр чадавас. Хүрээ-хииттерни, лама-хамнарны база узуткап каапкан. Спирт деп ажыг сугну доскаарларга чүдүрүп эккелгеш, өглер чанынга тургускулап каан дидир. Ону бир дашканы ижипкен кижиге-ле ззирип каар. Чон чүдүлгезинден күш-биле чардынган.

Арага-спирт дээр оттуг суг-биле догнажып эгелээн. Арага деп чүвени ишкен тудум кижилерниң үрелири дам баар. Оон кеде-резе өлүржүп-кыржып эгелезе хөңнү. Ооң түңнели ам-даа ырак. Бурган башкы бистиң чуртувусту та кажан кээргеп көөр чүве.

Алдын-Херел Барыймаага каттышкан:

— Амгы байдал-биле алырга аалдарда мунар аъттар эвээжээн. Чүгүрүк аъттар дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Муң-муң баш шыырак аъттарны фронтуже чорудупкан. Ийи-чаңгыс чүгүрүк аъттарны каргыс шагның артынчызы, феодалдарның хөрөңгизин хавыرار деп сылдаг-биле чок кылган. Эр кижии эки аът чокта, кандыг эр кижии болур боор. Берге чүве ол-дур.

— Чылгыдан өске мал-маган база эвээжеп калганы ол бе? — деп, Чозар айтырган.

Аңаа Барыймаа харыылаан:

— Муң-муң баш бода малды база фронтуга берген. Чүс-чүс муң шээр малды база өргүпкен.

— Ам Тывада хөй малдыг кижилер чоннуң дайзыны деп атка четкени ол-дур.

— Аттыг-ла чүве-дир, але? Тыва хоозурап калганы ол-дур.

— Хоозураан чүве-дир ийин, оолдар. Моон соңгаар хоозурал улам дендээр боор ийин оң — деп, Мартаажык түңнээн.

Дарган эрлер шупту чер-чурт дугайында орай кежээге чедир чугаалашканнар. Даартазында Эренцен-Дорж биче дүш чедип турда чедип келген:

— Ба Линь Ма, Алдын-Херел, бээр келиңер. Силерге бо бүгүнү хүлээдип берээли. Дарганнар Эренцен-Доржту үглей берген. Олар кожайның эккелген демир-дезин, өңнүг металлдарын чаңгыстап, деңзилеп хүлээп ап эгелээн. Оларга херектиг чести, холаны, ак-демирни, мөңгүн эдилелдер артынчызын шыңгыы деңзилеп, чаңгыстап хүлээткен. Дарганнар катап узанып кирипкен.

Эренцен-Дорж ол бүгү ажыл доозулган соонда, Мартаажык-биле садыгланып алгаш, чанып келгеннер.

— Меңээ чүнү эккелдиң, ачай? Авамга болгаш дуңмаларым-га база белектер бар бе?

— Ийе, шуптуңарга бар. Адыр, дыка далашпаңар шүве. Кижии бүрүзүңге чаңгыстап тургаш үлөп берейн — дээш, садып алган чүүлдерин чада салып, кижии бүрүзүңге тудускан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Даштыкы чуртка тываларның ажыл-ижи, амыдыралы кандыг тургандыр?
2. Оларга кым улуг салдарны чедирип турганыл, чүге деп бодаар силер?
3. Барыймааның чугаазындан чүнү билип алдыңар?

Он ийиги эге

Чай төнүп, күс чоокшулаан. Барыймаа, Мартаажык-биле иелээн Тываже база бир тегерип көөрүн шиитпирлээн. Оът-сиген саргарып эгелээн. Дагларда чадаң үнүштер күскү хевин кедипкен. Көк-Дугай дагларының арга чарыктарында мыйгак-хараганнар оңа берген...

Дүнелерде Мартаажыктың уйгузу келбестээн. Ооң сагыжына Чыргакы белдириниң шорааннары, Чуңмалыг дагларының ногаан аргалары киргилээн. Төрээн чер деп чүве кижини сагыжындан ыравас. өске черге чораан кижилер, чүгле ону эскерип билир. Даштыкыда артып калган кижини бүрүзүнүң сагыжына төрээн чери эрте чазын, орай кузун кончуг кирер болган. Тываны сактып кээрге, чем чиирге безин амдан чок кыннып келир. Танды эдектеринде Межегейниң карак четпес ногаан шынаазы каракка көстүп келир. Чайгы шагда Чыргакының, Мажалыкта улуг шыктың кыдыында чараш сынныг анай-хаактар оожум сырынга аяар чайганып турган ышкаш апаар.

Барыймаа биле Мартаажык өөрүн чыып алгаш бүдүү сүмөлешкен. Тывада чүү болуп турарын билип эккээрин оларга угааткан. Аныяк оолдар оларның чугаазын дыңнааш, деткээн. Барыймаа биле Мартаажык чүү дей-дир, оларга ол бижиттинмээн хоойлу турган. Чүгө дээрге оларның ачызында арткан өөрү өске черге ижигип, ажил-амыдыралды тыпкан. Коргунчуг берге үеде оларның амы-тынын алган болганда канчап-даа маргыжар аргажок. Кыдат тываларына оларны эккелгени арткан өөрүнге тоолдомак-биле демей болган. Чүвени канчап билир, шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас. Шаг-төрө өскерлирге аалчуртче чана бээр үе чедип кээр чадавас деп олар санаар турган.

Көк-Дугайга кыдаттарның болгаш моолдарның казактарның кыдат кижини деп санап турганы кайгал Барыймаа, Соңгу моол чурттуг деп санап турганы кайгал Мартаажык арткан эрлерге эң-не угаан-сарыылдыг кижилер болур турган. Оларның Барыймаа биле Мартаажыкты ынчаар санаары-даа чөптүг. Дарганнар черни ажыдып, тускай бүдүрүлгө болуп ажилдай бергенинге уран дарган Кара-Монгуш Алдын-Херелдин үлүү база кончуг улуг турган. Ол арткан өөрүн дарганнаарына өөредип алганы, оларга улуг эжикти ажыткан. Ынчангаш оларны Ба Линь Ма деп тоянчы кыдат баштаан ус-шевер кыдаттар деп санап турган. Шынында чаңгыс Барыймаа кыдат дылды шал-бул билир турган. Ол чорук оларны гоминьданчылар үезинде айыыл-халаптан камгалап каан. Ол таварылгага Мартаажыктың кадайы Долгар-

ның акызы Эренцен-Доржтуң үлүү база кончуг улуг турган. Долгар Мартаажыкка шын-на сеткили-биле кызыгаар чок хандыкшааны бүгү байдалды улам таарымчалыг болдурган. Мартаажык чааскаан ора, Долгар бүгү байдалды таарымчалыг болдурарынга эвээш эвести кылган деп бодаар турган. Ол ышкаш уругларынга Мартаажык кызыгаар чок чаңчыгып, олар чокка чурттап шыдавас кылдыр сагыш-сеткили бүргей алдыра берген. Шагда Улуг-Чыргакы белдиринге эң-не баштайгы ынакшааны Кара-кыска сагыш-сеткилиниң соргаа ам-даа артып калган. Кара-кыска чангыс-ла хорадаар чүвези ону хувискаалчы шериглер-биле кедеге таварыштырып, тудуп алып часканы турган. Шынында ол согур душ болган таварылга болгай. Мартаажыкты Кызылдан келген революсчу шериглер ында деп бичии-даа сезиг албаан турган. Ындыг болза-даа нам үүрүнүң хуралы болган соонда Чөөн-Хемчик кожууннуң Иштики херектер килдизи ТАР-ның күрүнениң айыыл чок чорук черинден онза даалга-биле согур душ бооп аглаашкын кылган турган. Белдирге бүзээлээшкин үезинде Мартаажык каң кадык үнзе-даа, ооң эргим ынак кызы Кара-кыс өске эр тургузуп алгаш, ТАР шеринге ону тудуп бериптер деп шиитпирлеп алган-дыр деп бодап алган. Ынчангаш кыс кижиге бүзүрели бажы-биле ышкындырган турган. Долгарга ол чаңчыгып чадап шаг болган. Ооң кадында гоминьданчыларга тудуп бериптер болду бе деп бүдүү каразыышкыны база кезээде турган. Шынында Долгар аңаа база шынчы кижиге болган.

Чыргакы Белдиринде Кара-кыс сагыш-сеткил талазы-биле кончуг быжыг кижиге болган. Ол Мартаажыкка бичии-даа өскерилбээн. Хөй чылдар иштинде Мартаажыкты кызып манап келген. Улус ооң дугайында чүү деп-даа хоптап чугаалажып турда, Кара-кыс аңаа сагыш-сеткил талазы-биле өскерлиш чок болуп келген. Ол чаңгыс сөстүг кижиге чораан. Аныяанда Мартаажыктан божуп алган чаңгыс оглун өстүрүп алган. Чон «контр» кижиге оглу деп баар дээш оглун ада-иезиниң адынга даңзыладып алгаш, бүгү чуртталгазын кара чааскаан чурттап эрттирген. Мартаажык Тывага сөөлгү катап келгеш, Кара-кыска ыяап-ла ужурашкаш, чүге ону ТАР шеринге чишке каап бериптер бодай бергенин айтырар бодап, бүдүү кызыл арнынга чугаалап каарын аажок күзеп чораан. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс Тывага чажыды-биле чедип келгеш, аңаа ужуражыр аас-кежик салым-чолдуң аайы-биле кезээде таварышпайн келген. Чажыды-биле кээп турар дургун кижиге айыыл улуг болгаш эптиг таварылга белен таварышпас турган.

Дүнелерде кадыр дагларны ажып, хүндүс чажыт черлерге хүн эрттирип чорааш ийи аът четкен, ийи аъттыг кижиге Кы-

даттың, Моолдуң, Тываның күрүне кызыгаарын ажып чорааш, база катап төрөөн черинге чедип келгеннер. Олар Барыймаа биле Мартаажык болганнар. Дедир чанарда шагдагы таваржып турган черинге болчажып алганнар. Бир эвес кайы-бирээзи болчашкан черге 24 шак дургузунда манаарга келбес болза, өлүрткен деп санап каар деп олар даңгыраглашканнар. А дириг чыткаш кажандаа кижини холунга кирбес деп чүвени бот-боттарынга даңгыраглашканнар. Оларның кайызы-даа дидинге чедир чепсегленип алганнар.

Кижини бүрүзү чер баарда бодунга кандыг-даа документ хевирлиг бижик ап чорбас турган. Бир эвес өлүртүп каар ужуру таварышса кым-даа таныттынмас болур ужурулу. Оон ангыда кижини бүрүзү тергиин күштүг хоранны белен байдалга ап чораан. Баш муңгаш болу берген таварылгада, сөөлгү окка чедир аткылашкаш, хоранны пактай кааптарга, ыш-биле баар ужурулу. Оон соонда оларны хэйи шаап-даа турза, чаңгыс сөс-даа үнмейн баар ужурулу. Улуг-Чыргакы бажын ажып келгеш, ок-чемзээн, күш-хүнезинин база катап хынап көргөннер. Аңаа дүн чарып алганнар. Соондан кандыг-даа сүргүн чок деп чүвени дакпыр хынап алганнар. Чыргакының Чунмалыг сыннарынга келгеш, ийи чарлы бергеннер. Бирээзи дүн таварыштыр ээн черлеп Чыргакы аксы таварты Хемчик ары-биле Чанаш-Аксының шыргайларыңче эсти берген. Ол кайгал Барыймаа болган. Мартаажык Белдир сыннарында шыргайларда ижээй берген. Бөрү ижээн чанынга мал тутпас дидир. Олар төрөөн черинге келгеш, күске думчуундан хан-даа аксып болбас дээрзин кончуг эки билдирлер.

Орай күзүн төрөөн чериниң арыг агаары, каракка тааланчыг арга-даштары сагыш-сеткилди өөртүр болган. Бедик черден харап ораарга, чүгле карак чажы кээр. Төрөөн чер дег эрги чүве дириг кижиге кажандаа турбас дээрзин Мартаажык бодап орган. Мунуп чораан адының бирээзин чажыт черге арттырып кааш, Мартаажык каш катап хайгыыл кылып, аалдарны дүне тегергилээн. Кайы-даа ады өөредип чаңчыктырып каан болгаш ээзи келбээн шаанда шимээн үндүрбес, бош турар турган. Херек апарза, кончуг шалыпкын оъттай шаап алып. Суглуун ужулгаш, муңгаш-дын биле узун-дынын эзерге баглай тыртып каар турган. Ону өске кижини мунуптар арга турбас. Тускай өөредип каан аъттар, чүгле ээзиниң айтышкынын дыңнаар. Мартаажыктың кады төрөөн чаңгыс акызы Чагды дунмазы Мартаажыктың ужун база катап үүтпүрлеп чорааш, чедип келген болган. Ол дунмазы дуукаа чедип келгенинге аажок өөрөөн. Чугаа даңны атсы бол-

ган. Олар ийини кым-даа көрүп шыдавас турган. Сөөлгү катап чарлып чоруурда, Чагды чугаалаан:

— Мен ам кымдан-даа кортпас мен, оол. Мени чеже катап шиидер боор. Ам чөгел төнгөн. Бо чазак сээң ужун меңээ өөделиг чүве көргүспеди. Шуптузун чүктеп эрттирдим. Эки чурттап чорууруң меңээ белек ол-дур. Оон өске меңээ чүнүң-даа херээ чок. Алдын-мөңгүн-даа, акша-төгерик-даа ында калыр чүве-дир оң. Тываның байдалы өскерилген. Аңаа силер ышкаш улус кажандаа хостуг чурттап шыдавас. Шаг-төре ынчаар өскерлип келгени ол-дур. Ам Чыргакыда чүгүрүк аъттар-даа чок, шыырак лама-хамнар-даа чок. Шуптузун өргүпкөн. Мал-маганның кижилерниң колдуун шиидип каапкан. Байлар чурттап турган черлерде, ам чүгле чашпан үнүп келгени ол-дур. Чылгы оъттап чораан ховулар ам ээн калганы ол-дур, дуңмам. Колхоз деп чүвениң малының бажын чүгле дарга-бошкалар билир. Ооң эъдин бистер ышкаш кижилер чивес, кежин кетпес болганы ол-дур. Тока дарга деп кижичер орда чүү-даа бүтпес. Силерниң ол Барыймаа чаңгыңар шынын чугаалааны ол-дур. Тываның бажыңга Тывыкы олурда, силер маңаа чурттап шыдавас силер. Силер ышкаш улусту туткаш ыткылаштыр боолап кааптарлар. Кара-кыска чугаалап каар дээн чүвең бар болза мен дыңнадыптайн. Ол уругда дыргак каразы хире-даа буруу чок. Хөөкүй ам-даа кара чааскаан чурттап чор ышкажыл. Ынчан сени бүзээлей бээрде ооң кандыг-даа буруузу чок турган болдур ийин. Че харын, ооң-даа ам сеңээ херээ чок болганы ол-дур. Чаңгыс оглуңну көрүп ал. Дөө черде база аас-кежиктиг болган-дыр сен. Меңээ бо бергениң кушкаш бажы ышкаш алдынның херээ чок, оол. Ону чүнү кылыр мен. Ол дээш база катап 25 чыл орар эвес мен. Алдын-мөңгүн бо шагда кижичи бажы чиир. Мартаажык акызыңга чөптөп чугаалаан:

— Чүвени канчап билир сен, акым. Бичии алдын-мөңгүн ажы-төлүңге-даа кажан-бир шагда херек апаар. Мээң ужум түрөп чорааның кончуг болгай. Мээң дугайымда тураскаал болгай аан. Ап ап көр, акым.

Дуңмазының берген шуткуп каан алдынны хойлап ап тура, Чагдының карактарының чаштары сыстып келген. Ол карактарының чаштарын адыштары-биле чодуп тура чугаалаан:

— Бистиң ачавыс Эрелчээн чейзеңниң сарала аскырлыг чыраа аъттарлыг чылгызындан мал төнгени ол-дур. Мен баштай шииттиреримде шуптузун хавырып алган болгай. Ам ол малдарның үре-садызындан чаңгыс ала бе артканы ол-дур. Эрткен чылгы чаңгыс кулунчаан бөрү чип кагды. Ам боос бе чүве. Эр кулун төрүпсө, аскыр кылып алгаш, Калинин аттыг колхозтун

чылгызынга бүдүү кадыптар мен. Мээң эвес-даа болза, колхозка үре-садызы чораай аан.

Мартаажык акызын кээргеп чугаалаан:

— Ону чоор сен, оол. Херек апарза, мээң чурттап турар черимден бодумнуң чылгымдан сеңээ малды кызыгаар эртирип эккеп бээр мен.

Чагды кызыгаар чокка удурланган. «Кижичурту кидирээштиг, кижичурту малды химирелдиг». Бодувустуң ада-өгбевистиң малы эвес, ону чоор сен. Ынчап черле тениве, дуңмам.

Мартаажык акызының чугаазын чөпсүнгөн. Чагды аңаа база катап чагыын берген:

— Күжүр дуңмам, Мартаа. Ам моон соңгаар бээр келбе. Кижичурту кире бээр сен. Ол таарышкан чериңге амыр-мендичурттап чор. Бурган сени хайгаарап чоруур болзун. Бай чуртувустуң ээлери сени камгалап чоруур ыйнаан. Мен-даа канчаар, арган-дорган колхоз аъды мунуп, аштап өлбестиг аргазы-биле өс эдип чоруур мен ыйнаан. Ам моон соңгаар бээр черле ис баспа. Кара сагыштыг чүвөлериң чемижи боор сен. Бир-тээ амыдырал бисти ол хире кызаан болганда, бээр сагыш салган херек чок. «Ынанганың бажын ыт чизин, ыңгыржаан бажын өрт чизин» деп ашактар чугаалажыр ышкажыгай.

— Сээн чагың чөптүг деп чүвени билип ор мен, акым. Харназының дөгүп келген-дир. Чүвени канчап билер. Чырык чер кырынга эң сөөлгү катап ужуражып турарывыс чадавас. Улуг Чыргакыны, Мажалыктың ногаан шыгын моон соңгаар көрбейн баарым чадавас. Чүгө дээрге бээр кээри амыр эвес болгай. Төрээн чурт кажан-даа кижичурту сагыжындан үнмес чүве чорду. Ам харын чүве оожургаан ышкажыл. Кайы хамаанчок кижилер караанга көзүлбес болза, мени сүрген чүве эскертинмейн-дир. Чүү-даа болза сен кандыг-бир арга-биле Кара-кыска дыңнат. Мен манап олулар мен. Оглумну чаңгыс катап көрүп алың...

Чагды эзир хаайы дег ытпак думчуун чоон кара салаалары-биле суйбааш, улуг ала карактары кударанчыг кылдыр дуңмазынче көргөн. Чагдының карактары шаг чок болгаш шоозу өлере бергенин дуңмазы эскерген. Кара-бажыңга үр чылдарда хилинчектенип, аштап-суксап, эрээ көрүп чораан болгаш элекке кырып калганы ол-дур ийин деп Мартаажык акызын иштинде кээргеп олурган...

— Мен Кара-кыска дуокаа дамчыдып керейн. Сен чугаалап каан черимге дүн ортузунда манап олулар сен — дээш, Чагды тал иштинде аъдын мунуп алгаш, ажыт кири чортуп чоруй барган.

Белдир арынга күскү айдың дүне дугурушкан черинге Кара-кыс чедип келген. Кара-кыс Мартаажыкты көрүп кааш, кезек када моорай бер часкан. Дыка үр ыт чок турган. Ынча чылдар иштинде, ооң сагыш-сеткилинге чыылган бодалдарның чаңгызын-даа чугаалаар сөс тышпайн турган. Мартаажык дезип чоруткандан бээр чээрби хире чыл эрткенде база катап көржүп келгени ол болган. Удур-дедир көржүп алгаш үр-ле турганнар. Үжен сес хар чеде берзе-даа, Кара-кыстың дурт-сыны, арын шырайы ам-даа аныяксыг көзүлген. Мартаажык Кара-кыстың холдарын тудуп алгаш, ооң чинге салааларын суйбап турган:

— Сени ынча чылдар иштинде хилинчектеп каан дээш меңээ хорадаар сен бе, Кара?

— Канчаар хорадаар мен. Салым-чолдуң ындыг болганын. Сээң маңаа чурттаар аргаң чок болганда, мен чааскаан оглум-биле артып калганым ол-дур. Меңээ сенден өске кымның-даа херээ чок деп шагда-ла чугаалаан ышкажык мен. Ам ол-дур, бүгү чүве аас-кежик чок кылдыр дооступ калган. Сен салым-чолдуң аайы-биле өске черже дезип чоруй барган. Чүгле харын сээң дириг чорууруң дээш бурганга тейлеп чор мен. Ам бодап көөрүмге, сен харын меңээ көөрде аас-кежиктиг болган-дыр сен. Ында кадай-хаванныг, ажы-төлдүг. Мен чаңгыс оглум-биле кара чааскаан, кургап калган ыаш ышкаш элеңейнип чоруурум ол-дур. Чок, сеңээ хорадавас мен. Чугаалаар сөстер-даа тышпас мен. Чаңгыс-ла чүүлдү сөглеп каайн: сеңээ кажан-даа өскерилбейн хөвээр арткан мен. Чаңгыс-даа катап эр кижиде чугаа кылбаан мен. Ам харын чаңгыс оглум, сээң оглуң Сүге-Маадыр колхоз молдургазы кадарып чор ышкажыл. Эрткен чылын чаа өгленип алды. Бир харлыг оолдуг. Мээң сагыжым чылдып бээр чаңгыс өөрүшкүм ол-дур.

Кара-кыс карактарының чаштарын тыртып чадап каан. Ынча чылдар иштинде акпаан карак чаштары Чыргакының дамырак кара суу дег хөлденип бадып турган. Ол Мартаажыктың чаактарыныче бичии кадыг адыштары-биле аартыр эвес часкагылапкан. Мартаажыктың ишти-хөңнү сөктү бер часкан. Кандыг кончуг чаңгыс сөстүг чораан кижиде боор. Кара-кыстың сөстеринде чаңгыс-даа меге чүве чогу ала-чайгаар билдинип турган. Эх, херээжен кижиде эр кижиден быжыг чүве эвеспе оң... Мен аңаа көөрде таалыңда дыгып каан инек мыяа-биле дөмей кижиде эвес мен бе деп бодал ооң бажыңга кире дүшкен. Мартаажыктың улуг кара карактарында чаштарны Кара-кыс база эскерип каан.

— Сүге-Маадырны чаңгыс катап көрүп аарын чөпшээрээр сен бе, Кара? — деп, элээн үр болганда, Мартаажык айтырган.

— Ийе, ужуражыр сен. Чүгле ооң ат-сывы авам-ачамның даңзызында эвеспе. Оон башка контр кижиге оглу дээш өөделиг чүве көрбес болгай. Школа деп чүвеге безин чүгле үш чыл болду. Кожуун школазынче чорутпаан бис. Дарга-бошкалар уктап туруп берзе хоржок болгай.

— Ол-даа ажырбас, Кара. Мени өршээ. Аныяк шаамда тенек баш-биле чазыг кылгаш, бүгү назынымда хинчектенип чоруур ол-дур. Ол дээш сеңээ база кызыгаар чок буруулуг мен. Бир эвес болдунар болза, мени өршээп көр. Сеңээ таварышкан бүгү хилинчек-човулаң мээң буруум ышкажыл.

— Ам ону коптарган херээң чок. Дөмей-ле дедир эгидип алыр эвес бис — деп, Кара-кыс чымчак кылдыр чугаалаан.

— Адыр, Кара, сени мага хандыр көрүп алың. Ынча чылдар эрткен-даа болза үнүң база ол-ла хевээр-дир. Арын-шырайың база меңээ эргим хевээр-дир.

— Мен хөөкүй кара чааскаан чалыгы чылдарымны мынчаар хилинчектенип эрттирип алдым. Сени чүү деп буруудадыр боор. Ам-даа болза сени тудуп алыр болза дириг үндүрбес чүведир ийин. Ынчан ТАР шериинге мени тудуп берипкен деп бодаан боор сен. Олар душ бооп келгени сөөлүндө билдинген болгай.

— Мен база ону үр болганда дыңнаан мен, Кара. Мени ынча чылдар иштинде манап чораның дээш, сеңээ чүгле четтирдим деп чугаалаардан өске сөс тышпас-тыр мен.

— Чүү дээш четтирдим дээр боор. Амыдыралды кижиге баш-биле бодап шыдавас кара чалымнар ынчаар кызап турда сээң-биле бо черге чурттаар аас-кежик бис ийиге таварышпайн барганы ол-дур. Та кандыг кончуг аас-кежиктиг улус чаңгыс черде кады чурттап чоруур чүве...

Кара-кыс база катап ишкирни берген. Ийи кижиге үр-ле ыгыт чок турганнар. Даң чырыыр чоокшулай берген...

Мартаажык Кара-кысты чылыдыр кужактап алгаш үр-ле турган. Ооң соонда Кара-кыс аяр чугаалаан:

— Күскү даң чырыыр деп барды. Даарта дүне база маңаа чедип кел. Ынчан оглуң-биле үжелээ база чугаалажыр бис. Ол дөмей-ле сени көрүксеп чоруур. Чүге дээрге, мен ол эр апарганда чагып-сургап каан мен. Чүге чааскаан чурттап чоруур сен, авай, — дээрге база тайылбырлаан мен. — Сээң төрүп каан ачаңдан өске кым-даа меңээ херек чок, оглум, — дээн кижиге мен.

Кара-кыс чоруур деп барганда Мартаажык дилег кылган:

— Төрөөн черге келгеш кара чаңгыс дилээм. Сеңээ болгаш оглумга белээм бар. Ону тураскаал кылдыр ческинмейн ап көрөм, сарыым.

Кара-кыс кезек тура:

— Оглуңга бодуң берзинзе.

— Сеңээ болгаш оглумга шагдан тура шыгжап алган белээм чүве. Хүлээп ап көр...

Ол аъдының таалыңындан ораап каан чүүлдер уштуп сунган. Ында торгу-чычы, алдын сыргалар, билектээштер, оглунга мөңгүннөп кылган оттук-бижек, калбак алдын билектээш болгаш өске-даа чүүлдер болган. Кара-кыс ону хүлээп алган.

Мартаажык чугаалаан:

— Шаг шаа-биле турбас. Кажан-бир шагда эр кижиге кандыг-бир үнелиг чүве херек апарганда, алдын эң-не үнелиг акша болур чүве. Мен ону чурттап турар черимден эвес, 1929 чылда черге суп каан алдынымдан алгаш, чажырып каан мен. Ынчан мээң холумга бир пуд чыгыы алдын турган болдур ийин. Ол бистин Тывавыстың эртинези-дир. Дезип чоруткан алдынчы көрей балыглаткаш, өлүрүнүң мурнунда меңээ берген чүве. «Сээң чериниң алдыны-дыр. Мени чаагай кылдыр орнукшудуп каар сен» дээн. Ону ынчаар күүсеткен мен. Ол Танды кожуунга артельге турган чүве. Ол алдын эвес болза бис даштыкыже үнүп шыдавас, азы аңаа чурттап шыдавас турган бис. Ооң ачызында тынныг арткан бис. Че, ол дугайы сеңээ артык чугаа болур...

Мартаажык даартазында дүне база катап аңаа келген. Кара-кыс оглун эдертии алгаш келген. Сүге-Маадыр кончуг шевергин чараш шырайлыг, узун оол болган. Кырган ада-иези өстүрүп каан болгаш оолдуң аксы-чугаазы аажок чымчак, аянныг болган. Мартаажык баштай чассыдарга оол ыядыксаар болган. Сүге-Маадырга ачазы болур сураглыг кайгал-дургун кижичи оттук хаайлыг чараш арынныг, ам-даа аныяк көстүр кижичи болган. Чыргакы чонунуң тоолчургу кылдыр чугаалажыр кижизи бо ышкажыл, мээң ачам. Кандыг-даа эвес анаа кижичи-ле-дир деп боданган.

— Мени дээш меңээ сеткилиц хомудава, оглум. Моон ырак кижичи черинде чурттап чоруур ужурга таварышкан кижичи-дир мен. Сени көрүксээш хөй чылдар иштинде бодап келдим. Эр эндээр, эрик бустур деп чүве ол-дур ийин, оглум. Аныяк кижичи сөөлүндө мээң чүге мынчап барганымны биле бээр сен.

Кара-кыска көөрдө оглу адазы-биле огулуг чүве чугаалажып шыдаваан. Күскү даң чоорту чырып орган. Чарлыр үе келген. Үш кижичи чарлып чадап шаг болган.

Мартаажык аъттаныр деп баргаш аяар чугаалаан:

— Бо ужуражылганы маанай адаанга киргижемге кажан-даа уттуп шыдавас мен. Төрээн черивистин кара довурааның кырынга, айның-хүннүң адаанга силер ийиге мынчаар ужуражып алы-

рын күзеп-даа чорааш улуг бүзүревейн чордум. Ам-на күзелим бүттү, мени кижидээниңер дээш четтирдим. Чыргакының көктүг-шыктыг черин базар, силер ийини көрүп алып аас-кежикти менээ бергени дээш бурганга өөрүп четтирдим.

Мартаажык оглунуң бажын чыттап чассыткан. Кара-кыстың чаагай чыттыг чоон кара кежегезин чассыдып суйбаан. Кара-кыс чаштыг карактары-биле Мартаажыкче көрүп алган турган. Чарлыр хөңнү чогу ооң карактарындан илдең көстүп турган. Кара-кыстың арын-шырайы Мартаажыкка онзагай чараш көзүлгөн. Ол карактарының чаштарын база катап тыртып чадап каан. Ооң карактарының чаштары дамырак кара суг дег агып турган. Авазын көргөш, Сүге-Маадыр база туттунуп шыдаваан. Авазын кээргээш карактарының чажын чоода берген. Мартаажык айттаныпкан. Ооң карактары база чаштыг болган...

— Байырлыг, мээң эргим кижилерим. Силерден чарлыр хөңнүм чок-даа болза, чоруй барайн. База катап хары черже чоруй барайн. Оон башка мээң ужум силерге багай апаар. Мен силерге хайым халдатпаайн. Менди-чаагай туруңар...

Мартаажык Чыргакы белдириңиң шыргайынче ажытталы берген. «Байырлыг, Чыргакым, байырлыг, мээң эргим кижилерим» деп ол карактарының сыыгайнып чораан чажын чодуп бар чыткан.

Кара-кыс турза-ла турган. Сүге-Маадыр авазын чедип алган. Авазы барып уजार чыгыгы харлыга берген кылаштап чораан. Ол Мартаажыкка кызыгаар чок ынак болганы ол-дур деп Сүге-Маадыр билип чораан.

Ийи хонганда Мартаажык Моолду эртип, Кыдат кызыгаарын ажып келген. Сайыр бажынга болчашкан черинге Барыймааны манаан. Ол дүн дүжүп орда чедип келген. Кээрге ийи кижиде болган. Барыймаа кадайы Долмажапты эдэртип алган болган. Мартаажык оларны көрүп кааш амырай-ла берген:

— Черле боадым ийин.

Барыймаа Чанагаш-Аксынга, Хемчик уну күзегге уругларының өөнге чажыды-биле чеде берген болган. Долмажап ашааның келгенин билип каан. Баазаң кончуг чажыт дыңнаткан. Күс апарган-даа болза, уруунуң уруу-биле даштыгаа удуур турган. Даштыгаа уруунуң уруу Саараны хойгарып алгаш удуп чыткан. Алды харлыг чаптанчыг Саара кырган-авазының чанынга чассып чыда удуп калган. Эрген оттуп кээрге, кырган-авазы чок болган. Ооң идиктери, даңзасы болгаш таакпызының хавы чыткан.

Долмажап кадай Хемчикке дүшкен-дир дээш, чон каш хондур дилээш, тыппаан. Күскү Хемчик ону күчүлүг чалгыглары-

биле кижиге четпес черже алгаш барган-дыр деп төрөлдери чөгөл төндүр дилээн. Кандыг-даа түңнел чок болган. Барыймаа кадайын алгаш чоруй барганын, кым-даа билбээн.

Олар өске черге ынчаар назынының сөөлгү хүннеринге чедир кады чурттап чорааннар.

Ба Линь Ма кыдат Соңгу Моолдан калга кадай-биле ынчаар чурттап артып калган...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Кыдат кижиге деп санап турганы кайгал Барыймаа, Соңгу Моол чурттуг деп санап турганы кайгал Мартаажык арткан эш-өөрүңгө чүгө эң-не угаан-сарыылдыг кижилер деп санаттынып турган деп бодаар силер?
2. Кара-кыска сөзүглелди ажыглап тургаш бадыткалдыг характеристикадан бериңер.
3. Мартаажык, Кара-кыс, Сүгө-Маадырның байырлажыышкынын тайыл-бырлаңар.
4. Барыймаа Долмажапты чүгө шак ынчаар дестире бергенил?

Тоожуга хамаарыштыр онаалгалар болгаш айтырыглар

1. Тоожунуң кайы эгези силерге таарышты, чүгө?
2. Барыймаа, Мартаажык, Алдын-Херел чүгө өскээр чоруур апарганыл?
3. Өске хары чуртка оларның амыдыралы кандыг болганыл?

Чижек чогаадыглар темалары:

1. Кара-кыс биле Мартаажыктың ынакшылы...
2. Мээң эң ынак маадырым...
3. «Бир эвес чогаалчы болган болзумза, тоожуну мынчаар төндүрер ийик мен» ...

Бот-тускайлаң ажылдар

1. Тоожуга хамаарыштыр «Төрөөн чурт деп чүл?» деп темалыг дыңнадыг.
2. М. В. Монгуш, Ж. М. Юшаның ажылдарыңга болгаш интернет четкилеринде материалдарга даянган, «Кыдаттың тывалары» деп темага реферат.

Төлөвилел. М. Көжелдейниң «Часкы хаттар» деп тоожузунга литературлуг картаны тургузар.

Дараазында ажылдар-биле таныжарын сүмеледивис:

1. Бавуу-Сюрюн М.В. Тувинцы Китая // Новые исследования Тувы, 2011. — № 1.
2. Кузьмина Е. Тувинцы Китая глазами исследователя / Тувинская правда, 2011. — 23 авг. — № 93 (17552),
3. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая и их этнолокальные группы // Ученые записки ТИГИ. — Кызыл, 2002. — Вып. XIX. — С 12—30.
4. Монгуш М. В. Чээрби чыл эрткенде / Шын. — Июнь 22. — 2011.
5. Юша Ж. М. Ханывыс чаңгыс — чон бис / Шын — июнь 22. — 2011. № 69 (18031) . — Ар. 4

Шомаадыр Дойлуевич КУУЛАР

(1943 – 2020)

Шомаадыр Куулар — тыва чогаалчыларның үшкү салгалының төлээзи, прозачы. Ол 1943 чылдың март 22-де ТАР-ның Сүт-Хөл кожууннуң Хөр-Тайгага төрүттүнген. Хөр-Тайга, Кызыл-Тайга, Суг-Аксы школаларына өөрөнгөш, Новосибирскиде партияның Дээди школазының массалыг информация чепсектерин удуртуп-баштаар факультетин дооскан.

Күш-ажылчы базымнарын Тываның Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң база «Тываның аныяктары» солуннуң чурукчусундан эгелээш, корреспондентилеп, килдис эргелекчилеп, харысалгалыг секретары бооп, редакторунга четкен. 1991-1994 чылдарда «Тыва Республика» солунну редакторлаан. 1998 чылдан 2011 чылга чедир Тываның ном үндүрер чериниң директорунга ажылдаан.

Чогаал ажылын 1978 чылда эгелээн. Баштайгы ному «Көк-хевек» 1984 чылда чырыкче үнген. Дараазында чылдарда «Баглааш» (1988, 2004, 2008) деп романының үш ному, «Шорааннарда дайгы» (1989) деп очерктери, «Амыдыралдың киргилчиннери» (1994) деп тоожузу тускай номнар кылдыр парлаттынган. Ол тыва чогаалчылар М. Кенин-Лопсан, Ю. Кюнзегеш, Е. Танова, С. Сүрүң-оол, О. Сувакпит болгаш өскелерниң-даа 70 ажыг номнарының чурук-каасталгаларын кылган.

1969 чылдан бээр ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Президентизиниң Хүндүлүг бижиктери база Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медалы-биле (2008) шаңнаткан.

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы. Ооң ады-биле Сүт-Хөл кожууннуң көдээ культура бажыңын адаан.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының чогаадыкчы ажы-ижин чугаалаңар.
2. Кым деп чогаалчыларның номнарын каастап чурааныл?
3. Ооң ады-биле кайы кожуунда, кандыг албан черин адааныл?

Бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар. Презентация.

1. «Чогаалчының чогаалдарында мөңгө темалар»
2. «Ш. Куулар — каастакчы чурукчу»
3. «Сүт-Хөлдүң чогаалчылары. Суг-Аксында чогаалчылар кудумчузу».

БАГЛААШ

(Романдан эгелер)

...Үр үеде туруп келгенинден баглааштың шырайы кууарып, салгын-хаттың, хар-частың, изиг-сооктуң кээргел чок чаңнап келгенинден ооң сүвүр бажы, харын-даа бүдүн уну чарылгылай берген. Ону топтап көөр болза, кадыг-берге узун амыдыралды көргөн эр кижиниң арын-шырайында ханы сыгыглар сагышка кирер, ылаңгыя караңгы имиртинде дээр актай көөрге, сүвүр тыва бөрттүг, улгады берген эр кижиде турганзыг.

Бо чурттуң ээлеринге бараан бооп келирде, өскээр чугаалаарга, ооң база ээзи апаарының мурнунда, ол өскөн-төрөөн Эзиминге, эш-өөрү Хадыңнарның аразынга хостуг чоргаар өзүп турган. Үечергезиниң аразындан ол дорт болгаш ак чараш уну-биле, төрөөн Черинде быжыгланган ханы, быжыг дазылдары, аныяк чалыы кыстың кулаанда узун сыргалары ышкаш халайып бады барган чүс-чүс алдын өңнүг сыргалары-биле ылгалып турган. Чогум-на ооң ыңдыг онзагай хевири бо чурттуң ээзи Кижиниң караанга илдигип, ону бодунуң амыдыралы-биле холбай бергенден бээр хөй-ле чылдар эрткен.

Эзимден чоруткаш, ол Кижиге бараан болу бергенинге хомудаваан, харын-даа аңаа чоргаарланып турган. Бир эвес ол ээн Эзиминге турган болза, ону кым эскерер боор, Үениң маңын кайыын көөр, ол-ла бүрүнгү черинге тура кырып-ла каар ыйнаан! Эх! Кандыг үелер турбады дээр, кандыг эрлер, кандыг кыстар, улуг-бичии кижилер келбеди дээр. Оларны уткуп, үдеп турда-ла Үе солчуп, кырып келгенин-даа билбейн барган. Ам кайыл, эрги чуртка ону кагтаны ол бе? Чок! Мээң үем эртип, чаа Үе келгени ол бооп магат. Шаг шаа-биле турбас!

Шаг шаа-биле турбас

Эргим номчукчу! Баштайгы романымны өске чогаалчылар ышкаш база катап-ла аъттыг кижиден эгелеп алырын чөшпээрер көрүңер. Чүге дээрге, номчуур деп олар номуңарда АҢТ, КИЖИ, БАГЛААШ, ҮЕ ол дөрт — дириг амыдыралдың сүлдези болуп кирген философтуг угаадыг чүве.

* * *

Чаа кадаан Баглааш эренги хүн караанга шала өкпең-кызыл өңнүг, шилгедек болгаш харын-даа чараш кылдыр көзүлгөн. Хүн

херелинге шондурган ооң сүвүр бажында хүрең өңү аныяк эрний салгын-хатка додуккан хүрең шырайынга-даа дөмейлежир.

Бир дугаар эртенги хүнүнден эгелээш чаа Баглааш чурт-туң ээлериный амыдырал-чуртталгазын көрүп эгелээн. Ынчан таптыг-ла 193... чылдың чайның адак айы турган...

Баглаашта карала аъттың эзер-чүгенин ургааш, шала кастай баглап каан турган. Оолакай черле ындыг, куш даң бажында тургаш, бир-ле дугаарында хонатта аъдынга баар, оозун эккелгеш, эзертеп чүгеннээш, чер чоруур-даа, чорбас-даа болза, баглаашта барып баглап каан турар. Билбес кижилер ашак кайнаар-ла белткенип турары ол ирги деп бодаар. Шынында ындыг эвес, ооң чаңы ындыг турган. Баглааш кажан-даа куруг турбас деп Оолакай санап чораан: ында аалдың аъды турар болза, өгнүң эр ээзи аал-оранында-дыр дээрзи тодаргай, өске аът турар болза, ында улус чону чедип келген, чурттуң ээзи-биле чугаалажып оорар-дыр деп билир. Бир эвес аът-хөлүн баглаашка тургуспас, анаа-ла бош салыпкан болза, чок-ла болза кончуг далаш келген улус, чок-ла болза чүвениң ужур-чөвүн билбес кенен оолдар-дыр деп билир апаар. Үе шагдан бээр ынчаар туруп келген, ындыг турар-даа ужурулуг деп ашак шуут-ла бүзүрөп чораан.

* * *

Чайның башкы айы үнүп, чечек-чимистиң чедишкен хүннери чедип келген. Ол хүннерний бирээзинде Оолакайларның бурунгу чуртунга беш дугаар салгалдың адазы болур эр кижини төрүттүнген. Амыдырал төнчү чок. Алызы барып ону солуур ээзи көстүп келирге, Баглааш аажок өөрээн, сактырга ол чаш кижини биле кады ооң оглу база төрүттүнген-даа ышкаш. Ол хөлүн часпаан болган. Шынап-ла, алызы барып, ооң бодун аныяк баглааш биле солууру дээрге-ле, ооң оглунуң кижини болуру ышкакжыл.

* * *

— Мен бодум баглааш дөзүнге төрүттүнген мен, мээң оглум мээң өөмгө төрүттүнген! Кончуг эр боор! — деп, Оолакай бичии уруглар дег, өөрүп халып турган.

Шынап-ла, Оолакайны иези кончуг изиг чайын, баглааштан туттунуп алгаш божаан чүве-дир. Ынчан, аанакайын, Узун-Ашак база-ла бир черже чоруткан. Өггө ооң иези-биле эртен-кежээ болган кадайы арткан чүве-дир. Оолакайның авазы хүндүс дашкаар үнүп чорааш, хенертен эъди аарый бээрге, өг четпейн чанында баглааштан туттунупкан.

* * *

Ол үениң иштинде Баглааш хүннүң херелинге, сооктуң ажыг чыварынга оңуксай берзе-даа, сүр-күчүзү хевээр, четчип дадыга берген, кадыг-бергени эрткен аныяк эр ышкаш сагындырган. «Че, чүл моң, кайы хире бараан болуп тур силер, эш Баглааш?» деп, Чылбар-оол ооң унун суйбавышаан, дириг чүве дег чугаалашкан.

Баглааштан ырак эвесте, оглу Болат-оол халып орган. Оглу-нун соондан Чараштаа дидим эвес-даа ышкаш, халып орган оглу илдиге бергеш барып ужарга, оозун тургузу тыртып кааш, аяр кылаштап кел чыткан. Бажың чанында ада-иезиниң Маакай дунмазының хүлүмзүрүү чайнап турган. Экии, төрөөннерим! Экии, төрөөн черим!

Чылбар-оол оглун бир-ле дугаар көрүп, оозун чаптап холунга көдүрүп алгаш, эргим болгаш төрөөн улузунче уткуштур тавааршөлөөн кылаштапкан.

* * *

Аныяк эезиниң дайын чоруур дээнин дыңнааш, Баглааш кижиге бүрүзү ышкаш, ону бодалының эң-не ханызындан муңгарап хүлээп алган: «Чогум дайын деп чүү чүвел ол? Ок-боо тудуп алгаш, Кижилер бот-боттарын өлүржүп-ле турар, ол-ла бе? Оон чүү болурул? Чер кырынга кижилер артпас, ээзи чок чурт ышкаш бөмбүрзек турар ышказыл? Ынчаар бодаары безин коргунчут-дур».

Баглааштын бодалынга дайын дугайы ынчаар сагындырган. «Дайын анаа-ла кайын үне бээр, ону өөскүдүп турар кижилер бар-дыр. Эх, Кижилер, Кижилер! Боттарының-на тудуп тургузуп алганы кайгамчык чараш, чаагай Амыдыралын боттары-ла узуткап, чок кылыры ол ышказыл. Кижилерниң аразында амыдыралга хөңнү чок улус база турар чүве-дир аа? Азы мээң чедир билбейн турарым ол ирги бе? Ындыг бе дээрге, мээң улуг-даа, аныяк-даа ээлерим чүге кызып-кызып аңаа удур, төрөөн черин, чоок кижилерин каай-каай чоруп турарыл? Бодап көөрге дайын өртүнүң өөскүдүкчүлеринге удур, ону чок кылырын күзеп турар Кижилер база бар-дыр. Оо-о! Ол-даа езулуг Кижилер-дир!» Бир катап ооң өскөн-төрөөн Эзиминге өрт үнерге (ону база кижилер кылган), чаш хаак-даа артпайн хоозурадыр чылгап чоруп орда, эки Кижилерниң дузазы-биле ону өжүргенинден Баглааштын өскөн чери бүдүн артып, боду дириг үнген. Чогум-на ону өрттен камгалап алган кижилерниң бирээзи ооң ээлери ышкаш улус

болганын ол ам бодап турган. Ынчангаш ындыг халаптыг өрт — дайынны базар дээш чоруп турган аныяк ээзинге, тиилелгелиг чанып кээрин Баглааш бүгү сеткилиниң ханызындан йөрээп турган: «Мени өрттен камгалааныңар ышкаш чаагай сеткилдиг Кижилерни дайын өртүнден камгалашкаш, аал-ораныңарга ээп келиңер!»

* * *

«...Дүне када дүшкен кара шалың эртенги хүн караанга кылаш кыннып, Баглааштың унун куду, карак чажы ышкаш бадып турган. Дайын-чааның уржуундан хайыраан чалыы чуртталгазындан ындыг дораан чарлыр ужурга таварышкан, ооң ээлери ийи аныяк кижини, оларның чанында турган бичии оолду, ажыг-шүжүггө аймап хараадаан хөөкүй иени көргөш, Баглааштың карааның чаштары төрөөн черинче бадып турганы ол. Ынчалза-даа ынчан кижини бүрүзү кадыг-берге үеге туттурган болгаш Баглаашты кым-даа эскербээн...»

* * *

База катап муңгаргай болгаш чааскаанзыргай хүннер, айлар чылар-чылбас эртип турган. Ээзи чоруткан ояар Баглааш көзүлдүр-ле куураып, ону долгандыр чашпан-сиген дүргени-биле үнүп, улам-на ооң дөзүнчө чыырып кел чыткан, сактырга оларны үзе-чаза ызырып чип, тазартыр басып турар аъттар чокта амна ол Баглаашты тудуп чип кааптар-дыр дээнзиг. Ээлер чок деп чүве ол ышкажыл. Бир эвес олар турган болза, ол кончуг чашпан-дайзыннар ооң чанынче кайын чагдаар, каң-болат дуоугларның адаанга үзе бастырып, кадып, куураып-ла каар ыйнаан.

Фронт чоруткан аныяк оол сугже октаан даш дег, сураг барган.

* * *

Дайын төнгөн соонда, фронт чоруткан Чылбар-оолдуң өскөн-төрөөн черинде ол-ла баглааштың дөзүндө, ыйбагар хүрең баштыг, ооң-биле демейи кончуг, шоваазы дегет, шору апарган оол ойнап орган. Ооң холунда улуг эвес сундугур дүрүлүг кара даш бар болган. Ол оозун: «Ачамның танкызы-дыр, дайзыннарны бастылары ол-дур» дээш, идип-идип келгеш, баглаашка чык кылдыр үстүрүп олурган.

Каш чыл улаштыр аът-хөл шоолуг баглап турбаан Баглааштың дөзүн долгандыр оът-сиген дуй үнер деп кел чыткан. Ол би-

чий оол харын, дуй үнүп орган чашпан-сигенни бодунуң буттары-биле таптай базып, үргүлчү-ле орта ойнап орар. Ынчангаш Баглааш чоогу арыг, сактырга ол бичии Кижичашпан-сигенни ооң чанынче чагдатпайн турганзыг. Ооң будунга бир-ле чүве соктап турарга Баглааш кызып-кызып караан хере көргөш кайгай берген. Ооң ээзи аныяк эр Кижиниң арын-шырайы-биле демей бичии оол холунда тудуп алган ойнаар-дажы-биле ону үстүрүп-үстүрүп, оозун Баглааш дөзүнге каапкаш, чыраа шывык аъдын мунупкаш, долгандыр халдып-халдып чедип келгеш, Баглаашка кээп чөлей тургузуп кааш:

«Мээң аъдым баглаажы бо, борта турзун» деп уунда чугаалангаш, катап-ла ойнаар дажы-биле шииледип чоруп каан. Халдып-халдып дедир-ле кээр. Ынчап турда өгден аныяк херэежен Кижичашпан-сигенни үнүп келгеш, Баглааш дөзүнде олурган оглунче кылаштапкан. Ол мырыңай чоокшулап кээрге, Баглааш ам-на таныпкаан. Фронт чоруткан аныяк ээзи оолдуң кадайы болган. Үе ооң аныяк, чараш арын-шырайын база билдирер-билдиртпес хээлер-биле каастап эгелей берген болган. Ол кылаштавышаан келгеш, Баглааштын унундан куспактанып алгаш, ойнаан оглун көрүп, ханы бодалга алзып турган. Аныяк иениң бодалында кижичашпан-сигенни билии чадаар чүве-даа чок, фронт чоруткан ашаан бо Баглааштан үдеп чорутканын сактып келгени чугаажок.

— Мээң баглап каан аъдымга дегбе, авай! — деп, иезиниң бодалын бичии оол чардыктыра берген, черже кээп дүшкен хаак-аъдын катап Баглаашка чөлөп каан.

— По-ох, ай-ана! Билбедим, оглум! Сээң аъдың мында турар чүве ышкажыл! — деп, авазы оглун чаптаан.

— Ачамның баглаажыңга мээң аъдым турбайн, кымның аъды турарыл — деп, бичии оол шала ааспыраан көргүскен.

Авазы ооң-биле маргылдашпайн, өг чанындан шоолут ырак эвесте бараан хараар тейжигешче углай аяар кылаштап чоруй барган. Өйлөп, өйлөп-ле оон барып бир-ле чүвени манаан-даа ыш-каш, көргөн-даа ыш-каш талыгырже, шөйлүп чоруткан орукче кайгап-ла, кайгап-ла турар. Бир-бир көөрге бурун шагның даш көжээлери-даа ыш-каш апаар.

Бичии оол авазының соондан халып чеде бергеш:

— Авай, а, авай! Сен чоп үргүлчү-ле моон харанып-ла турар сен! Чүнү көрүп турарың ол, авай! — деп, авазының шыва тонунуң эдээнден тырткылаан.

— Мал-маганывыс барааннап турарым ол-дур ийин, оглум. Ам барып ойна че, чассыгбайым! — дээш, оглунуң ооргазындан барып үдей аарак иткилээн. Оглу ынаваан.

— Бистиң хой, өшкүвүс дуу чорлар ышкажыл, авай. Сен чоп өскээр көрүп турар сен — дээш, авазын ол амыратпайн барган.

— Оок! Кончуумну але, оглум. Мыя бо чораан чүвелерни көрбес. Мээң оглум кончуг кижидир, мени мурнай көрүп каапты — деп, оглун көгүдө аарак мактаарга, ханы сагыш-сеткилдиң, амыр-дыш, уйгу-дүн чок хүннерден бодунуң назынындан улугзуг кылдыр көстүр арын-шырайы чырыткыланып, хүлүмзүрүг чайнай берген.

— Мен билир-дир мен ийин, авай. Сээң чүнү харап турарыңны — дээш, оглу бажын халайткан.

— Сен ам-даа чаш кижидир канчап билир сен, оглум, өзүп келгеш биле бээр сен.

Авазының арын-шырайы база катап ханы бодалче шилчий берген.

— Ачамны харап көрүп турар-дыр сен ийин, авай!

— Ой, дадай! Ону сеңээ кым чугаалады, оглум?—дээш, авазы оглунче ээлбишаан, шала дүвүрөп, долгандыр көргүлээн. Сактырга, авашкыларның чажыдын кым-бир кижидиңнап кааптарындан сезинген-даа дег.

— Меңээ Баглааш чугаалады! — деп, оол анаа-ла чугаалаан.

— Баглааш, че! — дээш, авазы улам кайгап, өг мурнунда турган Баглаажынче чайгаар-ла көрнү каапкан. — Шынап-ла оозу мен чугааладым дээнзиг, бир-ле ындыг, шала чааскаанзыргай болгаш улуг бодалга алзыпкан кижиди ышкаш сагындырган.

Аныяк ие хөндүрлүп келгеш, оглун чедип алгаш, Хараар-Тейден өөнчө ээпкен. «Кым билир ону, бо Баглааш эр ээзин база манап, чааскаанзырап турары-даа чадавас. Өгнүң эр ээзи чокта, аал-даа бүдүн болбас, ээнзиргей чүвө ышкаш сагындырар. Ээзи орган болза, Баглаажы чоп куруг турарыл, бети дизе аъды-хөлү, ынды дизе эжи-өөрү чедип келгей. Сактырымга бо Баглааш куурарып бар чыдар-даа ышкаш. Сагыш-сеткилинге алзып, ээзин манап турары ол бооп чадавас» деп, аныяк ие кылаштап ора боданган...

«Эки турачылар дайындан ээп келгенден бээр, бир чыл ажа берди, ам-даа ашаан манавышаан» деп, Баглааш оол четкен аныяк херээженни көргөш иштинде боданган. Ээзи чедип келирин ол эндевейн турган. Ооң дугайында өлгөн деп-даа, ис чок читкен деп-даа медээ келбээн. Ынчаарга-ла дириг-дир! Ол ам удавас чедип келир ужурлуг, сагыжым эндевейн тур!» Ындыг бодалдардан Баглааш улам сергеп, сактырга каш чыл мурнунда турганы дег, чалыткай берген ышкаш болган. Ооң уну бир-ле улуг өөрүшкүдөн чырык, чылыг хүнге дериде хона берген.

Оглун четкен аныяк ие Баглаашче чоокшулап олурда, бичии оол авазының холундан ушта соккаш, Баглааш чанында салып каан ойнаарагынче халыпкан, халывышаан келгеш, довурактыг черге бурт кылдыр олурупкаш, база катап амыр-шөлээн ойнай берген. Аныяк ие оглунуң чанынга чедип келгеш, боду-даа бил-бейн Баглааш унун суйбапкаш, сырбаш дээн: ооң уну шала шык, артында чылыг ышкаш болган. «Элдептиин аа, оглум шын чугаалап турган-дыр. Бо Баглааш дириг-биле дөмей чүве эвеспе моң. Мооң мурнунда чеже-даа туттунарымга, чоп ындыг эвес ийик» деп бодааш, топтап көре бээрге, ооң сөңү ам куу эвес, үс-түг-дерлиг чүве дег, кылагар кылдыр көзүлген. Элдеп-тир аа! Аныяк ие бодун шүгдүнерге-даа анаа: каң кадык, мээ-медерели-даа анаа. Ол бичии када ойнаан оглун көрүп тургаш, өөнче базымы чиик-чиик кылаштапкан.

«Ашааның төрээн аал-чуртунче ээп кел чыдарын эндевейн чораан бодунуң эът-чүрээниң изиин мээңии деп бодап чоруур күжүр-дүр ийин» деп, кылаштап бар чыткан иениң соондан көрүп тура, Баглааш боданган...

Аныяк ие өөнче кире бээри билек, аал адаанда улуг эвес кырлаң артындан, аъттыг кижии кара маң-биле довурак-доозунун бургурадыр тутсуп олурган. Баглааш дөзүнге ойнап олурган оол ооң бараанын көрүп кааш, хенертен алгыра берген:

— Ачам халдып олур! Ачам кел чыдыр!

Оглу хенертен алгыра бээрге, аныяк ие өгден үне халаан уу-биле Баглааш дөзүнде оглунче халып олурган.

— Дүрген көр, авай! Ачам халдып олур!

Аныяк херээжен тура дүшкеш, бир холун хүнден хөлөгелей хаваанга серилендир тутпушаан, кел чыткан кижини бараадай берген.

— Кожа аалдың ашактары эзирип алган чоруп орарлары ол ирги бе, ядараан! — деп, Чараштаа шала түвексинип хыйланза-даа, кел чыткан кижиден карак салбайн турган.

Элээн чоокшулап кээрге, халдып орган кижиниң хөрээнде бир-ле чүве хүн караанга кылаш дээн. Аът кырынга туттунуп чорууру-даа эзирик кижиге дөмейлешпес, аътка халыдарының аяны таныыры, көргени-даа ышкаш боорга, ооң чүрээ шимирт дээн.

Өг хөлөгезинге чүң ээрип орган улуг-ла кырываан кадай, кенни оглу-биле бир чүве бараадап турарга, оларның чанынга бир холунда ээргийжин тугпушаан, кылаштап келген.

— Чүнү көрүп тур силер? Мал-маганывыс ырай берип-тир бе, уруум?

— Чок, деп халдып орар кижини Болат-оол ачам-дыр дээрге, ону кайгап турарывыс ол-дур ийин!

— Шынап-ла! Мээң багай оглум-даа ышкаш, ооң аът мунары ындыг чүве эвейикпе, дөңгүрлерим! — деп, кадай кел чыткан кижини бараадап көргөш, дораан-на хор эреп чугаалаан.

Аъттыг кижини аал коданынче улам-на чоокшулап орган. Ооң шериг идик-хеви, хөрээнде кылаңнашкан медальдары безин тода көстүп келген. Удаваанда ол адазының баглаажының дөзүндө до-вураан кадыг-быжыг холдары-биле аспактап алгаш, ооң унун-дан куспактаныпкан, карааның чаштары саагайндыр ишкирнип ыглап турган. Ооң сагыш-сеткили оожургай бээрин шаглай аарак иези, Чараштаа оглу-биле, Маакай аңаа уткуштур кылаштапкан-нар.

Төрөөн чериниң ээзи ада-өгбелериниң кажан кезээде чурттап чораны эргим болгаш чоок Кара-Суунга ээп келген, фронтучу-нуң чедип келгенинге Баглааш кымдан-даа артык өөрөөн. Чоок кижилеринге бүргедип алгаш, чылыг одунче, чаглактыг чады-рынче шала чандаш-даа бол, чоргаар бар чораан ээзи Кижиниң кыптыккан өөрүшкүзүндө карааның чаштары чайгаар-ла сыс-тып бадып турганын көргөш, Баглааш бир-ле дугаар туттунуп шыдавайн барган. Ооң карааның чаштары төрөөн черинче эртен-ги шалың болуп бадып турган.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Чогаалда баглааш чүнүң символу болуп турарыл?
2. Чогаалдың эгезинде, үзүндүлөрдө-даа автор чүгө дараазында АЪТ, КИЖИ, БАГЛААШ, ҮЕ деп сөстөрүн улуг үжүктөр-биле бижээнил?
3. Баглааш чогаалда кол маадыр болбушаан, ээзи Оолакайның салым-чолу дээш дүвүрөп турар одуругларны тып номчуңар.
4. Баглаашты диргискен уран аргаларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ.

Чурумалдыг символ

Символ деп сөс грек дылда *symbolon* — демдек дээн уткалыг. Амыдыралдың дөмей талаларлыг болуушкуннарын каттышты-рып, оларга ниити демдек бооп чоруур хөй янзы уткалыг, боттук омур-хевирни символ дээр.

Символ болуушкуннарның, эдилелдерниң бот-боттарынга дөмейлешкек, чоок талаларынга үндезилеттинген болур. Ол ба-рык метафора шинчилиг, ынчалза-даа оон ханы, делгем утка-

лыг боор. Хөй янзы уткалыг болганда, символду амыдыралдың янзы-янзы болуушкуннарын тодарадып чуруурунга ажыглап болур. Чижээ, Михаил Лермонтовтуң «Салгын хемези» деп шүлүүнде кижиниң сеткилиниң хөлзээшкини-биле бойдустуң даашшимээниниң үннежин хайнып чыдар далайга база чааскаанзыргай салгын хемезинге дөмейлээн. Бо чогаалда далай, хемениң овор-хевирлери куюмнаан сагыш-сеткил символу болуп турар.

Бо ышкаш чижектерни дараазында чогаалдардан эскерип болур бис. Иван Тургеневтиң «Адалар болгаш ажы-төлү» («Отцы и дети») деп романында чогаалдың ады символ болбушаан, салгалдар аразының үзүлбес дээрбээниң демдээн элдээрткен: ажы-төлү алызы барып ада-ие болур, ол бүгү катаптап турар, чуртталганың хоойлузу ындыг. Николай Гогольдун «Портрет» деп тоожузунда портрет өлүм чок сүнезинниң символ-овур-хевири болуп турар.

С. Пюрбюнуң «Кызыл үер» деп шиизинде үер — революцияның, Эдуард Мижиттиң «Дугуй» деп шүлүк-чугаазында дугуй — кыска чуртталганың символ — овор-хевирлери болуп чоруур.

Амыдыралды ойзуп чуруурунга хереглээр аллегорияларга деңнээрге, символ кончуг нарын уткалыг. Аллегория чаңгыс болуушкунну азы эдилелди ойзуп көргүзөринге херек болур. Ынчангаш ооң утказы чаңгыс, бөдүүн. Чечен чогаалда ханы чуруп каан чамдык овор-хевирлер символдар кылдыр билдинер. Чижээ, Дон-Кихот — хоозун күзелдерге шуут бердинипкен кенен чоруктуң символу, Гамлет — нарын байдалды тодарадып алырынче тура-соруктуң угланганының символу болур.

Тыва улустуң аас чогаалында болгаш чечен чогаалында эзирниң овор-хевири болза чоргаар, дидим чоруктуң; хартыганың — кашпагай, коргуш чок чоруктуң символдары болган. Хүн — буянның, чараш чоруктар, өөрүшкү, аас-кежик; дүн — кара сагыш, коргунчуг чорук; шуурган, чаңнык, үер — Октябрь революциязының символдары кылдыр ажыглатынып турар.

Тыва улустуң төөгү чугааларының Амыр-Санаа — хосталга дээш демиселдиң; В. Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп трагедиязының кол маадыры Кара — аас-кежик дээш чаныш-сыныш чок демиселдиң символдары болу бергилээн. С. Пюрбюнуң «Күзел» деп шүлүглелинде лириктиг маадырның өндүр күзели ооң хей-аьдының, бергелерге торулбас чоруунуң символу кылдыр көргүстүнген.

Чурумалдыг символдар утказы болгаш чечен-мергениниң талазы-биле овор-хевирлерден ишкир, делгем, «хар-назыны» — чуртталгазы узун болур. Олар чогаалдың эстетиктиг ниитилел жуур-дузазын күштелдирип чоруур.

Иван Тимофеевич КУЗНЕЦОВ

Эки турачы тыва кыстар

(«Саяндан Ровно чедир» деп тоожудан үзүндү)

... Он чараш, чалыы кыстар: Кыргыз Сынаа, Ооржак Севил, Ховалыг Бичен, Ооржак Байлак, Монгуш Амаа, Сарыглар Часкал, Куулар Дарыяа, Кыргыз Норжуң, Оюн Полина, Иргит Багбуужап.

Оларның чамдыктары боттарының ашактары, акы-дуңмалары-биле кады фронтуга келгилээн болган. Куулар Дарыяа ашаа-биле болгаш ийи акызы-биле келген. Сарыглар Часкал — ашаа Кошкар-оол-биле, Иргит Багбуужап — ашаа Монгуш Доржу-биле, Ооржак Байлак — акызы Данзы-Белек-биле. Элээн каш тыва аныяк херээженнер боттарының төрелдери-биле болгаш чоок кижилери-биле келгеннер.

Тулчуушкуннар эгелээн. Олар-биле кады тыва кыстар дидим болгаш маадырлык чоруктарны көргүзүп эгелээннер...

Эң баштайгы балыглаттырган шеригже сыылаан октар адаа-биле бичии мага-боттуг Кыргыз Норжуң эрес-шалып үңгеп бар чыткан. Ол кашпагай кыс каяа-даа чедип, чүнү-даа кылып четтигип турган...

Деражно дээш тулчуушкуннарга тыва санитар кыстар эрес-дидим чоруун ылап-ла көргүзүп, бүгү морозовчуларның изиг ынакшылын чаалап алганнар.

Тура халааш, кезек бурунгаарлап бар чыткан салбыр командири Монгуш Сундуй хенертен автомадын оскунупкаш, ийлендир кээп дүшкен. Ол дораан санинструктор салбырның командири гв. улуг сержант Ооржак Севил маң-биле келген. Сундуйнуң балыын шарааш, айыыл чок черже чүктеп алгаш, үнүпкен...

Ровно хоорай дээш тулчуушкуннарга Кыргыз Сынаа, Ооржак Севил, Куулар Дарыяа, Ооржак Байлак, Ховалыг Бичен, Монгуш Амаа, Кыргыз Норжуң онза шылгарааннар.

Бир тулчуушкун үезинде офицер Ефендеевтиң аъды өлүртүп каан, чадаг калган командирни диригге тудуп алыр дээш, фашистер халчып орган. Оларны Сынаа көрүп кааш, автомады-биле боолап тургаш, офицерни айыылдап хостап алган. Санитар кыс Амаа 3 фашисти ланчыы-биле боолап каан. Ооржак Байлак 4 немецти автомады-биле кыргызга тудупкаш, балыг дайынчыны аппарат чыдырда, бөлүк фашистер халдап келген. Эрес кыс мөгү

дөвөөн, балыглаттырган дайынчыны бомба дүшкөн оңгарга чакырыпкаш, дайынны боолап тургаш, ойдагышкан.

Эң баштайгы тулчуушкунга-ла балыглаттырган 8 дайынчыга болгаш командирлерге дуза көргүзүп, алдарлыг чорукту кыстарның командири Ооржак Севил кылган. Командир балыгладышкан берге үеде, ол ону солааш, дайынчыларны баштап алгаш, тулчуушкунче кирген.

— Төрөөн чурт дээш! — деп алгырыпкаш, взвод командири тура халааш, барып ушкан.

— Бурунгаар! — дээш, взвод командириниң дузалакчызы бар чыдырда, аңаа база ок дээпкен.

— Мээң соом-биле! — деп адак соонда кыс үн дыңналган. Ол Ооржак Севилдиң кыйгызы болган.

Дайынчылар эрес кыстың соом-биле халдап киргеш, Ровнонуң бир кварталын дайындан хостап алганнар. Севил ол тулчуушкунга будунче балыгладышкан, ынчалза-даа ол дайын шөлүн кагбаан.

Кудумчу тулчуушкуннарының үезинде бистиң кезектеривистиң дайынчы чуруму холужуп калган. Тыва эскадрон салбырларының аразынга өске кезектерниң дайынчылары каттыжып келгилээн. Орта бир мындыг таварылганы ам-даа утпаан мен.

Капитан Ахмеджановтуң эскадронундан бир дайынчы аар балыгладышкан. База-ла дөспөс Севил чеде хонуп келген. Дайынчының балыын шарааш, чаглактыг черже апарган. Тыва кыстарның адынга бүгү дайынчылар эң чылыг, чымчак сөстөрни чугаалап турганнар: «Тыва кыстар, дуңмаларывыс, силерни кажан кезээде утпас бис». Балыг шарыыр материал төнгөн, а дайынчыны ажыт черге чыттыргаш, Севил чүктешкизинден бодунуң хууда ак хевин ушта соккаш, диле тырткылааш, ооң-биле ханны боой шарып берген. «Сээң хууда хевин меңээ кандыг-даа шарыышкындан артык эм-дом болган» — деп, ол дайынчы сөөлүндө тыва кыстарга өөрүп четтирип чугаалаан.

Тыва кыстар дидим, тывынгыр чоруктарны удаа-дараа кылып турганнар.

Ровнода бир бажың хериминиң иштинге балыг шарыыр черни Ооржак Байлак организаптап алган. үр болбаанда, ону билип кааш, фашистер атакалап келгеннер. Балыг дайынчыларны ооң эрес-дидим санинструктору Байлак-биле кады тудуп алыр азы узуткап каар боор деп бодааннар боор оң. Байлак балыглаткан дайынчыларны камгалап, автоматтан чазыг чок отту ажыткан. Ол дораан аңаа пулеметчиктер дузалажып келген. Дайын ойтур октаттырышкан, элээн фашистерниң сектери чыткылап калган.

Ровно дээш тулчуушкунга санинструктор Дарыяага улуг ажыг-шүжүг таварышкан. Орта ашаа Дончут биле дунмазы Хертек Агбаан маадырлыгы-биле өлгөннөр. Ооң үр ыглаар чайы чок болган, чүгле диштерин ызырныпкаш, катап-катап чугаалаан:

— Эргим кижилерим, силерниң өжээниңерни каргыштыг фашистерден негээр мен.

Ийе, ол бодунуң чоок кижилериниң, өңүктөриниң амытыны дээш өжээнин негеп алган. Куулар Дарыяа чүгле Ровно дээш тулчуушкуннарга безин 7 фашисти узуткаан.

Ховалыг Биченниң дугайында онза чылыг сөстөрүни чугаалаксаар мен. Ол гв. улуг лейтенант Сат Бүрзекейниң пулемет взводунга быжыглаттынган турган. Ол взводтуң пулеметчиктери маадырлыгы-биле өлгөннөр дээрзин номчукчу билдир болгай. Ооң одуруунга ханныг тулчуушкуннарга Ховалыг Бичен эгезинден төнчүзүңгө чедир киришкен. Чүгле чайлаш чок өлүр бис деп чүвени билгеш пулеметчиктерниң командири Бүрзекей кыс кижини камнааш, эскадрон командиринге далаштыг бижик чедирер кижин сен деп таарыштыр дужаагаш, тылче чорудупкан. Оон башка дидим санитар кыс Ховалыг Бичен чалыгы назынын пулеметчик эш-өөрү-биле кады төрөөн чурттуң алдарыңга, ооң хосталгазыңга ынчан-на өргүүр турган ийик.

Совет чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга маадырлыг чоруктарның үлегер-чижээн тыва херэеженнөр эр улус-биле деңге көргүскөннөр. Олар эрес-дидим санитаркалар, медсестралар, часпас адыгжылар, хат-казыргы дег аъттыг шериглер болуп турганнар.

1944 чылдың февраль 17-де 8-ки гвардейжи аъттыг дивизияның командири генерал Павлов ТАРН ТК-ка болгаш ТАР-ның чазаанга тыва эки турачыларның дугайында мынчаар бижээн:

«Гвардейжи капитан Кечил-оолдуң командылаан тыва эскадроннуң дайынчыларының, сержантыларының болгаш офицерлериниң эрткен оруу улуг маадырлыг болгаш эр сорукутуг чоруктуң, туруштуг дидим херектиң үлегер-чижектери-биле долдунган.

Ровно болгаш Дубно дээш тулчуушкуннарга санитаркалар — Сынаа, Байлак, Севил, Бичен, Дарыяа, Амаа болгаш өскелердаа — эскадроннуң тулушкан черлеринге дайынчылар-биле кады чоруп, дайынның күштүг одунуң адаанга балыглаттырганнарга баштайгы дузаны көргүзүп, оларны дайын шөлүндөн үндүр дажып турганнар. Санитарка Сынаа тулчуушкунга боду балыглатсадаа, санитар кезээнче чоруурундан ойталааш, хүлээлгезин күүседирин уламчылаан. Санитарка Амаа ланчызы-биле 3 фашисти

боолаан. Кыстар шупту эрес-дидим маадырлыг чоруктуң үлегерчижээн көргүскеннер.

Тыва херэеженнерниң маадырлыг чоруктарының дугайын дивизия командири кончуг чөптүг үнелээн-дир. Тулчуушкун бүрүзүнүң соонда тыва кыстарның дугайын чүгле полкка эвес, харын бүгү дивизия магадап чугаалажып турганын ам-даа утпаан мен.

Эки турачы тыва кыстарның маадырлыг херектери мырынай таварылга эвес. Олар фронтуга келириниң мурнунда кадыгыңгы өөредилгени эр дайынчылар-биле бир дөмей эрткеннер. Ковров хоорайга курлавырда полкка өөредилге оларга ёзулуг школа болган, ону фронт чанынга бистиң 31-ги полугувуска база уламчылааннар.

Өөредилге соонда херэеженнер эр улус-биле деңге бүгү дериг-херекселдиг, аъттыг 1200 км маршты эрткеннер. Ынчан олар кандыг-даа чиигелде чокка эр улус-биле кады аъттарын ажаап, боо-чепсээн аштап, дыштанган черлерге бот-тывыңгыр концерттерге киржип, ырлажып, танцылап, хөглөп чорааннар. Ол дээрге тыва херэежен дайынчыларның база езулуг маадырлыг чоруу болган.

Бир эвес хая көрүңгөш, тыва кыстарның фронтуге чорударын канчаар чедип ап турганын коптарап болза база дыка солун.

Тыва эскадроннуң санитар салбырының командири Ооржак Севил ону фронтуге эки тура-биле чорудар дугайында билдиришкени каш катап бижээн. Фронтуге танкист болуп чоруур дээш механиктер курузун доозуп алгаш турда, чаңгыс борбак кыс кижиги дээш, чорутпаан. Адак соонда, Севил бодунуң изиг күзелин чедип алган, ол Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче бо удаада танкист эвес, аъттыг шериг болуп чорупкан. Нам кежигүнү Ооржак Севил эки турачы санитар салбырының командиринге томуйлаткан...

Эки тура тыва кыстарның эң бичиизи Кыргыз Норжуң турган. Ынчан ол 16 хар безин четпээн. Фронтуге чорударын дилеп билдиришишкин кирирге, кандыг-даа харыы бербес болган. Соонда ол чүгле нам кежигүннерин фронтуге алыр деп дамчыыр чугаа дыңнаан. Удатпаанда ол нам кежигүнүңге кирип алган.

Ындыг янзылыг Кыргыз Норжуң фронтуге коммунист апарган чорупкан. Ол мурнуку шугумче бар чыда, гитлержилерден хостаан черлерде өрттенген хоорай-суурларны, кижиги өлүрер аскыларны, элөп-түрөөн кырганнарны, херэеженнерни, өл-чаш өскүс-чаңгыс ажы-төлдү көргөш, дайзынга өжөөн-кылыгы улам хайнып чораан.

Эки турачы тыва кыстарның шуптузунуң дугайын борта долузу-биле бижири берге-дир. Төрээн чурттуң ады дээш кижги бүрүзү маадырлыг чорукту кылган, чалыы назынын камнавааннар. Эки турачы тыва кыстарның дугайында номнар бижиттинер, кинофильмнер тургустунар дээрзинге бүзүрээр мен.

К-Э. Кудажы очулдурган

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Эки турачы тыва кыстар фронтуже кандыг сорулгалыг чорупканыл?
2. Сөзүглелге даянып, дайынчы гв. санитар кыстарның маадырлыг чоруктарын тайылбырлаар.
3. 8-ки гвардейжи дивизияның командири генерал Павлов ТАРН ТК-га болгаш ТАР-ның чазаанга тыва эки турачы кыстарның дугайында бижээн чүүлүнге даянып, «Маадырларга алдар болгаш мактал» деп телевилелден тургузар.
4. «Тыва эки турачы кыстар» деп темага презентация кылыр.

Антон ҮЕРЖАА

(1957 — 1996)

Антон Үержаа (Күжүгет Антон Үержаевич) — тыва чогаалчыларның дөрткү салгалының төлээзи, шүлүкчү, очулдурукчу, журналист.

Ол 1957 чылдың декабрь 2-де Тыва Автономнуг областың Барыын-Хемчик районунуң Хенделең сумузунга малчын өгбүлеге төрүттүнген. Аксы-Барлык ортумак школазын, Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскан.

«Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп, килдис эргелекчилеп, комсомол обкомунга килдис эргелекчилеп, Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, дараазында кол редакторунга ажылдаан.

Чогаал ажылын 1977 чылда эгелээн. Кызылга аныяк чогаалчыларның «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүнү. Ооң баштайгы шүлүктери «Дамырак-1» чыындыга парлаттынган. «Хээлер» (1984), «Саарыг ыры» (1989), «Ногаан аът» (1992) деп шүлүктөр номнарын үндүрген, а «Ынак-тыр мен...» (1997) деп ному мөчээн соонда парлаттынган.

Антон Үержааның чогаадыкчы үүжезин Тываның улустуң чогаалчызы чогаалчы Е. Т. Танова мынчаар үнелээн: «Бойдустан талантызы аттыгып чораан аныяк шүлүкчү 39 харлыгында хенертен мөчээн, ол хөй чогаалдарны бижип четтикпээн, хөй номнарын арттырбаан. Ынчалза-даа ооң каш-ла номнарының деңзигүүрү

он-он томнар-биле деңнежир дизе чазыг болбас. Чечен, мерген сөстөр-биле, уян чассыг үннер-биле шилиттинген одуруглар ном-чукчуларның сеткилинге үр-ле уттундурбас. Төрээн черинге, төрөл чонунга, ие-дылынга ынакшылын ол сеткил сагыжының ханызындан илередип чораан...»

С. Есенинниң, Д. Кугультиновтуң шүлүктөрүн, украин чогаалчылар Р. Иваннычук, Е. Гуцало, И. Чендей оларның чечен чугааларын тыва дылче очулдурган. Ооң чогаалдары тыва, орус, украин дылдарда парлаттынган.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң, 1991 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тываның комсомол шаңналының лауреады.

Антон Үержааның адын 2007 чылда Ак-Довурак хоорайның ном саңынга тывыскан.

Бодан, харыыла, кысет...

1. Чогаалчының чогадыкчы ажы-ижин чугаалаңар.
2. Тываның улустуң чогаалчызы Е. Танова шүлүкчүнүң арттырып каан чогаалдарын канчаар үнелеп турарыл? Чүгө?
3. Ооң ады-биле кайы кожуунда, кандыг албан черин адааныл?

Бот-тускайлаң чогадыкчы ажылдар. Презентация.

1. Чогаалчының шүлүктери.
2. а) «Антон Үержааның лирикасында аваның омур-хевири»;
б) «Антон Үержааның лирикасында төрээн териниң омур-хевири»;
в) «Антон Үержааның лирикасында хараганның омур-хевири»;
г) «Антон Үержааның лирикасында саарыгның, сугнуң омур-хевири».

Ынак-тыр мен

Чайга, часка, күске, кышка,
Чаъска, харга, шурган хатка,
Чаңнык-диңми, кызаңнаашка,
Ыржым дүнге, аяс хүнге
Ынак-тыр мен — аян тудайн.

Эзим, дагга, хову, шөлге,
Эрээн чүзүн, мал, аң, кушка,
Элезинге, малгаш, шыкка,
Ыргай, чашпан, чечектерге
Ынак-тыр мен — алгап чорууйн.

Эрткен өйге, келир үеэ,
Назы билбес ынакшылга,

Найыралга, актыг шынга,
Эки ырга, ээлдек сөске
Ынак-тыр мен — йөрээп чор мен.

Ынай чаштың ызынга,
Ынак авам, сарыым кыска,
Чолдуг чаагай чуртталгамга,
Чонум сеңээ, чуртум сеңээ
Ынак-тыр мен — чүдүп чорууйн.

* * *

Ынак-тыр мен... Өртемчейде
Чүрээмге чоок, эргим төрөл
Чүү-ле бар-дыр, сувуразын
Ырлап чор мен — ынак-тыр мен.

Чадаганның хылы ышкаш,
Шаа кээрге, ырым үстүр.
Ындынналган, «ынак мен» дээн
Ыдык сөзүм чурттап артсын.

Чамбы-дипке мөңгө шагда
Салым-чолдуң кежиин оштаан
Чаштың башкы кышкызы бооп,
Чаңгыланып чоруур болзун.

Шапкын хемниң шоору бооп,
Салгын-хаттың сыгыды бооп,
Чалгаан далай хөөмейи бооп,
Чаңгыланып чоруур болзун.

Эзир куштуң чалгынының
Эзиннелген сыгыт-ыры
Хылыш бистиг селемениң
Кыңгырт кынныр даажы болзун.

Актыг шын дээш өлүп чыткан
Экер эрниң оожум, чоргаар
Эң-не сөөлгү човууру бооп
Артып калзын: «Ынак-тыр мен!»...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктү кичээнгейлиг номчааш, тема, идеязын тодарадыңар.
2. Шүлүкте кандыг поэтиктиг омур-хевирлер илереттингенил?
3. Шүлүктүң долу литературлуг сайгарылгазын кылыңар.
4. Автор чүгө шүлүктүң адын «Ынак-тыр мен» деп адааныл?
5. «Ынак-тыр мен» деп шүлүкке хамаарыштыр бижээн литература-сайгарылгалыг ажилдар-биле номчуп таныжыңар.

Хараган

Чазын болап эртип чыда,
Сагыш-хөрээм саргып чорду,
Халаптыг өрт чоокта чаа-ла
Хайын кылгаш барган болду.

Хөө, хүлдүң өңүн хунаан
Сырый чаш көк хараганнар
Шыксыг айдыс менче үрүп,
Хөглүг-сергек сагланашты!

Хатка шиилеп чалгып турар
Хараганныг кыйыг дургаар
Кара хөө, хүл ... төжектер-ле
Качыгдалдыг содуйгулаар.

Селбер уну өрттензе-даа,
Черде хандыр чажырттынган
Дазылындан хөөкүйлер
Дагын «дирлип» үнгеннер-дир.

Катап база чайын келдим.
Кайгамчыктыг тоолзуунга
Караам шуут бүзүревейн,
Харлыгыксап турбадым бе.

Төрээн Тывам хараганы
Дөзүң — амың быжыг-ла-дыр.
Ындыг күштү ие-черге
Ынакшыл сээ хайырлаан-дыр.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүкте автор кандыг бодалды илереткенил?
2. Хараганның омур-хевирин чураан поэтиктиг одуругларны тыпкаш, уран-чеченин сайгарыңар.
3. Шүлүкте символдуг омур-хевирниң сайгарылгазын кылыңар.

ХЭЭЛЕР

(Бөлүк шүлүктөр)

Аякта хээлер

Аякта шай бусталып тур —
Амыдырал тыныжы-дыр.

Чүү кончуг изиг шай боор диве, аалчым:
Чүрээм оду хайындырып каан суксун чүве.

Аалың кайдал, кандыг омак кижиге сен деп
Айтырбас мен, эргим өднүк.
Аяамда шай ижип орап болганыңда
Аалчым-дыр сен — хүндүткэйн.

Аштап-суксаан кым-даа кижиге ак өг көргөш,
Аяк ишти шайны сактып кирип келир.
Чазык чаагай, хүндүлээчел ээлерни
Шак ол аалчы чоруптарда бодап үнер.

Каяа четпээн, кымга душпаан
Кандыг суксун ишпээн деп мен,
Авамның ак шайы ышкаш
Амданныг чем амзаваан мен.

Хүндүс-даа бол, дүне-даа бол,
Күжүр эжиң өөн ойба.
Сеңээ кудар агы ышкаш
Сеткили ак үрөн чүве.

Аалчым, өрү дөрже моорла, нарыдавай
Аяк шайны иже каавыт.
Эки азы багай медээ
Эккелдинг бе — ооң соонда чугаалаар сен.

Ажы-төлүн
Ак орукче
Ава кижиге
Ак аяктан
Акты чажып,
Алгап үдээр.

Чадаганда хээлер

Ыры чадаганны төрөөн,
Ырны ынакшылым төрөөн.

Ынакшылым —
Ыры-шоорум
Чагып каан мен.
Ындынналдыр
Ырлап чору,
Чадаганым!

Чадаганның хензиг, чиңге хылдарында
Чамбы-диптиң сеткил-хөңнү — ыдык улуг.
Ынакшылдың, Өжээнниң-даа
Ыры-шоору сыңчып чоруур.

Дириг чораан назынымда,
Диңмит чокка канчап чоруур.
Кыңгырт кылдыр хөглүг ырдан бадырыштаал —
Хылдарыңны чассытканзыг суйбап орайн.

Ыры-шоорум арай чегей
Чадаганым аалымда-дыр.
Сагыш-хөңнүм арай куюм —
Ынак Тывам ыракта-дыр.

Хөглүг-омак, сергек чорааш,
Чадаганың утпа, өңнүүм.
Хөңнүң бүргег, муңгак чорааш,
Чадаганың кагба, өңнүүм.

Муңгак ыры ырлазымза,
Бужурганма, чадаганым.
Каткы-хөгден, өөрүшкүден аңгы чүве
Каптагайда база-ла бар — ону ойбаал.

Хөөнү кирбес хугбайны дээш кулаан долгап,
Хөөкүй эдиң хинчектеве: сээң бодуң
Хөңнүң багай — ынчангаштың ындыг магап.

Ширтекте хээлер

Ширтек-дөжээм сырыын көр даан, —
Сиилбээн бижик — номчу, өңнүүм.
Тыва кызы тоолзуг шевер — магадаар сен!
Тыва кижиги хүндүлээчел — чоргаараар сен!

Өртемчейниң бүгү чону аалдап келзин,
Өөмгө шупту сыңа бээрлер — ширтээм улуг.
Ширтээм биле сеткилим
Силерлерге чадагай.

Баштай ширтек баскан болгаш,
Барган оруум, ол дег, ак-тыр.

Чалыы кижиги, өнчү кылдыр
Салгал дамчып чедип келген
Ада-өгбөң бажы ышкаш
Аккыр ширтээн хириктирбе.

Өңнүүм! Аваң өөндөн үнгөш биле бээр сен,
Өртемчей ооң ширтээ ышкаш, чымчак эвес.
Эмин эрттир ширтээң базып оруп алба.
Эр кижиги эзерге оорар, аян кылыр.

Мелегейлер, мегечилер,
Мергеннер-даа, шынчылар-даа
Ширтекке оорар. Оларларны
Ширтек күжүр ылгаар эвес.

Эзерде хээлер

Эзер — ыяш, ынчалза-даа
Ээр хадың өскөн чериң
Эзиминиң үнүжү-дүр.

Эр кижиги кавайындан туруп кээр.
Эзер ону чайгап, аадып эгелээр.

Эъди-сөөгү чадыксын дээш,
Ээр дыттың девээзинге
Эзер-чонаан дөжөк кылгап,
Эр кижиги удуп өзер.

Хары черге чораанымда, даады-ла
Каңгай кара эзерим-не дүшке кирер.

Эзиргилештир эзеринге хона каапкаш,
Эки аъдың дынын тыртпайн сала каавыт.
Ээзи сээң хөөмейиңге адааннаштыр
Эзин-сырын сыгыт-ыры кыңгыразын.

Салгын ышкаш чүгүрүктүң эзининге
Шавылдыыр-ла быжыг болза, — эзер шыдаар.
Чаңгыс сен-не чаштай бердиң. Бектенип ал.

Эзерге оргаш, дүшпестей бээр
Эки аъдын кээргевес
Эрни кандыг эр дээр ону.

Эзерге шуут оруп көрбээн —
Эзеңгиге будун тепшээн
Эрни кандыг эр дээр ону.

Автомобиль «чүгеннепкеш», доозуннуг
Аңмаарларга эзериңни шыгжап алба. —
Эзер турда — аът муңчок,
Эжиңге бар — буян болзун.

Содакта хээлер

Ине-чүскүүн шипшип ора,
Эргим чымчак холу-биле
Ие кижии даараан-даа бол,
Эр-ле болган эътке кетпес
Эрбенниг хеп болгай аан моң.

Чаагай адың, содак-шудаан
Чамга-хирге бораштырба.

Хамык ужур күште эвес,
Каас-чараш содакта эвес —
Маңнык-торгу содактыг бол,
Багай мөге начын болбас.

Шүүргедээн эзир куш дег,
Сүрлүг, чоргаар деви, начын!
Олурганнар магадазын,
Онаан мөге девидезин.

Начын кырааш чорта берген — салгалынга
Назы билбес аргазы арткан, содаа арткан.
Онааның шуут бараанын-даа көрбейн чыда,
Октадыпкан — сести берген, аймай берген.

Октапкаштың эмин эрттир девий бербе!
Онагларың ам-даа көвей — күжүң камна!

Төрелиң бол, өңнүүң-даа бол — хамаан эвес,
Онааңга сен дүжүп бербе!
Оюнга-даа, дайыңга-даа
Дөмей болгай — кортук кижии мактаттырбас.

Окпан-чикпен, оглуң ышкаш, чалыы мөгээ
Октадыпкаш — муңгарава, хоочун начын!
Орууң улаар салгакчың-даа төлөптиг-дир,
Орнуңду аа чайлап бергеш, чоргаар чору.

Ажыл-ишке ажыг дерин төкпес болза,
Арзылаң-даа, Чаан-даа мөге — чөлдүр өшкү.

Сыдым дээгинде хээлер

Хову-шөлдүң делгеминде, куш ышкаш,
Хола сарыг сыдымымның дээги ужук!
Чылгычыга чүрек таалаар, эргим ыр —
Шывадапкан сыдымының сыгыды-дыр.

Чолдуң чаагай узун оруун эртеринде,
Чолдак-даа бол, сыдымыңны кагбайн чору.

Кайы хире шевер эр сен
Каям, эжим, сыдымыңны меңээ көргүс.
Кайы хире шевер эр сен
Каям, эжим, сыдымыңны октап көрөм.

Эмдик ойнуң мойну шыдаар,
Эрес эрниң холу шыдаар,
Сыдым, сен-не канчаар болдуң.

Эмдик богба сыдымыңны үзе тыртса —
Экер эр, аа хомудава!
Чылгыңда сээ ёзулуг-ла аът болуп,
Шыдаар кулун немешкен-дир.

Чараш кыстың ынакшылын
Шалбадап аар сыдым болза!

Көгээржикте хээлер

Суксун ханмас, далай суу дег, оо хоран
«Сугну» иште — аржаан, сүт, шай эвес-тир ол.
Ыт безин араганы чыттап көргеш,
Ырланыпкаш, өскээр базып чоруй баар-дыр...

Араганы эзирикте
Амданнанып пактап-пактап,
Ооң ажыын сергеп келгеш,
Озалдады билип каар бис...

Араганы ижипсиңзе,
Ажыг-шүжүүң намдай бээр деп,
Кым-даа сеңээ чулчуруза — бүзүреве:
«Кылаң кара» боду база ажыг болгай.

Бодан, харыыла, күцсет...

1. Шүлүктүң композициязын сайгарыңар.
2. Аякта, чадаганда, ширтекте, эзерде, содакта, сыдым дээгинде, көгээр-жикте хээлер лириктиг маадырга кандыг сеткил оттуруп турарын тайылбырлаңар.
3. Шүлүкте авторнуң кииргени эпиттерниң ужур-дузазын бижир.
4. А.Үержааның «Хээлери база Расул Гамзатовтуң «Надписи» деп бөлүк шүлүктериниң чоок болгаш ылгавырлыг бот-онзагай талаларын деңнеп сайгарылгадан кылыңар..

Номчуурун сүмеледивис:

Даржай А. А. Ол биске ынак чораан // А.Үержаа Ынак-тыр мен... — Кызыл: ТывНҮЧ., 1997. — Ар. 3—4.

Калзан А. Чаа салгалдың шүлүкчүлери: А.Үержааның дугайында // Өзүлдениң демдектери. — Кызыл: ТывНҮЧ, 1991. — Ар 110-138.

Михаил Монгушевич ДУЮНГАР

(1952 — 1996)

М. М. Дуюнгар 1952 чылдың апрель 2-де Барыын-Хемчик кожууннуң Ак сумузунга малчын өг-бүлеге төрүттүнген.

Кызыл-Мажалык ортумак школазын доозуп, шериг хүлээлге эрттирген соонда, 1976 чылда Кызылдың эмчи училищезин болгаш 1980 чылда Москваның М.Горький аттыг литература институтунун проза салбырын дооскан.

Ажыл-ишчи базымын орук чериниң ажылчынындан эгелээш, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр кожууннарга фельдшерлеп ажылдап чораан. 1986 чылдан бээр «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп, ооң соонда редактор бооп ажылдаан. Амыдыралының сөөлгү чылдарында Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанынга ажылдап чораан.

М. Дуюнгар — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Ол «Бөрү дүнү», «Харда чечектер», «Хөлөгелер», «Карактарда чаштар» деп номнарның автору. Россияның чогаалчылар болгаш журналистер Эвилелиниң кежигүнү.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. М. Дуюнгарның дугайында немей чүнү билип алдыңар?
2. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы канчаар эгелээн-дир?
3. Авторнуң номнарының кайызын сонуургап номчаан силер?

Мөчөк ирей

Ол ирей ам бистиң аравыста чок. Шагда-ла кызыл-дустай берген. Мынчага чедир ооң хөөрүнге барып, ол буянның кыргандан чашкы шаамда кылган үүлгедиим дээш өршээл дилеп, байырлажыг-даа кылбаан мен. Школачы чылдарымның оруктары-даа, чалыы үемниң ажыл-амыдыралы-даа ындыг болган. Ирей-биле сөөлгү катап көрүшкен ояр мээң изим төрээн суурумче углайын барган. Амыдырал элдеп-ле чүве. Оран-делегейниң оруктарын чаңгыс эвес катап эргизиңзе-даа, олар сени төрээн булуңунче эккелбейн, хензиг-ле черден карыштырып алгаш, харын дам ырадып алгаш чоруп бээрлер. Ынчангаш Мөчөк ирейниң хөөрүнге чедип шыдаваанымның бир чылдагааны-даа ол. Суур кедээзинден эрткен чазаглыг чал орук ындында даглар эдээнде чевеглерде ону ажааган деп чүгле анаа маңаа душкан чаңгыс чер чурттугларымдан дыңнаан мен.

Ирей сөөлгү оруунче чоруурда аарып аржываан-даа дээр чораан. Таңныыл-эне болуп хонар интернадынга кежээ кылаштап келгеш, эртенинде одунмайн барган джир. Ой-кый деп хайгаарап карактаан мээң эштерим оолдарны удудуп чыттыргылап алган дээр. Оларның чаш харга дошталдыр доңган кидис идиктерин арта улуг кара печканы долгандыр кургады салгылап каан болган. Чөргешкилерин безин идиктерден ужулгаш, оруннар баштарында кевилдир арта кагылап каан.

Чаңгысклассчым Ёнзактан сөөлүнде дыңнаарымга, эрте тургулап келген оолдар баштай удуп чыдар ирейни херекке албайн барганнар. Алгыржып тенектенип, маңнажы-маңнажы-даа кээрге, ооң бажын ковайтпаан. Ынчан харын оолдар сезиг аннып, ирейниң эктинден арай дидим эвес силгий тутканнар. Хары кылдыр бук-даа дивээн. Тыныжы безин дыңналбас. Холдарын шимчедип көдүрерге, олары аар-даа ышкаш салдыгнаннар.

Үш, дөрт класс чаш чүвелер-даа болза, оолдар кырган-ачазын өлүм деп чүве аппарат дээрзин кайын эндээрлер. Эге дээрзинде корга берзе-даа, оон шуудунга кирип, ирейни силгий тудуп шаг болганнар. Чамдыктары харын ыглажып эгелээннер. Интернат башкыларының бажыңнарынче чүгүржүрлери үне халышканнар. Ёнзак эжимниң чугаазы-биле алырга, Хапый биле Адар-оол ирейниң уштуп алган идиктерин ооң көжүгүп калган буттарынга кедирерин оралдажып турганнар дээр.

Ёнзактың сактыышкыны ол-ла. Оон ыңай ирей-биле чүү болганын, каяа, кымнар ажааганын база орта билбес чораан. Мен харын бо хүннерде, барык чээрби шаа чылдар эрткенде, ол эргим иревестиң дугайында бодумнуң билирим бир мындыг сактыышкынымны бо-ла бодай кааптар мен...

1980 чылдар үези. Кара интернат, ак интернат деп ийи интернаттарлыг бис. Каразы үе-дүпте туткан болгаш чудуктарының дашты, шынап-ла, кара-хүрең кылдыр хүн караанга оңуп калган бажың чүве. А ак интернат дээрге, саман-биле туткаш, даштын са-ла агартыр чугайлап каан, маңган ак бажың-на болгай. Бистер, бир кезек чээрби шаа оолдар кара интернатка чурттап, өөренип турган бис. Эң улуувус болур Дөдештейниң хары безин чаа он ийилеп турган ышкаш чүве. Ынчан бо үениң школарында ышкаш, суг-биле чылдыр деп чүве турбаан. Өрээлдер бүрүзүндө узун кара-кара печкалар бар. Печка канчап кара болур чүвел деп амгы аныяктар элдесинер чадавастар. Ынчангаш ону база тайылбырлай кааптайн. Печкаларны алыс черле тууйбулар-биле туткан болбайн аан. Ынчалза-даа оларның дыштын чуга шуугай демирлер-биле долгандыр шапкаш, кара дозу будук-биле чаап каан болур. Ынчангаш улустуң оларны кара-печкалар деп адай бергени ол.

Кайы-даа интернаттарның хамык печкаларын эртенниң-не одап кээр кижичаңгыс-ла Хевермаа угбай. Бисти даң бажында каңгыраан хүл-узарының, дытпактаажының даажы-биле баштай оттурар кижичаңгыс ол. Шуглаткан бажың ужулбайн дыңнап чыдарыңга ынаар халырткайндыр, хүлүрткейндир устунуп, одаттынып-ла турар. Мөчөк ирей-биле менди солчуп чугаалажыр-даа. Ынчап барганнарда кырганның орааган кээшпезиниң чыды думчукка хап келир. Ол дээрге иревестиң туруп, кежээ удуурда ушта соккулап кааптар идиктерин кедип эгелээни ол.

Мөчөк ирей... Ам бодап чоруурумга, ол ынчан бисти карактап-хайгаараар кырган-ача эневис турган хевирлиг. Чүгө дээрге, интернаттарга дүнеки энелер албан турар боор чүве. Оларның хүлээлгези ындыг-ла кончуг нарын эвес. Кежээ апарып, шагы

кээрге, уругларны удудуп чыттырар, улаарап албыгар улусту оттуруп оожургадыр, уйгузу-биле орунунга эндептер оолдарны дүн ортузунда ыяавыла тургускаш, үндүрүп ичеледир дээн хевирлиг ажылдыг. Оларның даң бажында бисти оттуруп турганын сагынмас мен. Дежурный башкы келбээнде-ле эртежик, даң атты бе дээнзиг, чаңгылай бээр боор чораан. А Мөчөк ирей ындыг эвес. Башкының кээрин албан манап алгаш, эрткен дүне дургузунда бистиң корум-чурумувустуң дугайында «отчөдун» аңаа албан бээр. А бистерниң ооң оозунга арай хөңнүвүс чогу кончуг. Ынчалза-даа ам канчаар, башкывыстың чеме сөзүн дыңнап, ыт чок тургулаар бис. Черле ынчаш, ындазында Мөчөк кырган-ачавыска ынаавыс, хүндүткелдиивис хөлчөк. Биске-ле эки болзун дээш ынчап турарр деп чүвени чаш-даа болза, сеткилдер кайын эндээр ийик. Кежээлерде, хүннүң эвес-даа болза, ындахаая биске быжырган далганнар хойлап алгаш эккеп бээр кижикым ийик? Мөчөк ирей. Кежээлерде бисти кончуй аарак көгүдүп тургаш, кидис идиктеривисти печка долгандыр чыскаай салып кургадып бээр кижикым ийик? Ол-ла Мөчөк ирей. Интернат складының эргелекчизи, шала харамзымаар Соян акыйга ужурчөвүн чугаалап тургаш, орулган-чазылган кылын хептеривисти орнадып бээр кижикым ийик? Мөчөк ирей. Кинолаар көпөөк дилээрге, хөвөнниг чүвүрүнүң карманнарын аңдара тудуп тургаш, адыштарывыска чоостар ургулап бээр кижикым ийик? Чаңгысла Мөчөк ирей. Ындыг эки, эзрек-оварак кырган-ачавыска канчап хомудаар бис.

Мөчөк ирейни ам сактырымга, ынчан ол алдан хар үезинде турган хевирлиг. Ооргазы бүшкүксүмээр, холдарының салаалары агыр-дагыр ышкаш көстүр, бажы дөңгүр, арнын, хаваан дыйлагар-мыйлагар сывыглар шыва алы берген, адаккы эрин шала халбагарзымаар, өспес-даа, кеспес-даа каш сегел салдыг, шоо кыскыл өңнүг карактарлыг ирей чүве. Өг-бүлөзи, ажы-төлү-даа чок, олары бир улуг хамчык аарыгга таварышкаш, шуптузу чок апарган деп улус чугаазындан дыңнаан бис. Ирейниң чаңгыс боду харын ол аарыгдан таварылга бооп сегип үнген дижир. Оон бээр-ле өглер кезип, таныыр-танывазы улустар бажыңнарында хонуп чоруур. Суурда ооң төрели эвес кижикым ховар. Хонган азы бичии када турган улузу-ла, чоок кылдыр санаттынмас-даа болза, кандыг-ла бир ырак төрели апаар.

Ийет, ирей-биле сөөлгү катап көрүшкенимден бээр хөй-ле чылдар эрткен. Ынчалза-даа ооң кыскыл өңнүг карактарын сактып келгенимде, мээң-биле болган бир мындыг таварылга бажымга бо-ла кире хонуп келир.

Бир-ле кежээ ирейивис бисти удудуп чыттыргаш, боду даштын коридорда печка аксында узун сандайынга база шөйлүп чыдыпкан. Чырыын өжүр базып каан караңгы өрөөлдө оолдар бичии бижирежип чоруй ыыт чок бардылар. Мен орунда чыпшыр чыдарым Хензиг-оол эжим-биле хүлүрешпишаан хевээр бис. Оовусту соксады каапкаш, чоорганнарывыстан баштарывыс уштугулап келгеш, өрөөл иштиниң шып-ла шыпшың апарганын эскерип кагдывыс. Чүгле харын Мөчөк ирей-ле чааскаан ынаар каргырады хаарыктай-дыр. Хензиг-оолдуң тыппазы бар эвес:

— Коридорже үнээлем — деп мындыг.

Кырган оттуп кээр болза, бисти ат кылыр деп чүвени бодазымза-даа, ооң күткүүнге кирип:

— Че харын, чүгле аяар шүве — дидим.

Иштики эжикти идеривиске, дагжавас, мырай амыр болду. Ирей бисти-даа эскерер хире эвес, сандайында дүште чок хаарыктап каап чыдыр. Уштуп алган идиктерин баарында кожа салып алган. Кырган эриннерин чапыладып химиренир-даа. Бис оон сезинмедивис. Оттуп-даа келзе, ол бисти эскерер эвес. Печка аксындан үндүр кыскан чырыктан башка, коридор караңгы болгай. Тенек бажымның ынчан та чүү курту шимчей бергени ол ийик, кырганның идиктеринче салаам айтып, Хензиг-оолга сымырандым:

— Оларже сугдан кудуп каалам.

— Чүге? Чүү дээш?!

— Анаа черле, солун кылдыр.

Эжимде чүү боор, сагынгырыңны аа дээнизиг, мээң эктимни шымчый тудуп:

— Ой шынап, ынчаалам харын — деп, адыштарын дүрбүдү.

Чунар өрөөливис коридорнуң бир ужунда бичии өрөөлчигешке турган. Аңаа баргаш, ирейниң идиктеринче сугну кудуп-ла дүжүрдүвүс. Холдарывыс суп көөрүвүске, суг майык дужу чеде берген. Идиктерни эрги черинге тургузуп салып кааш, бут баштап кончуг аяар дедир көргөш, оруннарывыска чыткылаптывыс. Кылган «маадырлыг» чоруувусту каттыржып, Хензиг-оол-биле бүдүү хөлчөк-ла болган бис. Ынчалза-даа көк-хырынчык үезиниң чөлдүр оолчуктары чеже боорул, ынчап чыткаш удуп калганывысты безин эскербээн бис.

— Идиим иштиндиве кым суг кутту, чугаалаңар, чолуктар! Силер кулугурларны канчаар эвес мен, адырам ой! — дээн үн сактырымга уюкталып, дүн ортузунда отту чаштап келдим. Карактарым көрүп кээримге, Мөчөк ирей бир холунда чуга чарты ыяш тудуп алган, кедергей хорадаан тур. Мурнуку орунда чыдар

Эдер-оолга баргаш, ол ооң ужазынче ийи улай кошкак улдагылай каапты.

— Чок мен эвес-тир мен, кырган-ачай! — деп, эживис ызын сыылады-ла берди.

— Ам кымыл ынчаш, чугаала! — деп, ирей дам-на шыжыгадыр.

— Билбес мен, кырган-ачай. Мен дораан-на удуп калдым.

Кырган биске чоокшулап келбээнде-ле, Хензиг-оол-биле бистиң дужувуста чыдар Хапый тургаш:

— Дүүн бо ийи кижии коридорже үнүп турдулар, кырган-ачай. Мен көрүп чыттым — деп бисче айытты.

Хензиг-оол-биле мээң дылдарывыс агарып калган. Ирей бисте-ле келди. Ол чүнү-даа мурнай мээң оң талакы кулаамдан кээп алды.

— Аё! Аё! — деп алгым төге-ле бердим.

— Чүге ынчалдыңар? Силерге кандыг багым көргүзүптүм? Карактап-хайгаарап чоруур боордан башка, силерге мээң хилинчээм чок! Чугаала, кончуг, чолук! — деп, кырган менче көрүп кээрге, ооң анаада безин кызыл көстүр карактары хорадаарга, иштиңде көстөр хып турган ышкаш меңээ сагындырган. Ынчалза-даа ол карактарда бүлдегер чаштарның сыстып келгенин эскерген мен. Мен-дир мен дептер болзумза, дам хыйнай бээр деп бодапкан сеткилим-биле:

— Мен эвес-тир мен, Хензиг-оол эгеледи — деп, эжимни нүгүлдеп дүжүрдүм.

— Ык, эдер-сүлде-ле бо ыйнаан, сен кулугур сен бе? Бээр тур кай, ужаң эьдин бичии билиндириптейн — дээш, ирей Хензиг-оолдуң ужазынче часкагылай каапты.

Демгим мээң нүгүлүмнү кайын уттур ийик. Мени ылап-ла хөме тудупту:

— Баштай Кызыл-оол эгеледи, идиктерже сугдан кудаал деп.

Кырганга херектиң ужуру билдине берген. Бо ийиден чайлавыс-тыр деп чүвени ол бодап кааш, арткан оолдарже: «Силер удуп чыткылаңар» дей-дир. Эштеривис чүгле ону манап турганзыг, чоорганнарының адаанче караш-ла дидилер. Чаңгыс Эдер-оол харын чытпайн, могоаттынып ыглавышаан хевээр тур. Ынчалза-даа ону Мөчек иревис:

— Чыдып ал, оглум, кырган-ачаң соора билипкен-дир. Бо ийи ойлук-чоктар дээш, хей-ле черге оглум хомудаттым. Ыглава че, эртен кыно көөр хөпеек бээр мен — деп көгүдүп тургаш, шуглаанче кирипти.

Кырган Хензиг-оол-биле бисти коридорже үндүрө бергеш:

— Че, чугаалаңар! Идиктерже кым суг кутту? — деп түрүйдүр.

Мен-даа, Хензиг-оол-даа ыт чок түр бис. Ирей улдуңнарындан суг өттүр дамдылап келген идиктерин бистиң думчуктары-выска үстүрер чыгыы көдүргөш:

— Кайыңарыл че, шынын чугаалап көрүңерем, аттынып-чаңчавас-даа мен — деп, үнү чымчаксымаар чугаалай-дыр.

Бистиң талавыстан база харыы чок. Ынчап баарывыска, ол иелдириристиң кулактарывысты шөө тырткылай каапты. Ук «эриини» кайывыс-даа «маадырлыг» шыдажып эртип кырганга «өчүк» бердивис. Оовус ам баштарывысче согугулай каапты. Дөңгүр баштар ток-ток дээн боордан башка, хөөкүйнүң оозун аарзынмаан-даа бис. Сөс бербес хире боорувуска Мөчек ирей чөптөп эгеледи:

— Чугаалаңар, оолдарым, че. Чүү дээш суг куда бергениңер ол? Тенектениптиңер бе? Уйгуңар келбес боорга, чалгаарааш ынчалдыңар бе? Эр улус шынчы чоруур чоор, үүлгеткен херээ дээш буруузун дидим миннип билир аан. Кайыңар баштай дидимин көргүзөр эвес, че.

Эжимниң-даа, мээң-даа баштарывыс халайжы берген үн, харыы чок хевээр түр бис.

— Өглер кезип чоруур кырган-ачаңарның эдиин чооруңар ол, аа? Эртең чүнү кедер мен? Тар, кызар боорга, безин чөргөшки чок, хоска кедип чор ышкакжым чүл, көрзүңерзе — дээш, хөөкүй ирей кызыл-даван буттарынче айтып — Хензиг, сен куттуң бе, оглум, азы сен сен бе, Кызыл? — деп бистерже чөгенгензиг көрдү.

— Чок.

— Чок, мен эвес-тир мен

— Эдер-ле бо! Амдыы чаа-ла бот-боттарыңарны тудуп чүңер болду? Ындыг кортук улус канчап катчы берген силер? Ээта, силерни-даа, кортукпайларны. Шынчы, дидим эрлер деп бодаан мен, ана чөгенчиг өөдежоткар-дыр силер оң — деп, Мөчек ирей холун чаңгааш, үнү доңгунзумаар ойлатты: — Барып чыткылап алыңар че, сөлгүчоткар. Оолдарым деп бодап чораан мен, чөгенчиг чүвелер-дир силер, бо соокта кырган кижиге түредип каар.

Бистер ийи корткан, буруузунган кижилер кылдыр көстүрүн оралдажып, өрээливиисче шимчээр-шимчевес кирзивииссе-даа, соовустан хаай тыртып алган эжиивистиң тигленчек чарыындан Мөчек ирейни бакылай бердивис. Оовус идиктериниң өл улдуңнарын печка аксының чылыынга дөгөй тудуп эгеледи. Коридор караңгы, ээнзиргей. Ынчалза-даа кырганның чаактарын куду

кылаң туржуп бадып турган чаштарны, печка аксының сыгыр чырыындан эскерип кааш, оруннарывыска ыт чок чыткылапкан бис.

Оон бээр чартык ай эрте берген. Мөчек кырган-ачавыс бистиң караавыска көзүлбейн барган. Бистер ону чоктап эгелээн бис. Башкылардан сураан дыңнаарывыска, ол аарый берген болган.

Чарашмаа башкы бир эртен чеди келгеш:

— Ол кыргаан-ачаңар аарый берген. Идииниң иштиндиве чүге суг куда бергениңер ол? — деп кезек кончуттунуп чоруй, уламчылады: — Ирей бир улус бажыңында чыдар-дыр, барып чедиңер.

Чогум кайдал, кымның бажыңыл дээрзин Чараштаа Сүрүцовна биске айтып берген. Чеде бээревиске, иревис хөвөңнери оон-моон элдередин-салбарарып көстүгүлөп келген эрги матрац чаткан орун кырында карактарын шийип алган, тыныштап чыдыр. Арын-шырайының өнү сарыг-көк апарган. Ирейни көрүп келген суур эмчизи хөрээнге дегдирген кижидир деп биске тайылбырлады. Та төрели, та анаа чоок таныыры кижизи чүве, бажың ээзи болур кырган-авай ооң баарыңга изиг шай эккеп салып берип, эмчиниң артырып кааш барган эмнерин омааш бажыңга бичии уругларга дег хоюду чуургаш, аңаа ижиртип турар болду. Бистер, мен, Хензиг-оол, Эдер-оол база кады келген өске-даа үш-дөрт хире эштеривис оолдар ирейниң чанында ыт чок тур бис. Ооң кадыын айтырар бодавазывыска-даа, угаан кирбээн чаш чүвелер чүү деп айтырыптар деп бис. Ынчалза-даа Хензиг-оол черле эрессимээревис болгаш:

— Бажың аарып тур бе, кырган-ачай? — дидир.

Мөчек ирей бисче ам-даа карактарын ажа көрүп, бажын ковайты көдүрүп келди:

— Аа, барасканнарым силер силер бе? Чедип кээр шымбай эрлердир моң. Кежээ удуурда эдиктериңер кургадып ап тур силер ыйнаан? Мен чоғумда ону кайыын ожаар деп силер аа? Кырган-ачаңар ол эдиктер кедипкеш, араан бо-ла-дыр. Интырнаттан кылаштап орумда-ла, хаарып эгелээн чүве болбазыкпе.

Эдер-оолга ирей шай куттуруп ижип алды. Оон та канчаары ол ийик. Хензиг-оол биле менче хүлүмзүрүй аарак көргөш, үнүнде бичии-даа чарбыттыңан, чемелээн хөөн чок чугаалады:

— Бо ийи дайзынның та кайызының холу кижип, эдиктерже суг куда бергени ол ийик. Өглер кезип чоруур кырган-ачаңар аартып алып, орта эвес эрлердир силер ийин. Че, ам канчаар, баргылаңар, оолдарым, кичээлиңер үспеңер. Мен ажырбас, сегий бээр мен.

Мөчөк ирейге бистер ужуражып барганывыстың соонда, ону район эмнелгезинче ол-ла хүн чоктады берген деп сураг дыңналган. А бистер, ооң барасканнары, канчанган бис? Канчанган-даа чүве чок, ирейниң дугайында чоорту уттумзурап, өөредилгевис, оюн-тоглаавыс агымынга алзыпкан бис.

Кышкы дыштанылга төнчүзүнден эгелеп өске школага өөренир апарган мен. Мээң таламдан интернаттан алган орундөжээмни, идик-хевимни дужаарым арткан. Склад эргелекчизи Соян акыйны албан-биле бажыңындан сүрүп алгаш, бир хүн аар-саарымны хүлээдип турумда, чанымга Мөчөк ирей бо көстүп келди:

— Кай, өскээр чоруур апардың бе, оглум? — деп, ол мээң тонумнуң моюндуруун көдүрө тудуп, ажык хөрээмни дуглай моюн-ораарымны эде шарып берди.

Кырганны көрүп каш, ооң эмчиден сегип үнүп келгенинге иштимде өөрүүрүм аажок. Ирей артында сергек, силиг кылдыр көстүр болду. Сегелиниң каш дырбыл салдарын безин чүлүп октапкан. Буттарында бродни идиктер кедипкен.

— Ийе, угбам бажыңынга турарым ол-дур — деп ирейге харыыладым.

— Че, ам канчаар, чоруур-ла апарган-дыр сен. Ол чериңге чурумнуг өөрөн, оглум. Мээң эдиимче сугну сен куткан боор сен, аа? Шынын чугаала даан, аттынмас мен. Шынчы кижиге кым-даа ажынмас чоор.

Мен кудупкан мен деп шынын чугаалаар бодазымза-даа, ол дээш ирейниң аарып чытканын сакты хонуп келгеш, миннип диттикпээн мен. Олче чүгле буруузунган хевирлиг, дидим эвес көрүп алган тур мен. Ирей мээң оомну өттүр билген ышкаш:

— Че, оглум, соок-тур, чанывыт. Соонда, эр апаргаш, күжүр кырган-ачамны деп бодаар сен ыйнаан. Тенек чүве амдызында ону кайын херекке алыр сен — деп, ол салаалары-биле сегелин суйбай тудуп тура, чугаалады.

Ирей-биле ынчаар байырлажып чарылган мен. «Барган чериңге кино көөр сен» дээш, ол мээң адыштарымга каш честер база уруп берген. Ол олчаан кырган-биле көрүшпээн бис. Ынчалза-даа ооң дугайында кезээде сактып, үүлгеткен буруум дээш, бодумну чектеп чораан мен.

Суурумдан чорупканым соонда ирей ийи-үш чыл болгаш, чок апарган деп сөөлүндө, школа доозупкаш, чаңгыс классчым эштерим оолдардан дыңнаан мен. Кырган үр аарып-аржып, улус шүүдедип, карактадып ажаатпаан-даа дээр чораан. Анаа-ла удуп чыдып алгаш, эртенинде одунмайн барган.

Буян сагызынның улуг кижилер челе ындыг болур деп, улус чугаалажыр. Сөөлгү оруунче чеме-хала, аак-кээк чок удуп чоруй баар. Мөчөк ирей база ындыгларның бирээзи чорааны ол. Ынчалза-даа ооң мурнунда миннип шыдавааным буруум мээң арын-нүүрүмге ынчаар артып калган. Мен ам харын чүгле ирей-ниң кажан-бир шага: «Эр апаргаш, хөөкүй кырган-ачамны деп биле бээр сен» дээн сөстөрүн бо-ла сактып келгилээр-дир мен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Мөчөк ирейниң омур-хевири кандыг уран-чечен аргалар-биле чуруп көргүскен-дир, ушта бижээш сайгарыңар.
2. Чогаалда ниитилелдиң кандыг чидиг айтырыын көдүргөн-дир?
3. Чогаалдың маадырлары кымнарыл, оларның кайызын онзадап дем-деглексээр силер?
4. Бо чечен чогаалда кайы эпизод силерниң сагыш-сеткилинерни доюлдурду, чүгө? Сөзүглел-биле бадыткаңар.

Чогаадыкчы ажыл. М. Дуюңгарның «Мөчөк ирей» деп чечен чугаазынга синквейнден тургузуңар.

Чалбак-Мыйыс

Сарлык малдың чаңы черле элдептиг. Бир доктаан оъттаан черинге хонук-хонуу-биле туруп бээрлер. Барааны чөвүргай кара-кара болу берген чаңгыс хензиг девискээр иштинден үш-дөрт хонук дургузунда шимчевестеп каарлар. Ынчаар турумчуп алган черинден үндүр ойладып, өске одарже сывырарыңга-даа хоржок — бир көөрүңгө эрги черинде катап чедип келген болур. А кажан олар ол черинден шуужуп чоруптар деп барганда, бажын дозуп доктаадыр деп хей шүүдээр сен. Хөректерин киргирт-киргирт кылдыр эткилей каапкаш, бызаа-молдургазын эдертипкен соонда, хая-дашка чүгле дуюглары шаккылаар. Чедер, доктаар черинге чедип, доктааваан шаанда — оът безин ызыра-рын сагынмастар.

Дээр шаары бедип үнген илчирбеленчек көк-көк дагларның бир оъттуг деспээнге хүнзээн өөр-өөр сарлыктар, кежээ чоокшулап орда, хенертен ишкээр хемче углай шуужупканнар. Маңаа олар хем өрү тайга бажындан хаккан дүнеки чывар-соокту шыдай-шыдай дөрт-даа хире хонганнар. Салгын, хат тазартып хадып каапкан деспектиң өлең сигенинден сарлыктар адырылбайн барганнар. Оозун куруглаткаш, ам чывар-сырын бажы келбээлекте бадырыпканнар ол.

Чалбак-Мыйыс өөрүнүң соондан чылар-чылбас чүве дег, аяр базып орган. Ырактан ону көөргө, ыйгылактың чөпкүр үнген

улуг, борбак кара хараганы-ла! Ужу-бажы-даа орта билдинмес, дүктегер, селбегер-ле кара чүве турар. Ынчанмайн канчаар, өектериниң болгаш мойнунуң суук, селбер дүктери черде дөжелир чыгыы өскен болганда, бажының дыдырашсымаар терең дүгү хаваан, чаактарын куду баткаш, карактарын, кулактарын безин көстур арга чок кылдыр шып алган. Мокулчак моюннуг, моңзугур бажында ооң чараш, чаагай, харын-даа сүртенчиг көстүп чоргаарланыр-ла чүвези — ийи талазынче кара туразында чалбарып чоруткаш, шиш баштары өрү көрүндүр эглип келген чоон мыйыстары. Чалбак-Мыйыс оларынга кедергей менээргенир. Ынчангаш ол белен-селен чүведен кортпас мен дээр хөөннүг, ыңай-бээр көшкен өөрүндөн бо-ла астыгып чыдып каар. Ындыг бардам чаңы бо эрткен чайдан бээр мырыңай кедереп калган. Чер тояап кылаштап чораан өске аалдың сарлыгының кончуг улуг дөңгүр көк сарлык бугазы кодан аразынче кылаштап келген чүве-дир. Чалбак-Мыйыс ооң-биле бодунуң сарлыктарын хопталааш, сегиржиш үскүлежир ужурга таварышкан. Даг дег улуг ийи тарай чыткылап ап, оон туруп келгеш катап месилдежиш шаг болганнар. Адактың соонда Чалбак-Мыйыс тоянчы буганың быктынче шанчышкан. Мыйыстың шиш баштары ижинче дорт кирбезе-даа, ооң кежиниң ханы дамдылап төктүп турар кылдыр чара шыйышкан. Дөңгүр буга тиилеттиргенин билгеш, кодандан дүрген-не ырап чоруй барган. А Чалбак-Мыйыс ону тиилелге кылдыр хүлээп ап, бар чыткан ол буганың соонче элээн үр мөөреп, черниң кара довураан эшкеннеп шаг болган. Чалбак мыйызының кайы хире ажыктыын ол ынчап ылап билген. Бир эвес ол мыйыс чок турган болза, тиилелге тоянчы буганың бооп доостур турган. Чүге дээрге, арыг күш талазы-биле демгизи Чалбак-Мыйыстан ушчок ажыг болган. Хензиг черден ол ону кадыр элден андара идип бадырышпаан. Эл эриинге мырай чыгадып кээрге, Чалбак-Мыйыс хенертен угаан-кут чок былдай дүжүп ушта халааш, харын-даа амылыг үнген. Оон башка адаанда сай-даштыг хемге ээги-мойнун сый ужуп албас бе.

Сарлыктар чедер черинге чедип, элээн турумчуй бергенде, Чалбак-Мыйыс күзезе элейтип кээр, күзевезе бажы-биле баар, кедерезе тайга кезип чааскаан оъттап чоруп бээр турган, ынчан ол ээзин кедергей түредир. Оозу улчумал бугазын дилеп, оранны одуртур. Тайга-таскылдың чик-чоогазын, арга-шырыжын арттырбас. Тып алганда хыйланыры-ла кедергей. Чүге дээрге, Чылбак-Мыйыс ай дээрге белен шимчээр эвес. Хөөннүг-хөөн чок ышкаш таваар бazyп орап. Чер кезип чилчии үзүлген кижиге, ол ышкаш хоранныг чүве кайда боор. Шыжыккан ээзи чыпшыр хап

келгеш, хокпазынче кымчылаарга-даа, күжүр Чалбак-Мыйыс тоор эвес. Чүгле селбегер бажын моңзуш кылып каар. Ол орта ээзи эрниц өдү чарлыр чазар. «Кулугурнуң адыр мыйызын одура кезип кааптар эвейикпе, туразы улуг шулбус боор бо!» Ээзиниң хорадап кыжаныр сөстери-ле ол. Бир катап чаңгыс-ла: «Моңзугур азаны соп чиптейн, адырам» деп хыйланган чери бар. Күскээр кыжын тояай бээрге, хорадааны ол хире болган. Ынчалза-даа ээзи сокпас дээрзин Чалбак-Мыйыс кымдан артык билир. «Мени чыттыр шаап алыр болза, мооң сарлыктарының өзүп мандыры соксаай. Коданда менден өске бугазы бар эвес. Чоогунда сарлыктыг кижилер омаа-хоң. Мен маңаа ам-даа херек болдур мен ийин» кылдыр бодап, ол ынчан соонда чораан ээзинче карактарының ужу-биле хыйыртай көрүп каан.

Хемче шуушкан сарлыктарның чүгле карартыр сүвүре базып кирген оруу артып калган. Чалбак-Мыйыс өөрүнүң соондан кезек сөөртүнүп чорааш, бир чоога иштиниң өлеңинге хептелип турупкан. Черле ынчаш ол оон ыңай чоруур-даа бодаваан. Аар-салам, ээлбес-шимчевес бодунга дөш куду баткан өөрүнге чедир хокпаңнаары бергедей берген. Сарлыктар ыравас, хемниң чайындылаан суун ижип алгаш, ыжык арга иштиниң оңдунга чаңгыс эвес хүн доктаарлар дээрзин Чалбак-Мыйыс пат билир. А ал боду бо чоога иштиниң оңдунга сылдап, маңаа хонуп алыр.

Имир дүжүп, кышкы дээрниц башкы сылдыстары бир хыпкан, бир өшкөн ышкаш, ында-мында чивендиржи бергеннер. Чалбак-Мыйыс оыттаарын соксадып, чоога ажылдыр дыңзыг хаккан сырын удур хокпазын дөгөй турупкаш, кегженип эгелээн. Хажыызында чөкпүр будуктарлыг дыттың хар барык дүшпээн чыгыы дөзүн ол дем-не көрүп алган. Ооң кургаг, чымчак күдүрээзиниң кырынга бичии болгаш чыдыптар. Оон ыңай Чалбак-Мыйыс хемде чедип дүнней берген өөрүн база сагынган. Ынчалза-даа олар дээш ол улуг дыка сагыш човаваан.

Чалбак-Мыйыс хам дыдынче базыпкан. Ынчалза-даа ооң думчуунга хаккан черзиг, черликсиг чыт ону доктаадыпкан. Ол бажын көдүрүп келгеш, долгандыр чыдырганган. Үзүк-телик хаккан сырын аңаа орта чүве билдиртпээн. Ынчалза-даа үн салып медээлээнзиг кыпсынчыг улуушкун Чалбак-Мыйыстың кулактарынга кедергей тода дыңналган. Харыы улуушкуннар база саадавайн, шоолуг ырак эвесте улааннар.

Бөрүлерниц бодунче чоокшулап, арты-мурнундан кеденгир-леп кел чыдарын Чалбак-Мыйыс билип каапкан. Кээр болза келзиннер дээнзиг, ол бажын артында чаарганган шинчилиг чоргаар силгигилээн. Чооганың бир талакы баткан будунуң кырындан

эжеш-эжеш көк-кызыл оттар көстүгүлей каапкаш, катап-ла чиде бергеннер. Бөрүлөрнiң чоога иштинче бадыпканнары ол.

Чырык черге артар амы-тын дээш өлүмнүг сегиржиш алышкынның келгенин Чалбак-Мыйыс билгеш, чоога өрү хүндүс эскерип кааны чалым хаяже углай далаш базышкан. Ынчалза-даа оозунга чедер-четпес чорда, бөрүлөр ак-мак чок бо келгеннер. Чалбак-Мыйыс хая көрүндүр эргиле кааптарга, кокайларның хыпкан аш карактары мырай мурунунда кызаңнашканнар. Бөрүлөр изиг ханныг олчазын хопталаанзыг, бот-боттары аразында харыңнайндыр ырланчып, бирээзи бирээзиниң сиртинден азы боскундан ара-соора алгылап, чаарганчып турганнар. Караңгы-даа болза, хар агынга Чалбак-Мыйыстың карактары ону кончуг тода көргеннер.

Бүзээлеп келген алды-чеди хире бөрүнүң аразындан үпчүр бодун селбегер кылын дүк шыва алган, хөкпексимээр-даа болза, улуг-чаагай дурт-сынның кокай-ла хөлчөк кедереп турар болган. Өөрүнүң чаңгыс хартаачызы ол хевирлиг. Чалбак-Мыйыстың ол-бо талаларындан халдагылай каггылап, ооң кырынче карак-кулак чок шураптар дээш, хензиг-ле эп бодап турар байдалзыг. Өскелери аңа бодаарга шала оваарымчалыг-даа болза, демгизиниң аайы-биле база мырай бо келгилегилеп, куруг агаар ызырган диштери Чалбак-Мыйыстың бир артында, бир кыдыында шаккылашканнар. Ынчалза-даа ол бөрүлөргө соондан алдыртпазын бодап, коргунчуг шиш мыйыстарын кокайларже сүртенчиг кылдыр аннып, бурунгаар дап берип каап турган.

Чалбак-Мыйыс шимчеш деп чаарганган санында-ла аткар чылып, хензиг-ле четпейн барган хаязынга хокпазын үстүре кааптарын бодап турган. Ынчан бөрүлөрнiң артындан кээр оруу дуглалыр. Ынчалза-даа кокайлар Чалбак-Мыйыстың ындыг кажар бодалын эки билирлер. Хаяже ону чоокшулатпас дээш, олар халдаарын мырай кедереди бергеннер. Бир кырганзымаар бөрү харын ооң өжүн эъдинден пактап безин четтигипкен. Чөнүк араатанның диштери харын-даа кылын кешке дыынмайн барганнар. Бөрүнү бодунче ол хире эскет чок чоокшуладыпканынга серт кыннып корга хона берген Чалбак-Мыйыс олче шурап чыдар аразында, демги бир хартаачы кокай ооң боскунда бо келген. Девидээн аайы-биле ол бажын кыдыынче кончуг дүрген шеле тудупкан. Сактырга, бажы аарташ деп, мыйыстарының бирээзи килдирт кылдыр кадалган ышкаш болган. Бөрүзү чооганың ыржымын үрей алгыра каапкан. Чалбак-Мыйыс ону ажыглап ийиүш базым аткаарлапкаш, ужазының артында кадыг, соок хаяда дээй бергенин эндевээн. Шаштырыпкан кокайы белин сөөртүп

бичии ырадыр соястап чоруй, калбаш чыдыпкан. Ооң быктындан төгүлгөн хан хар кырында илези кончуг карарып көстү берген. Бөрү бир удаа бажын багайтыр көдүрүп, балыг черин чылгаар бодааш, аксын аңаа чедирип шыдавайн барган. Ынчалза-даа өске кокайлар эжиниң чанынга ийи-чаңгыстап келгеш, төгүлгөн ханы чыдыыргап чоруй, балыг аксын чылгай тыртыш каар болганнар. Эң сөөлүндө кырган бөрү өлгөн коккаарактың чанынга олуруп алгаш, дүнеки кылагар соок дээр хиндинче мойнун сунуп алгаш улугулаан. Ооң үнүнүң өскүссүргей уяранчыы кончуг дыңналган. Муңгаралын чазыктыр улуп-улуп алгаш, ол херишкен өөрүнүң аразынга барып туруп алган.

Дээрде сылдыстар шагда-ла долу четчележип, дүн ортузу чоога иштинге дүжүп келген. Айдың чырыы дам агарган ышкаш, чоок-кавыда хая-даш, оңгул-чиңгил, куду чыдып калган хам дыт хөлчок тода көстүп турган. Чалбак-Мыйыс соонда муңгаш хаязынга ооргаланып, мурнунда бөрүлөрже үзе кезенгеш турупкан. Оларның хензиг-даа базымындан, шимчээшкининден карак салбастаан. Карактарыңны чаңгыс-ла шийиштер болзуңза — бодуң шоруң, алысканың ол. Бөрүлөр ону кончуг эки ажыглап билирлер. Карак чивеш аразында шурашкан соонда, боостaa-мойнуңче кадалы-ла бээрлер. Бойдустуң дүрүмү ыңдыг: кым серемчилелдиг, кым кажар болдур — чүгле ол тиилеп үнер, чүгле ол дириг артар.

Эжин өлүртүп алгаш бөрүлөр арай сезиг хона берген хевирлиг, эгезинде дег карак-кулак чок халдаарын шегледипкеннер. Чамдыктарын харын канчалза эки чоор адырам дээнзиг, Чалбак-Мыйыс анаа-ла тайбың кайгааш орупканнар. Арткан ийи-үш хирези эътче кирип шоглаваза-даа, аастарын шаарартыр ырланып, чаарганып каап турганнар. Ынчалза-даа Чалбак-Мыйыс чүгле көжүгүксей берген даваннарын ында-хаая олуй-солуй баскылай каап, карактарын черле дырбаш кылбаан.

Чалбак-Мыйыстың карактарының көөрү баксырап кел чытканнар. Соок удур хере көргөн карактары шагдан бээр ажып эгелээннер. Эгезинде олардан баткан чаштар черже борбак-борбак дамдылап бадып турганнар. Чалбак-Мыйыс кайгай-кайгай кээрге, чаштар шырыңмаландыр доңуп, карактарны бүлүрертип эгелээннер. Мурнунда хереп алган турган бөрүлөр дошталган карактар өтгүр куу-каа, шөйбек-шайбак ышкаш көстүр апарган. Бажының ишти безин сооп келген ышкаш ажыңайнып, ийи карааның агартыр-ла доңуп бар чыдарын Чалбак-Мыйыс билип турган. Ынчап турза-турза, баарында кокайлар ам шуут көзүлбестей бергеннер.

Чалбак-Мыйыс согурарып калганын бөрүлөргө эскертпес дээш, бажын чоргаар, бардам силгип, харын-даа оларже углай мыйыстарын дөгөй тудуп чаарганып каап турган. Баксырай бергениңни билдиртир болзуңза, кокаарактарның дидими хайнып, аглап-ла келгеннери ол. Карактары согурарып калган буганың шиш мыйыстары-даа ынчан ындыг кончуг коргунчуг эвес.

Дүннү кылайтыр шимчээшкин чок чаңгыс черге өттүр туруп келген Чалбак-Мыйыстың мага-боду шыырыныгып келген. Ынчалза-даа дээрде сылдыстарның өжүп, даң адып кел чыдарын ол бөрүлөрниң катап дүвүрөп доюлган шимээнинден эскерип турган. Чер кыры агартыр чырываан шаанда, кокайлар аксында белең кирип келген олчазындан анаа салдынып өлбөс дээрзи билдингир. Ынчангаш олар бугаже девидеп далашкан хевирлиг дагын халдап, оон-моон ара-соора алгылап эгелээннер. Чалбак-Мыйыс бөрүлөрни өдө чүткүп үнгөш, чооганы куду дужаап маңнаптарын бодап турган. Карактарының көрбөзи ажырбас. Чоогада карартыр изеттиниң калган мал оруун ол эндевес. Согур-даа болза, чыт ап чоруй баар. Ынчалза-даа бөрүлөр базым санында чыырлып, хар-хыр дишкен ырланышкыны Чалбак-Мыйыстың кулактарының болза-даа чоогунда дыңналган. Читкезинден ап чыткан бир кокай харын-даа мыйыстарга шелдиргөш, хензиг черден ажырбайн барган. Оозу арта хыйланганзыг, алгыкышкызын төгө каапкан. Бөрүлөр ол орта сести хонуп, аткаардап берген дег болганнар. Чалбак-Мыйыс ону ажыглап, бүзээлден ушта халааш, чооганы куду шошкупкан. Даваннары ону мал оруунче чайгаар-ла эдертип кирире бергеннер. Кокайлар олчазын салып алганындан угаан-куду үнгөн чүвө дег, хырыңайнчып-мырыңайнчып соонда-ла келгеннер. Буттарының мөң эттеринче кадалгылай бергилээн диштерниң аарышкылыын тоор хамаанчок, Чалбак-Мыйыс белиңнээн аайы-биле дам бурунгаар чүткүй каапкан. Ынчалза-даа ооң кылажы оожумнап, аарташ дээн. Так ызырып алган эъдинден салдынмас дээш, бөрүлөрниң үш-дөрт хирези оон сөөртүнүп чорааннар. Ийи талакы быгыннарынче өске диштер база кадалгылай бергеннер.

Оруунда читкелчек оңгарны кежир Чалбак-Мыйыс араатаннары сөөртүп келгөш, аарышкылыг болгаш аар чүьккө шыдашпайн тура дүшкөн. Кокайларны боскунга-ла чедирбезин бодап, ол ийи талазынче бажын дужа-келбиже шеле каап турган. Бөрүлөр ону ужур соп алыр дээш, бар-ла шаа-биле аткаар чүткүп хербектенгеннер. Ынчалза-даа ооң даг-иргек дег улуг чаагай мага-боду оларга ындыг белең ужуртур хире эвес болган. Орта шыжыгып харамдыккан бөрүлөр Чалбак-Мыйыстың эъдин диригге-ле

чара-чире соккулап турганнар. Бир бөрү ооң балдырының кежин карыш дурту хире соя тыртыпкан ышкаш болган. Ынчан Чалбак-Мыйыс бодунуң эт-кежин бөрүлөр аастарындан үзе-чара хеп-хенертен ушта халааш, баштанып келген. Харда төгүлген ханының чыды ооң думчуунга чылыг, чигзиг чытталган. Диштери салдына берген араатаннар Чалбак-Мыйыстан дезимзиреп, бичии хоора маңнажыпканнар. Катап бүзээлеп келген кокайларның аайынче ол тырыкыландыр шимчеп, чүве көрбөстөөн карактарың дөмей оларның уунче хыйыртаан шинчилиг көрүп турган. Хан амданынга чилбизи хайынган араатаннар ам салдынып өлбөстөр дээрзин Чалбак-Мыйыс кайын чазар ийик, өлүр-даа болза, боларның-биле сөөлүңгө чедир тутчуп тургаш өлүр мен дээн бодалды Чалбак-Мыйыстың медреселиңге бойдустан укталып дөстөлгөн бир-ле хуулгазың күш, кыйгы чугаалап турган.

Чалбак-Мыйыстың бүткүр боду сириңейнип эгелээн. Бөрүлөрнің үзе-чаа тырткылап каапкан черлеринден төгүлгөн ханының харже шырыладыр агып турарың ол билип турган. Кежи союлчак балыгларже сырын үрерге, ажыш кыннып соолаңнаары чүдөн артык аарышкылыг болган. Сактырга, ээзи кижиниң ооң хокпалдайынга им-демдек кылырда шыйыладыр базып турганы демириниң кызыл көс баштары-даа оя чиртип турганзыг.

Чырып келген даң-даа, ынаар хем куду ээрген ыттарның турглаткан үннери-даа бөрүлөрни сезиндирбөөн. Аш хырыннарның албадалы ол хире күштүг болган. Ээн, чажыт чоога иштинге олар Чалбак-Мыйыстың тынын үзүп, ханныг дойлаашкынны кылырын кызыдып турганнар. Ынчангаш коккаарактар дагына карак-кулак чок халдап кирипкеннер. Оларның азыг диштери демги-ле балыг-бышкын черлеринге база катап кадалгылай бергеннер. Бо удаада Чалбак-Мыйыс аарзынып, белиңнеп чүткүвээн-даа. Харың ооң черде быжыг баскан даван-даяа суларап, аар мага-боду калбаш чыдыптарының кырында келген. Аңаа өнемчип хыи ханган бөрүлөр ам мырыңай сарлыктың эъдин борбак-борбаа-биле чире соп ажырып эгелээннер.

Ынчалза-даа кокайларның хенертен салдына каапканнарың Чалбак-Мыйыс чиигеш дээн мага-бодундан билип каан. Сактырга, олары харың дезимзиреп, хоора халчы берген ышкаш болганнар. Чалбак-Мыйыс бир-ле чүвениң болганынга идегеп, көжүгүп калган мага-бодун балыырганы-балыырганы мурнунче ийи-үш базым шимчепкен. Бөрүлөр каапкан олчазыңга хомудаанзыг, ыракта багайтыр ырланышканнар. Ол аразында Чалбак-Мыйыстың кулактарыңга бир-ле чүве кышкырган ышкаш болган. Дыш ап бажың көдүре кааптарга, ынаар, чоога бажыңдан

кургамзык, дыйылааш кижилер үннери дыңналган! Оларның бирээзи: «Ой, коккаарактар! Куу-уг! Чорт!» деп улай-улай алгырган. Ынчалза-даа үн ээзиниң үнү эвес-тир дээрзин ол эндевээн.

Чалбак-Мыйыс турган черинге-ле чыда дүшкен. Балыг-бышкын черлериниң кайы хире аарышкылыын ол ам-на ёзулуг билип эгелээн. Бастыктыр чытпаан быктында балыынга аксын чедирип, эрбеннелчек дылы-биле камнаан ышкаш, ийи-үш катап чылгай туткан. Бодунуң-на ханы хөңнүнге дээпкен чүве дег, ол думчуун чуш-чуш кылып, бажын чайган.

Чоога бажында улустарның чанында четкилеп келгенин Чалбак-Мыйыс билзе-даа чыдынындан турар бодаваан. Ийи кижиниң бирээзиниң үнү бичии оолдуу кылдыр дыңналган. Оол буттарын эзер төрөпчизинге далдырадыр тепсенгилей каап, сарлыктан хойдумзураан аъдын «чу» дивишаан:

— Ачай, карактары шуут көрбөс сарлык-тыр, анаа ак дош апарган, көр даан — деп алгырган.

— Кончуг ажырымчы кокайларны! Хөөкүйнүң эът-кежин чүү-даа чок дамдыктап каапканнар ышкакжыл. Оларның-биле үзе кайгажыр дээш, карактарын доңуруп алган-дыр — деп, ачазы оожум чукуртунган: — Хем бажында Серээдар ашактың бугазыла-дыр.

— Ам канчаар бис, ачай? Маңаа кааптар бис бе?

— Мооң-биле сөөртүнчүр болзувусса, хүнзээй бис. Дилээр малдарывыс та кайы оранда барган чүве. Согур-даа болза, хемче дужаап кире бээр ыйнаан, улуг сарлык кайын эндээр. Балыг-бышкын эттине берип болур-ла, ынчалза-даа согур малдан кандыг мал үнер боор. Че, эртежик хап ораал, оол, ашактың аалына чоокшулазавысса, чугаалаар ыйнаан.

Бичии оолдуң кээргээн үнү дыңналган:

— Бөрүлөр ам катап келбестер бе, ачай?

— Кым билир оларны. Хан чыдынга сагыш аннып, дедир тергип келзе-даа чадавастар. Саадап тур бис, дүрген чоруулу, ойт. Бөрүлөргө тудуп албас кылдыр хердиртип каапкан адыгуузууну кижиканчаптар боор.

Дыйылааш үннүг эр оглун эдерткеш халдып чоруй барган. А Чалбак-Мыйыс оон дузаны хөлчөк кордаан. Ууттунмастап калган балыг белин демги кижиканчаптар оглу-биле көдүржүп тургузуп каар боор деп ол идегеп чыткан. Ынчанган болза, хемче элейтип чеде берип болурун Чалбак-Мыйыс билип чыткан. Ам ол боду канчап-даа туруп шыдавас. Бөрүлөрниң балыглап, дамдыктап кааны ханы, аар-дыр. Черле ынчан долгандыр турар чырык өртемчейниң чытсырынын, шимээн-даажын безин эскербестеп бар чыдарын ол

билип каан. Кокайларның аңаа ам катап кээр-келбези-даа дөмей ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа ооң аңзыг болгаш хедер-эрес медресели амдызында миннип чыдырда, ам чаа чоруй барган эр-ниң сөстөрениң арай анчыы кончуг болган.

Чалбак-Мыйыс ынчалдыр өлүп чыткан. Аңаа өлүм-биле эвес, а маадырлыг, чоргаар, черликсиг өлүмү-биле өлүп чыткан...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чечен чугааның тема-идеясын тодарадынар.
2. Сарлык малдың өскелерден ылгалдыг талаларын бжиңер.
3. Чалбак-Мыйыстың овор-хевири чураан уран-чечен аргаларын ушта бижээш, сайгарыңар.
4. Ээзи биле Чалбак-Мыйыстың аразында харылзаазын чугаалаңар.
5. Сарлыктын караа чүгө согурара бергенил?
6. Халдаашкын үезинде Чалбак-Мыйыстың психологтуг байдалын кандыг уран-чечен аргалар-биле дамчыткан-дыр?
7. Адашкыларның диалогун номчааш, түңнелден үндүрүп, бижимел харыылаңар.
8. Чогаалчы чечен чугаазының чештинишкинин «Чалбак-Мыйыс ынчалдыр өлүп чыткан. Аңаа өлүм-биле эвес, а маадырлыг, чоргаар, черликсиг өлүмү-биле өлүп чыткан» — чүгө ынчаар төндүрген деп бодаар силер?
9. Чечен чугааның өөредиглиг талалары чүдел?

Чогаадыкчы ажылдар.

1. Чечен чугаага аннотация бжиңир.
2. Чогаадыг «Мен Чалбак-Мыйыска таварышкан болзумза...»
3. Бот тускайлаң телевилел «Мээң ынак дириг амытаным».

Номчурун сүмеледивис.

1. Монгуш Ш. Чону дээш сагыш човап..... М. Дуюнгарның чогаадыкчы ажылының дугайында / Шын, 2005. — Май 25.
2. Сат Н. Шупту боду — шүлүктерде // Дуюнгар М. Карактарда чаштар. — Кызыл, 2012. — Ар. 3–5.
3. Чочагар Ч. Амыдыралда социал чидиг айтырыглар // Улуг-Хем, 2011. — № 3 (65) 140. — Ар 126–129.

Муса ДЖАЛИЛЬ

Татар литератураның көскү төлээлекчизи Муса Джалиль (Муса Мустафович Залилов) 1906 чылдың февраль 2-де Оренбург облазының Мустафино деп суурга төрүттүнгөн. 10 харлыындан эгелеп шүлүк бижип эгелээн. Ооң шүлүктери төрээн чуртунга бердинген, быжыг туруштуг, каң тура-соруктуг кижиниң салым-чолун көргүскен болгаш чоннуң өндүр тиилелгезиниң үнгөн дөзүн тодаргай херечилээн шүлүктөр болур.

Сөөлгү ыры

Карак четпес делгем шөлдер Хову-шөлде үнген чечек
Кайгамчык-тыр, тааланчыг-дыр. Ховар-чаагай айдыс чыттыг.
Чүгле шак бо кара-бажың Кара-бажың күжүм төттү:
Шүмү-биле караңгы, тар. Тыныш безин чедишпес-тир.

Бедик дээрде бичии кушкаш Чуртталга-даа үнелиг-дир,
Булуттарже ужугуп чор. Чуртталга-даа сорунза күш!
Мээң дөжээм — өл, шык шала, Кара-бажың тыным үстү,
Будум, холум бектеттинген. Чаңгыс бо ыр — сөөлгү ырым!

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар.
2. Шүлүктүң композициязын сайгарыңар.
3. Шүлүктүң утказынга хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.

Хоругдаткан

«Өлүрүп шаажылаар» — деп Караңгыда, ай чырыында
Өзү кара шииткелди бөгүн чарлаан. Камерада шип-ле шимээн
Хөрек сыңмас кударалдан Өскүс калыр ажы-төлүн
Хөөкүй эр карак чажын төп орган. Өлүртүр эр бодап орган.

Очулгазы III. Суваңныы

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң долу литературлуг сайгарылгазын кылыңар.
2. «Шаажылаар» деп сөстүң утказын канчаар билип турар силер, тайыл-бырлаңар.
3. Шүлүктүң утказынга хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.

Эдуард Баирович МИЖИТ

(1961)

«...Э.Мижиттиң шүлүк чогаалының делегейинче кирери белен эвес. Орта азып-тенип, хенертен үнелиг тывыштарга таваржып, амыдырал, үе, салым-чол... дугайында чогаалчының бодалдарын билип ап эгелеп, ооң-биле бодунуң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин байыдып ап болур. Шүлүкчүнүң делегейже, кижилерже ыткан медээзин, кыйгызын хүлээп алыры номчукчунуң талазындан харыыны, удур шимчээшкини база негеп турар...»

Н. Куулар

Э. Б. Мижит 1961 чылдың апрель 22-де Улуг-Хем кожууннун Торгалыгга төрүттүнгөн.

Чааты ортумак школазын, Москвада М.Горький аттыг литература институтун дооскан.

Тываның ном үндүрер черинге чечен чогаал редакторлап, республиканың хөгжүм-шии театрының литература кезээн эргелекчилеп, «Тываның аныяктары» солуннун кол редакторунга, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң поэзия килдизинге редакторлап, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун литература секторунга улуг эртем ажилдакчызынга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга болгаш амгы үеде «Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору бооп ажилдап чоруур. Шүлүкчү, драматург, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1980 чылдан эгелээн. Ооң шүлүктери республика солуннарынга «Улуг-Хем» журналга, республикадан дашкаар «Литературная Россия» «Литературная газета» солуннарга, «Собеседник», «Юность», «День поэзии», «Истоки» сеткүүлдерге, «Орус верлибр антологиязынга» база «Кезерниң балдызы» деп хөй авторлуг чыындыга парлаттынгылаан. Шүлүктерниң баштайгы чыындызы «Бузундулар» деп ат-биле 1992 чылда үнгөн. «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп проза-шүлүктөр номунуң, «Бөдүүн одуруглар», «Туман өттүр отчугаштар» деп шүлүк чыындыларының, «Чиргилчиннер», «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?», «Кара-Дагның казыргызы», «Күлтегин», «Оттуп кээр мен!» деп шиилерниң автору. Ооң бижээн шиилери аңгы ном кылдыр «Өргүл», «Кто ты, Субедей-Багатур?» деп шиилер номунда болгаш 2013 чылдың «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң 2 дугаар үндүрүлгезинде үнгөн. «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиизи

түрк театрлар фестивалына бирги черге төлептиг болган. Э.Б. Мижит А.Островскийниң, В.Шекспирниң, А.Чеховтуң, Р.Томаның, А.Пушкинниң, А.Тарковскийниң, Э.Понуң чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Ооң чогаалдары орус, англи, француз дылдарже очулдуртунган. Ол аныяк чогаалчыларның «Чалгы» деп чечен чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу.

Чогаалчы чаңылчаан тыва шүлүк чогаалына чаартылгаларны кирип, улам делгемчидип, чаа-чаа хевирлерни, философчу уткалыг шүлүктерни бижип чоруур.

Э.Б. Мижит Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культура яамызының литература талазы-биле шаңналының лауреады, Тываның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Э. Б. Мижит дугайында библиотекадан болгаш интернет четкизинден номчаан материалдарыңарга даянып, «Өскелерге дөмейлешпес үн» деп темага дыңнадыгдан кылыңар. (<http://pisateli-tuvu.ru>; <http://tuvacheleesh.ru>; <http://tuvva.asia.ru>; <http://tyv.wikipedia.org/wiki>)
2. «Э. Б. Мижиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында символдуг овуру-хевирлер» деп темага сайгарылгалыг ажылдан кылыңар.
3. Э.Б. Мижитти тыва шүлүк чогаалын чаартып, сайзырадырынга кириген үлүг-хуузун канчаар билип алдыңар. Аңаа хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.
4. М. Ооржактың «Шүлүк болгаш аялга» деп номундан Э. Мижиттиң бижээн ырларын сонуурган таныжыңар.

Сээк

Чырык өрээл...
Дүмбей дүн...
Ийи каът соңга шили...
Ийи шилдиң аразында
туттурган сээк...
Эрткен өйнүң өрээлинде
бүгү чүве тода көскү.
Келир өйнүң кудумчузу —
дүмбей, дүмбей...
өрээлче-даа,
даштыгаар-даа,
сактырга-ла,
моондак чок ышкаш көстүр,
өштүг шилдер

орук дуглап
туруп алган...
ханалар-ла.

Бодалымның шугул сээги
ханаларны согур ышкаш, моңнап-моңнап,
хосталгаже үнүп чадап,
үнүп чадап...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чаңчылчаан шүлүктүң хевиринден бо шүлүктүң ылгалы кандыг-дыр, тайылбырлаңар.
2. Шүлүктүң темазын тодарадыңар.
3. Шүлүкте автор кандыг ханы бодалды ажыткан деп бодаар силер?

Ары

Хүннүң чырыы
алдын сарыг дээрбектер бооп,
черниң өңү
кара-хүрең куржаглар бооп
азырганчыг мага-бодун каастап чоруур
шагар-ары
ажаанзырап ужуп бар чор.

Хүннү бадыр
эрээн-шокар чечек шыпкан
алаактарны, хову-шөлдү эргий ужуп,
чүзүн-бүрүн үнүштерниң
сүүзүнүн могаг чокка,
ууттунмааже чыып-чыып алгаш, уязынче
дажыглап-ла, дажыглап-ла тура хүнзээр,
ажыл-ишчи ары, сеңээ
алдар, алдар!

Шүлүкчү, сен
база ынчаар могаг чокка
эрээн-шокар салымнарның, сеткилдерниң,
чүзүн-бүрүн чүткүлдерниң,
күзелдерниң, бодалдарның сүүзүнүн
угаан-чүрээң уязынга
бар шааң-биле

эрийн ажып төгүлгүже чыып-чыып алгаш,
чигир кылган ары ышкаш,
сеткилдерге эм-таң болур чемиш кылдыр
чогаалыңга хуулдуруп
шыдапсыңза —
ынчан харын шүлүкчү сен.

Ак, караның
кайызын-даа ожаап көрүп болур кылдыр,
сарыг-шокар ары ышкаш,
сагыжында
аралаштыр куржап алган чоруур болгаш,
өөрүшкүнү, муңгаралды,
кара сагыш, чырык хөөннү,
кортук, дидим, кажар, шынчы,
бедик, чавыс, хээрек, быжыг, аарыг, кадык
бодалдарны,
аажы-чаңны,
бүдүштерни,
боттуг болгаш хуулгаазын чүүлдерни,
чүректерниң, Черниң, Дээрниң
чажыртыңган ыяңгылыг аялгазын,
ары болган салым-чолдуг амытан дег,
чаяттынып төрүттүңген
шүлүкчүлөр
бодунуу дег билип шыдаар.

Шүлүкчү, сен
могаг билбес ары ышкаш ажылда-ла,
а бир эвес
хеп-хенертен шапсыңза-даа, ажырбас оң,
сеткилдерни серт кылындыр
оттурупкан аарышкы намдай бээрге,
шагышкының
алызында эм-таң дээрзи илереп кээр,
харын эки...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүкте поэктиг овор-хевирлерниң дөмей болгаш ылгавырлыг тала-лырын тывыңар.
2. Авторнуң кииргени уран-чечен аргаларның лириктиг хөөнгө ужур-дуказын тайылбырлаңар.
3. Шүлүктүң адын чүгө «Ары» деп адааныл?

Шыйлашкын

Кара хөрзүн...

Карак дешпе дүмбей өтгүр
бүгү чүүлдү кежи-биле дээп, билип,
бүгү чүүлдү бодун өтгүр
эрттирип-ле,
чүнү күзеп, чүнү дилеп,
чүгө мында четки ышкаш оруун изеп,
чүткүп союп чоруурун-даа
эки билбес,
ынчалза-даа катап-катап
ынай боду бар шаа-биле чыырлып-чыырлып,
бар-чок күжүн мөөңнеп-мөөңнеп,
катап база
базым санай бурунгаар-ла
кара черни үттеп бар-ла, бар-ла чыдар
шыйлашкынның кызымаан аар,
шыдамын аар...
Эрткен оруу
ээр-дагыр, карышкак бол,
бодалымның шыйлашкыны база ынчаар
бодун боду чүткүдүп-ле
сойза-сойза,
тышпайн чоруур эртинези —
тывызыксыг делегейниң чажыдынче
шак-ла ынчаан орук дилээн
салгалдарга
көрүп, билген бүгү чүүлүм
хөрзүннелдир, чымчадып каан черим кылдыр,
үттеп эрткен оруум дургаар
үүжем кылдыр,
тептениптер, даяныптар
текпе кылдыр арттырымза, ынчан харын
кара дерим, кызыл күжүм —
канчап билир —
халас барбас чадавас боор,
чадавас боор...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Композициялыг тургузуун сайгарыңар. Кол мотивин тодарадыңар.
2. Шүлүкте ханы философчу поэктиги овор-хевирниң сайгарылгазын кылыңар.

Мергежилге

Чуртталга
Чуртталганың
Чуртталгага
Чуртталганы
Чуртталгада
Чуртталгадан
Чуртталгаже...

Чаңгыс сөстү падежтерге өскертир дээш,
челээш ышкаш, чеди өңнүг
падежтерниң чадазынга
өрү-куду
бадып-чоктап турза, турза,
черниң, дээрниң аразы дег,
өлүм биле чуртталганың аразында
текпе санай нарыыдап кээр
эмге-тикчок бодалдарның
эртер угжок шыргайынче ханыладыр
шымнып кире бергенимни
эскербедим...

«Чуртталга деп чүү чүвөл?»
«Хуулгаазын солун дүш-түр!»
«Согур душ бооп тутчуп шимчээн
атомнар деп кезектерниң
оюну-дур!»
«Дээди Бурган чаяап кааны
кежик-чол-дур!»
«Демисел-дир!»
«Човулаң-дыр!»
«Дириг чүве бүгүдези албан эртер
орук-тур ол!»
«Октаргайның школазының
кандыг-ла бир клазы-дыр,
Чуртталганың онаалгазын,
кичээлдерин шиңгээтпээннер
бо-ла Класска
катап соктап,
катап-катап төрүттүнүп
туруп бээрлер!..»

«Чуртталганың
ыдык мөңгө ыяжында
будук санай хонуп алган кушкаштарның
янзы-бүрү үннер-биле эткени дег,
янзы-бүрү харыыларның
аразында
алыс шынны кайызыл?» — деп,
чаңгыс-ла бо айтырыгның
шоочалыг эжиин соктап,
«Оода-ла
эң-не бирги шак бо эжик
ажыттына бээр болза,
оон ыңай
бүгү чүве
ала-чайгаар көстү бээр!» — деп,
бары-чогу, ады-сывы уттундурган
бажың ээзин кыйгырган дег,
катап-катап ээрежип,
чугааландым:
«Чуртталга деп чүү чүвөл?
Харыылаптар кижиге бар бе?..»

Айтырыгның шоочазынга
тааржып болур
кара чаңгыс дүлгүүр тыпкаш,
Чуртталганың
утка-дөзүн, сорулгазын ажыдыпса,
Чуртталгага
ынакшылым, идегелим, ынаныжым,
дазылдары ханы, быжыг ыяш ыпкаш,
ол-ла хевээр тендиш дивейн,
туруп каар бе?..

Чуртталганы
«Дашты чаагай
ишти куруг аптара дег,
хоозун!» — деп,
«Аазаары хөй,
кылыры чок авыяас дег,
мегечи!» — деп,
чемелексей бербес мен бе?..

Чуртталгада
баскан изим, эткен сөзүм, кылган ижим
школачы кыдыраашта
частырыглар бажын ашкан
былчак кара арыннар бооп көстүп келзе,
ора соккаш,
өрттедиксей бербес мен бе?..

«Чуртталгадан
илип алган билиим-даа чок,
мугулай бооп артып калган, чүдээмни!» — деп,
Чуртталгадан
оспаксырай бербес мен бе?..

Ынчалза-даа
оон дезип, ыраар дээрге,
өлүм база
чаштына бээр үгек эвес,
Чуртталгадан
Чуртталгаже
салдап кежер хеме болуп көстүп кээрге,
Чуртталга деп
кежик долган човулаңныг тывызыктың
оюп-кыяр арга-даа чок
чайлаш чогу
бачыт бүргээн хугбай холум
доктаадыр-дыр...

Шак-ла мынчаар
чаңгыс сөстү падежтерге өскерттир дээш,
харыы туржук,
баажызы-даа тывылбастаан тывызык дег,
айтырыгның чадазында
аай-дедир
бадып-чоктап,
алганган дег, сөстөр кожуп,
хосталгаже кокпа дилээш,
түрей бердим...

Чуртталга
Чуртталганың
Чуртталгага...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тургузуунда кандыг онзагай талалар эскердинер?
2. Автор кандыг философчу бодалдарны ажытканыл?
3. Деңнелгелер болгаш эпитеттерни тыпкаш, сайгарылгазын кылыңар.
4. Шүлүктүң адын чүгө «Мергежилге» деп адааныл?
5. Шүлүктүң төнчүзүн автор чүгө «Чуртталга. Чуртталганың. Чуртталгага...» деп сөстөр-биле төндүргөн деп бодаар силер?

Дүрбүүшкүннүң дүрүмү

Кандыг-ла бир чаа чүүлдү
кижилерниң угаан-бодал, сеткил-хөңнү
чүүлдүг-дүр деп, эки-дир деп, керек-тир деп
чөпшээрэжиپ хүлээп аары
аңгы-аңгы...

Чаа бодал, чаа аян, чаа көрүш
ылап-ла шын чаа болгаш
күжү улуг, деңзизи аар болган тудум,
аңаа удур
тыптып келир дүрбүүшкүннүң
күжү база ала-чайгаар улгады бээр —
дүрүм ындыг...

Физикада
дүрбүүшкүннүң дүрүмнери
чуртталгада,
телолар, шимчээшкиннер орнун орта,
салым-чолду
моондактап, кедерезе, таптап болур
аар-берге,
аарышкылыг, хилинчектиг
ханныг-чинниг, кээргел чок демиселдиң
дүрүмү боор —
түрлүг-ле-дир...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүкте кандыг тема колдап турарыл?
2. Шүлүктүң тургузуунда кандыг онзагай чүүл эскердинер?
3. Шүлүкте кандыг уран-чечен арга хөй ажыглатынып турар-дыр? Чыл-дагаанын тайылбырлаңар.
4. Хостуг шүлүктүң дүрүмнерин ёзугаар философчу темага кыска верлибрден бижиш шенеңер.

Дугуй

Оо, ол дугуй! Хүннүң чырыы ооң кылаң-кылаң чинге салааларыңга ойнай бээрге, ол янзы-бүрү өңнер-биле херелденип, кайы хире чайынналып чырып туржук, а мээң чаш чүрээмге өөрүшкү болгаш аас-кежик сыңышпайн эриин ажып, кайы хире арыг болгаш хөглүг каткы бооп төктүп бадып туржук... А ол көңгүс бөдүүн, чадаг-терге дугуюнүң демир дээрбээ чүве, а мен ооң ыйгыл черинче бичии мергежигеш суп алгаш, мурнумга идип маңнаар турдум. Ынчалдыр-ла ийилээ төрөөн суурумнүң кудумчуларыңга болгаш чоок-кавызыңга шаап халдып турувуста, кым кымны ушкарып, башкарып чорууру билдинер арга чок апаар — ол мени бе азы мен ону бе... Ындыг үелерде бис ийилээ, чарты кижиге, чарты аът мага-боттуг тоолчургу кентавр-даа дег, бир-ле хуулгаазын амытан болуп биригип, тутчу бергеш, бодувустуң аас-кежик долган маңывыстың таалалыңга алзыпкаш, ыдып орувуста — кулактарга чүгле хаттың сыгырып эрткени дыңналыр... Сактырга-ла, дүш-даа ышкаш азы дээрге чымчак-чымчак чайганмышаан, сыыладыр ушкан-даа дег...

Бир-ле катап суурнүң чанында хем эрии-биле база-ла ынчаар маңнап бар чорувуста, улуг-ла кара булуттуң хөлегези диргелип келгеш, бисти хеп-хенертен шуглай каапты. Ол-ла дораан мээң дугуюмнүң чайыннаажы бүлүрерип, ооң салааларында ойнаан херелдери өжүп, а мээң чүрээмге бир-ле билдинмес дүвүрел төрүттүнүп келчик. Кезек үе иштинде орукту-даа тода көрбейн, маңнап чоруй, тура дүштүм.., ынчалза-даа орайтаан — эрикче хөлүн эрттир чоокшулай берген болдувус... Туткан ыяжым коргунчуг куруг агаарга үстү.., а мээң дугуюм кадыр элден шурай каапкаш, эң-не сөөлгү катап дээрже ужуп үндү. А аңаа, агаарга, кара хөлегениң аспаандан адырлып ужуп үне бергеш, чогуу чүү болу бергенин ам-даа билбейн азы аңаа бүзүрөвейн, хүннүң херелдеринге кажангызыңдан-даа артык чараш болгаш өөрүшкүлүг чырыш кынчык.., а мээң сеткилимге ынчан муңгарал болгаш магадаашкын кижиге билип четпес бир-ле доң-биле доңнажып тутчу бержик... Карак чивеш аразында дугуюм-даа, ыглаан кижиге ишкирнипкен ышкаш кылдыр элдептии кончуг «чыйт» депкеш, сугже караш кынды, а меңээ ооң оожум болгаш кударанчыг даа-жында чемелээшкин дыңналып артып калды.

Оон бээр ам хөй-ле чылдар эрте бергенде, кээргел чок үе ооргамче күштүг итпишаан, чашкы шаамдан мени бо хире талыйтыр ойладып аппаратта, а мээң эриим, мени манаан кадыр эл дуу-ла ол, көңгүс чоокта көстүп келгенде, чүге-ле ийик, чүрээмге

дугуюмнуң ынчангы ол кударанчыг даажы улам-на чидиг, улам-на тода дыңналыр-дыр...

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалдың темазын тодарадыңар.
2. Лириктиг маадырның бодалдары-биле овор-хевирлерниң ниити харыл-зашкак талалаларын сайгарыңар.
3. Чогаалда шүлүктүң болгаш прозаның кандыг кезектери кирип турарыл? Оларның жанрның хевирлеттинер тургузуунга ужур-дузанын тайылбырлаңар.
4. Чогаалдың идеязынга антитеза аргазын авторнуң канчаар көргүскенин бадыткаңар.
5. Оон бээр ам хөй-ле чылдар эрте бергенде... деп бодалдарның сюжет-биле харылзаазын айтыңар.

Аъттыг кижии

...Мээң мурнумда хаваанда сылдыстыг, кончуг чараш кара аъттыг аныяк эр кижии мени шинчилей аарак көрүп, хүлүмзүрүп тур. Ооң чуруп каан чүве дег, дас кара кирбиктерлиг болгаш эрин салдыг ак арнын канчаан-даа топтап көөрүмге, черле танывазым кижии болду. Идик-хеви база бир өске. Чок. Бистиң суурга черле ындыг кижии көрбээн мен. «Кандыг кончуг эки акый боор. Бодумнуң даайларымны, акыларымны безин катап-катап ээрежип тургаш, аъттарынга ушкажыр ийик мен чоп. А бо кижии мени көңгүс танывас хирезинде, боду-ла ушкараар деп турар, магалыын аа...» — дээн бодалдар бажымга сыңмарлажы хона берди. Артында-ла тыныжым безин тырты-ла берди. Ооң аъды, бажын савап, былгырып каап, шыдашпайн девиржип тур. А чаражын чүү дээр боор ону! Мен дег бичии оолчукка шак мындыг аътка олулары дег аас-кежик кайда боор.

— Мени бичии-ле мана шүве, акый. Авамга барып чугаалап кааш келийн. Дораан халып кээр мен — депкеш, херим иштинче кире-ле халыдым. Та чүге ынча дидим ыйнаан, бажыңга улуска көөргеттиниксээним ол ирги бе? Эжикти ажыда каапкаш, бажыңче кирбейн-даа: «Авай, мен даштын акымның аъдынга ушкажырым ол!» — деп алгырыпкаш, дегийт-ле бурт-сарт үне халыдым... Ам чаа-ла маңа турган аъттыг акым чогул. Аът даванының даажы-даа дыңналбас. Чүгле хөрээмде чүрээм-не ушта халый берги дег тиккиңейнип тур. Кудумчуну куду көрүптеримге, карактарым ишти изиш кынды. Демги акым дуу-ла оранчок ырай берген халдып бар чыдыр. Кандыг кончуг мегечи кижии боор?! Дораан-на үне халып келдим, үр-даа болбадым чоп.

— Кымның аьдынга ушкажыр деп бардың, оглум? Акың кайыл ынчаш?

Мээң соомдан үнүп келген авамның хөлзээн үнүнден, бажым суйбаан холунуң чылыындан, карактарым долуп келген турган чаштар чаагым куду агып-ла батты.

— Дуу ол акый-дыр ийин. Боду мени ушкажыр сен бе дээш, мегелепкеш, чоруй барды.

— Кайы, кайы? Чоп мен кижиде-даа көрбейн тур мен?! Чүнү ынчап турарың ол, оглум?

— Дуу ол аан, дуу — депкеш, хенертен оон өске чүү-даа чугаалаар харык чок апарган, салаам-биле ынаар айтып алган хевээр көжүп калдым... Демги кижиниң аьдының даваннары хензиг-даа доозун көдүрбейн халдып бар чыдыр. Сактырга-ла, агаарда ужуп чоруур чүве дег... Таанда... Шынап-ла... Мени ушкажыр деп турган акым аьды-биле кады чоорту өрү көдүрлүп чоруй, карак чивеш аразында булуттар аразынче ажыт кире берди.

Авам ол аьттыг кижини ол-ла хевээр көрүп шыдавады. А ооң ужуп үне бергенин чугаалаарымга, арны ак тос ышкаш хуулуп, үнү сириңейни берди.

— Харын-даа ооң аьдынга олурувутпаан-дыр сен. Таныйр-танывас улус аьдынга ушкажыйн деп ол канчап турарың ол? — дээш, мени дүрген-не бажыңче кири берди.

Бо бүгүнү каш-даа чыл эрткенде сактып кээримге, мырыңай-ла ам чаа болган чүве дег апаар-дыр. Шак-ла ынчаан тыныжым тыртылып, карактарым ишти изиңейнип, «Мени мана, акый!» деп кыйгырыксаам кээр. Ынчангаш-ла бо болушкунну эрткен үеде кылдыр чугаалап черле шыдавас-тыр мен.

А ооң соонда херим даштынга ойнаан кижиде бооп, ужар аьттыг акымны бо-ла бүдүү манаар апарган мен. Кандыг хуулгаазын аян-чорук мени ынчан манап турган ирги?.. А чамдыкта бодаарымга, хаваанда сылдыстыг кара аьттыг акым удавас меңээ катап база чедип кээр-даа ышкаш... Чүнү-ле меңээ чугаалаар, чүнү-ле көргүзөр ирги?..

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Аьттыг кижиде биле лириктиг маадырның бодалындан чүнү билип алдыңар.
2. Аьт болгаш аьттыг кижиниң овур-хевири чогаалда кандыг утканы илередип турарыл?
3. Лириктиг маадыр «Мени мана, акый!» деп кыйгызын чүге эрткен үеде кылдыр чугаалап шыдавазыл?
4. Чогаалда авторнуң илередиксээн чажыт философчу бодалдарының ханызында кандыг уткалар чаштып чыдар деп бодаар силер?

Кайда силер?

Оът-сигенниң ажыгзымаар чыды долган агаарын кужурзуран хөңнүм хандыр тынмышаан, шагда чанмаан төрөөн суурумче, машина-балгат-даа манавайн, кылаштаптым. Орук кыдыының доозун шыпкан куу-сарыг чашпаннары салгынга согаңнажырга, сактырымга, мени танып, мендилеп-даа турар ышкаш. А мээң арнымны база-ла мынчаар эрткен чылдарның доозуну куурартыр шыва ап, сыгыгларынче тырлып кирип, шырайымны, ажык ном дег, номчуп болур кылдыр, улам тода көргүзө берген... Арным кежилдир үнгөп, союп, маңнап, хадып эрткен чылдар дургузунда чүү болбаан дээр, чүү өскерилбээн дээр... Чүглө бо саргарып бар чыдар хову-ла бичии-даа өскерилбээн, биеэ хевээр туруп-ла турар. Ажыгзымаар агаарының амданы-даа ол-ла хевээр, ол-бо ужуп шураан шартылаалар-даа уйгу келдирер төнмөс ырын ол-ла хевээр соксатпаан. Ол ырга үдөдип алгаш, хову кежилдир бар чыда, сактырымга, бодум билбейн, базым санай чашкы үөмчө кирип бар-ла чыдар ышкаш мен. А мээң чылдан чылче немежип, каътталып чораан назы-харым, бо чашпаннарга буттарым ийичаңгыс дээптерге, доозуну буртуладыр какталып турары дег, база ынчаан эктимден, сеткилимден какталып, хадып, чидип турар-даа ышкаш. Шак-ла мынчаан кылаштааш, дуу-ла ол сериин тайга эдээнде мени манап чыдар төрөөн суурумга мырыңай-ла чаш апарган чеде бээр ирги мен бе? Удумзургай ховуга чааскаан чоруурга, кижини бажыңга кандыг-даа бодалдар кирер аа?! Чүвениң ужуру мээң төрөөн черимниң хуулгаазын агаарында болгай аан. Ынчангаш-ла чаш чорааш, чырык черде хуулгаазын чүүлдер ылап-ла бар деп сеткилим-биле бүзүрөп чорааным ол ыйнаан. Ам ол бүзүрөлим көзүлдүр-ле божаңайны берген болгаш ындыг боор оң, бүдүү күзөп чоруур хуулушкунум, чүглө сагыжымда дээрден башка, херек кырында кайын болдунар деп...

Бо-ла бүгү бодалдарга алыспышаан, суурумче чоокшулап бар чыда, улуг эвес оруумнуң эгезинден тура-ла бир-ле бодал, бир-ле хөөн хөрөөм өйүп чораанын чоорту билип эгеледим. Сактырымга, бир-ле чүвө чедишпес ышкаш. Та бо сарыгзымаар ховуда чүвө, та бодумда чүвө? Чүү-ле ирги деп билип чадап, оңгаар-дескээр кайганып, катап-катап бодангаш-даа, ажыткан далган дег, көдүрлүп кел-ле чыдар хөлзээшкинимниң чылдагаанын тып чадап-ла кагдым. Шупту чүвө турар ужурлуг туруштарында чурттаар ужурлуг чуртталгазын чурттап турар-дыр. Кижини муңгараар, хөлзээр хире чүү-даа чок. А сагыш анаа эвес... Бир-ле оътчу эмчинин хайындырган эминин чангыс-ла холумаа чедишпейн баарга, ол

эм эм-даа эвес апарганы дег. Ынчангаш мээң иштимде күзеп чоруур хуулушкунум база болдунмайн чорууру ол эвес бе?

Хенертен хову ортузунда көстүп чыткан чөкпек кара чүве шимчеш дээн соонда, тараш кынза-ла, көөрүмге, сек кырынга олурган каарганнар болду. Менден хойганы ол боор, дас кара чалгыннарын аары кончуг далбаңнадып, шуугап-ла үндүлөр. Оон ийи-бирлеп хөөннүг-хөөн чок бедидир ужуп үнгөш, дойлаан сегинден ыраксавайн, дедир-ле ооң кырынче хонуп турлар. «Кар-кар!» деп, чииртими кончуг алгыржырга, дыңнаарымга, «Бар-бар!» деп, мени сывыртап турган-даа ышкаш. Ол каргыраан алгыдан, сактырымга, шартылаалар безин сырбаш кыннып, ытташпайн барган ышкаш. Оларның тывыжын хунаажы бербес деп, мени кайын билир — бар шаа-биле хопталап, чалгыннарын хииледир чайып-чайып, каргырадыр эдип-эдип, кырым-биле ушкулаар-даа. «Чүнү-ле дойлап, чүнү-ле хопталап турар кулугурлар боор» — дээш, чоокшулап чеде бергеш, топтап көөрүмге, — эжен-не бо! — аът сеги болду! Та канчап мында чыдар аът сеги чүве, та кым ону бээр октапкан чүве?.. Тыва черге, хову ортузунга, барып-барып аът сегин мынчаан октапкан чытканын кижичаан көрүп чораан боор? Дөрт даванының сөөктери чоокта чаа-ла кыры-биле, тоолда ышкаш, чүстүг сиген сый баспайн, чиик-чиик халдып эртип чорааны ховузунда тос башка тарай чаштай берген; шагжагар ээжилери «Чүү-даа болур болза, черле салдынышпас, чарылбас бис» дээнзиг, эъди-биле оюлгулап калган кежи хүнге кадып, ирип чыдаан төштен так туттунупкан; хөрөк хозундан күжүр аъттың бедик чаагай чүрээниң күштүг дески тиккилээжи эвес, а ынаар тырлып кире берген каарганнарынның хаайларының ажырымнаан токкулаажы, аразында алгырышканы ческинчиг дыңналып, оът-сигенде орааштына берген чел, кудуруу бо бужурганчыг найыр-дойдан дезип чадап, салгынга салбараңайнып каап чыдыр. Чүгле бажының сөөгү-ле карактарының өңгөк кара орнун дээрже элдепсингензиг, чемелээнзиг көрүп алган, диштерин кыжанганзыг арзайтып алган, бо бужар дой-биле черле чөпшээрэжиш шыдавазын бар шаа-биле көргүзүп чыдыр. Сактырга-ла, «Караам соктаан бо чыдыг кулугурларның оода-ла бирээзиниң ажырымнаан боскун кыргырадыр үзе ызырыпсымза!» дээнзиг. Күжүрнү!.. Шынап-ла харын, чадаарда-ла диштерин арзайтырдан башка, чоргаар көрүжүн өрү көөр дээрден башка, ол ам чүнү шыдаар деп?..

Бодаарга-ла, бо каарганнар мээң карактарымны деже соктап, мээң хөрээм иштинче кире бергеш, өкпе-чүрээмни үзе-чаза тыртып чип турган-даа ышкаш, орук-чирик-даа орта көөр хире эвес

апарган, дүрген-не оон ыраарын бодап, далажыптым. Ынчалза-даа ол черден чеже-даа ырадыр кылаштаарымга, каарганнарның кулакта сиңип калган алгы-кышкызы сагыжымдан ыраар-даа хире эвес... «Кар-кар! Бар-бар! Ха-ха!» — деп-ле турар. Анчы сүргей... Кулактарымны дуглаарымга-даа, бодумну алаактырып, кызып-кызып ырлаарымга-даа хоржок. Сагыш-сеткил негевейн турда, ырлаарга-даа чүү боор... «Шупту чүве эки!» — деп, боту чеже-даа мегелээрге, хөөкүй аъттың эът-сөөгү катап чыгып тутчуп, киштегилеп тура халып кээр эвес... Шак-ла мынчаан, чүгле ол анчыг алгы-кышкы дег, анчыг бодалдар-ла угаан-чүрек өттүр сөөгүмнү соолаңнадыр, бажым дүгүн адыңнадыр шывараңнаар... Шынап-ла харын, шагдан тура эскерип чораан-даа бол, бодум бодумга миннинден чалданып чораан-дыр мен. Шынап-ла харын, сөөлгү үеде каарганнар чоп кончуг көвүдөөн чоор? Чүгле бо хензиг, мээң төк кээп дүшкөн булундумнун эвес, а бүгү улуг төрөөн черимниң дээринде кара шаар кааргандан башка хөй чүве чок апарып-тыр. Каяа-даа баарга, мизирт кара апарган, каргырткайнып-ла оран... Чүнү-ле ынча дыка дойлап, чүнү-ле үлежип чадап, хунаажып, чүнү-ле оштап турар чыдыг аастыг чүвелерил?!

Кылыктанган уум-биле ынча депкеш, ам-на харын билип кааптым. Ийе, ийе, орук дургаар сагыжымны амыратпайн, сагыжымга четпейн чораан чүве чүл дээрзин ам-на билдим. Чашкы шамның дээринге таваар-шөлөөн ужуп турган түрлүг чоргаар эзирлерниң чаңгызын-даа шагдан тура көрбөөн-дир мен. Ийе харын, ында-мында дескингилөөн дээлдигеннер, хартыгалар кайы көвей, ынчалза-даа хартыганы эзир-биле кижичерле канчап деңнээр?! Эзир чокта, чаңгыс дайнам чыдыг эът дээш, чаа-дайын үндүргү дег, хербектешкен каарганнарже чадаарда-ла кылчаш кылдыр безин көрбөс бедик чоргаар эзир чокта, эмгежок хөй куштар долган дээр безин — ээн куруг хову ышкаш апарган-дыр. Дөскөл билбес, бүзүрөөчөл оолак чорааш, дээрде салдаан эзирлерниң дескингилөөн дээрбектерин санавышаан, бичиилеп-ле, бичиилеп-ле чоруй-чоруй, дүп чок дээрже көзүлбестеп, чидип чоруй баргыжеге, соонче үр-ле көөр чордум. Эзирлерниң ужарын-даа, ону көргөн бичии оолдун дойлуп турган сеткилин-даа кандыг сөстөр чедир сөглөп, ол-ла хевээр илередип шыдаптарыл?! Ындыг сөстөр бардаа чоор бе?! Хандыр-хандыр бодап кээрге, сөстөрниң-даа херээ бар бе?! Ону чүгле шак-ла ынчаан көрүп билип, чурттап эрткеш, чежемейниң чараш-даа бол, чежемейниң чидиг-даа бол, шимээни хөй сөстөр-биле үзерлевейн, сеткилицге ол-ла хевээр шыгжап аар сен...

Эжен-не бо!.. Бо-ла бүгү сагыжымга оттуп кээрге, сактырга-ла, чашкы үем кырын дургаар, эзир ышкаш дескине каап, эргий көрүп, ушкан дег мен. Адышта дег көстүп келген шак ол өйдөн оттуп караан өрү көргөн бичии оолак мени танып, холун чайып турган-даа дег. Кууарган хейлеңи-ле салгын-хатка хөлберертир үрдүнгүлээн... Сактырга-ла, чалгыннар бооп хуулуксап турар-даа дег... Оо, ынчан сеткилимни күчү-күштүг хей-аът долуп, кандыг-кандыг бедиктерже мени кый деп, кандыг-кандыг күзелдерже чүткүлүмнү чүглендирип, кандыг-кандыг маадырлыг чоруктарже тура-соруум быжыктырып, кандыг-кандыг ырлар болуп, хөрек-чүрээм ажып долгаш, хостуг-хостуг ужуп үнүп чораан ийик?! Ам ол хей-аът кайыл ынчаш?! Даванының диртилээни, кыйгы салып киштээни-даа дыңналбастаан... шыгырт барган. Чүгле чаңгыс мээң эвес, шыны хөрек... Хүн бүрүдө эки-бакты үлешпишаан, деңге көрүп, эгин кожа чурттап чоруур төрөөн чонум сагыш-хөңнүн шаам-биле көрүп, билип чоруур болгаш, «Чүгле чаңгыс мээң хей-аъдым кайыл?» — деп-даа шыдавас мен. Кандыг хову ортузунда, кандыг каарган дою болуп чыдар чүвөл? Таанда-ла, өршээ дадай! Байлак чараш мээң төрөөн черим-чуртум, бажы бедик төрөөн чонум арыг чаагай тура-хөңнү, ажыг дери, кызыл күжү база ынчаар, ажырымнаан каарганнар дою боор деп барган чоор бе? Кайда силер, кайда силер, хей-аъдымны чүглендирген күчүлүглер, кайда силер?! Кайда силер, чидиг бис дег чиге көргөн, шиитпирлиг көрүштүглер, кайда силер?! Кайда силер, коргуш билбес, арыг бедик чүректиглер, кайда силер?! Кайда силер, ээнзирөөн дээримниң ёзулуг-ла эрге-күштүг ээлери, кайда силер?! Кайда силер, төрөөн черим хостуг болгаш күштүг чоргаар эзирлери, кайда силер?! Кайда силер?

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Проза-шүлүктүң тема, идеязын тодардыңар.
2. Проза-шүлүкте омур-хевирлерниң сайгарылгазын кылыңар.
3. Сөзүглелде бойдус чурумалын чураан кезектен уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның чогаалга умур-дузазын тайылбырлаңар.
4. Проза-шүлүкте мөңгө үени автор канчаар чураанын тайылбырлаңар.
5. Проза-шүлүктүң сюжедин сайгарыңар.
6. «Куштарның», «Дээрбектерниң», «Мөңгө үениң» омур-хевирлери-биле автор чүнү илередиксээнил? Чогаалдың адынга хамаарыштыр автор чүгө «Кайда силер?» деп риториктиг айтырыг-биле адаан деп бодаар силер?

Эртем ажылдары-биле таныжар.

Монгуш Ш. «Э.Мижиттиң «Кайда силер?» деп проза-шүлүүнге сайгарылга» // Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. — Кызыл: КУБ «Тыва-полиграф», 2009. — А. 191—207.

Кыйгы

— Акый, мени эдертип ал даан! Ам черле ыглавас мен, ам черле аартык болбас мен!

Элээди шаамда кады ойнап чораан өөрүм-биле чаа солун оюннар, чаа ужуралдарже уткуй маңнап бар чыда, бо кыйгыны болганчок-ла дыңнаар ийик мен. Эштеримниң бирээзиниң дунмазы — акызындан черле чыда калбас, үргүлчү-ле эдерип чоруур, сарыг баштыг, борбак-ла семис бичии оолчугаштың кыйгызы ол. Бисти эдергеш, ол чок-ла болза суксай бээр, чок-ла болза шылап-туруптар боорга, ону шаавыс-биле аартыктаар ийик бис. Кезек када херим иштинге «бичии чаштарның чалгааранчыг оюннарын» ойнап, ону алаактырып каапкаш, көрбейн баар аразында карак басчы каапкаш, ооң артап шыдавазы бедик херим дужунче сыр маң-биле салчып-ла каар бис. А кажан ол бистиң чиде хона бергенивисти эскерип кааш, соовусче маңнаарга-даа, чүвениң хөлү эрте берген боор — бис херимни шагда-ла ажа халышкан, сүрүп чедер хире эвес апарган маңнажып бар чыдар бис — кулакта чүгле хат сыылаар... А ол оолчук бедик херимниң манзаларының аразындан бакылап алган, ыглап-ыглап, бисти кыйгырып туруп каар...

— Мени эдертип алыңарам! Мени кагбаңа-ар! Далашпаңар даан! Мени манаңа-ар!

А бис ону кайын тоор бис — бисти, «улуг улусту», улуг солун делегей манап турар болгай. Дүрген-не ынаар... Хая-даа көрүнмейн... бурунгаар-ла, бурунгаар...

Шак-ла ынчаар, бурунгаар, улуг солун делегейже, улуг амыдыралче далажып чүткүүр дээш, чашкы үем эрте бергенин-даа эскербээн мен, хая көрүп безин четтикпээн мен. А мээң чашкы үем бодунуң бөдүүн оюннарын ойнап, хериминиң чарык черинден бакылап алган, карааның чажын хирлиг холу-биле арнынга былчактандыр чотпушаан, кыйгы салып чыдып калган...

— Далашпа да-ан, далашпайн көр, мени бичии манап көрө-эм!

А мен оон сыр маң-биле улам-на ырап, улам-на ырап бар чыдар мен — кулакта чүгле үениң хады сыыңайнып эрткени дыңналыр...

Ынчалдыр-ла үениң хады мени, каңмыыл ышкаш, ол-бо чууктап, чуртталганың ховузун кежир сывыртап алгаш барла чыдыр. А ында, ол ховунуң кыдыг-кызыгаарында... Чок, чок, далашпайн көр... Таптыг чурттап безин албаан-дыр мен. Бурунгаар-ла, бурунгаар-ла чүткүүр дээш, бодум билбейн, амы-

дыралдан ойлап-дезип чораан-дыр мен. Ам-даа чүнү-даа кылып четтикпээн-дир мен... А кулакта чүгле үениң хады сыылаар...

Өйү кээрге, ол хат мени сөөлгү керим артынче үндүр хадып-каш, хая-даа көрүнмейн, бодунуң оруун уламчылап, сыыңайнып ыңай болур.

— Мени кагба, мени эдертип ал, сеңээ улуг аартык болбас мен, чүгле далашпайн көр, мени мана, чуртталга — дээн мээң кыйгымны ол тоор боор бе...

Ынчангаш-ла, бо бүгүнү улам тода билген тудум, мени кый дээн эрткен үемче катап-катап хая көрнүп каап чоруур апарганым ол бе?.. Сактырымга, ында бир-ле черде халбактанып, тут-тунупку дег, сагыш-сеткилимни оожургадып, быжыглап ап болур хире, бир-ле ындыг ыдык күштүг өзек бар-даа ышкаш....

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалдың кол бодалын тодарадыңар.
2. «Мени эдертип алыңарам! Мени кагбаңа-ар! Далашпаңар даан! Мени манаңа-ар!» деп бодалдарның утказын чогаал-биле холбап сайгарыңар.
3. «Үениң хады» лириктиг маадырга чүнү элдээртип турарыл?
4. Чогаалдың адын автор чүге ынчаар адааныл?

ИЕНИҢ ЫНАКШЫЛЫ

Ийи көжегелиг, сес көргүзүглүг прологтуг болгаш
эпилогтуг трагедия

*Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаага
үндөзилээн*

Киржикчилери:

Эдиски, 20-22 хар үезинде аныяк оол.

Ава, ооң авазы.

Хеймер-оол, дээрбечилерниң баштыңы, бай кижиге огу.

Адыгжы, ооң кол дузалакчызы.

Кара-кыс, Адыгжының дуңмазы.

Бирги дээрбечи.

Ийиги дээрбечи.

Үшкү дээрбечи.

Ирей, Эдискиниң кожазы аалдың ээзи.

Кадай, ооң кадайы.

Ай-кыс, оларның уруу, 17–18 хар үезинде.

Бөлүк уруглар.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүг

Көжеге ажыттынар. Сценада өг ишти. Орунда Ава чыдар. Өгже таалың чүктээн Эдиски кирип келгеш, таалыңын черже салып, ча-согунун ханага азып каар. Ава ковайып турарын оралдажып, бажын көдүрүп кээр.

Ава. Чедип келдиң бе, оглум? Эки-менди чордуң бе? Быдаа-даа, шай-даа изиг, апштанып-чемненип, шайлап ал, оглум, могапшылаан боор сен.

Эдиски. Мен-даа эки чордум, авай. Тайга-таңдының ачыбуяны-биле олча-омактыг-даа болдум, хүлбүс хайырлады. Ону таваар аайлап каар мен. Сен кандыг турдуң, авай?

Ава. Че, мени чоор сен, оглум. Харын ол олчаңны аайлааш, кедээрде кожаларывыс ирей, кадайга аппарып бээрин утпас сен, оглум. Сен чүү-хөө аппарып бээриңге, амыраары хөлчок улус хөөкүйлөр. Оларның хеймер кызы Ай-кызы база чоокта киргеш барды...

Эдиски. Ону кайын уттур ийик мен. Ай-кыс чүнү канчап чорааны ол, авай?

Ава. «Кадыкшылыңар кандыг-дыр, дуза херек бе, угбай?» — дээр-ле чорду. Сен харын, улуг апарган кижин, Ай-кыс-биле чугаалажып көрбөс сен бе, оглум?

Эдиски. Уруглар-биле чугаалажып-даа билбес кижин-дир мен ийин, авай. Кара чааскаан тайга кезип чоруурумга, меңээ оон өске чүү-даа херек чок апаар чоржук.

Ава. Эх, харын аан, оглум, ачаң дириг чораан болза, сени аянчок таптыг кылдыр өглөп-баштап каар турган кижин-дир ийин. А мен, багай аарыг-аржык кадай, кара чааскаан чүнү шыдаар мен?! Ойтулааштаан аныяктар аразынче-даа кирбес-тир сен. Олар сени бо-ла айтырып-сурап кээр-дир-лөр. «Эдискиниң ырларын дыңнаан болза» — деп четкилеп кээр-дир. Ынчангаш сени оода-ла бо үнчүп-киржип чоруурувус ирей, кадайның Ай-кызы-биле чоокшулажып көргөн болза деп бодап оарым бо-дур ийин.

Эдиски. «Кадай ап, өг-бүлө тудуп, ону азыраар харыым чок кижин, оода-ла багай авамны таптыг азырап чорзумза, экизиле ол» — деп бодаар кижин-дир мен. Оран-таңды кежиин-биле амыдырап чоруурувуска, бот-даа хостуг, хырын-даа тодуг чүве-дир оң, авай. А мындыг, мал-маган-даа, эт-хөрөңгиде чок амытанны, мени кым тоор боор. Бо ирей, кадай-даа болза, биске көөрдө, мал-маганныг, балдырлыг улус ышкажыл, авай.

Ава. Балдырлыг-даа болза, сеткили чымчак, бөдүүн улус болгай олар. А ол байның хеймер оглу күштүг шыырак оолдар чыып алган, ырак-чоокта аалдар дээрбедеп турар апарган деп чугаа дыңнадым ийин, оглум. Сен ол дугайында чүнү дыңнадың?

Эдиски. Ийе, ол кижини билир мен, авай. Адын Хеймер-оол дээр чүве. Оларның эрге-чассыг оглу-ла болгай. Чүү-даа херек дээрге, ол-ла дораан мурнунга делгеп бээр улус чорду. Ол хире бай улустуң оглу дээрбечи апарган деп дыңнааш, пат-ла кайгап ордум.

Ава. Бүгү чүвези бүрүн чедер кылдыр өскеш, тоткаш, калчаарап турары ол ыйнаан. Мырыңай хөлүн эрттир калчаарай бээрге, төрөөн адазы безин шыдашпайн, өөндөн үндүр сывыртапкан дээр чораан. Арга-тайга кезип чоруур кижини, сен ол улустан оваарнып, ойлай кылаштап чор, оглум. Уех, бажым аарыбын, шуут-ла чарлы бээр чазып тур! Бичии-бичии ырлап берем, оглум. Сээң ырлаарың дыңнаарымга база бо хамык аарыгларым утгундура бээр-ле болгай.

Эдиски (*ырлаар*).

Барып-барып кээримге,
Балдыр салып каар авам.
Багай тонум чылдып-чылдып,
Баарым шуглап каар авам.

Чоруп-чоруп кээримге,
Чода салып каар авам.
Чолдак тонум чылдып-чылдып,
Чодам шуглап каар авам...

Караңгылаашкын.

Ийиги көргүзү

Сценада өг дашты көстүп турар. Кежээки имир дүшкөн. Өг иштинден Ирей, Кадай болгаш Ай-кыс үнүп-кирип каап, кежээки ажыл-ижин кылып чоруп турар. Хенертен хөгжүм дүргөн болгаш дайынзырак апарган соонда, өг чанынга дээрбечилер көстү хонуп келгеш, өгнү долгандыр алгыкышкылыг маңнажып, үен-даян самнап, өгде улусту коргудуп эгелээр.

Дээрбечилер (*чииртим, кулак-уюк үннер-биле ырлажыр*).

Биргизи. Дээрде ушкан эзирлер дег,
Тепкеш, чиптер эрлер-дир бис!

Шупту. Кошкак улус, күш чок улус,
Коргуп-сүртеп, сирилеңер!

Ийигизи. Кара чаңгыс хоойлувус —
Хайыра чок каржы күш ол!
Шупту. Кошкак улус, күш чок улус,
Коргуп-сүртеп, сирилеңер!

Өгден Ирей үне халып кээр. Оларның баштыңы — Хеймер-оол ол бүгүнү кыдындан көрүп, сагыш ханып, тадыладыр каттырып-ла турар.

Ирей. Бо чүү болду, чүү мындыг улус силер?!

Хеймер-оол. Бис дээрге сээң өлүмүң-дүр бис, ашак! Дириг артыксаар болзунза, өөңче дедир кире халааш, кадайыңның хоюнче дүрген чаштына бер!

Ирей. Менче кандыг сагыштыг халдап тур силер? Силерге багай чүнү кылыштым?

Өгден Ай-кыс биле Кадай үне халчып кээр.

Хеймер-оол. Эй, эзирлер, көрүңерем, бо ашактың уруу шымбай чүве-дир! Адыгжы, ону бээр сөөртүп эккелиңер!

Адыгжы. Уруун туткаш, бээр эккелиңер, эрлер!

Дээрбечилер баштыңының сөзүнүң аайы-биле Ай-кысты сегирип аар. Ирей биле Кадай уруун бербес дээш тура тутчуп турар. Дээрбечилер Ирей биле Кадайны ойтур октаарга-даа, олар тура халышкаш, уруундан туттунупкаш, дээрбечилерге ону сөөртүп аппаар арга бербейн турар. Хеймер-оол ону хөк бодап, каттырып-ла турар. Адак соонда Ай-кыс барып дүжер, а Ирей биле Кадай ону дуй чыткылапкаш, турбайн баарлар.

Ирей. Алыксаар чүвеңерни алыңар, өлүрүксээр болзуңарза, мени өлүрүңер, чүгле уруумга дегбейн көрүңер!

Адыгжы. Кара шору ийин боларың, Хеймер! Кырган, чөнүк чүвелерни канчаарыл ам?

Хеймер-оол. Че, чоор силер оларны! Моон соңгаар бистиң сураавыс дыңнааш-ла, сириңейнип орар кылдыр сывыра шааптыңар, эрлер! *(Үшкү дээрбечиге)* Сен, кайгал, бистиң аравысче чаа кирген кижиге, бис көрүп турувуста бо улусту этте! Чүнү шыдаарыңны бис ам-на таптыг көрээли. Шылгалдавыстың бирээзи ол-дур.

Үшкү дээрбечи кезек када аңгадап калган тургаш, чыткан улусту кымчылап эгелээр.

Хеймер-оол. Эр хей, шылгалданы эки эрттиң! Че, кайгалдар, силер база немептиңер!

Дээрбечилер чыткан улусту кымчылап, тепкилеп каапкаш, өгже кире халышкаш, оон үп-сап, барба-таалың, борбак-сарбак чүү-хөө туткулап алган үне халчып кээр.

Хеймер-оол. Че, ол малды сүрүңөр, кайгалдар! Дүн дүшпээнде турлаавысче дүрген халдып ораалыңар!

Дээрбечилер маңнажып чоруй барган соонда, мал-маганны ааладыр, чиледир сүрүп аппарат чыдарының шимээни дыңналып, ырап чоруй баар. Чыткан улус арай деп шимченип туруп кээр.

Ай-кыс корга берген, авазындан куспактангаш, ыглай бээр.

Караңгылаашкын.

Үшкү көргүзүг

Ирейниң өөнүң ишти. Орунда Ай-кыс чыдар, Кадай уруунун чанында карааның чажын чодуп олурар.

Кадай. Оода ийи-бир сөстен чугаалап көрөм, уруум! Багай уруумну канчап кааннары ол? Ол дерзии куурумчулар боттары үн чок, согур, дүлей көк даштар бооп көжүп калзын! Ооң орнунга мээң үнүм чиде бээри кай, халак-халак!

Өгже Ирей, Эдиски болгаш Ава кирип кээрлер. Ирей биле Эдиски Аваны ийи кыдыындан тудуп алган.

Ава. Экии, кожам кадай! *(Ай-кыска)* Канчап бардың, күжүр уруум? Хөлчок-ла хөглүг чазык төл болгай сен, ам канчап ыт чок чыдып бердиң, Ай-кыс?

Ирей. Харын ол-дур ийин, кожам кадай, ол ийи буттут араатаннар халдаан соонда, багай уруувустуң үнү читкен, аьш-чем-даа чивестээн. Хүннү бадыр өрү көрүп алган чытса-ла, чыдар. Чүгле карааның чажы агар — ол-ла.

Кадай. Харын бо Эдискиниң ырын дыңнааш, орталанып кээр ирги бе деп бодааш, бо ашакты чорутканым ол-дур ийин.

Ирей. Хам хооп, бо уругну көргүзөр дээривиске, чажын чандырар малывыс-даа артпаан, дөгerezин сүрүп алгаш барган. Улуг оолдарывыс силерниң өөңөр ээзи-биле кады ол улуг дайынга чок болган соонда, биске болчуптар, дуза кадыштар амытан бар эвес. Арга чадаарда, чүвени канчап билер дээш, ынчап турарывыс ол-дур ийин.

Ава. Че, оглум, улуг улус дилеп турда, көрүп алгаш оор эвес. Ай-кыстың кээргенчиин көрөм, бүгү сагыш-сеткилиң-биле ырлап бер, оглум.

Кадай. Ынчап-ла көрөм харын, оглум! Тайгага чораш, ырай бээриңге, аң-мең безин сени дыңнаар дээш, арга-ыяштан

үнгүлөп кээр деп бо чоок-кавының улзунунчугаазын-даа дың-наан мен ийин.

Эдиски. Ол-даа хөөреткен чугаа болгай аан, угбай. Дуза кадыптарым кандыг-ла болду. Ынчалза-даа хире-шаам-биле кызып көрейн. (*Ырлаар*).

Ортузунда ногаан даштыг	Ак-ла булут дуглай берген
Ортаа-Сайыр кымның чуртул?	Аяңгаты кымның чуртул?
Оолдан, кыстан орлан, шоваа	Арны бажы кыза берген
Ортун кара кымның эжил?	Анай кара кымның эжил?

Ай-кыс ковайып туруп келгеш, авазының хөрээнге бажын салгаш, ырны дыңнап эгелээр. Кыргызаннар ону эскерип кааш, өөрүшкүлүг хүлүмзүрүп, бот-боттарынче көржүп каап орап.

Аяңгаты дажы кызыл	Шыраавылак дажы кызыл
Ай-ла дегбес аан-на ындыг.	Ай-ла дегбес аан-на ындыг.
Анай карам арны кызыл	Чындыр карам арны кызыл
Аалдан үнмес аан-на ындыг.	Аалдан үнмес аан-на ындыг.

Ай-кыс хенертен каттырыптар. Орган улус аңаа өөрүп, Эдискиге «оош!» деп каап орап.

Чаваш бажы чаап келди,	Хемнер бажы чаап келди,
Чагы болгаш шепкен болза.	Хеден болгаш чагы болза.
Чараш карам чаңнап келди,	Хеймер карам чаңнап келди,
Чайлыг болгаш шөлөөн болза.	Кежээ болгаш дүне болза.

Ай-кыс дурт-сынын эде-хере тыртыныпкаш, хенертен ырлаптар.

Ай-кыс (*ырлаар*).

Магаданчыг челер кулун,
Башкы коннунч дыңзыг-дыр бе?
Магаданчыг чаңнаар акый,
Баштак хөрээң делгем-дир бе?

Кадай туп-тура халааш, уруун куспактаптар.

Кадай. Өршээ, Хайыракан! Багай уруумнун үнү үнүп келди! Көк дээрим-не бо, шын чоор бе?! Ам-даа ырла, уруум, ам-даа ырла! Сен база ам-даа ырла, оглум Эдиски! Ол коккаарактарның өжүнде улам хөглүг ырлажыңар, уругларым!

Ай-кыс (*ырлаар*).

Муңгаранчыг челер кулун,
Муңгаш дының быжыг-дыр бе?
Муңгаранчыг чаңнаар акый,
Муңгаш хөрээң делгем-дир бе?

Ирей. Уваа, мындыг чүве база болур боор-дур аа?! Бо назынымга чедир чурттап келгеш, чүгле тоол-домакка дыңнаар дээрден башка, суглуг караам-биле көрүп чорбааным чүве-ле-дир. өлүп чыткан кижини диргизиптер — ыры деп чүве хуулгаазына чүве-дир оң!

Ай-кыс. Авай, ачай, аштаарымны, аъш-чемден чүү барыл?

Кадай. Боктаразында, багай уруум аштай берген ышкажыл. Бар, бар, уруум, аъш-чем-даа бар, шай-даа бар.

Караңгылаашкын.

Дөрткү көргүзүг

Арга-даштыг черде дээрбечилер одагланып алган, эът шиштеп чип, арагалап, самнап турар. Чииртим каткы-итки, алгы-кышкы, ыр-шоор арга ишти сыңмас чаңгыланып турар.

Дээрбечилер (*ырлаар*).

Биргизи. Күзээнин хунаап ап кым шыдаар?

Шупту. Күштүглер, күштүглер, күштүглер!

Ийигизи. Чүдүлге, ыдыывыс чүгле ол —

Шупту. Чүгле күш, чүгле күш, чүгле күш!

Үшкүзү. Хүртеңнээр хүртүүннер кымнарыл?

Шупту. Күштүглер, күштүглер, күштүглер!

Үшкүзү. Сүртел чок сүзүүвүс чүгле ол —

Шупту. Чүгле күш, чүгле күш, чүгле күш!

Хеймер-оол. Адыгжы, бээр келем, мындаагы чугаавыс чүү болду? Дуңмаң-биле чугаалаштың бе? Кандыг харыы берди?

Адыгжы Хеймер-оолдуң чанынга чедип кээрге, Хеймер-оол ону өске эштеринден ырадыр аппаар.

Адыгжы. Ийе, чугаалаштым. Арай-ла тырттылып турду, ынчалза-даа таптыг тайылбырлаарымга, ажырбас апарды. Чогум сээң бодуң-биле чугаалажыксап турар кижидир.

Хеймер-оол. Кажан, каяа ужуражып чугаалажыр бис?

Адыгжы. Боду дуу ол чедип келген, манап тур. Кара-кыс, бээр келем, дуңмам. Сээң-биле чугаалажыксаан эжим бо-дур. (*Бяштар аразындан Кара-кыс үңүп кээр*).

Хеймер-оол (*аажок экиирген турар*). Экии, Кара-кыс! Улгатканыңны аа, дуңмам. Бээр олуруп, бис-биле кады хөглөп, дыштанып көрөм.

Адыгжы. Че, силер хөөрежиңер, мен эш-өөрнүң чанынче барайн. (*Чорунтар*).

Хеймер-оол. Акың Адыгжы мээң сөстөрүмни дамчыткан боор аа? Мээң саналымны кандыг деп бодай-дыр сен, дунмам? Удавас моон ырап чоруй баар мен. Мээң-биле кады боор болзуңза, чыргалдыг чуртталга көөр сен, Кара-кыс. Чүгле бистиң аравыска бичии шыдажывыт. Менде бүгү назынывыста чуртталгага чедер чүү-даа бар, каяа-даа чеде берзивиссе, кайгамчыктыг кылдыр чурттай бээр бис. А бо улусту мээң соомда Адыгжы акың баштап артып каар. А мен өг-бүле тудуп, оожургап чурттаар деп бодай бердим. Оон, сөөлзүредир бүгү чүве уттундуруп, чавырлы бээрге, дедир чанып чедип кээр бис. Мээң ачамның байын билбес эвес сен, хептиң каазын кедип, чемниң экизин чип, алдын-мөңгүн каасталгалар эдилеп, аъттың дээрзизин мунуп чурттаар сен.

Кара-кыс. Харын аан, эки чуртталга азап турарыңар сагыжымга тааржыр-ла чүве-дир. Ынчалза-даа силерниң бо дүржөк эштеринерниң чанынга чорууру меңээ арай-ла кадыг болгаш коргунчуг-дур. өглениксээр болзуңарза, анаа таптыг куда-дойдан дүжүргөш, чурттай берзиңерзе?

Хеймер-оол. Ам дээрзизинде арай-ла болдунмас-тыр ийин. Адам ашак-даа меңээ хорадаксап турар-дыр, хаан шерии-даа бисти истеп-сүрүп эгелээн-дир. А бо оолдар-даа ажырбас, мен дужаап каарымга, олар сээң-биле муңгаранчыг эвилең-ээлдек апарлар.

Кара-кыс. Ындыг-дыр че. Ынчалза-даа мен аянныг чараш ыры дыңнаксаар кижин мен. Силер ынчаар ырлап шыдаар силер бе?

Хеймер-оол. Ырлаар-шоорлаар талазы-биле арай-ла хирелиг улус-ла болгай бис. Ынчалза-даа ыраажы херек дээр болзуңза, кайыын-даа кымны-даа сөөртүп эккеп бээр бис. Моол-даа, кыдат-даа, эр-даа, кыс-даа болза, хүлүп-бектеп алгаш, мурнуңга тургузуп бээр бис. Хүннү бадыр-даа болза, сеңээ ырлап берип турар апаар.

Кара-кыс. Моолду-даа, кыдатты-даа канчаар, чер-чуртувустуң ыраажылары төнгөн эвес. Бо чоок-кавыда Эдиски деп кончуг ыраажы кижин бар-дыр, дыңнаан силер бе?

Хеймер-оол. Мээң ачамның чылгызын кадарып турган Эдиски деп кижин билер-ле мен. Ыраажың ол бе? Аалы кайда кижил?

Кара-кыс. Ийе, ыраажы ол-дур. Ырлаары-ла кончуг кижин дээр чорду. Аарыг кижини сегидир ырлаптар-даа дээр. Аалындаа билбес мен. Адыгжы билер ыйнаан.

Хеймер-оол. Акыңны бээр кый деп эккелем! «Сээң сүмөң херек апарды» — дээр сен. *(Кара-кыс Адыгжының чанынче чоруй баар).*

Хеймер-оол (*бот дугайты*). Адыгжының дуңмазы эвес турган болза, мону мынчаар чөптөп-даа орбас ийик мен. Ооң часпас адары-ла кончуг болдур ийин. Ынчалза-даа мындыг чүвелерни каш халытпайн, аайымга кирип аар мен. Куда-дой дүжүр деп чүзүл мооң?! Үезинде ажыглааш, октаптар кижидир мен ийин, ону билбейн турары ол бе, азы халас кежикке туралы ол бе?

Адыгжы биле Кара-кыс чедип кээр.

Адыгжы. Че, дугуржуп чугаалажып алдыңар бе?

Хеймер-оол. Ийе, чугаалаштывыс, чүгле чаңгыс негелделиг кижидир. Болаада Эдиски деп ыраажы кижидир билер сен бе? Ону бистиң аравысче кирип аар арга бар бе?

Адыгжы. Ийе, билер мен. Ол кижини аравысче кирип аар болзувусса, биске кедергей ажыктыг эр ол-дур. Чылгычы-даа эр, аңчы-даа эр. Ырак-чоок тайга-сыннарның чажыт кокпаларын дегерезин билер. Алдай, Көгмен сыннар-даа, Хаан-Көгей, Хар-Хыраа сыннар-даа беш салаазы дег билер. Чүгле улус аразынче кирбес кижиле болгай. Аарыг кырган авалыг, оозун азырап-ла, оозунуң чанындан ыравайн-на чоруур.

Хеймер-оол. Ол-даа ажырбас, хоржок болза, күш-биле сөөртүп эккеп аар бис. Бистиң амыдырылавыстың амданын апсала, боду-ла бистен адырылбайн баар. Халас кежиктиң амданы дег эки чүве кайда боор! Ха-ха-ха-ха!

Кара-кыс. Күш-биле эккээриниң орнунга, баштай мен бодум эп-чөп-биле чугаалажып көрүмзе чүл?

Адыгжы. Харын база эки чүве-дир оң...

Хеймер-оол. Че, ындыг-дыр, баштай бодуң шенеп көр че. (*Хеймер-оол, Адыгжы болгаш Ай-кыс одаг чанында орап дээрбечилерниң чанынче чоруптарлар*).

Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүп

Ажык аяң черде Эдиски ырлап олурар.

Эдиски (*ырлаар*).

Мажалыкка турган чылгымның
Барын, чогуң көрбедим.
Баштактанган ол-ла сөзүңнүң
Баштак-ойнун билбедим.

Оялыкка турган чылгымның
Онча-мендизин көрбедим.
Ойнай сөглээн ол-ла сөзүңнүң
Онча-мендизин билбедим.

Эдискиниң чанынга Кара-кыс оожум чедип келгеш, ооң ырлаарын бүдүү дыңнап турар. Эдиски ооң чедип келгенин эскербейн-даа, улаштыр ырлап олуар.

Бйгылакка турган чылгымның
Ында барын көрбедим.
Ынчан сөглээн ол-ла сөзүңнүң
Ылап шынын билбедим.

Кара-кыс (*Эдиски кезек када ыыт чок орага*). Ырлаарыңарның онзазын аа!

Эдиски (*сырбаш дээш*). Ойт, бо кымыл? Чааскаан кижини мен деп бодаваажык мен бе.

Кара-кыс. Буруудатпайн көрүңер, силерниң ырыңарга шактыктавас дээш, ыыт чок турдум. Амыр-менди-ле бе?

Эдиски. Амыр-менди. Силер амыр-менди-ле бе?

Кара-кыс. Менди-менди. Силерниң ырлап чораныңарны чүгле ырактан дыңнаан дээрден башка, дириг бодуңарның чаныңарга туруп алгаш дыңнап чорбаан кижини мен, ам кончуг-ла улуг аас-кежиктиг болдум.

Эдиски. Ол чүү дээринер ол, багай мени шооткан-даа ышкаш. Аа... а силер бо чоокта чурттап турар силер бе? Чоп силерни көрбээн кижини боор мен?

Кара-кыс. Ийе, мен база бо чер чурттуг кижини мен. Адымны Кара-кыс дээр. Улус аразынче шоолуг кирбес боорумга, мени эскербээн боор силер. Силерниң адыңарны Эдиски деп билер мен. Бис ийи дөмей хевирлиг улус-тур бис. Силер-даа, мен-даа улус аразынче кирбес, силер чаңгыс авалыг, мен чаңгыс акылыг чурттап чоруур.

Эдиски. Чаңгыс акылыг силер бе? Ада-иенер канчап барганы ол?

Кара-кыс. Ачам дайын-чааже чорааш, келбейн барган, авам аарааш, «кызыл-дустай» берген. Ол-ла хевээр акым-биле кады борастанып чоруурувус бо. Силер мээң акымны таныыр-даа чадавас силер, Адыгжы деп кижини.

Эдиски. Танывас-даа болза, дыңнаан-дыр мен. Кончуг ча-спас адар кижини дээр чораан.

Кара-кыс. Силерни акым-биле таныштырып каайн бе? Силерни дыка хүндүлээр, «ырлаарын дыңнап көргөн болза» дээр кижини. Ооң эш-өөрү хөй, силер база хөй эш-өөрлүг болур силер.

Эдиски. Кижини биле кижини таныжып болбас бе, танышкай-даа бис. Дыңнаарымга, улус үптээр, дээрбечи кижини дээр чораан. Та силерниң акыңар чүве, та өске кижини, чогуум оозун билбес мен.

Кара-кыс. Мээң акым суглар дээрбечи-даа эвес, анаа хостуг улус-тур ийин. Боттарының күзээн аайы-биле, кымга-даа чагыртпайн чурттап чоруур аан.

Кара-кыс. Чок, барып-барып силер ышкаш кижини ынчаар чурттавас ужурлуг. Силер чүгле «че» дээр болзуңарза, күзээн-не чүвөөрүни мурнуңарга делгеп бээр...

Эдиски. Бо чугаа-даа арай соора барды ышкаш...

Кара-кыс. Чок, соора барбаан. Мен силерни шагдан турала сонуургаар кижини мен... Ам чаа силерниң ырыңарны дыңнааш, ам-на дидимнелип келдим, Эдиски. Мен сеңээ бичиимден-не ынак мен! Кайывыс-даа яды улус-тур бис, ийилээн үргүлчү-ле кады-кожа чоруур кылдыр мээң акымның эш-өөрү-биле каттыжып алган болзуңа аа.

Кара-кыс Эдискини куспактаптар. Эдиски аңгадап, көжүп калган турар. Ол үеде аяң кыдыыңга Ай-кыс чедип кээр. Куспактанчып турар улусту көрүп кааш, тура дүжөр. Эдиски ону эскерип кааш, Ай-кыстың уунче бир базар.

Ай-кыс. Ой, буруудатпайн көрүңер, силерни эскербейн барыптыр мен. *(Ийи холу-биле арнын дуглааш, маңнап чоруптар).*

Эдиски. Ай-кыс, кай баарың ол? Мени мана! *(Ай-кыстың соонче маңнап чоруй баар).*

Кара-кыс *(хорадап)*. Ындыг ышкажыл силер! Че харын, көргөй-ле бис! Күзелимни черле чедип аар мен! *(Чоруй баар).*

Караңгылаашкын.

Ийиги көргүзүп

Ай-кыс ол-ла эпчоксунган, хомудаан уу-биле маңнавышаан, бир ыяш дөзүңгө олура дүшкөш, ыглай бээр. Соондан Эдиски маңнап чедип кээр.

Эдиски. Ай-кыс, канчап бардың? Сен чүвениң ужурун эскээр билдиң.

Ай-кыс. Чок, мен шупту чүвени көрдүм! Мээң чанымче чоокшулава! Ыңай тур! Ол уруг-биле барып куспактанчып тур! Силерге шаптык болбас мен!

Эдиски. Чок, ындыг эвес... Канчаар сеңээ тайылбырлаар кижини боор мен?!

Ай-кыс. Канчаар-даа тайылбырлава! Шупту чүве билдингир-дир!

Эдиски. Тайылбырлаар дээрге, ыядынчыы кончуг чүве-дир ийин. Мен ону куспактаксавадым, мен сени куспактаксаар кижидир мен! Сени аан, Ай-кыс, чүгле сени!

Ай-кыс (*карааның чажын чотпушаан*). Кай, мегелевейн тур сен бе? А мен чүнү көргеним ол ынчаш? Куспактажып турдуңар чоп!

Эдиски. Ону багай дүш ышкаш уттуптаалы, сарыым. Моон соңгаар бо дугайында чугаалашпаалы. Моон соңгаар мен сээңи мен, сен мээңи сен! Моон соңгаар бис ийи куштуң ийи чалгыны дег бис!

Ай-кыс. Ылап-ла шын болза, сеткилицни меңээ ырлап берем, Эдиски!

Эдиски (*ырлаар*.)

Адыр будум эзеңгиде,
Канчап доңа бербес чүвел?
Ал-ла сагыш амыракта,
Канчап ийлей бербес чүвел?

Ай-кыс (*ырлаар*.)

Элик оглу эзириктиң
Эрээн шокар дүгү чараш.

Эдиски.

Сыын оглу сарадактың
Сыгырарган караа чараш.

Ийи будум эзеңгиде,
Канчап доңа бербес чүвел?
Ийи караам амыракта,
Канчап шылай бербес чүвел?

Эрге кара Эдискиниң
Эргеленген чаңы чараш.

Чындыр кара сарымайның
Сырыннанган ыры чараш.

Ийилээ четтинчип алгаш, самнап эгелээр.

Ай-кыс.

Харбай базар караланың
Каш-ла чоруу дески-ле ийин.

Эдиски.

Иде базар караланың
Ийи чоруу дески-ле ийин.

Кап-ла кара эжикейниң
Карак, кулаа менде-ле ийин.

Иштешкеним эжикейниң
Ийи караа менде-ле ийин.

Ийилээ куспактанчып алгаш, ырлашпышаан, самнавышаан, чоруй баар.

Караңгылаашкын.

Үшкү көргүзү

Эдискиниң өөнүң дашты. Хенертен алгы-кышкы дыңналган соонда, өг чанынга дээрбечилер кестү хонуп кээр. Олар алгырышпышаан өгже кире халчыр. Үр болбаанда, дээрбечилер Эдискини тудуп алган үнүп кээрлер.

Эдиски. Бо чүү мындыг улус силер, анаа орган кижиге халдап турар?! Кижиге үштеп-тонап аар хире чүм-даа чок кижиге мен!

Моон анаа чоруп чоруңар! *(ону тудуп алган турар дээрбечилерни ол-бо талазынче шывадантар)*.

Хеймер-оол. Аа, Эдиски дээрзи сен ышкажыл сен? Сени таныыр-ла кижидир мен. Чылгычылап чораан эр-ле-дир сен. Чогум хоомай эвес мөге-шыырак эр-дир сен моң. Че, мээң-биле кады халдып ораал, мээң ыраажым, меңээ орук айтыкчызы боор сен! Эрес-кайгал эрлер-биле эстеңдидир халдып, динмит-дааштыг чурттаар сен, кайгал!

Эдиски. Чок, силерниң биле мээң оруум ийи аңгы, бодуңар-ла халаптыг, динмиттиг чоруңар! Мен, силер ышкаш, кижичүвези хунаап чивес кижимен! Кайгалдар бис дижиб алган силерни кандыг кайгалдар дээр боор?! Кайгал кижичүвагай, шыдал-күш чок улустуң чүү-хөөзүн хунаап чораанын кым көргөн?! Кайгал кижичүвези бодуңуң одарындан, бодуңуң чуртундан ап чытканын кым көргөн?! Чок, силер аштаан шоо-бөрүлериң силер!

Дээрбечилер Эдискиже халдап эгелээр. Эдиски оларга күш четтирбейн турар. Ол үеде өгдөн Ава үнүп кээр. Холунда даянгыжы-биле дээрбечилерни соккулап тура, алгырап.

Ава. Мээң багай оглумга хол дегбеңер, чыдыг сойлукутар! Ооң орнунга мени өлүрүп алыңар!

Хеймер-оол. Ха-ха-ха-ха! Ол-даа шын чүведир! Бо кадайның «багай оглун» салыптыңар, эрлер. Ооң орнунга бо өлүп чадаан кадайның дилээн күүседип каар-дыр.

Эдиски *(Авазын дуй туруптар)*. Чок, чүгле авамга дегбеңер! Ооң орнунга мен силер-биле чорууйн!

Адыгжы. Ол-ла болгай, дем-не ынча дээр! Чогум биске каттыжып алганың дээш черле хомудакас сен, кайгал.

Эдиски. Че, ол кончуг аъдыңар кайда чүвөл? Чоруп ораал! *(Авазынга.)* Сен дыка муңгарава, авай, удавайн чедип кээр мен. Ай-кыска ужур-чөвүн чугаалап көр, авай! Че, ындыг-дыр, байырлыг, авай! *(Эдиски дээрбечилер-биле кады чоруптар)*.

Хеймер-оол *(Адыгжыга)*. Бис чоруптарывыска, бо кадайны үңгерип алгаш, соовустан бүдүү чедип кээр сен!

Адыгжы. А бо шываганчыны канчаарың ол? Эдерткен ыдым, дергилээн хойтпаам дээр бе мону?!

Хеймер-оол. Бөрү чүрээ чипкеш, дерзиидей берген кижичүвези дугайында дыңнаан сен бе? Ам билип ал, ол кижичүвези мен-дир мен! Ам оон артык чүвени көөр сен. Че, чугаалап кааным ол-ла, соовустан эккээр сен! *(Чоруй баар)*.

Караңгылаашкын.

Дөрткү көргүзүг

Дээрбечилерниң турлаа. Дээрбечилер Эдискини хая мурнунда кайнаар-даа дезер арга чок кылдыр чыгадып тургузуп алган, ону долгандыр самнап, ырлап турарлар.

Дээрбечилер.

Кара чаңгыс хоойлуvus — Кошкак улус, күш чок улус,
Хайыра чок каржы күш ол! Коргуп-сүртеп, сирилеңер!

Хеймер-оол. Бо-дур, кайгал, моон соңгаар сээң эдержир эш-өөрүң. Бис-биле коштунчуп аар болзунза, болаага чоргаар кылаштаар сен. Моон оранчокта улус безин бистиң сураавыс дыңнап кааш, өрү тейлеп, коргуп, сириңейнип орар чүве болгай. Сен биске чүгле ырлап берип, орук-чирик айтып берип каап чоруур сен. Кол-ла чүве — сээң ырлаарыңны дыңнаксаар дунмавыска ырлап берип чоруур сен! Кара-кыс, кайда сен, бээр кел! (*Чаптынып турган Кара-кыс чедип кээр*).

Кара-кыс. Сеткилин чугаалап турган кижини ыгладыр-сыктадыр каапкаш баар, база кончуг-ла-дыр сен аа, Эдиски. Кажан бир черле ужуражы бээр бис деп бодаан-даа мен. Ужуражып келгенивис бо-ла-дыр. Ам-на бис-биле кады хат-салгын ышкаш хостуг-шөлээн чурттаарын бодай бердиң бе?

Эдиски. Чүге менче чызаалап турганыңны ам билип кааптым. А мен дээрге, сээң чараш сөстериңге бүзүрөп, сени кээргеп, канчаар аайын тышпайн турбажык мен бе. Чок, мени өлүрер болзуңарза, өлүрүңер, силер-биле кады бооп черле шыдавас-тыр мен!

Адыгжы. Эрте дээре изигленме, тала, өлүрү кай баар. Ооң орнунга туразында чаңнап чурттар-ла болгай. Күзээнин хунаап ап кым шыдаар? Күштүглер, күштүглер, күштүглер!

Дээрбечилер (*Адыгжыга улажып ырлаар*)

Чүдүлге, ыдыывыс чүгле ол —
Чүгле күш, чүгле күш, чүгле күш!
Хүртеңнээр хүртүүннер кымнарыл?
Күштүглер, күштүглер, күштүглер!
Сүртел чок сүзүүвүс чүгле ол —
Чүгле күш, чүгле күш, чүгле күш!

Эдиски. Чүгле күшке чүдүп чоруур чөгенчиңерни аар. Силерден артык күштүглер чедип келзе, дораан-на мурнунга доңгая дүжүп бээр ышкакжыл силер. Силер-биле каттыжар хире эвес эрлер-дир силер оң.

Хеймер-оол. Чок, чазып тур сен, кайгал. Күштүглер кажанда-даа күзелдерниң холун, будун хүлүп-бектеп чоруур хоойлу-дүрүмге чагыртыр хөңнү чок болгаш бистиң хостуг-шөлээн

чуртталгавысты көргөш, биске каттыжып чоруур чүве болгай. Ынчангаш бо кайгалдар чыгып келгени ол-дур. Билдиң бе?

Эдиски. Чок, мен кижичүвези хунаап-даа, кижиче хол көдүрүп-даа шыдавас мен! Мөңгө Көк Дээрниң чаяпа кааны кижиче амытанның кызыл тыны ыдыктыг чүве болгай.

Хеймер-оол. Ыдыктыг дидир сен бе?! Сүзүк-чүдүлгени, ыдыктыг чүвөлөрнү угаан-сагыштан ушта шааптар арга бар чүве болгай, кайгал. (*Адыгжыга*) Че, демги чүвени бээр эккел! Көргүзөр мен деп азаан чүвем ол-дур. (*Адыгжы халып баргаш, көгөөржик, дашка болгаш шиштеп каан чүрек тудуп алган чедип кээр*). Чаа, кайгал, баштай бо дашканы четтиривит че. Оон чугаалажыр бис.

Эдиски. Чок, мен сээң ол ыт ишпес ажыг сууңну ишпес мен!

Кара-кыс. Улустуң хүндүлүг чеми-дир, четтиривит, Эдиски. Ийи-бирни амзаптарга, сеткил-чүрек хөглөп, кижиниң боску хөөн кирип, ала-чайгаар ырлаксанчыг апаар чүве-ле болгай. Оон биске кайгамчык чараш кылдыр ырлап бергей сен.

Эдиски. Чок, хөрек-чүрек ырлаксавайн турда, көгөөр дол-дур арага-даа ону кайын ырладып шыдаар деп. Чаңгыс дашка арага ижипкеш, сээң айыңга кире бээр деп бодадың бе? Дыкала кенен угаанныг-дыр сен аа. Дугурушкан чугаавысты утпаңар, чүгле мээң авамга дегбеңер! (*Дашкада араганы ижиптер*).

Хеймер-оол. Че, ам бо шиштеп каан чүректи чооглап көрөм.

Эдиски ооң сунганы чүректи тудуп алгаш, чиир деп турар.

Хеймер-оол. Холунда кымның чүрөөн тудуп алганыңны билир сен бе, кайгал? Ол сээң аваңның чүрөө-дир. Эки амдананып чи! (*Дээрбечилерге*) Силерниң хой чүрөөн диригге чип турганыңар-даа, мээң бөрү чүрөө чигеним-даа — маңаа деңнээрге, анаа-ла оюн-дур, кайгалдар. Ам оон артык чүвени көөр силер! Иезиниң чүрөөн чипкен кижиче хензиг-даа кээргээр сеткил билбес, аң-араатандан-даа дора апаар дээр чораан. Бо кончуг томаанныг оолак канчап баар эвес, көөр-дүр!

Эдиски (*сырбаш дээш*) Авамның?! Шынап бе?! Калчаа ыттар! Авамга хол дегбес болдуңар чоп! (*Хеймер-оолче шурай бээр*).

Хеймер-оол кыдыынче чайлай дүжер. Адыгжы чазын хере туткаш, Эдискиже шыгаай бээр.

Хеймер-оол. Адыгжы дииң караан часпас дээрзин билир-ле сен ыйнаан, кайгал. Ынчангаш херт-бурт кавыыргавайн, харын ол чүректи чип ал! Оон башка өлгениң ол!

Эдиски. Өлүрүңер харын! Силерге авамның хинчээ четсин!

Кара-кыс. Че, дыка мөгүдеве, сени мегелеп шенеп турары ол-дур. Холунда эът — шиштеп каан хой чүрээ-дир. Изиглен-мейн анаа чип ал. Быжырып каанының экизин көрөм, Эдиски. Ону мен бодум быжырдым, холум чемзиг кижин мен, чип ал!

Эдиски чүректи чиир деп баар. Ол үеде чүрек сириңейни бергеш, Аваның үнү-биле чугааланы бээр.

Чүрек. Соодур үрүп ал, оглум, оон башка эрниц чиртип аар сен!

Эдиски (*кыпсынчыдыр алгырыптар*). Авай! Авай! Өршээп көр, авай! (*холунда чүректи хаяже октапкаш, барып дүжөр*).

Хенертен диңмирээшкин киңгирт деп, кызаннаашкын кызаш дээн соонда, чүрек хая-дашты өттүр оя шааптар. Чүректин үнү дыңналыр.

Чүрек. Хаяда бо үтче киргеш, дезе бер, оглум! Эки чурттаар сен, оглум!

Эдиски бажын көдүрүп келгеш, хаяда үттү көрүп кааш, ынаар кире халыыр. Дээрбечилер ооң соондан халып бар чыткаш, дегере даштар бооп хуулуп, көжүп каарлар. Сүртенчиг хөгжүм.

Караңгылаашкын.

Эпилог

Үттүг-Хаяның чанында Ай-кыс чөргөктөп каан чаш төл тудуп алган оран.

Ай-кыс. Кыргызан-аваңның артырып каан тураскаалы бо-дур, оглум. Кыргызан-аваң эвес болза, сен-даа төрүттүнмес турган сен.

Ол үеде Эдиски, Ирей, Кадай болгаш бөлүк уруглар чедип кээр.

Ирей. Ие кижиниң төлүнгө ынакшылының ыдыктыг тураскаалы бо-дур, уругларым. Бо черни хүндүлөп, бо черге чалбарып чоруңар!

Шупту чалбарып, тейлеп турар.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. «Иениң ынакшылы» деп шииниң Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаага үндөзилээн сюжедин деңнеп сайгарыңар.
2. Шииниң утказынга дүүштүр пландан тургускаш, персонажтарны бөлүктөп сайгарыңар.
3. Сөзүглелде улустуң аас чогаалының кандыг жанрлары кирип турардыр, оларны автор чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.
4. Эпилог шииге кандыг утка кирип турар деп бодаар силер.
5. «Ава биле ажы-төлдүң хини тудуш» деп бодалдың утказын сөзүглелге даянып сайгарыңар.

6. Сөзүглелде уран-чечен аргаларны тыпкаш, оларның чогаалга ужурдузазын айтыңар.
7. «Ыр-биле сагышты ажыдар» деп бодалдың ханы утказын чогаал-биле деңнеп сайгарыңар.
8. «Ава кижиниң ажы-төлүнгө кызыгаар чок ынаа» деп темага кыска чогаадыг бижиир. (Шииде көдүрттүнген чидиг айтырыгының чугулазы, авторнуң туружунга силерниң көрүжүңер, шииниң кол бодалынга хамаарыштыр силерниң бадыткалдарыңар).
9. Шииниң сюжединде амгы үеге чоок кандыг болуушкуннар кирип турарын эскердиңер, аңаа хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны бижимел илередиңер.

Игорь ИРГИТ

(1952 — 2020)

Игорь Иргитович Бадра (литературлуг псевдоними Игорь Иргит) — 1952 чылдың август 24-те Кызыл хоорайга төрүттүнген. Тываның база бир көскү күрүне ажылдакчызы, чогаалчы Бадра Иргит Үженмеевичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген.

Адазының амыдыралчы дуржулгазы, туружу, билиглери, хөй янзы сонуургалдары Игорьнуң чогаадыкчы салым-чаяанынга улуг салдарлыг болган. Ачазы Бадра Иргит Үженмеевичиниң үезинде бижип арттырган «Арзылаң Күдерек», «Ужудукчу Кидиспей» деп романнарын чедир кылып четчелээш, 1996, 2003, 2004 чылдарда парладып үндүрген.

И. Иргит — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Россияның Журналистер база Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, «М. А. Шолоховтуң 100 харлаан оюнга» деп медальдың эдилекчизи.

Оң шүлүктериниң баштайгы чыындызы «Чалыы үем» (1987) тыва поэзияның шыпшыын ам-даа ээлевипшаан, дараазында чылдарда «Авам ынак аңгырлары» (1990), «Кинчиниң сорбузу» (2008), «Элдептиг кижилер» (2008) деп шүлүк болгаш калбак чогаал номнарының автору. Чогаалчының дугайында баштайгы тыва критиктерниң бирээзи А.К. Калзан «... Шын сеткили-биле бижиир кандыг-даа шүлүкчүлөр-биле бир дөмей, ынакшыл лирикасында И. Иргиттиң чедиинкинери арбын» — деп айыткан. Оларга «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен», «Ынак сен бе?», «Ынакшываан кижиге бар бе?» дээш оон-даа өске.

И. Иргит — хөй талалыг салым-чаяанныг. Шүлүктеринге боду аялганы чогаадып чораан. «Көжээ дажы», «Ынакшылдың

сүлдези», «Чалыы үем далашпа даан» дээн ырлары 30 хире ырлары чоннуң ынак ырлары апарган.

И.Иргиттиң бир онзагай шынары бар. Чүл дээрге ол чүгле ылап билир болгаш сеткилин ылап хөдөлдирген чүвениң дугайында бижип турар. Ооң чогаалга чедиинскиннериниң алыс ужуру ында».

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Чогаалчының кайы чогаалын сонуургадыңар. Чүгө?
2. **Дыңнадырлар:** «И. Иргиттиң ынакшыл лириказы», «Чогаалчының проза чогаалдарында мөзү-шынар темазы...»

Ынакшылдың сүлдези

Сылдыс бүрү ынакшылдың сүлдези деп,
Шыны херек бүзүрелим ышкындырбас.
Караңгыда арбын сылдыс аразында
Хайыралдыг сылдызывыс кайыл, сарыым?

Аяс, арыг кудай хиндий чингиртилей
Ай, хүн ийи кожолаштыр чырый берди.
Сактырга-ла, үр-ле болгаш дужуп келген,
Сагынышкан ийи чүрек кыптыккан дег.

Сээң-биле бис ийи — ай, хүн дег бис,
Сеткиливис — алдын, мөңгүн — өшпес херел.
Мен чок болза, катпагайга ай-даа үнмес.
Сен чок болза, өртемчейге хүн-даа турбас.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң композициязын сайгарар.
2. Шүлүкте деңнелгелерни тывыңар.
3. Лириктиг шүлүктүң адын чүгө ынчаар адаан деп бодаар силер?
4. «Ынакшылдың сүлдези» деп ырны ырлап өөренип алыңар.

Сылдызым сен

Чалыы чүрээм ханызындан төрүттүнген
Чалбыышталган ынакшылым сеңээ сөглөп,
Куспак долдур чечектерни сенче сунуп,
Кудай дээрге чаңгыландыр ырлап тур мен.

Амыдырал-чуртталгамның оруун айтыр,
Алдынналдыр чайыннанган сылдызым сен.
Сээң-биле кады-кожа чораанымда
Сеткилимге сергек, хөглүг, тааланчыг.

Черниң ыраан, кыштың соогун, чайның изиин
Сээң-биле кожа чорааш, эскербес мен.
Кежик-чолдуг чуртталгамның оруун айтыр
Херелдендир чайынналган сылдызым сен.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.
2. Шүлүкте символ уткалыг сөстү тывыңар.
3. Чогаалдың уран-чечен дылын сайгарыңар.
4. Чогаалчының ынакшыл лирикасында оон өске шүлүктерин тыпкаш, сонuurгап номчуңар.

Алексей Сарыгларович БЕГЗИН-ООЛ

(1949 — 2015)

А. С. Бегзин-оол 1949 чылдың октябрь 28-те Барыын-Хемчик кожууннуң Хөңделең-Аксынга төрүттүнген.

Аксы-Барлык ортумак школазын, Новосибирскиниң партияның Дээди школазын дооскан. Ажылчы базымын «Тыва кобальт» комбинадынга чүдүрүкчүлөп эгелээн. Республиканың «Тываның аныяктары», «Шын», «Хемчиктиң сылдызы», «Улуг-Хем» деп солуннарынга корреспондентилеп, редакторлап ажылдап чораан.

Шүлүкчү, прозачы. Чогаал ажылынче 1990 чылда кирген. Баштайгы шүлүктер чыындызы 1995 чылда «Болчаг» деп ат-биле үнгөн. Дараазында чылдарда «Челелер», «Диирецниг дүн», «Шанчактар», «Шылгалданың үш үжүүрү» база баштайгы очерктер ному «Черим-чуртум кижилери».

А.С. Бегзин-оол — ССРЭ-ниң журналистер эвилелиниң, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Бодан, харыыла, күүсет...

«А.Бегзин-оолдуң чогаадыкчы делегейи» — деп темага бөлүктөп ажылдар кыска төлевилелден чогааткаш камгалаңар.

Ачам биле Алаш хемим

Чазын мээске саваң ышкаш сарыг сиген
Сапык идиим мөгзү аарак октап каарга,
Аажок-ла халак-тилээм төгөр ийик мен...
Алажывыс эргип келдим, күжүр ачай.

Сактырымга, Чолалыгның сыннарында
Сапык идик дагалары шаккыңайнып,
Чуңма ышкаш сарыг-сарыг өшкүлериң
Чуупкан дажы казырткайнып чораанзыг-дыр.

Баалың ышкаш кадып калган ээжээмге
Баскан теним кадалбайн, сынып чораан
Кыйыгларым быштак дег ак будум шоодуп:
«Кызыл-даван маңнап көрем» дигензиг-дир.

Салдамнарга сылдыс хооруп тура хонар
Чараш хемим! Үер-чайык, үе маңы
Аккан унуң өскертпээн-дир. Хөрлүг-дүр сен!
Ачам ышкаш турум, чоргаар хевээр-дир сен.

Чазын мээске сарыг сиген тайгыр-даа бол,
Сапык идик дагазы-ла шыдап чорду.
Амыдырал көшкезинден чуулбас кылдыр
Ачам биле Алаш хемим сөлөп чору.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң темазын тодарадыр.
2. Ачазы биле төрээн черин кандыг уран-чечен аргалар-биле деңнээн-дир, чүге ыңдыг уран-чечен аргаларны ажыглаан деп бодаар силер?
3. Лириктиг маадыр төрээн черин эргип келгеш, чүнү эскерген-дир?
4. Шүлүктүң кайы строфазы силерге солун болду, чүге?

Ачам чагыы

Адын чүгле мөлдүк-калдык салыр-даа бол,
Амыдырал мерген номун шишпип оран,
«Кокай ышкаш угаанныг-ла чораан-дыр» — деп
Хоор чонга тураскаалы артып калган,
Арбан, суму баштап чорбаан — таңма тутпаан
Ачам Эгей чалыы шаамда мынчаар чагыыр:

«Өгге кирген аалчының кылажындан,
Өндөйип кээп, сунган дашка алырындан,
Олудунуң бедик азы чавызындан,
Оттуг караа чүнү сөглеп турарындан,
Чугаазының аянында кажар угаан,
Чулчуруушкун чараазының чаштаарындан
Өгге кирген аалчыны танып, билип,
Өжээтиден өңнүүң ылгап өөренип чор!»

Саны-түңү уттундарган, каас-чараш
Шары чүьгү кылын номнар «сырзымза-даа»,
Арбан, суму углап-баштап — таңма тудуп,
Ааскыр-сөскүр, шору диртип чорзумза-даа,
Көрүп, билип, дүүштүрүп — түңнел кылбас
«Көңгүлүмде» хойтнаам ажыы чедишпээн-дир.

Авыяастыг, оптуг чорук көжегезин
Ажа тыртып, шынны хоптан ылгай албас,
Өжээтим дээш өңнүүмнү-даа чишке кааптар,
Өлешкинни өңнүүм-дүр дээш иштежи бээр,
Мерген угаан «хозуп» каапкан саңга бажым
Мелегейин ачам бөгүн көргөн болза:
«Чулчуруушкун чараазыңга азып чоруур
Чуттуг хей» — деп чула көксөп, чектээр боор оң.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктерниң кол утказы чүл?
2. Бо ийи шүлүкте кандыг дөмейлешкек чүүлдер бар-дыр.
3. «Ачам биле Алаш хемим» деп шүлүкте деңнелгелерниң ажыглалын тайылбырлаңар.
4. Лириктиг маадырның ачазының окур-хевири канчаар чураан-дыр.

Философ

Өгнү долгандыр
боданып олурумда,
Өдекти долгандыр
боданып олулар...
Өдекти долгандыр
боданып олурумда,
Өртемчейни долгандыр
боданып олулар

Амгы тыва литературада херээжен шүлүкчүлөр

Тыва литератураның эң баштайгы херээжен шүлүкчүзүнге Донгак Барыкаанны (1898–1975) санап турар. Ол моол дылга шүлүк бижип эгелээш, тыва дылга база бижип чораан. Ооң соон дарый улуг артист Кара-кыс Мунзуктуң (1918–1995) бижээн шүлүктериниң ному тыва шүлүк чогаалында бодунуң тускай туржун ээлээн. Баштайгы профессионал деңнелге бижип эгелээн шүлүкчү Тываның улустуң чогаалчызы Е. Т. Танова (1930–2020) хамааржыр. Оон-на улаштыр ине сывының ужуундан сыпталып, улажып, тыва литератураның херээжен чогаалчыларынга З. А. Намзырайның (1941–2009) ады көстүп келген.

Эрткен чүс чылдың сезен-тозан чылдарында тыва шүлүк чогаалынга бөлүк салым-чаяанныг шүлүкчүлөрниң немежип көстүп келген улуг идиг болган. Оларга: Артык Ховалыг, Эмма Цаллагова, Зоя Амыр-Донгак (Байсалова) (1953–2003), Лидия Иргит, Мария Күжүгет, Сайлыкмаа Комбу, Лидия Ооржак хамааржыр.

Тыва поэтиктиг делегейни делгемчидип байыдарынга, делегей чоннарының шүлүк чогаалдары-биле харылзаазын ханыладып, үлегерлеп алган чаа шүлүк хевирлерин национал аян-хөөнү-биле бир онзагай бижип чоруурлар. Хевир-тургузуг талазы-биле дилээшкиннерден сонет хевиринге А. Ховалыг, С. Комбу, Л. Ооржак, басня хевиринге А. Ховалыг, Л. Иргит, хемчээл талазы-биле дилээшкиннерде М. Күжүгетти адап болур.

Чогаадыкчы ажыл.

Мэң ынак тыва херээжен чогаалчым — деп темага уран номчулга мөөрейинден эрттириңер.

Любовь Никитовна АРБАЧАКОВА (Алтыншаш Арбачакова)

Шор литератураның көскү төлээзи, чогаалчы, чурукчу, эртемден, башкы Алтыншаш (Любовь) Никитовна Арбачакова Кемерово областың Таштаголь районунуң Анзасс деп суурга 1963 чылдың май 1-де төрүттүнген. Ол шор эпос дугайында бир дугаар бижиттинген эртем ажылының автору. Россияның Чогаалчылар база Чурукчулар эвилелдериниң кежигүнү, Новосибирскиниң Филология Институдунуң эртем ажылдакчызы кылдыр ажылдап чоруур. Монографиялары-биле чергелештир шүлүк номнарын номчукчуларга бараалгаткан.

Кырган-авам тураскаалыңга

Экии, кырган-авам!
Мен сеңээ аалдап келдим.
Сээң үгээң турган чериңде
Ала өлеңнер тыптым.
Сээң чажыңда көрүп турган
дагларыңга мөгейдим.
Сээң өөң адаанда чүгүргөн
Суг-биле чооктажып
таныштым.

Кандыг дүргөн
маңнаары ол?!
Деңнээн очулганы Игорь Иргит кылган.

Бодан, харыыла, кыцсет...

1. Шүлүктүң кол идеязын тодарадыңар.
2. Шүлүкте үени чураан символдуг овор-хевирлерни ушта бжиңер.
3. Уран-чеченин сайгарыңар.

Мээң черлерим

Мээң черлерим —
улуг черлер!
Көк дээрге шиштелдир
үскен,
үш ашкым — арттыг
Тегри-Тиш тайга турар.
Тегри-Тиш тайга
баштарында
Көк өлең чай доозада
кургавас өскөн.
Тегри-Тиш тайга
сыннарында
Ак хар чыл санай
эриуээн чыдар.
Тегри-Тиш тайга
белдеринден
Кара сагыштарывыс
тутпайн эрттээл.
Тегри-Тиш тайганың
дөзүңде

Бо назыда доозулбас
кара суг аккан
Тегри-Тиш тайганың
дөзүндө
Бо назыда үзүлбөс
шор-чонум турзун!

Деңнээн очулганы Игорь Иргит кылган.

Бодан, харыыла, күүсет...

1. Шүлүктүң темазын илередиңер.
2. Тургузуун сайгарыңар.
3. Уран-чечен аргаларның уjur-дузазын тайылбырлаңар.

Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы

XX-ги чүс чылдың 80–90 чылдарда тыва чогаалчыларның одуруунга салым-чаянныг чаа шүлүкчүлөр немешкен: Николай Ооржак, Алексей Бегзин-оол, Октябрь Туң-оол, Артык Ховалыг, Зоя Байсалова, Мария Күжүгөт, Сайлыкмаа Комбу, Антон Үержаа, Николай Куулар, Алексей Бегзин-оол, Октябрь Туң-оол, Эдуард Мижит, Роман Лудуп, Сылдыс Донгак болгаш өскелер-даа.

«Тыва шүлүк чогаалы бодунуң сайзыралының амгы үе-чадазынга чедир үндезилекчилер: Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю оларның чаңчылдарына даянмышаан, тыва поэтиктиг делегейни делгемчидерин, ооң утка-шынарын хөй талалыг байлакшыдарын, делегей чоннарының шүлүк чогаалдары-биле харылзаазын ханыладырын, чаа шүлүк хевирлерин бүзүрелдиг (оларны үлегерлеп алган-даа болза, национал аян-хөөн-биле долдуруп азы чиңгине тыва хевирлерни чаартып, катап диргизип) шиңгээдип алырын оралдажып турар. Оларның чижээ кылдыр сонет, боодал сонет, верлибр, ожук дажы, рубаи болгаш чаа утка-шынар-биле байып турар дөрт, сес одуруг шүлүктерни адап болур...»

Баштайгы тыва сонетти 1949 чылда шүлүкчү Юрий Кюнзегеш бижээн. Ону «Сагыжыңга кирип чор боор» деп ат-биле бодунуң бирги ному «Ховунуң аялгаларында» киирген. Ынчангаш 1949 чыл — сонеттиң тыва поэзияга төрүттүнген чылы болур.

Сонет жанрын Юрий Кюнзегештиң соондан Монгуш Кенин-Лопсан, Виктор Сагаан-оол, Монгуш Доржу, Салчак Молдурга, Куулар Черлиг-оол, Владимир Серен-оол, Александр Даржай,

Артык Ховалыг, Сайлыкмаа Комбу, Артур Хертек, Октябрь Туң-оол, Эдуард Мижит болгаш өскелер-даа бижээннер.

Тыва шүлүкчүлөр сонет бөлүглелиниң эң нарын хевири — сонет чечээн шигээдип алган. Бо хүннерге чедир тыва поэзияда үш сонет чечээ бары билдингир: В. Серен-оолдуң «Ынакшыл», А. Даржайның «Авамга боодал чечээм», С. Комбунуң «Ынакшылым». В.Серен-оолдуң бижээни «Ынакшыл» деп сонет чечээ — тыва поэзияда баштайгы сонет чечээ болур.

Сонет чечээ 15 сонеттен тургустунар. Эгезинде 14 сонеттерниң баштайгы одуруглары 15-ки сонетти хевирлээр. А сонет бүрүзү мурнунда сонеттиң сөөлгү одуруу-биле эгелээр.

Тыва сонеттиң баштайгы чыындызын Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсан үндүргөн.

А. Даржайның «Авамга чечээм» деп сонетиниң чечээн 8-ки класска номчуп, танышкан силер.

Чогаал критиги С.С. Комбу «Тыва сонеттиң антологиязы» деп чыындыны 2002 чылда үндүргөн болгаш ында сонет дугайында тайылбырны кирибишаан, тыва сонеттиң эрткен оруун кысказы-биле чырыткан.

Верлибр (фр. *vers libre*) — хостуг шүлүк. Ол тускай хемчээлге, аяннажылгага чагыртпас, иштики бот-тускайлаң хоойлуларлыг, ритмниг чогаал. Верлибрниң үнген дөзү - улустуң аас чогаалында, эң ылаңгыя маадырлыг тоолдарда, дээрзин эртемденнер бадыткаан. Амгы хостуг шүлүктү (верлибри) XIX векте Фридрих Гельдерлин, Уолт Уитмен, Стивен Крейн, Артюр Рембо, Жюль Лафорг болгаш өскелер-даа үндөзилеп тургускан. Орус чогаалга А.А. Блок, М.А. Кузмин, В.А. Солоухин, Е.М. Винокуров болгаш өскелер-даа сайзыраткан.

Тыва чогаалга верлибри (хостуг шүлүктү), А. Калзанны-биле алырга, Игорь Бадра бижип эгелээн. Оң «Караам оду» (1973 ч.) деп шүлүү тыва поэзияның төөгүзүндө бир дугаар ылап чедимчелиг бижиттинген верлибр». Ынчалза-даа ол авторнуң дараазында номунда верлибр хевири улуг сайзырал албаан. Амгы тыва шүлүк чогаалыга верлибрниң быжыгарынга улуг үлүг-хуузун Эдуард Мижит кириген: «Бузундулар» (1992) база «Туман өттүр отчугаштар» (2008) деп номнарында верлибрлерин парлаткан.

Эдуард Мижиттиң хостуг шүлүктери орус дылга Карен Джангировтуң тургусканы «Орус верлибр антологиязынга» («Антология русского верлибра») 1991 чылда Москвага парлаттынган. Ол дээрге шүлүкчүнүң верлибрлерин бедии-биле, делегей чергелиг үнелээни-дир.

Амгы үеде верлибр хевиринге бижээн шүлүктөрни өске-даа авторларның номнарындан эскерип болур. Чижээ, Николай Кууларның «Даңгына» (1996) номунда «Сеткилимге бодараан...», «Салым», «үениң хораны» деп хостуг шүлүктөр бар.

Игорь ИРГИТ. **КАРААМ ОДУ**

Ажыл соонда, имиртинде чанып келдим.
Холум сунгаш,
чугайлап каан ханага дээп,
гитарамның дыңзыг хылын
дилеп тыпкаш, суйбай туттум.
Адыжымга дириг ышкаш эргеленип,
сирицейнип, дагжай берди.
Чаагымны көрүнчүк дег чайырынга
чиңней дээстим.
Эчигейин эскергештиң экизиндим.
Соңга өттүр бүлүртөң ай херелдери
кайтыгып кээп,
хоода тараан чечектерниң
сарбагар көк хөлөгезин
шалаже каап, чырыда-дыр.
Чүрээм согуу
ыржым өттүр дыңналы-дыр.
Чылыг арным, маажым хөрээм
суйбай туткаш, улуг тындым.
Караңгыда хана шагы шыккылады.
Тааланчыын.
Амыдырал магалыг-дыр:
Хамык чүве тайбың-чаагай...
...Оожум дүне ыгыт чок ай
булуттарже шымнып каап чор.
Шак ол айже
чеже кижиге кайгаваан дээр.
Хамаан эвес,
Шак ол айже
мээң соомда база көөрлер,
боданырлар, ынакшыырлар:
дириг чорааш ынчанмай...
...А мен олче көөрүндөн
быдыр мен!
Чүгө дээрге
шак бо дүне,
шак ол айже
Хараның өшкөн караа
көрүп чыдар.
Ооң үзүк салаалары
гитаразын
кажанда-даа ойнай албас...

А мен мында...холум сунгаш,
чугайлап каан ханага дээп,
гитарамның дыңзыг хылын
суйбай туттум.
Чаагымны көрүнчүк дег чайырынга
чиңней дээстим.
Карактарым кылаш кырган
Одун оортан көрдүм... (1973)

Сезен чылдарның ортузунда «Дамырак» чечен чогаал катты-жыышкынының киржикчилери кезек аныяктар Чөөн чүк ли-тературазының шүлүк формаларын сонуургап, ыңдыг чергелиг шүлүктөрни «Тываның аныяктары» солунга парлаткан соонда, номчукчуларның сонуургалын чаалап алган.

Тыва шүлүк чогаалынга чаа тынышты кирип келген болу-ушкун дугайында ынчангы чогаадыкчы аныяктарның бирээзи, шүлүкчү Артур Хертектиң «Газель, редиф, рубаи» деп материал-дында мынчаар бижээн: «...Чөөн чүк улустарының поэзиязының редиф, газель, рубаи, месневи, лугз, касыда, кыта дээн чижек-тиг шүлүк хевирлериниң аразындан рубаи тыва поэзияга мур-най тыптып келген хевир болуп турар. Тыва авторларның ону сонуургай бергенин мен бодум хуумда, ооң кыска хемчээлинден, бодунуң утка-шынарны сиңиргенинден лириктиг, кударанчыг хөөннүг болганындан деп бодап чоруур мен.

Рубаи ийи (аяннажылгазының схемазы: ааба азы аааа) бейти-ден (бейт — ийи одуруг шүлүк) тургустунган колдуунда-ла фило-софчу уткалыг кыска чогаал болур.

«Орай кежээ, болчаг кылган черивиске
Оргун карам келбейн баарга, түрей бердим.
Чарлышкын деп сөстен корткаш, дүннү өттүр
Озалдаан-дыр, озалдаан деп бодап ордум». *Н. Куулар*

Рубаи газельдер, касыдалар, кыталар, месневилер, лугзалар, редифтер ышкаш шүлүктөр ат чок болур.

Редиф дээрге одуруг бүрүзүнүң соонда рифманың сөөлүнгө чо-руур кожумак, катаптажып чоруур сөс азы кожумактыг шүлүк.

Редиф формады-биле бижиттинген чогаалдар кол нурузунда ынакшылды алгаан, чарлышкын кударалын, сеткил-сагыштың муңгак талаларын көргүскен чогаал болур. Ол шүлүкке онзагай аялганы, утканың дыңзыышкынын берип турар.

Тыва чогаалга редиф сезен чылдарның эгезинде тыптып кел-ген. Бети дизе ооң ыңдыын ол чылдарның парлалгазы бадыткап турар.

«Сени каггаш, ырак черже чоруй баар мен,
Сөгле — меңээ ынак сен бе?
Сеткилимден сээң адың балап каапкаш,

Уттуптар мен — ынак сен бе?
Черниц чери өске черден ээп кел деп,
Уярааштың чалаар боор сен.

Барбас-даа мен — ынак сен бе?..» *И. Иргит*

XX векке чедир Чөөн чүк литератураларына газель деп адаттынар, ынакшыл темазына тураскааттынган, дорт, шыңгы композиция чок, лириктиг поэзия хевири хөгжүлдени алган турган. А чогуу классиктиг газель XII векте тургустунган. Классиктиг газель дээрге эмин эрттир улуг эвес, 10-дан 30 одуруг чедир хемчээлдиг (рифмазының схемазы: аа, ба, ва, га болгаш оон-даа өске), кол нуруузунда сөөлгү бейтиде шүлүкчүнүң псевдоними кирген чогаал болур.

Бады-Байыр Тараачының газель формадын канчаар ажыглаанын оң шүлүүндөн алдынган үзүндүдөн көөрге, мындыг:

«Көстүп келем, сени чоктааш, баарым ийлеп, үчү-бодум суларады.

Хөй-ле мунгак бодалдарга амыр-дыш чок алзып чор мен.

Ынакшылдың чандыр базып, үреп болбас хоойлузун хандыр билбейн,
Хөк деп бодап, ооң-биле ойнап чораан кончуувусту...

Ынчалза-даа чуртталгада шупту чүве эки болуп төнмес чоржук —
Көктүг чайын, изиг-даа бол, меңги харлар эривейн баар.

Шак ол ышкаш мээң адым шагда меңээ утгундурган чадавас боор.

Көстүп келем. Үнүм дыңна. Сени чоктаан Бады-дыр мен».

Тыва шүлүкчүлөр боттарының онзагай үнүүн бадыткаары-биле өскелерге дөмейлешпес тускай, чаа майык-хевирлиг шүлүктөрү калбаа-биле бижип эгелээнин үстүндө база демдеглээн бис. Оларның чамдыктары тыва улустуң аас чогаалының биче жанрларына, тыва этнографияның кайы-бир элементинге азы улусту педагогиканың бир адырына чоок-даа болза, ук одуруглар тус авторнуң бодунуң тывыжы болуп артып калыр ужурлуг.

Барыын болгаш Чөөн чүктүң шүлүк хевирлерин тыва чогаалчылар өөренип, ону тыва шүлүккө таарыштыр ажыглап турар-даа болза, сезен чылдардан эгелеп, бодунуң чиңгине тыва хемчээлдерин чогаадырын шенеп эгелээн. Ындыг дидим орукту Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы 1982 чылда парлаттынган «Хөнелер» деп номунда изеп, тыва этнография термини болур хөне деп анай-хураганын дистишиштир баглап азы хөнеп каар эдилелди илередир сөстү шүлүк хемчээли кылдыр тургузуп алган.

Чогаалчының шүлүктөрүниң чыындызы «Хөнелер» деп ат-биле 1982 чылда чырыкче үнген. Хөне дээрге малчын тыва кижиниң анай-хураган баглаар эдилели. Ында мал-маганның оолда-

ры дистинчи берген турарын көөрге, чараш-даа, чаптанчыг-даа. К-Э. Кудажы тыва шүлүк чогаалынга национал хөөннү кирип турар «хөнелер» деп терминни кирибишаан, чаа тынышты эк-келген.

Ном 5 кезектиг: «Йөрээлдер хөнези», «Шүлүктер хөнези», «Ырлар хөнези», «Баснялар хөнези», «үлегерлер хөнези». Бирги йөрээлдерни Хүнге, Черге, сугга, отка, херээжен чонга, аътка, арагага, ыяшка, уругларының уругларынга тураскааткан. Чогаалчы ону мынчаар тайылбырлаан: «Тыва улустуң чугаа-сооду үе-дүштөн бээр тос деп сан-биле доңнашкан: тос оол, тос кыс, тос арт, тос хем, тос орук, тос соок, тос... Мен ам тос йөрээлим доостум».

Хөнелер (циклден цзцндц). Үлегерлер хөнези

1

Ада-чуртун камгалаары бир алдар,
адазының адын сыкпазы бир алдар.

2

Чонум чорда,
Чоруум чогуур.
Ол чок черге
чакпазы чок кадыргы мен,
ол чок черге
чалгыны чок хартыга мен.

3

Ажылга-даа,
Амыдыралга-даа
Арат чонга даяныр.

4

Амыдыралды чиик көөр болзуңза,
арт кырынче үнмейн баар сен.

5

Амыдыралга ынак кижини
аныяксыг көстүр...

11

Чонун дыңнаары —
човулаң эвес.
Улузун дыңнаары —
уржук эвес.

12

Ава кончуг,
ада кончуг,
ажыл кончуг.

15

Сагыш эндезе-даа,
сарыыл эндевес.

16

Чазыглар —
бистиң дайзыннарывыс.
Чазыглар —
бистиң башкыларывыс.

18

Бөлүк чылгыга
бөрү дыынмас.

26

Чоок чурттаар —
чошкуп чурттаар.
Ырак чурттаар —
ынак чурттаар.

27

Чамдык номнар
Садыг-коржаа каастаар.
Чамдык номнар
Сагыш-сеткил каастаар...

Кызыл-Эник Кудажының «хөнелер» деп терминни чогаадып, тыва шүлүк хемчээли кылдыр киригениниң соонда, барык 15 чыл болганда, шүлүкчү Алексей Бегзин-оол 2007 чылда «Челелер» деп шүлүк чыындызын үндүргөн. Ук шүлүктерниң челелерге чоок чүүлү оларның челениң ийи дээги ышкаш кожуглуг азы эжеш болуру. Ында тыва чоннуң бызаа, кулун мончарлаар эдилелиниң адын база шүлүк одуругларыныче кирип, челениң ийи

докпаа дег эжеш одуругларны челелер деп адавышаан, дисти-ништир кожугланы бээр кылдыр чыскаай бижиттинген шүлүк-тер авторнуң тывыы болур. Ол-ла челелеринде Алексей Бегзин-оол тыва улусчу педагогиканың элементилери болур тываларның уруг-дарыгны назы-харының аайы-биле деткиир алгы сөстөрүн база киирип турар. Ук хевир-биле ооң шүлүк чогаалын өөренип тура долuzu-биле таныжар силер.

Тыва шүлүк чогаалының делегейин каастап, ооң үндезин дөзүн көргүзүп, шылгарап үнүп келген ожук дажы деп шүлүк хевири эрткен чүс чылдың төнчүзүндө бодунуң туружун ээлээн. Чиге болгаш ханы дөстүг «ожук дажы» деп терминни бир дугаа-рында Тываның улустуң чогаалчызы Ю.Ш. Кюнзегеш чогаадып ажыглаан (ол терминни ооң мурнунда шүлүкчүлөр В.Серен-оол, А.Үержаа сөс кырынга саналдап турган дээрзи билдинген). Ожук даштары — көшкүн амыдыралдың ханы философтуг утказын, чоннуң эрткен оруун, төөгүзүн сиңирген символ болур.

Ожук дажының тургузуу «үш даш» — үш одуруг. Ожук-дажы — ёзулуг тыва дөстүг, ханы дазылдарлыг, тыва кижиниң чүрээнге чоок, сеткил-соруунга тааржыр шүлүк хевири дээрзи чигзиниг чок.

Ожук даштарының шүлүк хевири болуп тургустунарынга база ооң быжыгып сайзыраарынга Тываның шүлүкчүлери: Ю.Кюнзе-геш, А.Даржай, В.Серен-оол, А.Үержаа, Н.Куулар, Э.Мижит, Р.Лудуп болгаш өскелер-даа үлүүн киирип турар.

Ю.Кюнзегеш — бо шүлүк хевириниң адының автору база үндезилекчизи.

Шончалайлар

Чоога көүгүн деже тепкен
Шончалайлар шымырарган,
Шонган хүнге таалап орлар.

Сеңээ

Шончалайга сени деңнэйн,
Чоогалардан изиң дилэйн —
Шолук диртсе, шорум ыйнаан.

Хек-даваннар

Хертүк чаны карандайда
Көскүлеңнээн хек-даваннар
Көгереңнээн салбаан чаткан.

Дээр

Чиңгир көк бооп хуулбаза-даа,
Шимчеп, көшкен булут дээрде,
Читкен аът дег, көстүп кээп-тир. *Ю. Кюнзегеш*

Тыва чоннуң тос-карак дээр чажыг кылыр (ак чем: шай үстү, сүт) эдилелин Тываның улустуң шүлүкчүзү Юрий Шойдакович Кюнзегеш база шүлүк хемчээли кылдыр чогаадып ажыглаан. Ук эдилел 3-3-3 тос карактыг болганда, ындыг аттыг одуруглар база үш-үш-үш азы тос одуругдан тургустунган.

Владимир Серен-оолдуң 1993 чылда чырыкче үнген «Белдир» деп номунда кирген шүлүктери хевир-тургузуг талазы-биле онзагай. Шүлүктерин хемчээл талазы-биле аңгылап бөлүктээр бодунуң тускай аргазын чогаадып, «илиглер» — бирээден чеди илигге чедир, «сөөмнер» — мугур, узун сөөмнер, «карыштар» — сула, тевер карыштар, «кырылар», «төш чартыктары», «кулаштар» деп тус-тузунда адаан.

Чогаалчы Н. Кууларның бодалы-биле: «...В. Серен-оол философчу лириканы сайзырадырынга үлүг-хуузун кииргеннерниң бирээзи. Ылаңгыя 4 болгаш 8 одуруглуг шүлүктөргө азы «дөрт илиглер» болгаш «мугур сөөмнерде» бодалдың чечен илередииниң эки үлегерлерин көрүп болур. Улустуң аас чогаалындан укталган бо хемчээлдерниң тыва шүлүк чогаалчынга доктаай бергени В. Серен-оолдуң ады-биле холбаалыг».

Номчурун сүмеледивис.

1. Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / Сост. Л. С. Мижит. Перевод с тув. Л. С. Мижит и Э. Б. Мижит. — Кызыл, 2004. — 176 а.
2. Тыва сонеттиң антологиязы / С. С. Комбу чыып тургускан. — Кызыл, 2002. — 144 а.
3. Куулар Н. Ш., Күжүгет М. А. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. — Кызыл, 2011. — 120 а.

Эге сөс	3
Тыва литератураның амгы үе-чадазы	4
Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы	9
Уйгу чок Улуг-Хем	11
Долуманың хуулгаазыны	55
<i>Чогаал теориязы. Комедия — ши чогаалының бир хевири</i>	80
Екатерина Түктүг-ооловна Танова	81
Дошкун чылдарның чазы	83
Василий Бора-Хөөевич Монгуш	154
Каткы бажы каткан эвес	156
<i>Чогаал теориязы. Сатира, юмор жанрының дугайында</i>	166
Светлана Владимировна Козлова	168
Чаражын аар	171
Агы	172
Сыра	173
<i>Тываның орус дылдыг чогаалчылары</i>	184
Иннокентий Георгиевич САФЬЯНОВ	186
Сергей Александрович Есенин	189
Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир	189
Монгуш Баянович Доржу	190
Тыва аъттар	191
Ава сүдү	194
Александр Александрович Даржай	198
Далайны көрбээн мен	200
Дазыл	202
Хемнер бирде	204
Игил ыбызы	205
Четкер четкизи	216
<i>Этниктиг тываларның чогаал делегейи</i>	230
Чинагийн Галсан	230
Дошкун чылдарның тоожузу	232

Владимир Седипович Серен-оол	252
Сыгыттың аяны	254
Мээң Тывам	255
Уильям Шекспир	260
Сонеттер	260
Ромео биле Джульетта	262
Эдуард Люндупович Донгак	273
Эрги хонаштар	274
Монгуш Борбак-оолович Көжелдей	300
Часкы хаттар	302
Шомаадыр Дойлуевич Куулар	361
Баглааш	362
<i>Чогаал теориязы. Чурумалдыг символ</i>	369
Иван Кузнецов. Эки турачы тыва кыстар	371
Антон Үержаа	375
Ынак-тыр мен	376
Хараган	378
Хээлер	378
Михаил Монгушевич Дуюнгар	384
Мөчөк ирей	385
Чалбак-Мыйыс	393
Муса Джалиль	402
Сөөлгү ыры	402
Хоругдаткан	402
Эдуард Баирович Мижит	403
Сээк	404
Ары	405
Шыйлашкын	407
Мергежилге	408
Дүрбүүшкүннүң дүрүмү	411
Дугуй	412
Аъттыг кижги	413
Кайда силер?	415
Кыйгы	419
<hr/>	
	453

Иениң ынакшылы	420
Игорь Иргит	436
Ынакшылдың сүлдези	437
Сылдызым сен	437
Алексей Сарыгларович Бегзин-оол	438
Ачам биле Алаш хемим	439
Ачам чагыгы	439
Философ	440
<i>Амгы тыва литературада херээжен шүлүкчүлөр</i>	<i>442</i>
Алтыншаш Арбачакова	442
Кырган-авам тураскаалыңга	443
Мээң черлерим	443
<i>Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы</i>	<i>444</i>

Учебное издание

ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбыевна
ХЕРЕЛ Алимаа Хензиг-ооловна
ООРЖАК Менги Нагаан-оолович

ТУВИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

11 класс

Учебное пособие для общеобразовательных учреждений

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*

Художник *Чурук Шой*

Дизайн обложки *М. Ч. Чооду*

Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*

Корректоры *Е. Т. Чамзырын, А. Х. Херел, М. Н. Ооржак*

Подписано в печать 22.07.2022. Формат 70×90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 28,5.
Тираж экз. Заказ № .

Оригинал-макет подготовлен в ГБНУ Министерства образования РТ
«Институт развития национальной школы», 667000, г. Кызыл,
ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством представленного электронного
оригинал-макета в ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск,
ул. Республики, 51. e-mail: commerc@pic-ofset.ru